

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 3

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2019

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədliyəv, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşət Rüşəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2019, № 3

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2019

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİNDİ HƏMCİNS MÜBTƏDALI CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: sadə cümlə, cütləribli cümlə, şəxssiz cümlə, feili xəbər, sintaktik məna, qrammatik məna, fars dilində xəbər, sintaksis, leksikologoya

Ключевые слова: простое предложения, двусоставные предложение, безличное предложение, глагольное сказуемое, синтаксическое значение, грамматическое значение, сказуемое в персидском языке, синтаксис, лексика

Key words: a simple sentence, mononuclear sentences, impersonal sentences, verbal predicate, sintaksis meaning, qrammatik meaning, predicate in Persian language, syntactic ,leksikal

Mübtəda cümlədə iş görəni, hərəkət edəni, haqqında danışılanı bildirən və sözün geniş mənasında əşya məfhumu daşıyan baş üzvdür ki, o da adətən isim, əvəzlik və habelə konkret cümlədə isim təsəvvürü verə bilən başqa nitq hissələri ilə ifadə olunur. Mübtəda cümlənin baş üzvü olmaqla ikinci baş üzvlə - xəbərlə həm məna, həm də qrammatik cəhətdən sıx əlaqədar olur. Mübtəda rolundakı nitq hissəsi və ya söz birləşməsinin halı, hərəkəti, əlamət və keyfiyyəti, bəzən də kəmiyyəti xəbərdə öz əksini tapır.

Azərbaycan və rus dillərində mübtəda adlıq halda çıxış edir. Fars dilində ismin qrammatik hal kateqoriyası yoxdur və isimlərin hal münasibətləri başqa qrammatik vasitələrlə (qoşmaların , izafət birləşməsinin və s. yardımı ilə) ifadə olunur. Mübtəda vəzifəsindəki isim və ya başqa vahidlər əsas formalarında, yəni qoşmasız və başqa morfoloji əlamətin köməyi olmadan çıxış edir.

Mübtəda rolunda müxtəlif nitq hissələri çıxış edə bildiyi kimi, mübtəda olan sözün lüğəvi mənası da müxtəlif olur. Mübtəda adətən subyekti ifadə etdiyindən mübtəda rolunu daşıyan hər bir nitq vahidi bir qayda olaraq substansiya mənası daşmalıdır. Mənz buna görədir ki, mübtədanın ifadəsi üçün isim ən səciyyəvi nitq hissəsidir. Lakin mənaca isimlərə yaxın olan başqa nitq hissələri də (məsələn, əvəzlilər, felin məsdər forması və s.) cümlədə mübtəda rolunu oynaya bilər. Habelə məna nöqtəyi-nəzərindən tam bir vahid kimi anlaşılan, qrammatik cəhətdən isə adətən tərkib hissələrinə parçalanmayan müxtəlif növ söz birləşmələri də cümlənin mübtədası kimi çıxış edə bilər. Qalan

nitq hissələri və nitq vahidlərinə gəldikdə isə, onlar bu və ya digər cümlədə substantivləşərək əşya məfhumu ifadə etdikdə mübtədə olur.

Ümumiyyətlə nitqin elə bir vahidi yoxdur ki, onun bu və ya digər dərəcədə sunstantivləşmək imkanı olmasın, isim yerində işlədilə bilməsin və beləliklə əşya məfhumu ifadə edə bilməsin. Bu nöqtəyi-nəzərdən bütün nitq hissələri, eləcə də nitqin söz birləşməsi, cümlə və s. kimi vahidləri cümlənin mübtədası rolunu oynaya bilər (4, 61).

Cümlədə iki və ya daha artıq eyni üzv bir və ya bir neçə üzvlə eyni cəhətdən sintaktik əlaqədə olarsa, belə üzvlərə həmcins üzvlər deyilir.

Həmcins üzvlər cümlədə eyni sintaktik vəzifə daşıyır, eyni üzvə aid olur. Həmcins üzvlər bir-biri ilə ya yalnız birləşdirici pauza ilə, ya da bağlayıcı ilə birləşdirilir. Həmcins üzvlər cümlənin bütün üzvlərindən ola bilər.

خانواده برای خود هنجار و حریم و قانون و ادابی دارد.

(xanəvade bəra-ye xod hənəcar o hərım o ğanun o adabi darəd)

Ailənin özünün tərz, qadağaları, qanun və adətləri vardır.

هرکس به آسانی نمی تواند آن حریم و دیوار امنیت خانواده را فرو بریزد و وارد فضای پاک و امن آن شود.

(hər kəs beasani nemitəvanəd an hərım o divar-e əmniyyət-e xanəvade ra foru berizəd və vared-e fəza-ye pak o əmn-e an şəvəd)

Hər kəs asanlıqla bu qadağaları və ailənin əmin-amanlığını pozub onun təhlükəsiz və pak səmasına daxil ola bilmir.

علم و فن انسان را در مسیر کمال و رسیدن به اخلاق متعالی کمک می کنند.

(elm o fənn ensan ra dər məsir-e kəmal və residən be əxlağ-e moteali komək konənd)

Elm və bilik insanın kamala və yüksək əxlaqa çatmasına kömək edir.

Yuxarıda verilmiş cümlələrin birincisində həmcins vasitəsiz tamamlıqlar((پاک و امن), üçüncüsündə həm həmcins mübtədalar((علم و فن), həm də həmcins vasitəli tamamlıqlar((در رسیدن به اخلاق) iştirak edir.

Cümlənin həmcins üzvlərinə aid olan qoşma adətən bir dəfə işlənir. Lakin bəzən həmcins cümlə üzvlərini xüsusi nəzərə carpdırmaq məqsədilə aid olduğu qoşmalar da həmcins üzvlərin sayı qədər təkrar olunur.

Yuxarıda verilmiş cümlələrin birincisində həmcins vasitəsiz tamamlıqlar((پاک و امن), üçüncüsündə həm həmcins mübtədalar((علم و فن), həm də həmcins vasitəli tamamlıqlar((در رسیدن به اخلاق) iştirak edir.

Cümlənin həmcins üzvlərinə aid olan qoşma adətən bir dəfə işlənir. Lakin bəzən həmcins cümlə üzvlərini xüsusi nəzərə carpdırmaq məqsədilə aid olduğu qoşmalar da həmcins üzvlərin sayı qədər təkrar olunur.

عشق به سرزمین ایران و مردم ایران در تمام نوشته های هدایت آشکار است.

(Eşğ be sərzəmin-e iran və mərdom-e iran dər təmam-e nevesteha-ye hədayət aşkar əst) İran ölkəsində və İran xalqına məhəbbət Hidayətin (Sadiq Hidayət) bütün əsərlərində aydın görünür.

Bu cümlədə iki vasitəsiz tamamlığa aid olan به qoşması yalnız birinci tamamlıqla işlənmişdir. Aşağıdakı cümlədə isə vasitəli tamamlıqlara aid olan qoşma onların hamısı ilə işlənmişdir.

برای اولین بار بود که خودش را از دنیای پدرش و از وجود پدرش جدا حس می کرد.

(Bəra-ye əvvəlin bar bud ke xodəş ra əz donya-ye pedərəş və əz vocud-e pedərəş coda hes mikərd)

Birinci dəfə idi ki, özünü atasının aləmindən və atasının özündən ayrı hiss edirdi.

Cümlənin mübtədası, xəbəri, təyini, tamamlığı, zərfliyi, habelə cümlə üzvlərinin tərkib hissəsini təşkil edən komponentlər həmcins ola bilər.

Cümlədə iki və ya daha artıq mübtədə eyni xəbərlə sintaktik əlaqədə olarsa, belə mübtədalarla həmcins mübtədalar deyilir.

رایانه، اینترنت، تلفن و دیگر اختراعات علمی از مظاهر آفرینش گری انسان است.

(rayane, internet, telefon və digər extera'at-e elmi əz məzaher-e afərineşgəri-ye ensan əst) Kompüter, internet, telefon və digər elmi ixtiralar insan yaradıcılığının rəmzləridir.

Yuxarıdakı cümlədə علمی تلفن و دیگر اختراعات رایانه، اینترنت، تلفن و دیگر اختراعات علمی (از مظاهر آفرینش گری انسان است) aid olan həmcins mübtədalarlardır.

Həmcins mübtədalı cümlələrdə xəbərin mübtədə ilə kəmiyyətə görə uzlaşması mübtədaların canlıları və ya cansızları bildirən sözlərlə ifadə olunmasından asılıdır.

Həmcins mübtədalı cümlələrdə mübtədə cansızları bildirən sözlərlə ifadə edildikdə, xəbər təkdə olur:

روزها، هفته ها و ماه ها گذشت.

(ruzha, həftəha və mahha qozəşt)

Günlər, həftələr və aylar keçdi.

Həmcins mübtədalar canlıları bildirən sözlərlə ifadə olunduqda, xəbər cəmdə olur:

در جمهوری آذربایجان دانشجویان، کارگران، ماموران حق انتخابات دارند.

(dər comhuri-ye Azərbaycan daneşcuyan, kargəran, məmuran həğğ-e entexabat darənd) Azərbaycan Respublikasında tələbələr, fəhlələr, məmurlar seçki hüququna malikdirlər.

Həmcins mübtədalar ya birləşdirici pauza ilə (vergüllə), ya da bağlayıcı vasitəsilə bir-biri ilə bağlanır.

Yalnız birləşdirici pauza ilə bağlanan həmcins mübtədalar:

برادرش، خواهرش، پسرعمویش به خانه ی علی رفتند.

(bəradərəş, xahərəş, pesər əmuyəş be xane-ye Əli rəftənd) Qardaşı, bacısı, əmisi oğlu Əligilə getdilər.

Həmcins mübtədaları bir-biri ilə bağlamaq üçün ən çox "و" bağlayıcısından

istifadə olunur:

روزی نجف و رحیم برای گردش به پارک رفتند.

(ruzi Nəcəf o Rəhim bəra-ye gərdeş be park rəftənd)

Bir gün Nəcəf və Rəhim parka gəzməyə getdilər.

Həmcins mübtəda ikidən çox olduqda onların ancaq son ikisi “و” bağlayıcısı ilə, əvvəlkilər isə birləşdirici pauza ilə bir-birinə bağlanır.

علم، دانش و دست آورد های جدید علمی زندگی انسان را دگرگون می سازد.

(elm, daneş və dəstəvərdha –ye cədid zendegi –ye ensan ra degərqu misazəd)

Elm, bilik və yeni nailiyyətlər insanın həyatını dəyişdirir.

هم چنین، حتی، نه..، هم، و هم، bağlayıcısından başqa həmcins mübtədalar

گاه، و گاه، یا، و یا خواه، و خواه bağlayıcıları ilə də bir-birinə bağlana bilər.

گاه او و گاه من بچه ها را می بوسیدیم.

(qah u və qah mən bəççeha ra mibusidim)

Gah mən, gah da o, uşaqları öpürdük.

هم دانشجویان و هم دانشیاران از نتایج آزمایش ها راضی ماندند.

(həm daneşcuyan və həm daneşyaran əz nətayec-e azmayeşha razi mandənd) (kəsani ke Hoseyn -ra mişenaxtənd və hətta dər ərusi-ye u şerkət kərde budənd emruz be u səlam nemidadənd)

Hüseyni tanıyanlar və hətta onun toyunda iştirak edənlər bu gün onunla salamlaşmırdılar.

Ədəbiyyat

1. Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
2. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
3. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
4. Mahmudov H. Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 1973.
5. Мещанинов И.И. Структура предложения. М.-Л., 1963.
6. Махмудов Г.Ш. Синтаксическая связь глагола с дополнениями в современном персидском языке. Баку, 1967.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М., 1958.
8. Sultanov R.S. Fars dili tədrisinin metodikası. Bakı, 1973.
9. Белицин А.П. Безличные предложения в современном персидском языке. Москва, 1969.
10. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 1981.
11. بهار ملک الشعراء محمد تقی. سبکشناسی. جلد دوم. تهران، 1323.
12. خانلری پرویز ناتل. دستور زبان فارسی. تهران، 1351.
13. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. باکو، 1960.

Л. Махмудова

**Особенности предложений с однородными подлежащими в
современном персидском языке**

Резюме

Статья посвящена особенностям выражения и функционирования подлежащего. Здесь же рассматриваются грамматические способы связи подлежащего с подчиняющимися членами на уровне предложения.

Основное внимание обращено на так называемые примыкающие подлежащего, которые в силу различных причин отсекаются от определяемого без нарушения смысловой цельности сочетания. В работе на основе конкретных примеров освещается вопрос о выражении подлежащего указательными местоимениями. В связи с характеристикой разновидностей подлежащих ставится вопрос о приложениях. В грамматической литературе по персидскому языку в вопросе о приложениях нет ясности. Вообще говоря, не существует такой вещи, как речь, которая не обладает способностью заниматься индивидуальной трудовой деятельностью, поэтому ее нельзя интерпретировать. С этой точки зрения все части речи, а также словосочетания, предложения и т. Д. Некоторые единицы могут играть роль замены для предложения

L. Mahmudova

Sophisticated Phrases in Modern Persian language

Summary

Assignments in Persian are divided into two parts:

1. The assignments forming the second side of the business combination.
2. Independent assignments handled without care.

Such appointments are mainly expressed by numbers, some pronouns and adjectives. These appointments are usually combined with the sentence they explain. The pronouns include punctuation, question substitution, indefinite pronouns, as well as non-independent denial of value and predetermined pronouns. Qualities act as a stand-alone role when combined with the name and approach of a sentence sent by the name and meaning of a sentence. Some sentences may contain one, but not a few.

A few appointments in the sentence are the same when they belong to the same sentence. Such appointments may also indicate the various symptoms of the sentence they belong to. A comma or "و" connector is inserted between assignments.

Rəyçi Nigar Musayeva

Filologiya elmləri namizədi, dosent

RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
rahilahummatova@gmail.com

İ. NƏSİMİNİN POEZİYASINDA MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİ

Açar sözlər: baş cümlə, budaq cümlə, bağlayıcı vasitələr, I tip, II tip

Ключевые слова: заголовок предложения, ответвление, связующее средство, 1-й тип, 2-й совет

Keywords: head sentence, branching sentence, connecting means, 1st type, 2nd type

Azərbaycan dili çox zəngin sintaktik quruluşa malikdir. Sintaktik quruluşa daxil olan vahidlərdən ən başlıcası cümlədir. Cümlə dilin əsas ünsiyyət vahididir. Fikir mübadiləsi yalnız cümlələr vasitəsilə ilə yaranır, mümkün olur. Cümlə aid olduğu xalqın təfəkkür tərzini, minilliklər boyu inkişaf səviyyəsini əks etdirən ən mükəmməl sintaktik vahiddir. Başqa sözlə desək, cümlə dilin özüdür. Nitq yalnız onunla reallaşır. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin bütün vahidləri iştirak edir. Cümlə hər bir dilin daxili qanun-qaydaları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan nitq vahididir.

Yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinin tərkib hissələri içərisində mürəkkəb cümlənin də xüsusi çəkisi vardır. “Dildə mürəkkəb cümlənin struktur modelləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir”. (3. s. 12) Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində iki və daha artıq predikativ mərkəzi olan mürəkkəb cümlələr tarixin bütün dövrlərində geniş şəkildə fikrin ifadəsinə xidmət göstərir. Dilimizdəki mürəkkəb cümlələr çox zəngin quruluş tipinə və mənə növlərinə malikdir. “Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların bir-birinə bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb, mürəkkəb cümlələri iki yerə ayırırlar: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr”. (1. s. 270)

Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin bütöv bir fikir ifadə etməsi üçün tabelilik əlaqəsində birləşməsi zəruridir. Komponentlərdən biri – qrammatik cəhətdən müstəqil olan baş cümlə, asılı olan isə budaq cümlə adlanır. Budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış hər hansı bir üzvün yerində işlənir, ya baş cümlədə əvəzlilik-qəliblə, qarşılıq sözlə ifadə olunmuş hər hansı bir üzvü izah edir, ya da ümumilikdə baş cümlənin ümumi məzmununa aid olur. Baş və budaq cümlələr arasında tabelilik əlaqəsi müxtəlif vasitələrlə formalaşır.

Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişaf dövrlərinin araşdırılması tabeli mürəkkəb cümlənin qədim tarixə malik olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. İstər “Kitabi-Dədə Qorqud”, istər

klassik poeziya, istərsə də folklor ədəbiyyatında üstün mövqedə olan tabeli mürəkkəb cümlələr müasir dilimizdəki tabeli mürəkkəb cümlələrdən, demək olar ki, fərqlənir. Araşdırmaya cəlb etdiyimiz dahi Azərbaycan şairi İ. Nəsiminin dilində üstün mövqedə işlənmiş tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif quruluş növləri, budaq cümlənin tipləri bu fikri təsdiq edir. İ. Nəsimi poeziyası ümumən XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini öyrənmək baxımından əvəzolunmaz mənbədir. Həm fars, həm də ana dilində “Divan” bağlayan İ. Nəsimi poetik və fəlsəfi təfəkkürünün ifadəsində daha çox milli dil vahidlərinə önəm verir. Şairin fəlsəfi, dünyəvi şeirləri xəlqiliyi, səmimiyyət və təbiiliyi, dil-ifadə və üslub gözəlliyi ilə seçilir.

İ. Nəsiminin poetik dili budaq cümlələrlə, onun müxtəlif növləri və quruluş tipləri ilə, budaq cümlələri (asılı) baş cümlələrə bağlayan vasitələrlə zəngindir. Şairin poeziyasında intensiv işlənən budaq cümlələri linqvistik araşdırmaya cəlb etməklə dilimizin orta əsrlərdə sintaktik quruluşunun mənzərəsi barədə aydın təsəvvür yarada bilərik. Bu möhtəşəm poeziyanın dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin asindetik, analitik, sintetik, analitik-sintetik məna növləri müşahidə edilir və bu da bağlayıcı vasitələrə görə müəyyənləşdirilir. Asindetik tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır: Analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə tabelilik bağlayıcıları, ya da bağlayıcı sözlər vasitəsilə bağlanır. Sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə şəkilçilərlə (-sa, -sə) bağlanır. Analitik-sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələri baş cümləyə bağlayıcı və şəkilçilərlə bağlanması həmin cümlələrin formal cəhətdən ən səciyyəvi xüsusiyyətidir.

Biz bu məqalədə yalnız şairin əsərlərində işləklik imkanlarına görə üstünlük təşkil edən mübtədə budaq cümləsi, onun tipləri və baş cümlə ilə budaq cümləni bağlayan vasitələri işıqlandırmaya çalışacağıq.

İ. Nəsiminin dilində mübtədə budaq cümləsinin iki tipi işlənmişdir.

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir, bağlayıcı sözlərlə baş cümləyə bağlanır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən sözlərdən, demək olar ki, az istifadə olunur. Onu da qeyd edək ki, mübtədə budaq cümləsinin bu tipi şairin əsərlərində intensiv işlənmə üstünlüyü ilə diqqəti cəlb edir. Bu cümlələrdə budaq cümlə əksərən baş cümlədə işlənməyən mübtədani əvəz edir, çox nadir hallarda isə qarşılıq bildirən **ol**, **o** əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədani aydınlaşdırır.

Budaq cümlə baş cümləyə aşağıdakı bağlayıcı sözlərlə ilə bağlanmışdır:

Kim bağlayıcı sözü ilə:

Kim bu dəm qədrini bilməz, eylə bil adəm degil. (s.126)

Kim ki bağlayıcı sözü ilə:

Kim ki bu meyxañəyə basdı qədəm, Bisərü pa oldu, nə sər, ya nə pa? (s. 26) **Kim ki** istər dilbərinin xəlvətinə yol bula, Can fəda qılmaq gərəkdir min kərə dər payı-eşq. (s. 43) **Kim ki** bu halə düşmədi, qoya vara kəndü halınə. (s. 79) **Kim ki** şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəməz... **Kim ki** zülfünün xəyalı bağladı könlündə ol, Rahibi-deyr oldu, ondan özgə zünnar istəməz. (s. 93) **Kim ki** yarından bəqasız canını gördü əziz, Yarını itirdi nadan, bulmadı dildarını. (s. 102) Vəslinə **kim ki** ırmadı, dərdü əzab içindədir, Ləlini **kim ki** sormadı, təşnə sərəb içindədir. (s.218) **Kim ki** didarından özgə nəsnə istər, ey sənəm, Yetməsin həqdən nəsibi, əhli-didar olmasın! (s.185) Nəfsini **kim ki** bildi, bildi həqi, Nəfsini bilməyənlər oldu şəqi. (s.355)

Ol kim bağlayıcı sözü ilə:

Ol kim həqqi tanıır, yüzünə Kəbə demiş. (s. 159) **Ol kim** özün bilmədi, düşdü cahanə dərbədə. (s.206)

Hər kim, hər kim ki bağlayıcı sözü ilə:

Hər kim ki baxa bir dəm dilbər qaşı yasinə, Navəklərinə qarşı ya can tuta, ya sinə. (s. 46) **Hər kim** Mənsur oldu, çıxdı şahı-eşqin darinə. (s. 71) **Hər kim ki** düşdü eşqinə, büryanü həm giryan gərək. (s. 125) **Hər kim ki** tövhid əhlidir, **ol** didü vadid əhlidir. **Hər kim** içər ol şərabi, cavidan olur. (s. 273) **Hər kim** bu yolda quldurur, aləmdə **ol** sultan gərək. (s. 125)

Nə bağlayıcı sözü və **-sa, -sə** şərt şəkilçisi ilə:

Şairin dilində mübtəda budaq cümləsinin az bir qismində budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə kimi **nə** bağlayıcı sözü ilə yanaşı **-sa, -sə** şərt şəkilçisindən istifadə edildiyi də müşahidə olunur: Aşıq bəla yolunda gərək kim, həmül ola, Məşuqədən ana **nə** gəlırsə, qəbul ola. (s. 33)

Hər kimsə kim bağlayıcı sözü ilə:

Məqsudinə bulmadı hıdayət, **Hər kimsə kim** bulmadı bu rahı. (s. 118)

Bu beytdə mübtəda budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlansa da, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlib. Bu cür proses bədii tələblə bağlı olaraq baş verir.

İ. Nəsiminin poeziyası üzərində aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, şairin ədəbi dilində “ budaq cümlə+baş cümlə ” quruluş tipində olan yalnız mübtəda budaq cümləsi deyil, digər budaq cümlə növləri də “ baş cümlə+budaq cümlə ” quruluş tipindən olduqca üstün mövqedədir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, həm canlı danışiq dilində, həm də ədəbi-bədii dildə budaq cümlənin bu növünün təşəkkül tarixi daha qədimdir.

Bağlayıcı sözlərlə bağlanmış bu cür cümlələrdə, məlum olduğu kimi, birinci budaq cümlə, ikinci baş cümlə gəlir. Lakin “ budaq cümlə + baş cümlə ” sıralanması “ bədii əsərlərdə və canlı danışiq dilində aktuallaşdırma

prosesi və ya poeziya tələbləri ilə əlaqədar tərəflərin yeri asanlıqla dəyişə bilər”. (3. s. 14)

İ. Nəsiminin dilində bu cür sıralanma halları müşahidə olunan faktlardandır və bunu axırıncı nümunədə də izlədik. Digər faktlara da nəzər yetirək:

Yanisər daği-dərdi-həsərət ilə,
Kim ki yanmaz bu eşq dağından. (s. 174)

Beytin mənası belədir: **Bu eşq yangısından** (dağından: burada dağ çəkmək, eşqin yandırır-yaxması, dağlaması anlamındadır) **yanmayan** həsrət dərdinin yangısı ilə yanacaqdır. Göründüyü kimi, **kim ki** bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlə ikinci gəlmişdir.

Yaxud:

Sağa dəyişdirdi solunu həqqa,
Solunu **kim ki** bildi sağından. (s.174)

Beytin mənası belədir: **Solunu sağından ayırd edən** (məcazi mənada xeyirlə şərinə; haqq ilə nahaqqı) haqq ilə, ədəblə solunu sağla dəyişdirdi (Quranda solçular cəhənnəmlik, sağçılar cənnətlik sayılır). Göründüyü kimi, bu beytdə də bağlayıcı sözlə (**kim ki**) bağlanan budaq cümlə ilə baş cümlənin normal sıralanması poetik tələblə əlaqədar olaraq dəyişib.

Verilmiş nümunələrdən aydın olur ki, Nəsiminin dilində budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması **kim ki** bağlayıcı sözünün intensiv işlənmə imkanları daha üstündür.

Qeyd. Bağlayıcı sözlərin sonunda işlənən **ki** bağlayıcı yox, qüvvətləndirici ədatdır. **Ki** tərəfləri – budaq cümlə ilə baş cümləni əlaqələndirməyə deyil, əlaqələndirmə funksiyasını yerinə yetirən konstruksiyanın (bağlayıcı sözün) qrammatik semantikasını qüvvətləndirməyə xidmət edən ədatdır. Baş cümlə ilə budaq cümlə arasında əlaqələndirici funksiya, əsas yük bağlayıcı sözlərin üzərinə düşür. **Ki** ədatı isə bu əlaqəni, bağlılığı daha da qüvvətləndirir. Əgər **ki** ədatını bağlayıcı sözlərin tərkibindən çıxarsaq, heç bir semantik dəyişiklik olmaz, yalnız bağlılıq bir qədər zəifləyər: **Kim ki** şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəməz. **Kim** şol gülzarı buldu, özgə gülzar istəməz. Göründüyü kimi, cümlənin semantikasındakı heç bir dəyişiklik olmadı. Yalnız emosional bağlılıq bir qədər zəiflədi. Bağlayıcılıq funksiyası daşıyan “ki” dən sonra vergül qoyulduğu halda, sözlərin və cümlənin qrammatik semantikasını gücləndirən “ki” ədatından sonra vergül qoyulmur.

İ. Nəsiminin dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdən də intensiv istifadə edilmişdir. Bunu əksər budaq cümlə növlərində müşahidə etmək mümkündür. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin ən çox yayılmış tipi tərkibində üç sadə cümləni birləşdirən tabeli mürəkkəb cümlələr və budaq

cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan üç sadə cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Bu cür quruluş tipinə mübtəda budaq cümləsində də təsadüf edilir. Mürəkkəb quruluşlu mübtəda budaq cümləsini izləyək: **Kim ki** şol sevdaya düşdü, bildi kim, asan degil. (s.138) Cümlənin birinci komponenti **kim ki** bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan mübtəda budaq cümləsidir. İkinci komponentin özü də tabeli mürəkkəb cümlədir və baş cümlənin (bildi kim) xəbərindən belə bir sual yaranır: nəyi (nə?) bildi. Cavab: asan olmadığını. Bu isə tamamlığın sualına cavabdır. Deməli, ikinci və üçüncü komponentlərin arasında da tabelilik əlaqəsi vardır. Həmin komponentlərin birincisi baş cümlə, ikincisi isə tamamlıq budaq cümləsidir. Cümləni sadələşdirək: Şol (o) sevdaya düşən asan olmadığını bildi. Cümlənin birinci komponenti (budaq cümlə) substantivləşmiş feli sifət tərkibinə çevrilərək baş cümlədə buraxılmış mübtədanın yerində işləndi. Üçüncü komponent isə ikincidə buraxılmış tamamlığın yerində işləndi, tamamlıq vəzifəsini icra etdi.

II tip. Mübtəda budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək, baş cümləyə **kim, ki** bağlayıcıları (analitik) ilə bağlanmışdır. Orta əsrlərin ədəbi-bədii dilinin inkişafında, zənginləşməsində xüsusi xidməti olan İ. Nəsiminin əsərləri üzərindəki araşdırmalar-dan məlum olur ki, mübtəda budaq cümləsinin bu tipi şairin poeziyasında işlək deyil.

“ Baş cümlə+budaq cümlə ” modelində olan mübtəda budaq cümləsinin az bir qismi **ki, kim** bağlayıcısı ilə bağlanmış, baş cümlədə **ol, şol, bu** əvəzlilik-qəlibindən istifadə edilmişdir:

Möhnətdir anın dövləti, zəhmətdir anın həşməti,
Müdbirdir **ol kim**, bağladı qəlbin anın iqbalına. (s. 31)

Nümunə (2-ci misra) baş cümlə+budaq cümlə quruluşundadır. Baş cümlədə qəlib kimi **ol** əvəzliyi işlənmişdir, budaq cümlə onu izah edib, aydınlaşdırır. Bədbəxt, talesizdir (**müdbir** ərəb mənşəli olub, “ bədbəxt, talesiz ” deməkdir). Kim? O. Lakin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtəda tam olaraq bədbəxt, talesiz olanın kim olduğunu açma bilmir. Budaq cümlə onu izah edir, konkretləşdirir. Yəni kim? Qəlbini onun taleyinə bağlayan (substantivləşmiş feli sifət tərkibinə çevrilərək mübtəda vəzifəsini icra edir).

Başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Şeytandır **ol ki**, surətinə qılmağı sücud,
Şeytanə münkir olmuşam, inkarə düşmüşəm. (s.155)

Beytin birinci misrası mübtəda budaq cümləsi formasında qurulmuşdur. Şeytandır. Kim? O. Yəni kim? Surətinə səcdə qılınmayan.

Sadələşdirsək, budaq cümlə substantivləşmiş feli sifət tərkibinə çevrilərək **ol** işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanı izah edəcək: Surətinə səcədə qılınmayan şeytandır.

Yaxud:

Mehrin odunda **şol kim**, pak olmadivü xalis,
Adı iki cahanda üzü qara zəğəldir.

Beytin mənası: Eşqin odunda yanıb pak, təmiz olmayanın, arınmayanın adı iki cahanda üzünqara və saxtadır. Göründüyü kimi bu tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində də əvəzlik-qəlib (**şol**) işlənmiş, budaq cümlə onu aydınlaşdırmışdır.

Yaxud da:

Təhqiq xəbərdir **bu ki**, “əl-cinsi təəl-cins”.
İnsana iriş, söhbəti-ürfan tələb eylə. (s. 66)

Bu beytin də birinci misrası mübtədə budaq cümləsidir. Gerçək xəbərdir. Nə? Bu. Yəni nə? Cinsin cinsi ilə olması gerçək xəbərdir. Burada da budaq cümlə baş cümlədə **bu** əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanı izah edir.

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, **kim**, **ki** bağlayıcıları ilə bağlanan mübtədə budaq cümlələrində baş cümlənin xəbəri əksərən ismi xəbərlidir. Birinci, üçüncü nümunələrin baş cümlələrinin xəbərlərindən (müdbirdir, xəbərdir) bunu izləmək mümkündür. Eləcə də ikinci nümunənin xəbəri feillə ifadə olunsada (pak olmadı), birinci tərəf adlar qrupuna aiddir, “təmizlənmədi, paklanmadı” şəklində də demək mümkündür.

Baş cümləsi adlarla ifadə olunmuş digər nümunələri də nəzərdən keçirək:

Mərifət əhlinə gəldi kəpənək ətləsi-xas,
Nə rəvadır **ki**, geyə cahilü nadan kəpənək. (s.124)

Göründüyü kimi, **ki** bağlayıcı cümlənin baş cümləsi ismi xəbərlidir (rəvadır).

İ. Nəsimi poeziyasında müşahidə edilən mübtədə budaq cümləsinin bir qisminin baş cümləsində mübtədə işlənmir, yəni **ol**, **şol** əvəzlik-qəliblərindən istifadə edilmir, mübtədə buraxılır. Baş cümlənin xəbəri əvvəlki nümunələrdə olduğu kimi, ismi xəbərlə ifadə olunur:

Sən sana gəl ki, səninlə bu cahan buldu həyat,
Nə əcəbdir **ki**, su istər suya qərqlənmiş hut. (s.324)

Bu beytin ikinci misrası mübtədə budaq cümləsi şəklində qurulub. Baş cümlə ilə budaq cümlə **ki** bağlayıcısı ilə bağlanıb. Baş cümlədə mübtədə

buraxılıb. Baş cümlənin ismi xəbərindən sual veririk: Əcəbdir. Nə? Suya qərq olmuş böyük balığın su istəməsi. Göründüyü kimi, budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış mübtədanın yerində işlənərək onu əvəz etdi.

Beləliklə, tədqiqat göstərdi ki, Nəsimi poeziyasında mübtəda budaq cümləsinin hər iki tipindən istifadə edilsə də, bağlayıcı sözlərlə bağlanan və yüksək poetik siqləti ilə seçilən mübtəda budaq cümləsi kəmiyyətcə daha üstündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. A. Həsənov, Ə. Abdullayev, Y. Seyidov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. VI nəşr. Bakı, 2007
2. Ə. Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. "Elm və təhsil". Bakı, 2010
3. Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000
4. Y. Seyidov. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, 2007
5. İmadəddin Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam. Tərtib edən: Ə. Səfərli. Bakı, 1991

R.Hummatova

In the Nasimi poetry, the word is the branch Summary

The syntactic structure of the Azerbaijani language is very rich. The most perfect parsing unit is sentence. It is known that the proposal is the most important syntactic unit in the process of communication, exchange of ideas. In addition to simple sentences, complex sentences are also important for the expression of written and spoken language. Complex sentences in our language have a very rich structure and meaning. The study of the history of Azerbaijan and the history of the Turkic languages has a very ancient history of complex sentences, in particular complex complex sentences. Studies of folklore literature and the language of classical poetry also give us the basis for this fact. In this article, we examined the sentence of a branch, which is one of the types of complex compound sentences observed in Nasimi's poetry.

Tabular compound sentences are superior in the language of Nasimi. The poetical poetry of the poet is rich in sentences. Various means have been utilized to refer to the sentence. In Nasimi's language, there are 2 types of branching sentences.

In the first type, the branch sentence is closely linked to the sentence. The 2 nd type string is linked to the sentence.

The research shows that the 1st type is in a superior position in the poems of Nasimi.

Р.Гумбатова

**В поэзии Насими это слово ветвь
Резюме**

Синтаксическая структура азербайджанского языка очень богата. Наиболее совершенной единицей синтаксического анализа является предложение. Известно, что предложение является важнейшей синтаксической единицей в процессе общения, обмена идеями. В дополнение к простым предложениям, сложные предложения также важны для выражения письменной и устной речи. Сложные предложения в нашем языке имеют очень богатую структуру и значение. Изучение истории Азербайджана и истории тюркских языков имеет очень древнюю историю сложного предложения, в частности сложного предложения. Исследования фольклорной литературы и языка классической поэзии также дают нам основание для этого факта. В этой статье мы изучили предложение ветви, которая является одним из типов сложных составных предложений, наблюдаемых в поэзии Насими.

Табличные составные предложения превосходят на языке Насими. Поэтическая поэзия поэта богата предложениями, и для обозначения предложения использовались разные способы. В языке Насими есть 2 типа разветвляющихся предложений.

В первом типе ответвление тесно связано с предложением. Вторая строка ответвления связана с предложением.

Исследования показывают, что 1-й тип находится в превосходящей позиции в стихах Насими.

Rəyçi: Kamil Bəşirov
Filologiya elmləri doktoru, professor

ÜLVİYYƏ NƏSİROVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Odlar Yurdu Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ CÜMLƏDƏ SÖZLƏR ARASINDA ƏLAQƏ

Açar sözlər : sintaktik, söz birləşmələri, forma və məzmun

Ключевые слова : синтаксический, словосочетания, форма и контекст

Key words: syntactical, word combinations, form and context

Sintaksisin əsas vahidləri söz birləşmələri, cümlə və sintaktik bütövlərdir. Sintaktik bütöv cümlələrdə, cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən, söz birləşmələri isə sözlərdən əmələ gəlir. Sintaktik bütövlərin necə yarandığı, cümlələrin bir-biri ilə necə və hansı vasitələrlə bağlandığı, mətnin necə qurulduğu sintaktik bütövlər bəhsində öyrənilir.

Hər bir nitq vahidinin forma və məzmun vəhdəti əsasında qurulduğunu bilirik. Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə cümləyə, söz birləşməsinə, sintaktik bütövlərə də aiddir. Sözlər də söz birləşməsi və cümlə daxilində bir-biri ilə iki cəhətdən bağlı olur: məna (semantik) cəhətdən, qrammatik (sintaktik) cəhətdən. Başqa sözlə desək, söz birləşməsinə və cümləni təşkil edən sözlər arasında həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlılıq olur.

Sözlər arasında məna əlaqəsi dedikdə, sözlərin əlaqəsi nəticəsində yaranan leksik semantika deyil, ümumiləşmiş qrammatik semantika nəzərdə tutulur. Məna əlaqəsi obyektiv aləmdəki əşya və hadisələrlə onların müxtəlif əlamət və xüsusiyyətləri arasındakı real əlaqələrdən yaranır. Məsələn: at qaçır, maşın səslənir, traktor yeri şumlayır – cümlələrinin hər biri leksik semantikasına görə fərqli məna ifadə edir. Lakin bunlar ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə eyni cümlələrdir, hamısında əşya ilə onun hərəkəti ifadə olunmuşdur.

Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən sözlər arasında əlaqə nəticəsində ifadə olunan maddi, əşyavi mənalar birləşmə və cümlələrin sayı qədər olduğu, hüdudsuz olduğu halda ümumiləşmiş yəni qrammatik məna əlaqələri məhduddur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Predikativ əlaqə. B u əlaqə əşya ilə onun hərəkəti arasındakı əlaqəni bildirir. Məsələn:

külək əsir-the wind is blowing;

sən işləyirsən-you are working;

biz oxuyuruq-we are reading.

Bu əlaqə söz birləşməsində özünü subyekt əlaqəsi kimi göstərir.

2. Atributiv əlaqə. Bu əlaqə əşya ilə geniş mənada onun əlaməti (maddi material əsası, keyfiyyəti, miqdarı, sırası və s.) arasındakı əlaqəni ifadə edir. Məsələn:

Daş divar – a stone wall;

Yaxşı adam – a good man;

Çoxlu kitab – a lot of books.

Atributiv əlaqə özünü təyinlə təyinlənən arasında göstərir, cümləyə ismi birləşmə şəklində daxil olur:

Təyin+mübtəda

Təyin+tamamlıq

Təyin+zərflik

Təyin+xəbər

3. Obyekt əlaqəsi. Bu əlaqə hərəkətlə onun obyektı arasındakı əlaqələri ifadə edir. Obyekt dedikdə həm müstəqim (ismin təsirlik halı ilə ifadə olunan), həm də qeyri-müstəqim (ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq halları ifadə olunan) obyektlər nəzərdə tutulur. Məsələn:

Kitabı oxumaq – to read a book;

Dənizə baxmaq – to look at the see;

Səndən soruşmaq – to ask you.

Obyekt əlaqəsi həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə özünü göstərir. Söz birləşməsi tərkibində tərəflər bir mürəkkəb üzv kimi götürülür, cümlədə olduqda isə müstəqim obyekt bildirən sözlər yalnız təsirli feli xəbərlə, qeyri-müstəqim obyekt bildirən sözlər isə həmin feli, həm də ismi xəbərlə əlaqələnir və cümlədə tamamlıq vəzifəsində işləyir.

4. Relyativ (zərfi əlaqə). Məna əlaqəsinin bu növü hərəkətlə onun tərzi, dərəcəsi, zamanı, yeri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir və çoxplanlılığı ilə seçilir. Məsələn:

Çox sevinmək, şad olmaq – to be glad very much;

Səhərəcən gözləmək – to wait till the evening;

Cümlələrdə isə:

O səni görəndə çox şad olur – he is very glad when he sees you.

Səhərəcən səni gözləyəcəyik – we'll wait you till the morning.

Relyativ əlaqə özünü zərfləklə feli və ismi xəbər arasında göstərir. Söz birləşmələrində tərəflər birlikdə mürəkkəb üzv kimi təhlil edilir.

Söz birləşməsi və cümlədə sözlər arasındakı əlaqənin ikincisini qrammatik əlaqələr təşkil edir. Dilin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən qrammatik əlaqələr ön plana çəkilir. Qrammatik əlaqə sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir: Tural, maşın, park, sürmək sözlərinin cümlə şəkilinə düşməsi, bitkin bir fikir ifadə etməsi üçün maşın sözünün təsirlik, park sözünün yönlük hal şəkilçisi, sürmək felinin zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi lazımdır. Məsələn:

Tural maşını parka sürdü.

Tural drove the car to the park.

Müasir Azərbaycan dilində də qrammatik məna sözün formal elementlərinin, şəkilçilərinin, köməkçi sözlərin, köməkçi vasitələrin ifadə etdiyi mənadır. Qrammatik məna sözün əsas (leksik) mənasına sonradan əlavə edilir.

Qrammatik məna sözdüzəldici və söz dəyişdirici şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunan qrammatik məna gərgin-lik, biçin-çi sözlərində qrammatik məna -lik və -çi isim düzəldən şəkilçi ilə ifadə olunmuşdur. Sözdəyişdirici şəkilçilərlə ifadə olunmuş qrammatik mənaya diqqət yetirək: kitab-lar, uşaq-lar bu sözlərdəki -lar şəkilçisi sözdəyişdirici şəkilçidir. Eyni tipli sözlər bir qrupda ümumiləşməklə qrammatik məna baxımından mücərrədləşir. Konkret desək onların qrammatik mənaları sözlərdə mücərrədləşir. Məsələn, isimlər hal, kəmiyyət, məsubiyyət və s. qrammatik mənaların daşıyıcılarıdır.

Bu qrammatik mənalar məhz isimlərdə mücərrədləşir. Qrammatik mənənin mücərrədləşməsinə apstraksiya da deyilir. Qrammatik mücərrədlik leksik mənada yox, qrammatik mənada təzahül edir, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin qrammatik quruluşunda özünü göstərir. Ona görə də qrammatik məna, qrammatik mücərrədləşmə məfhum bildirmir və bu xüsusiyyətlərinə görə də sözün leksik mənasından fərqlənir. Ümumiləşdirmə, mücərrədləşmə sözün qrammatik mənası ilə bağlıdır. Qrammatik məna fərdi mənaya malik olan sözləri ümumiləşdirməklə mücərrədləşdirir. Məsələn, nənə, baba, əmi, dayı, oğlan, qardaş və s. sözlər müstəqil leksik mənalarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Lakin bunların hamısının qrammatik mənası isimdir və isimə məxsus qrammatik kateqoriyaları daşımasıdır.

Sözün leksik və qrammatik mənaları arasında olan fərqləri belə ümumiləşdirmək olar:

a) Leksik (lüğəvi) məna sözün fərdi mənasıdır. Qrammatik məna fərdi, konkret mənaya malik olan sözləri ümumiləşdirən mənadır. Məsələn: “kitab, dəftər, qələm” sözlərinin hər birinin təklikdə ifadə etdiyi mənəni leksik məna kimi başa düşmək lazımdır. Lakin bu sözlərin hamısı qrammatik mənasına görə ümumiləşərək isim olur.

Sözün leksik mənası qrammatik və fərdi olmaqla yanaşı, həm də ümumidir. Məsələn: alma, armud və s. sözlər həm konkret, fərdi mənaları bildirir, həm də eynicinsli varlıqların (alma, armud...) adını bildirməklə ümumi olur.

Cümləni təşkil edən sözlər arasında formal-hüquqi əlaqələr tarixən cəmiyyət üzvləri arasındakı əlaqələri xatırladır. İbtidai dövrlərdə cəmiyyət üzvləri arasında bəsit hüquq bərabərliyi olduğu kimi, cümləni təşkil edən bəzi sözlər arasında da tabesizlik, hüquq bərabərliyi olur. Cəmiyyətdə

quldarlıq quruluşundan başlayaraq ağa-qul münasibətləri, hazırkı dövrdə rəhbər və ona tabe işçilər qrupu formalaşdığı kimi, sözlər arasında qrammatik əlaqələr də əsas və asılı tərəflərin əlaqəsinə əsaslanır. Onu gülə-gülə, mehribanlıqla qarşılaşdılar cümləsində gülə-gülə, mehribanlıqla sözləri bərabərhüquqlu sözlər olub tabesizlik yolu ilə əlaqələnmişlər. Lakin bu sözlər başqa bir sözə - qarşılaşdılar sözünə eyni dərəcədə tabe olmuş, yanaşma yolu ilə həmin sözdən asılı vəziyyətə düşmüşlər. Buna görə də qrammatik (sintaktik) əlaqələr iki növə ayrılır:

1. Tabesizlik əlaqəsi;
2. Tabelilik əlaqəsi.

Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabərhüquqlu olur, ona görə də tərəflərdən biri digərini izah etmir, aydınlaşdırmır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Həmcins üzvlər bir-biri ilə ya sadalama intonasiyası, ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir.

Həmcins üzvlər cümlə strukturunda həlledici rola malik deyil və yalnız kəmiyyət dəyişikliyi ilə informasiyanın zənginləşməsinə səbəb olur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri də eyni vasitələrlə (intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə) əlaqələnir. ;

Avtobus sürətlə gedir, yol qısaldır, şəhər yaxınlaşırdı. (Ə.Vəliyev)

Sadə cümlənin bərabərhüquqlu (həmcins) üzvləri cümlə daxilində başqa bir sözə tabe olur, tabelilik əlaqəsi üzrə başqa bir sözə bağlanır. Məsələn:

Onlar xeyir-bərəkətdir, kökdür, kötükdür. (S.Əhmədov)

Qrammatik əlaqənin bu növünün - tabelilik əlaqəsinin dildə daha böyük rolu vardır. Xəbər mübtəda ilə, tamamlıq və zərflik xəbərlə, təyin təyinlənənlə tabelilik yolu ilə əlaqələnir. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsi olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə tabelilik əsasında bağlanır. Ümumən cümlənin strukturu tabelilik əlaqəsinə əsaslanır. Tabelilik əlaqəsi iki tərəfi, iki komponenti birləşdirir.

Sözlər tabelilik yolu ilə əlaqələnərək iki cür birləşmə əmələ gətirir: predikativ birləşmələr, qeyri-predikativ birləşmələr.

Predikativ birləşmələr xəbərin iştirakı ilə yaranan birləşmələrdir. Burada, başlıca olaraq, cümlənin mübtəda - xəbər əlaqəsi nəzərdə olmadan qurulan birləşmələrdir.

Məsələn: Onlar qapını döyəndə usta Rəhim şirin yuxuda idi (Mir Cəlal) - cümləsində onlar qapını döyəndə, usta Rəhim birləşmələri qeyri-predikativ birləşmələrdir. Bunlar müasir söz birləşməsi təliminə uyğun birləşmələrdir və sintaksisdə "söz birləşməsi" dedikdə bu cür birləşmələr nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin üç üsulu vardır: yanaşma, uzlaşma və idarə.

Tabelilik əlaqəsinin bu növü söz sırası və intonasiya əsasında qurulur. Asılı tərəf əvvəl, əsas tərəf sonra işlənir. Asılı tərəf əsas tərəfə yanaşır və tabe olur. Məsələn:

Yaşıl yamac, uca çinar birləşmələrində yaşıl, uca sözləri asılı tərəf, yamac, çinar sözləri əsas tərəfdir; yaşıl və uca sözləri hal və mənsubiyyət şəkilçilərinə ehtiyac olmadan əsas tərəfə yanaşaraq ona tabe olmuşdur.

Mərmər abidələr, tökmə heykəllər

Bəzəkdir hər böyük, kiçik şəhərə (S.Vurğun) - misralarında mərmər abidələr, tökmə heykəllər, böyük şəhər, kiçik şəhər birləşmələri yanaşma üsulu ilə yaranmışdır.

Bu misallarda bulaq və hadisə sözləri əsas tərəf, qalan sözlər asılı tərəfdir. Asılı tərəflərin hamısı birbaşa əsas tərəfə tabe olmuşdu

Ədəbiyyat:

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feli sabit söz birləşmələri. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun. XIV c. Bakı, 1960, s.71-82.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, s.176.
3. Budaqova Z.İ. Birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli söz birləşmələri. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. XIV c. Bakı, 1960, s.59-70.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970.
5. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1980.
6. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, Yazıçı, 1985.
7. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963.
8. Qurbanov. A.M. Ümumi dilçilik. I c. Bakı, Maarif, 1989, s.568, II c. s.556

U.Nasirova

Relation between words and word combinations in Azerbaijan and English languages Summary

We know that speech units are connected with forms and context. When we speak about the notion of meaning we must take not only lexico - semantics , but also generalized grammatical semantics into consideration. Grammatical meaning appears in the result of changing of changing of words from syntactical relation and from morphological point of view

As modern language develops the borrowing words and word combinations from European origin are growing. These words and word combinations are used according to the phonetic, lexical and grammatical norms of the language. In the past there were a lot of borrowed words in our language, but now they are replaced with national words. The Azerbaijan language is one of the richest language in the world and as a result of it the new expressions and word combinations and proverbs appear in our language. It means that Azerbaijan has become famous for its linguistic success in the world. We can also find the differences and similar features of words and word combinations and analyses of syntagms by typological and linguistic point of view in this article. Besides them, the theoretical thought on the translation of word combinations and their comparative teaching can be very useful for the development of linguistics.

У. Насирова

**Связь между словами и словосочетаниями в Азербайджанском и
английском языках**

Резюме

Мы знаем, что единицы речи связаны с формой и содержанием. Говоря о концепции значения, мы должны принимать во внимание не только лексическую семантику, но также и грамматическую семантику. При развитии современного языка также увеличивается количество слов и словосочетаний европейского происхождения. Эти слова и словосочетания используются в соответствии с фонетическими, лексическими и грамматическими нормами языка. Раньше в нашем языке было много заимствованных слов, однако сейчас они заменяются национальными словами. Это означает, что азербайджанская лингвистика стала популярной своими достижениями. В этой статье мы также можем встретить схожие и разные особенности слов и словосочетаний с типологической и лингвистической точки зрения. Помимо этого, изучение словосочетаний с теоретической и сравнительной точки зрения очень важно для развития лингвистики.

Rəyçi: Səadət Abdurəhmanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NURAY ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Naxçıvan Bölməsi

naliyeva22@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİNDƏ İSİM

Açaar sözlər:

Ключевые слова: диалекты и говоры, морфология, существительное

Key words: dialect and accents, morphology, noun

Şahbuz şivələrinin Azərbaycan dilinin digər qrup dialekt və şivələrindən, o cümlədən aid olduğu Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrindən fərqlənən bir sıra morfoloji xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər sozdüzəldici şəkilçilərdə, cəm və hal şəkilçilərində, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin hallanmasında, əvəzliliklərin hallanmasında, sıra saylarında, sifətin dərəcələrində və s. daha qabarıq nəzərə çarpır. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Şahbuz şivələrində morfoloji fərqlər fonetik və leksik fərqlərə nisbətən daha zəifdir. Yəni burada ədəbi dillə yaxınlıq daha çoxdur. Eyni zamanda Şahbuz rayon şivələrində fərqli xüsusiyyətlərlə yanaşı digər dialekt və şivələrimizlə oxşar cəhətlər də çoxdur.

Tarixən dilimizin leksik tərkibinə inkişafı əlaqədar olaraq yeni leksik vahidlər daxil olmuş və isim kateqoriyasının zənginləşməsinə şərait yaratmışdır. Lakin dilin inkişafında bu prosesin əksi də baş vermiş, yəni bəzi isimlər öz əhəmiyyətini və maddi əsasını itirmişdir (3, s. 36). Belə isimlərin bir qismi dialekt və şivələrimizdə qorunub saxlanmış və müasir dövrümüzə gəlib çatmışdır.

Şahbuz şivələrində isimlər həm leksik-semantik cəhətdən, həm də morfoloji cəhətdən bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Burada da isimlər ədəbi dilimizdə və digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi quruluşca 3 cürdür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb isimlər.

Şahbuz şivələrində bir sıra maraqlı sadə isimlər var ki, bunlar başqa dialekt və şivələrdə, yaxud ədəbi dildə işlənmir. Məsələn: ağuz, amanat, asma, axbur, bəllə, badkeş, camtayi, cürçünəx, cil, çəpərə, çölməx, çərəx, dişarı, dağar, ənnix, əvəlix, gəv, giviş, irəd, kiyər, kələkə, ladı, nacax, nal, öysumat, örüş, pəlmə, pərəvan, səvərə, sırfa, süysün, tapan, tecirə, toy, türə, ün, vəzm. Şahbuz şivələrində müxtəlif nitq hissələrindən sozdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə bir çox düzəltmə isimlər əmələ gəlir ki, həmin şəkilçilər həm ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə məhsuldar şəkilçi sayılır. Məsələn: gündəlix, arılıx, yaxınkeş, çalqu, asma, aylıxçı, asılqan, bəhrədar, çəkəcəx, dayanacax, daylax, eşmə, paraxlıx, təlifçi, vəllix və s.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində, o cümlədən Şahbuz şivələrində isimlərin tərkibində müasir ədəbi dil nöqteyi-nəzərindən qeyri-məhsuldar olan bir sıra sözdüzəldici şəkilçilərə də təsadüf edirik ki, bunları meydana çıxarmaq dil tarixi üçün olduqca qiymətlidir (1, s. 76). Məsələn: daşgir, arxaş\\arxac, axbur, aşım, anagir, barmaxçıl, dabana, elat, itix, yaxmac və s. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində -ban formasında işlənən və qeyri-məhsuldar olan şəkilçi vardır ki, buna bağban, çıraqban sözlərinin tərkibində rast gəlirik. Bu şəkilçiyə Şahbuz şivələrində -van formasında bağvan sözünün tərkibində rast gəlirik.

Şahbuz şivələrində müxtəlif əşya və yer adları bildirən və ədəbi dildə müşahidə olunmayan bir sıra mürəkkəb isimlər mövcuddur. Bu isimlər müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan sözlərin yanaşması və ya birləşməsi ilə əmələ gəlir. Məsələn: arakəsmə, çalkeçirt, çiçəxsuyu, çıxmayara, çobanyarması, gülüsor, karvanqıran, oxlaqqıran, toybabası, Mahmudoba, Gülxanım, Allahverdi, Bəyməmməd və s.

Şahbuz şivələrində isimlərin hallanması ədəbi dilimizdə olduğu kimidir. Burada əsaslı fərqlər yoxdur. Lakin müəyyən hallarda fərqli cəhətlər də diqqəti cəlb edir. Şahbuz şivələrində də adlıq hal ədəbi dildə olduğu kimi, heç bir şəkilçi qəbul etmir. Yiyəlik halda samitlə bitən isimlər -in, -in, -un, -ün, saitle isimlər isə -nın, -nin, -nun, -nün şəkilçisi qəbul edir. Yəni burada yiyəlik halın şəkilçiləri həm damaq, həm də dodaq ahənginə əsasən dördvariantlıdır. Lakin bəzən saitle bitən isimlər -nın, -nin, -nun -nün şəkilçisinin yalnız sonuncu samitini n samitini qəbul etməklə işlənir. Məsələn: atān, balān, Sonān, əlin, düyün, qonşun və s. Bu zaman həmin şəkilçidən düşən səslərin hesabına sözün kökündəki son sait uzanır. Bu vəziyyət Bakının Novxanı, Qobu, Güzdək kənd şivələrində də müşahidə olunur (7, s. 138). Şahbuz şivələrində ismin yönük halı ədəbi dildə olduğu kimi -a², -ya² şəkilçiləri ilə düzəlir. Lakin çox vaxt sözlərin sonundakı açıq a və ə saitləri yönük halda ı, i, u, ü saitləri ilə əvəz olunur. Məsələn: arabıya, taxtıya, qəynatıya, buğduya, cəhriyə, qocuya və s. Eyni hal Azərbaycan dilinin Meğri şivələrində də özünü göstərir (5, s. 201).

İsmin təsirlik və yerlik halı Şahbuz şivələrində ədəbi dildə olduğu kimi müvafiq olaraq -ı, -i, -u, -ü; -ni, -nu, -nü və -da, -də şəkilçiləri ilə düzəlir. Bir çox dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də irəli assimilyasiya nəticəsində sonu m və n samiti ilə bitən isimlər çıxışlıq halda -nan, -nən şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məsələn: bağvannan, ürəyimnən, üzümən, cavannan və s. Qeyd edək ki, bu hal türk dillərinin əksəriyyətində mövcuddur (5, s. 203).

İsimlərin mənsubiyyətə görə dəyişməsi zamanı qəbul etdiyi şəkilçilər də dialekt və şivələrimizdə özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Şahbuz rayonunun əksər kənd şivələrində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri

ədəbi dildən əsaslı surətdə fərqlənir. Samitlə bitən isimlər burada I şəxsin təkində -ım, -im, -um, -üm, cəmində isə -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; II şəxsin təkində -ın, -in, -un, -ün, cəmində -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz; III şəxsin təkində və cəmində -ı, -i, -u, -ü, // -sı, -si, -su, -sü şəkilçilərini qəbul edir. Məsələn: imaratım, ağılımız, mənfəətin, cəməhətiniz, tavlasi, çarşabı, yoldaşları, boşqapları. Şahbuz şivələrində II şəxsin cəmində ədəbi dildən fərqli olaraq saitle bitən sözlərdə -z, samitlə bitən sözlərdə -ız, -iz, -uz, -üz və -vız, -viz, -vuz, -vüz şəkilçiləri də işlənir. Məsələn: bağız, zəhləz, mal-qaravız, sapılcavız, qonşularıvız və s. Bu hal Azərbaycan dilinin Meğri şivələrində (5, s. 206), Cənubi Azərbaycanda və Qax rayonu şivələrində də (7, s. 157) müşahidə edilir.

Ümumiyyətlə dil faktları göstərir ki, zaman və məkan şəraitindən asılı olmayaraq, II şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin n səsinin v səsinə keçməsi tarixən adi bir şəkil almışdır. XIX əsrin ortalarına qədər Cənubi Azərbaycanda yazılmış və daş basmalarında basılmış əsərlərin dilində bu əvəzlənmə sabit bir yer tutmuşdur (3, s. 40).

Şahbuz şivələrində çox vaxt I və II şəxs cəmdə sahib şəxsin şəkilçili, mənsub əşya bildirən sözün isə şəkilçisiz işlənməsinə də rast gələ bilərik. Məsələn: --Bizim uşax belə şeyləri yaxşı bilir. -İlişmişdi bının yaxasına kin, niyə sizin ağaş bizim həyəət kölgə salır. Mənsubiyyət kateqoriyasının bu cür analitik tipinə Qax, Zaqatala, Nuxa dialektlərində (7, s.157) və Meğri şivələrində də (5, s. 208) təsadüf olunur.

Şahbuz şivələrində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər əsasən ədəbi dilimizdə olduğu kimi hallanır. Lakin burada da bəzi fərqli cəhətlər özünü göstərir. Belə ki, III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isim hallanarkən təsirlik halda hal şəkilçini itirir. Məsələn: xiyalın<xəyalını, qadasın < qadasını, günahın <günahını, ehtirazın<etirazını və s.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanmasında dialekt və şivələrimizi ədəbi dilimizdən ayıran cəhətlərdən biri də budur ki, ədəbi dildə samitlə bitən sözlər adlıq haldan başqa yerdə qalan bütün hallarda II şəxs tək mənsubiyyət şəkilçiləri III şəxsdən seçilmir (7, s.158). Lakin Şahbuz şivələrində bunları bir-birindən asanlıqla fərqləndirmək olur. Belə ki, burada II şəxsdə mənsubiyyət şəkilçiləri -ın, -in, -un, -ün; -a, -ə; -ı, -i, -u, -ü əvəzinə -vın, -vin, -vun, -vün; -va, -və; -vı, -vi, -vu, -vü şəklində işlənir. Məsələn: uşağıvın, uşağıva, uşağıvı.

Deyilənlərdən də göründüyü kimi, Şahbuz şivələri morfoloji cəhətdən bir sıra özünə məxsus, ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər hər bir nitq hissəsində, o cümlədən isimdə də özünü müxtəlif şəkillərdə göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 325 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 661 s.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
4. Яхмядов М. Нахчыван шивляяринин лцъяти. Бақы: Атилла, 2001, 167 с.
5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 589 s.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.
8. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1992, 1183 s.

Н.Алиева

Имя существительное в Шахбузском говоре

Азербайджанского языка

Резюме

В статье исследованы особенности, отличающие имена существительные в Шахбузском говоре Азербайджанского языка от таковых в литературном языке. Здесь указывается, что имена существительные в шахбузском говоре имеют присущие им характеристики как с лексико-семантической, так и с морфологической стороны. Это мы можем наблюдать и в простых существительных, и в аффиксах, образующих имена существительные и в сложных существительных. В шахбузском говоре обладающей чрезвычайно богатым лексиконом, сталкиваемся со многими словами и выражениями, не используемыми в литературном языке. В указанных говора эти выражения используются в таком фонетическом варианте, что один и тот же предмет или же понятие выражаются различными словами. Это богатая диалектическая лексика не образовалась внезапно, появилась в результате длительного исторического развития Азербайджанского языка. В обогащении словарного состава языка велика роль диалектной лексики. В результате исторического развития языка часть диалектизмов, утратив свои локальные особенности, входит в лексику литературного языка. В этом контексте изучение лексики и морфологии диалектов и говоров имеет очень большое значение. В статье показано что исторически

лексические единицы были добавлены в лексическую составу нашего языка и способствовали обогащению категории имена существительных. Однако этот процесс также произошел в развитии языка, то есть некоторые имена существительные утратили свое значение и материальную базу. Некоторые из этих имен существительных были сохранены на наших диалектах и говорах и дошли до наших дней. В результате проведенного исследования выявлен ряд словообразовательных аффиксов имен существительных, встречающихся в нашем литературном языке, которые представляют особенный интерес с точки зрения языкознания и истории языка.

N.Aliyeva

Noun in the Shahbuz accent of Azerbaijani language

Summary

Features distinguishing nouns in the Shahbuz accent of Azerbaijani language from those in the literary language are investigated in the paper. It is specified that the nouns in the Shahbuz assent have theirs inherent lexical-semantic and morphological characteristics. This fact we can observe in simple nouns and affixes forming nouns and also in compound nouns. In the Shahbuz accent which has an extremely rich lexicon, we encounter many words and expressions that are not used in the literary language. In these dialects, these expressions are used in such a phonetic version that the same object or concept is expressed in different words. This rich dialectical vocabulary was not formed suddenly, it appeared as a result of the long historical development of the Azerbaijani language. The role of dialect vocabulary and morphology is great in enriching the vocabulary of the language. In the context study of the lexicon and morphology of dialects and accents, there is a great deal of value. In the article is shown that historically, lexical units have been added to the lexical composition of our language and have contributed to the enrichment of the noun. However, this process has also occurred in the development of language, that is, some nouns have lost their importance and material base. Some of these nouns have been preserved in our dialects and accents, and have come to our day. As a result of this study a number of derivational affixes of nouns occurring in our literary language is revealed which is of particular interest with relation to linguistics and language history.

Rəyçi: Çinarə Rzayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ALLAHVERDİ HACIYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

allahverdi@mail.ru

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ

Açar sözlər: onomatiska, onomalogiya, toponim, oykonim

Ключевые слова: ономастика, ономология, топоним, ойконим

Key words: onomastics, onomology, toponym, oykonym

Azərbaycan Respublikası zəngin toponimik mənzərəyə malikdir. Bu zənginliyin səbəbi, ilk növbədə, çoxdillilik və çoxxalqlılıqdır. Belə ki, Azərbaycan ərazisində uzaq keçmişdən başlamış indiyə kimi azərbaycanlılarla yanaşı onlarca xalqın nümayəndəsi yaşamış və hazırda da yaşamaqdadır. Azərbaycan toponimik sistemində həmin xalqların dillərində yaranmış bir qrup yer adları mövcuddur.

Müşahidə və təhlillər aydın göstərir ki, Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin əsas fondunu doğma dilimizə aid onomastik vahidlər təşkil edir. Azərbaycanın elə bir zonası tapılmaz ki, orada Azərbaycan dilinə aid toponim olmasın. Məsələn, cənub rayonlarında – Qumbaşı, Şəkərbəgi, Kosalar, Narbağı (Lənkəran), Qapıçıməhlə, Qaladəhnə, Bala Şahağac (Astara); Şimal rayonlarında – Qazma, Qazbölük, Qamıştala, Əyritala (Balakən), Qarabulaq, Dəymədərə, Yenikənd (Vartaşen), Uzuntala, Çinarlı, Qazmalar, Ağçay, Qarabaldır (Qax), Qazangül, Dardoqqaz, Fındıqlı, Kəpənəkçi (Zaqatala), Qərb rayonlarında – Düzqışlaq, Dəmirçilər, Ceyrançöl, Quşçu, Şamlıq (Tovuz), Şiştəpə, Çaylı, Çardaqlı (Şamxor), Alaxançalı, Daşkəsən, Dərdərə (Daşkəsən). Şərq rayonlarında – Ağcüyür, Əliyətməzli, Göbəktala (İmişli), Qaracalar, Genişkənd, Bəylik (Saatlı), Xankeçən, Narlıq, Çiçəkli (Sabirabad) və s.

Dilimizdəki toponimlərin formalaşma, təşəkkül tapma müddətində də diqqəti cəlb edən cəhətlər vardır. Belə ki, bunların bəziləri lap qədimdə meydana gəldiyi kimi, bəzilərinin tarixi son zamanlarla bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alaraq Azərbaycan dilindəki xüsusi yer adı bildirən sözləri üç qrupa bölmək olur:

1. Ən qədim toponimlər: Qəbələ, Dərbənd, Kamaxiya (Şamaxı), Qafqaz, Albaniya və s.

2. Qədim toponimlər: Şabran, Şarvan, (Şirvan), Bakı, Şəmkir, Bərdə, Beyləqan, Şək, Naxçıvan, Muğan, Gəncə, varsan, Ağrıdağ, Təbriz və s.

3. Yeni toponimlər: Sabirabad, Müşfiqabad, Cəlilabad, Qarayevkənd, Aydıngün, Günəşli, İşıqlı və s.

Azərbaycanın ən qədim və qədim toponimləri çox mötəbər dil faktlarıdır. Bunların dərin linqvistik təhlili əsasında ümumən Qafqazda,

xüsusi ilə Azərbaycan ərazisində türkdilli tayfaların yaşaması tarixini müəyyən mənada aydınlaşdırmaq olar.

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında rast gəldiyimiz Murğuz, Şahdağı, Kəpəz, Muroy, Muşoy, Qoşqar, Xaçbulaq yaylağı, Bəzircan dağı, Buzluq, Həmzəçəmən, Qaragöl, Daş arası, Çilik yalı, Qanlıgöl, Taqqıldağ, Şışdağ, Çöplü, Sarı dağ, Yəhəryurdu, Şıransu, Şaban, Qoşd turşbulaq, Çayqarısan, Ağdaban, Carcarlıq, Kəkil meşə, Çaxmaqlı, Mirzə çəpəri, Sadıq daşı və s. toponimlərin informatik mənə yükü uzaq tarixi keçmişimizlə bağlıdır. Bunlardakı məlumatlar xalqımızın tarixinin bəzi qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaqda müəyyən rola və əhəmiyyətə malikdir.

Ən başlıcası isə, bu cür toponimlərin yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi və formalaşması tarixini müəyyənləşdirmək və daha da dəqiqləşdirmək deməkdir. Hələ bu günə qədər Azərbaycan dilinin yaranma və formalaşması tarixi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Bəzi məlumatlara görə türkdilli əhali XI əsrdən Azərbaycan ərazisində görünmüş və bu əsrdən də Azərbaycan dili formalaşmışdır. Bəzi məlumatlarda isə Azərbaycan dilinin eramızın 4-5-ci yüzilliklərində formalaşdığı göstərilir. Bizim fikrimizcə, dilçilərdən prof. Ə.Dəmirçizadə, tarixçilərdən akademik Z.Bünyadov Azərbaycan dilinin əsas mənbələrinin eramızdan əvvəl və eramızın əvvəllərindən yaranması fikrini irəli sürməklə daha düzgün və cəsarətli addım atmışlar.

Dilimizdə hələ yazıya köçürülməmiş toponimlər az deyildir. Bunlar, əsasən, mövcud toponimlərin xalq danışığı variantları və müəyyən səbəblərdən öz oykonim və sair rolunu itirmiş obyektlərin adlarıdır. Hazırda da rast gəlinən keçmiş kənd yerləri (xarabalıqlar), xırmanlar, dəyirmanlar və s. vaxtı ilə müəyyən ad daşımış və həmin adlar xalq arasında yaşamaqdadır.

Ancaq məhdud yerli əhaliyə aydın olan adlar – mikrotoponimlər də xalqın tarixini, onun formalaşması məsələlərini aydınlaşdırmaqda az rol oynamır. Buna görə mikrotoponimlər də tədqiqat arenasından kənarda qalmamalıdır.

Azərbaycan toponimlərinin arealı. Azərbaycan dilinə aid toponimlər yalnız Azərbaycan Respublikası ərazisi ilə məhdudlaşmır. Xalqımızın tarixi inkişafı ilə bağlı minlərcə toponim yaranmış və dünyanın ümumi və xüsusi xəritələrində özünə yer tapmışdır. Qədim tarixi, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrlə bağlı olaraq yaranmış bu toponimlər Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanda daha geniş yayılmışdır. Bundan başqa İran və Türkiyə ərazisində Azərbaycan dilinə məxsus külli miqdarda yer adları mövcuddur. Ona görə də bu dil vahidlərinin öyrənilməsinə təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Burada Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan Muxtar Vilayəti, habelə İran, Türkiyə, Orta Asiya və Qazaxıstan ərazisindəki toponimləri toplamaq və onları geniş bir arealın fonunda tədqiq etmək lazım gəlir.

Qafqazda Azərbaycan toponimləri. Xalqımızın qardaş gürcü xalqı ilə etnik, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin çox qədim tarixi vardır. Bu tarix eramızdan əvvəl başlayır. Strabon və Plutarxin əsərlərində Azərbaycan və gürcü xalqlarının tarixən yaxınlığı, dostluğu və qardaşlığı və habelə vahid düşməne qarşı birgə vuruşmalarına dair çoxlu məlumatlara rast gəlinir.

Gürcüstan ərazisində onlarca Azərbaycan toponimii vardır. Məsələn: Baş keçid – Dmanisi rayonundakı Saatlı, Dəllər, Qarabulaq, Dəlidağ Yırğınçay və s., Bolnisi rayonundakı Muğanlı, Kolayır, Saraclı, Kəpənəkçi və s., Qarayazı-Qaradabani rayonundakı Qaratəpə, Qara təhlə, Soğanlıq, Candar və s., Borçalı-Sarvan-Marnauli rayonundakı Qırxılı, Daştəpə, Güldərə, Kosalı və s. toponimlər bu ərazidə xalqımızın qədim tarixini özündə əks etdirir. Hazırda ən çox azərbaycanlı Borçalı, Qarayazı və Başkeçid ərazisində yaşayır. Onların özünəməxsus Azərbaycan dili şivə xüsusiyyətləri vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ərazidə yaranmış və yayılmış Azərbaycan toponimləri də bir çox spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, XV əsr Azərbaycan coğrafiyaşünası Abu ar-Rəşid al-Bakuvi özünün “Abidələr və güclü şahın möcüzələri” əsərində Tiflisi təsvir edərkən yazır ki, onu Kür çayı iki yerə bölür – günçixan hissəsi Qala adlanır.

1728-ci ildə tərtib edilmiş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis” adlı inzibati-ərazi bölgüsünü göstərən kitabda xatırlanan Cəlayir, Qaşqatala, Soğanlı, Qorçubaşı, Qoçulu, Padar, İmirli, Dəlilər, Muğanlı, Kəpənəkçi, Armudlu, Qaraçoban, Güllücə və yüzlərlə digər kənd, oba və məhəllə adları da misal ola bilər.

1886-cı il siyahıyaalınmasına görə Tiflis quberniyasının Qarayazı sahəsində və Borçalı nahiyəsində Kosalı, Qaratəpə, Gölkənd, Qaracalı, Ağtala, Təkəli, Qaratəklə, Gültəpəli, Qurdclar, Muğanlı, Noyrarx, Qaçaqan, Quşçu, Ulaşlı, Körpülü, Sadaxlı, Qaya, Qocalı və onlarca digər oykonim qeyd edilmişdir. Buna görə də onları toplamaq və tədqiq etmək bugünkü Azərbaycan dilçiliyi üçün xeyli fayda verə bilər. Böyük “Kitabi-Dədə Qorqud”dan, Nizami kimi klassiklərdən başlamış müasir yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığında Gürcüstan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların həyat və məişəti, gürcü xalqı ilə tarixi dostluğu bu yerlərin füsunkar təbiəti, obaların, oymaqların, kəndlərin təsviri, onlara verilmiş adlar öz əksini tapmışdır.

Erkən orta əsrlərin yadigarı “Kitabi-Dədə Qorqud”da Gürcüstanda (Abxaziyada) bir sıra türk mənşəli yer adları verilir. Bunlardan Ağlağan, Ağska, Başı açıq (Gürcüstan), Gürcüstan, Tatyana qalası və s.

Bir sıra yazıçı və şairlərimizin əsərlərində rast gəldiyimiz Şindi, Leyləkuçan, Yastıqar, Səhənguçan, Əyriqar, Şamdüyə dağ adları, Sarvan, Bayramlı, Başkeçid, Sadaxlı, Qaraçöp, Ağaməmmədli, Qaçaqan, Quşçu, Ulaşlı, Baytalı, Qasımlı oykonimləri və eləcə də Qarayazı adonimi, Sərp

dərə, Yağılca yaylası kimi toponimlər xalqımızın tarixi ilə bağlı meydana çıxmışdır. Gürcüstan ərazisində keçmiş izlərini özündə bariz şəkildə saxlayan onlarca belə dağ, dərə, kənd, şəhər və sair yer adları vardır. Məsələn: Keşəli, İlməzli, Kəpənəkçi, Kosalı, Alget, Leçibədinli, Kürdlər, Baydar, Baş Muğanlı, Kirəc Muğanlı, Halavar, İmir, Candar, Qızılhacılı, Ərəbli//Araplı, Bəylər, Qullar, Dəmyə Görərx, Yuxarı Saral, Aşağı Saral, Zop, Mollaoğlu, Təkəli, Mamey, Betarafçı, Qırxılı, Daştəpə, Güldərə, Güllübulaq, Qayaqoğalı, Babakər dağı, Yağılca dağı, Qara dağ, Koroğlu dağı, Ağcümə dağı, Yumru dərə, Orxan təpəsi (Borçalı-Sarvan-Marneuli); Qaratəpə, Qaraçalar, Ağ təhlə, Qara təhlə, Soğanlıq, Ulukışili, Candar, Kəpənəkçi (Qarayazı-Qardabani); Muğanlı, Kolayır, Arıxlı, həsənxoçalı, Aşağı Qoşa kilsə, Fəxralı, Saracılı, Qoçulu, Rəncbər, Əsmələr, Cəfərli, Mıdırılı, Sarallar, Kəpənəkçi, Daşlıqullar, Dəllər, Qaratikan, Ayorta, Abdallı, Kosalar, Köyəç, Zolköyəc, Bəytəkər, Babakışilər, Aşağı Küləvər, Yuxarı Küləvər, Sarımmədli, Dəmirli, Darbaz, İmirhəsən//İmrəslan (Bolnisi); Lök Candar, Səfərli, Məmişli, Saatlı, ha~ mamlı, Qamışlı, Aşağı Oruzman, Yuxarı Oruzman, Armudlu, Qara kilsə, Yaqublu//Yavıxlı, Qəmərli, Şahmarlı, Su qalası, Gödək dağ, Yuxarı Qarabulaq, Söyüdlü, Salammə-lik, Qızılhacılı, Saça, Şindilər, Dəllər, Bağçalar, Yırğançay, Ənkiravan, Bəzəkli, Boğazkəsən, Azkəyliyə, Hormeşən, Qır dağı, Ağlağan, Dəlidağ (Başkeçid—Dmanisi). Bu adlardan Candar, Kəpənəkçi, Muğanlı toponimləri müxtəlif rayonlarda bir neçə yaşayış məntəqəsinin adını bildirir.

Ermənistan Respublikasında Azərbaycan toponimləri. Azərbaycan xalqının bir hissəsi hazırda Ermənistan adlanan qətim Oğuz ərazisində yaşamış, onlar demək olar ki, bu respublikanın bütün ərazisində məskən salmışlar. Amasiya, Qafan, Krasnoselsk, İcevan, Noemberyan və başqa rayonlarda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət çoxlu kəndlər vardır.

Həmin kəndlərin əksəriyyətinin adı Azərbaycan dilinə məxsusdur. Bunlardan əlavə bu ərazidə külli miqdarda mikrotoponimlər – dağ, dərə, təpə, qaya, qala, körpü, məhəllə və s. adları da mövcuddur.

Təxmini hesablamalara görə Ermənistanın toponimik fondunun 50 faizdən çoxu türk mənşəlidir. 1886-cı il siyahıyaalınmasına görə Ermənistan ərazisində, xüsusilə Yerevan quberniyasında 600-dən çox mənşəcə Azərbaycan dilinə məxsus kənd adları var. Bu adlar eyni ilə D.D.Paqriyevin «Qafqazın beşverstlik xəritəsinin əlifba göstəricisi»ndə (Tiflis, 1913) və «Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü»ndə (Yerevan, 1966); qeyd olunmuşdur. Bu toponimlərin başlıca məziyyəti ondan ibarətdir ki, onlar əvvələn, mənşəcə məhz Azərbaycan dilinə məxsus adlardır, ikincisi, böyük bir qismi etnotoponimdir. Bayşdur, Bayqurd, Baharlı, Qıpçaq, Quşçu, Saatlı, Qaraqoyunlu, Avşar, Bozyoxuş, Alçalı, Ağdaş, Almalıq, Ağçaqala, Göykil-sə, Qarakilsə, Yelqovan, Qaladibi, Qaradağlı, Qaraqışlaq, Qarabağlar, Keşiş-

dağ, Küllübulaq, Onbulaq, Soyuqbulaq, Qurdbulaq, Təknəmi, Qazançı, Şiştəpə, Öksüzlü və yüzlərcə digər toponim buna misal ola bilər.

Ararat dağının, Sevan gölünün və Eçmiadzinin qədim adlarından bir qrupu da Azərbaycan dilinə aiddir. Belə ki, orta əsr erməni mənbələrində Sevan-Göyçə gölü, Ararat — Əyridağ//Ağrı dağ, Eçmiadzin — Üç kilsə kimi qeyd olunmuşdur. Hətta XVIII əsr erməni katolikosu yerevanlı Simon özünün «Çambr» əsərində Eçmiadzinin adını «Üç kilsə» yazır. Bundan əlavə o, Ermənistan ərazisində Xanlıq ayağı, Gültəpə, İlxiç, Qorux, Göykümbəz Şorlu, Bəzircan yolu, Xatunarx, Daşburun, Qaradaş, Quzuludərə, Qırxbulaq, İlanlı, Çələbikənd, Qızıltəpə, Qaraqoyunlu, Qıpçaq və yüzlərcə digər Azərbaycan toponimini xatırladır.

Təəssüf ki, həmin adlar indiyə qədər toplanmamış, səpələnmiş şəkildə yaddaşlardan, hafizələrdən unudulmaq üzrədir. Orta əsr erməni mənbələrindən məlum olur ki, indiki Sevan gölünün qədim adı Göyçə, ətraf yerlər, Göyçə Mahalı, Amasiya rayonunun keçmiş adı- Ağababa mahalı, indiki Vardenis rayonunun keçmiş adı Basarkeçər, indiki Krasnoselsk rayonunun keçmiş adı Çəmbərək, Kirovakanın adı Qarakilsə idi. Bu misalların sayını çoxlu miqdarda artırmaq mümkündür.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da da indiki Sevan gölünün ətrafındakı dağlar Göyçə, Van gölünün şimal-şərqində 1259-cu ildən sonra hülakülərin yay iqamətgahı olan dağlar Aladağ adlandırılmışdır. Hətta monqolların əsiri olmuş XIII əsr erməni şairi Frik oranı «Aladağ» kimi qeyd edir. Yaylağımız Aladağ və Qaradağ, qışlaqımız isə Muğan-Arandır. Filologiya elmləri doktorları Mirəli Seyidovun əsərlərində Ermənistan ərazisindəki poleotoponimlərin, xüsusilə etnotoponimlərin bir qismi mənşəcə təhlil edilmişdir. Həmin təhlildən aydın olur ki, bu ərazidə xalqımızın qədim tarixinin izləri hələ də qalmaqdadır.

Bədii ədəbiyyatda Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların inqilabdan əvvəlki və sonrakı yaşayış tərz, həmin yerlərdəki azərbaycanlılara məxsus obalar, ellər, mahallar, kəndlər, yaylaqlar və s. öz əksini tapmışdır. Məsələn, yazıçı N. Əfəndiyevin «Qızılquşa. atılan güllə» adlı romanı bu cəhətdən maraqlıdır. Romanda Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan dilinə məxsus maraqlı yer adları verilir: «Cantəpənin dolayı yolunda iki atlı göründü», «Bəyliyin alaçıqları görünürdü». «Niyə mənə Mehralı yer vermir, dinəndə də başıma taqqıldadır ki, Zəyəmdən gəlmisən, ket Zəyəmə? Axı Zəyəmin öz əjdahası var, səndən də qoluzorlu əjdaha... Pəncəsini: Xınna dərəsinin üstünə elə basıb ki, fələk də gəlsə qoparda bilməz. Çayqırağı kəndində pristavı tanımayan yox: idi. Polkovnik yanılmışdı, gələn qəza rəisi deyil!- Çarxaç kəndinin hampaları idi: Bala Əfəndiyev Bakıdan mühüm partiya tapşırığı ilə Gədəbəyə gedib Rüstəm Əliyevlə görüşmüş və şübhə doğurub tanımaq üçün Qaraqoyunlu yolu ilə geri qayıtmışdı. Çayqırağından çox da aralı olmayan Çarxaç kəndində usta Bəylər və Qalust adlı iki dost yaşayırdı».

Bu cümlələrdəki Çantəpə, Bəylik, Zəyəm, Xınnı dərəsi, Çayqırağı, Çarxaç, Qaraqoyunlu yolu toponimləri xalis Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlərdir. Bu cür yer adlarına «Qaçaq Nəbi» dastanında da tez-tez rast gəlinir.

Ermənistan ərazisindəki toponimlərin spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, onların əksər hissəsi xalis Azərbaycan dili mənşəlidir. Ərəb, fars mənşəli toponimlər, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: Qızıldaş, İlməzli, Soyuqbulaq, Qala-qala, Evli, Qızıl Şəfəq (Kalinino); Güllü bulaq, Güllücə, Balıqlı, Öksüz, Köllü, Quzükənd, Çaybasar, Təpəkənd, Oxçoqolu (kənd adları), Tülkü təpəsi, Şiş təpə, Maral dağı, Daş dərə, Dəvəyolu, Cin qayası, Çınqıllı dərə; Çətin dərə, Ördəkli yaylası və s. (Ağbaba-Amasiya); Quruçay, Körpülü, Qaraçalar, Seyidalılı, Gözəl dərə, Çubuxlu dağı, Dəli dağ, Yel dağ, Göyərçinlik, (Noembryan); Alacıq qaya, Çaykənd, Gölkənd, Qaraqaya, Salah, Polad, Yanıqməyə, Qaraəhmədli, Çubuxlu boyun, Göyərçinli, Cantəpə, Əmirxeyir, Toğulça/-Toğluça, Şorruça//Şorluça Ağbulaq (Krasnoselsk); Baharlı Şəhərçik, Xələc, Çobanlı, Qaraçimən, Gödəkli (kənd adları), İynə zəmis, Çəməndağ, Qaralar meşəsi və s. Bu adlar içərisində çoxlu etnotoponimlər vardır. Bunlar tarixçilərimiz və ümumiyyətlə, xalqımızın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı daha maraqlı məlumatlar verə bilər. Məsələn, Ermənistan ərazisində Qaraqoyunlu, Xələc, Çobanlı, Gödəki, Toğulca və s. etnonimlərin yayılması maraqlı faktdır.

Dağıstanda Azərbaycan toponimləri. Azərbaycan toponimləri area-lının bir hissəsi Dağıstan ərazisindədir. Ümumiyyətlə, bu ərazidə toponimlər dil tərkibinə görə olduqca müxtəlifdir. Burada iber-qafqaz dilli toponimlər üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dili toponimlərinin sayı da az deyildir. Bu, Dağıstan ərazisində çoxlu miqdarda Azərbaycanlıların yaşaması ilə əlaqədardır. Bu yerlərin keçmiş tarixi, burda yaşayan azərbaycanlıların həyat və məişəti məşhur fransız səyyahı Aleksandr Dümanın «Qafqaz səfəri» əsərində ətraflı əks olunmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Dağıstan torpağı, onun sakinləri barədə müəyyən məlumat vardır. Burada Dərbənd şəhərinin adı Dəmir qapı Dərbənd şəklində işlənmişdir., «Tarixi- Dərbəndnamə»də yazılır ki, Dərbəndin cənub tərəfindən beş qapısı vardı: Qala qapısı, Boyat qapısı, Orta qapı, Yenki qapı, şimaldan Carçı qapısı və Qırxlar qapısı. Deməli, hətta Dərbənd qalasındakı qapıların adları da hələ orta əsrlərdə Azərbaycan dilində imiş. Xalqımızın Dağıstan torpağı ilə sıx əlaqəsi, bağlılığı «Koroğlu» dastanında öz əksini tapmışdır. Dastanın ayrıca bir qolu «Koroğlunun Dərbənd səfəri» adlanır. H. Cavidin əsərlərində hadisələrin bir qismi Dağıstanda təsvir olunur. Bütün bunlar onu göstərir ki, Dağıstan Azərbaycan xalqı üçün ən yaxın yaşayış məskəni olmuşdur.

Dağıstanda yayılmış bir sıra toponimlərin ilk mənbəyi Azərbaycan ərazisində özünü göstərir. Bunlara Qullar (Ağdam, Balakən, Bərdə, Qusar),

Çinar, Çinarlar, Çinarlı (Dəvəçi, Qax), Qala (Bakı), Padar (Ağsu, Vartaşen, Qubadlı, Dəvəçi, Sabirabad, Xaçmaz), Tatlar (Ağdaş, Kəlbəcər), Qarabağlı (Xanlar, Xaçmaz, Tovuz) və s. toponimləri göstərmək olar. Burada xalis Azərbaycan dilinə məxsus topoformantlar və topoterminalər əsasında düzəlmiş bir sıra toponimlər mövcuddur. Məsələn: *duz+laq>Duzlaq*, *qul+lar>Qullar*, *narın+qala>Narınqala*, *Məmməd+qala>Məmmədqala*, *Osman+yurd>Osmanyurd*, *aşağı+yaraq>Aşağı Yaraq*, *orta+tübə>Orta Tübə*, *şıxı+kənd>Şıxıkənd*, *molla+kənd>Mollakənd*, *qala+cıq>Qalaçıq*, *miskin+cə>Miskincə*, *qaya+kənd>Qayakənd*, *qızıl+yurd>Qızılyurd*, *qız+lar>Qızlar*, *bilici+kənd>*

Biliçikənd, *Vəli+kənd> Vəlikənd*, *tat+ lar>Tatlar*, *qara+bağ+lı>Qarabağlı* və s. Bu kəndlərin bəzilərində hazırda azərbaycanlılar yaşamır. Lakin həmin kəndin adının xalis Azərbaycan dili topoformantı əsasında yaranması keçmişdə həmin yerin azərbaycanlıların yaşayış məskəni olması barədə əsaslı fakt verir. Məsələn, Dağıstanda Duzlaq, Xoşmənzil, Qullar və s. kənd adları bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Dağıstan ərazisində toponimlərin başlıca məziyyətlərindən biri odur ki, əvvələn, burada Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş tayfa birləşmələrinin, xüsusilə xəzərlərin, sabirlərin, barsların və başqalarının adlarından düzəlmiş etnotoponimlər var, ikincisi də qədim türk mənşəli «koy» (qoyun), «özən» (çay) sözlərin qoşulması ilə Koysu, Qaracözən, Şuraözən tipli poleotoponimlər vardır.

Əsasən azərbaycanlılar yaşayan Dərbəndə bir sıra yer adları, qala, qapı adları, körpü adları, sahə adları, oronimlər diqqəti cəlb edir. Məsələn: A.A.Bestujev – Marlinski “Narınqala” barəsində yazır. Mənası “İncə-qala”dır, amma onun qədim adı Narınc qala idi. Bundan əlavə həmin ərazidə Əsbət körpüsü, Çalağan körpüsü, Qarabulaq, Başmaq təpə və s. mikrotoponimlər Azərbaycan dilinə məxsusdur.

İranda Azərbaycan toponimləri. Azərbaycan xalqının yarıdan çoxu Cənubi Azərbaycan ərazisində yerləşir. Burada tarixən yaranıb formalaşmış minlərlə yer adları, su obyektlərinin adları vardır. Azərbaycan toponimikasının bütöv mənzərəsinin verilməsində bu arealın da öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Çünki, əvvələn, 1949—1952-ci illərdə Tehranda nəşr olunmuş 10 cildlik «İranın coğrafi adlar lüğəti»ndən (farsca, Tehran, 1959), 3 cildlik «İranın yaşayış yerləri» (farsca, Tehran, 1959), nəhayət, V- İ. Savinin 1971-ci ildə Moskvada çap etdirdiyi «Slovari qeoqrafıçeskix terminov i druqix slov, formiruqovdix toionimik) İrana» əsərlərindən mə'lum olur ki, Azərbaycan dilinə məxsus toponimlərə İranın bütün vilayət və əyalətlərində rast gəlinir, ikincisi, fars dilinə məxsus toponimlərin yaranmasında belə Azərbaycan dili topoformantları və sözdüzəldici şəkilçiləri fəal iştirak edir. Qaranolibed, Qombezli, Qordere, Dezli, Dizcə, Kaniçay, Çexarqışlaq, Ələnkəndəraz, Senqertəpə, Çaşdsu, Xolesu, Kanisu və onlarca digər toponim buna misal ola bilər. Lakin dilçiliyimizdə hələlik bu

toponimlərin tədqiqinə təşəbbüs göstərilməmişdir. Klassik və müasir ədəbiyyatımızda, eləcə də İran Azərbaycanı ədəbiyyatında həmin toponimlərin qismən izinə düşmək mümkündür. İran azərbaycanlılarının keçmiş şöhrəti, onların acınacaqlı taleyi Azərbaycan ədəbiyyatının həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Onları xoşbəxt həyata səsləmək, azadlığa çağırış ideyası bizim ədəbiyyatımızın bu mövzuda əsas leytmotivi olmuşdur. Bunların təsviri fonunda istər-istəməz o yerlərin təbiət mənzərələri, kəndləri, küçələri, dağları, çayları və s. həsrət hissi ilə təsvirə cəlb olunmuşdur. Həmin yer adlarını özündə əks etdirməklə ədəbiyyatımız Azərbaycan dilçiliyi tarixi üçün də müəyyən xidmət göstərmiş olur.

Azərbaycan folklorunda, xüsusilə bayatılarda, nağıllarda və aşiq ədəbiyyatında İran ərazisindəki Azərbaycan toponimlərinə aid çoxlu nümunələrə rast gəlmək olur.

Həmin nümunələrdə adları çəkilən Marağa, Qalacıq, Kəndəbil, Tehran, İncə, Miyana, Şəbək, Xalxal, Qaşlı qala, Cəlayir, Xoy, Salmas, Daşdıca toponimlərinin dilçilik baxımından təhlili, yəni onların qrammatik quruluşunun, semantikasının, mənşəyinin, dil tərkibinin öyrənilməsi müasir elimiz üçün maraqlı faktlar verə bilər.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında İran Azərbaycanı mövzusu xüsusi yer tutur. M.İbrahimov, S. Rüstəm, M. Gülgün, B. Azəroğlu, S.Tahir və başqalarının yaradıcılığı bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Həmin yazıçıların əsərlərində rast gəldiyimiz Savalan dağı, Səhənd dağı, Azərşəhr, Xoy, Duzduza, Ozqa, Təbriz, Ərk qalası, Əhrab, Küçəbağ, Salmas, Marağa, Üskü, Eynal, Zeynal (dağ adları), Urji gölü, Sürxab, Şeşkilan, Şamqazan, Qonqa, Maralan, Çərəndab, Lilava, Qaradağ, Əhəri, Qırx bulaq, Ərk hasarı, Araz, Laləzar, Topxana, Baharistan, Əhrab bağı, Ellik çəmən, Xan bulağı, Üç dərə, Şahgözü kimi onomastik vahidlər müəyyən mənada Azərbaycan dilçiliyi, Azərbaycan tarixi üçün mənbə hesab oluna bilər.

Hazırda İran Azərbaycanında mövcud olan kənd adlarından Qızılüzəi, Üçtəpə, Qaraçəmən//Qərəçəmən, Daşkəsən, Çaysığırlı, Oçuya, Təkbulaq, Korabbas, Qaraqışlaq//Qərəqışlaq, Koreyim, Çınqışlağı, Eynallı (-lı) Ozallı (-lı), Dursunxoça (mahal), Kəhrəlan, Sərəyin, Corat, Gənzə, Ağ qala, İrinci, Rzaqulu Qışlağı, İlxi Qışlağı, Hacısəlim Qışlağı, Saqqızçı, Qərəşiran, Yuxarı Yamçı, Şabulağı, Ürüşmə, Ağçay, Buşlu, Kültəpə, Külçə, Buğdakəndi, Göycəqaya, Ağdam, Bağlucə, Kərkər, Dərşam, Gülfərəc, Livarcən, Zeyvə, Hülə, Çaykəsən, Ağbulaq, Qarabulaq, Qışlaq, Üçdibin və s. göstərmək olar. Bunların içərisində müasir Azərbaycan ədəbi dili əsasında yaranmış toponimlər üstünlük təşkil edir. Xarakterik haldır ki, bu ərazidə rast gəlinən toponimlərin bir qismi Azərbaycan respublikası ərazisində geniş yayılmışdır.

Bunlara Daşkəsən, Corat, Ağçay, Ağdam, Ağbulaq, Qarabulaq, Qışlaq və s. kənd, qəsəbə, şəhər adlarını misal göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. A.Qurbanov Azərbaycan dilinin onomologiyası Maarif, Bakı 1988
2. Q. Məşədiyev Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri Bakı, Elm 1990
3. Əsədov Ə.N. Toponimlər coğrafi xəritələrdə Bakı, 1991
4. A.A.Axundov Torpağın köksündə tarixin izləri Bakı, Gənclik, 1983

A.Hacıyev

Azerbaijan toponyms

Summary

The Republic of Azerbaijan has rich toponymic origin. The main fund at these toponyms organized the onomastic lexicon of our native language. The formation of toponyms in our language, the process of finding a solution is one of the issues that attract attention.

The untapped toponyms in our language are also a lot of missing toponyms. It is important to investigate them. The investigation of toponyms in areals are advisable. In this article the toponyms in the area of Azerbaijan Republic have been involved in systematic research on the basis of separate regions and etymology studies are also included.

It is typical that some of the toponyms found in this area are widely spread in the territory of the Azerbaijan Republic. These include Dashkesen, Corat, Agchay, Agdam, Agbulag, Garabulag, Gishlag and others. The name of the village, settlement, city is an example.

Азербайджанские топонимы

Резюме

Азербайджанская Республика обладает богатой топонимической картиной. Основной фонд этих топонимов составляют ономастические единицы нашего языка. Один из вопросов, привлекающих внимание, это период формирования, становления топонимов в нашем языке. Есть немало топонимов в нашем языке, не представленных в письменном виде, их исследование имеет большое значение.

Более целесообразно исследование топонимов по ареалам их распространения.

В статье проведено системное исследование топонимов по разным регионам Азербайджанской Республики и по мере необходимости, даны этимологические разъяснения.

Характерно, что некоторые из топонимов, найденных в этой области, широко распространены на территории Азербайджанской Республики. К ним относятся Дашкесен, Корат, Агчай, Агдам, Агбулаг, Гарабулаг, Гишлаг и другие. Название села, поселка, города является примером.

Rəyçi: Məhərrəm Hüseynov
Filologiya elmləri doktoru, professor

TAMAM MEHRABOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
mehrbovat@gmail.com

AZƏRBAYCAN HIDRONİMLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, onomastika, hidronim

Ключевые слова: Азербайджанский язык, ономастика, гидронимы

Key words: Azerbaijan onomastiks, onomalogy, hydronyms

Müasir Azərbaycan dilinin onomastik sistemi içərisində hidronimlər – böyük və kiçik su obyektlərinə verilən xüsusi adlar, özünəməxsus yer tutur. İndiyədək Azərbaycan dilçiliyi sahəsində hidronimlər toponimlərdən sonra ən çox maraq doğuran dil faktları olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, K.Əliyev, A.Qurbanov, Q.İbrahimov, Ç.Mirzəzadə, S.Vəliyev, L.Quliyeva, Q.Qeybullayev, N.Əsgərov, N.Məmmədov, R.Ağayeva, K.Mikayılov, V.İsrafilov və b. bu sahədə müəyyən araşdırmalar aparmışlar.

Bu araşdırmalar nəzərə alınmazsa, Azərbaycan hidronimləri sistem şəklində indiyədək geniş və hərtərəfli tədqiqat mövzusu olmamışdır. Dilin leksikasının xüsusi sahəsi kimi hidronimlərin tədqiqinin zəruriliyi də bununla izah olunur.

Azərbaycan dili qədim və zəngin hidronimik leksikaya malikdir. Müşahidələr sübut edir ki, təbii su obyektlərinin adları daha uzaq keçmişdə formalaşmışdır. Bu da insanların həyat tərzini və təbii şəraitlə əlaqədardır. Lakin süni su obyektlərinin, o cümlədən kanal, arx və sair kimi obyektlərin adlandırılma tarixi bir o qədər də uzaq zamanla bağlı deyildir. Məsələn, Mingəçevir dənizi, Ağstafaçay dərəyaçası, Samur - Dəvəçi kanalı, Arpaçay dərəyaçası və s.

Azərbaycan hidronimləri yalnız Azərbaycan ərazisində deyil, Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan və Cənubi Azərbaycan ərazisində də mövcuddur. Məsələn, Gürcüstanda çay adları — Alget//Əlyət çayı, Bənövşə çayı, Təpəçay çayı, Xram çayı//Ehram çayı (Borçalı); Qanlı çay, Qara çay, Xram çayı, Hüseyn çay (Baş-keçid); arx adları - Abdaloğlu arxı, Baş arx, Qara arx, Qanıрма arxı, Təzə arx, Yekə arx, Göycəli arxı, Ləmbəki arxı, Sultan arxı, Təzə arx, Xan arxı (Borçalı); bulaq adları - Vəznəli bulaq, Qırmızı bulaq, Qırx bulaq, Daş bulaq, Göy bulaq, Noyça bulaq, Sarı bulaq, Kür bulaq (Başkeçid); Afli bulaq, Vələsti/Vələsli bulaq, Qara bulaq, Qaral bulaq, Erməni bulağı, Yanunlu bulağı, Kora bulağı, Neydəre bulağı, Noylu bulaq, Mərsə bulağı, Omar bulağı, Sarı bulaq, Soyuq bulaq, Sozlü bulaq, Söyüdlü bulaq, Hələmlərin bulağı, Çaxırlı bulaq (Borçalı); göl adları -

Armudlu gölü, Qanlı göl, Sülühlü göl, Dibsiz göl, Quzu gölü, At gölü, Keçi gölü, Göy göl, Camış gölü, Sarı göl (Başkeçid) və s.; Ermənistanda çay adları - Əyri çay, Orta çay (Kalinino); Arpaçay, Yarpızlı çay (Ağababa); bulaq adları - Həsım bəy bulağı, Göy bulaq, Quş bulağı, Əhməd bulağı, Ağ bulaq, San bulaq, Qarağac bulağı (Gorus); Ayrınlı bulaq, Lilparlı bulaq, Xallı bulaq, Qurtlu bulaq (Ağbaba); Əlimərdarı bulağı, Qoşa bulaq, Südlü bulaq, İki gözlü bulaq, Yeddi novlu bulaq (Sisyan); Güllü bulaq, Sarı bulaq, Soyuq bulaq, Sümüklü bulaq, Nazlı bulağı, Qurdlu bulaq, Kor bulaq (Kalinino); Çömçə bulağı, İbiş çeşməsi, Tülkü bulağı, Əzzalı çeşməsi (Qafan); Qoşa bulaq, Qara bulaq, Cüyür bulağı, Gülsüm bulağı, Səlidin bulağı, Qədimin bulağı (Gümrü); göl adları -Qazan göl, Maral göl, Siyəcələr gölü (Qafan) və s.

Su obyektlərinin özlərinin növ etibarilə müxtəlifliyi, bu obyektlərin həm təbii xüsusiyyətlərinə və həm də əhalinin təsərrüfat həyatında roluna və mövqeyinə görə müxtəlif yollarla adlandırılmış hidronimlərdə səciyyəvi cəhət təşkil edir. Ona görə də onları qruplaşdırmaq zəruri şərtidir.

Azərbaycan hidronimlərini müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından bir neçə qrupa bölmək olar.

Antropohidronimlər. Şəxs adları - antroponimlər əsasında əmələ gəlmiş, su obyekti adlarına antropohidronimlər deyilir. Bulaq, göl, nohur, arx, kanal və s. kimi su obyektlərinin yaranmasında və kəşfində ilk təşəbbüsçü olan, fəal iştirak edən şəxslərin adları təbii olaraq hidronimə çevrilir. Məsələn, İsmayıl göl (Kəlbəcər); İsmayılbəy Qutqaşınlı gölü (Qəbələ); Mirzə gölü (İmişli); Mehman göl (Ağcabədi); Məcid gölü (İsmayilli); Vəkil bulağı (Tovuz); Yelin bulağı, Yelin bulağı, Şəkərxatun bulağı, Murad bulağı (Cəbrayıl); Camal bulağı (Füzuli); Əhmədin bulağı, Naib bulağı, Babək bulağı (Balakən); Cahangir bulağı (Qax), Şahkamal bulağı (Quba); Soltan bulağı (Oğuz); Avdal çayı (Daşkəsən), Ağaşirin çayı (Quba); Babaçay (Gədəbəy); Qasımali çayı (Balakən); Qaraxan çayı (Kəlbəcər); Qaramurad çayı (Şəmkir); Qara Süleyman çayı (Şəki); Murtuz çayı (Gədəbəy); Nəzər çay, Mahmudlu çayı (Oğuz), Comərd çayı (Kəlbəcər); Baba nohur, Bədir nohur, Qasım nohur (Abşeron) və s. Bu cür xüsusi adlarda “çay”, “göl”, “bulaq”, “arx”, “kanal”, “nohur” hidronimik termin kimi işlənir və tərkibcə ayrı yazılır.

Hidronimlərin o hissəsi antropohidronim adlandırılma bilər ki, həmin adları daşıyan obyektlər ya müəyyən bir şəxsə məxsus olsun (nohur, gölməçə, axmaz, qobu və s.), ya da onun əməyi ilə yaradılmış olsun (kanal, arx, quyu, bulaq).

Antropohidronimlərin birinci hissəsi isə su obyektlərinin, əsasən, bu və ya digər şəxsə məxsus torpaq sahəsində yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq həmin şəxslərin adlarından yaranmış hidronimləri əhatə edir: İsmayıl göl (Kəlbəcər rayonu); Mirzə gölü (İmişli rayonu); Baba nohuru, Bədri nohur (Abşeron) və s.

Antropohidronimlərin ikinci hissəsi isə, deyildiyi kimi, müəyyən şəxslər tərəfindən yaradılmış (çəkilməmiş, qazılmış, çıxarılmış) su obyektlərinin (arx, kəhriz, bulaq və s.) adlarını əhatə edir. Kəhriz və bulaqlar əsas etibarilə dağlıq və dağətəyi rayonlarının kəndləri üçün xarakterik olduğuna görə bu hidronimlər də həmin ərazilərdə yayılmışdır. Respublikamızda həm içməli, həm də mineral bulaqların sayı külli miqdardadır və deməli, bu su mənbələrinin adları bəlkə də hidronimlərdə əksəriyyəti təşkil edir. Həm də hidronimlərin bu hissəsi əsas etibarilə antropohidronimlərdir: Yasin bulağı, Çələbi bulağı, Şəkərxatun bulağı, Əmişbaba bulağı, Murad bulağı (Cəbrayıl rayonu); Qəmər bulağı, Əhməd bulağı, Naib bulağı, Babək bulağı (Balakən rayonu); Baba bulağı, Novruz bulağı (Lerik rayonu); Ceyran bulağı, Əlyar bulağı, Mirhüseyn bulağı, Niyaz bulağı, Baxşəli bulağı, Reyhan bulağı (Yardımlı rayonu); Məşədi bulağı, Vəkil bulağı, Xan bulağı (Tovuz rayonu); Sona bulağı, Pəri bulağı (Laçın rayonu), Abbas bulağı (Daşkəsən rayonu), Güləndam bulağı (Quba rayonu) və s.

Lakin aran yerlərdə, keçmişdə əkinçilik, bağçılıq və bostançılığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq kanallar, arxlar çəkilməmiş, quyular qazılmış və bunlar şəxs adları ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Azərbaycanın Muğan düzündə yerləşən rayonların ərazisində qeyd olunmuş 166 arx adının 72-i şəxs adı ilə adlanır.

Qeyd edilməlidir ki, arxların şəxs adları ilə adlanması Gürcüstanda və Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadığı rayonların hidronimləri üçün də xarakterikdir: Abdaloğlu arxı, Sultan arxı, Omar bulağı, Hətəmlər bulağı (Borçalı); Həşimbəy bulağı, Əhməd bulağı, Əlimərdan bulağı (Sisyan) və b.

Etnohidronimlər. Tayfa, qəbilə adları əsasında əmələ gəlmiş, su obyekti adlarına etnohidronimlər deyilir. Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış tayfa və qəbilə adları toponimlərdə olduğu kimi, hidronimlərdə də öz izlərini saxlamışdır. Bunlar çay, göl və bulaq adlarında özünü daha çox göstərir. Məsələn, Bolqarçay (Biləsuvar); Alpançay (Quba); Bayandırçay (Laçın); Bəcirəvançay (Masallı); Bərgüşad çay (Qubadlı), Qullar çayı (Balakən); Qarqar çayı (Ağdam); Quşçu çayı (Qoşqarçayın qolu); Padardərə çayı, Tatar çayı (Cəbrayıl); Xələfli gölü, Qaravəlli gölü (İmişli); Hacılar gölü (Laçın); Qurd gölü (Sumqayıt); Yekəbaşlar gölü (Laçın); Masazır gölü (Bakı); Cindar gölü (Qazax); Gürcü gölü (Yardımlı); Çələbi bulağı, Türklər bulağı, Beşdəli bulağı (Lerik) və s.

Azərbaycan tarixən etnik cəhətdən müxtəlifliyi ilə fərqlənən ölkələrdən biri olmuşdur. Burada türkdilli tayfalar (alban, sak, qarqar, şamak, şirvan, peçeneq, gəncə, hun və b.) ilə yanaşı, qafqazdilli və irandilli tayfalar da yaşamışdır. İndi də Azərbaycanda qafqazdilli udin, ləzgi, avar, saxur, qızı, xınalıqlı, buduqlu və irandilli tatlar və talışlar məskundurlar. Şübhəsiz ki, bu etnik qrupların yaşadığı areallarda hidronimlərin müəyyən qismi onların öz dillərində yaranmış və indiyədək qalmışdır. Deməli, Azərbaycan

hidronimləri obyektiv surətdə dil mənsubiyyətinə görə üç qismə ayrılır: türkdilli (Azərbaycan), qafqazdilli və irandilli hidronimlər. Türkdilli mənşəli hidronimlər böyük əksəriyyət təşkil edir. Ona görə də burada əvvəlcə bu dilə aid hidronimlər, daha sonra digər dillərə J aid hidronimlər haqqında məlumat veriləcəkdir.

Azərbaycan ərazisində etnohidronimlərin əksəriyyətinin adı qədim türk tayfalarının (bulqar, suvar, xəhər, qıpçaq və s.) adı ilə bağlıdır. Belə etnohidronimlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Laçın çayı Qarqara qovuşan Xəlfəli çayının bir qoludur. Rəşidəddinin yazdığına görə oğazların 24 on qolundan biri cürə alçın olmuşdur. Laçın tayfası XIII əsrin əvvəllərində Türkmənistanın cənubunda yaşayırdı. Monqolların basqını zamanı onların bir hissəsi Azərbaycana qaçmışdır. İndi Şuşada Laçınlar adlı oba, Kəlbəcərdə eyni adlı kənd vardır. Laçın rayon mərkəzinin adı da laçın tayfası ilə bağlıdır. Laçınların bir hissəsi isə Hindistanda sığınacaq tapmışdır. Böyük Hindistan şairi Əmir Xosrov Dəhləvi də həmin nəsiləndir.

Sona çayının adı eradan əvvəl I əsr və yeni eranın I əsrinin yazılı abidələrində çəkilir. Latındilli mənbələrdə bu söz Sona formasındadır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, son yüzilliklərə aid mənbələrin heç birində bu sözə Soona şəklində rast gəlinmir. Maraqlıdır ki, bu ad Şimali Qafqazda, Dağıstan və Azərbaycanda Sona şəklindədir. Sona qu quşunun bir növü kimi türkdilli xalqlar arasında onqan olmuşdur. Türkmənistanda bu tayfa sonaçı adlanır.

Çincan çayı da çinçar türk tayfasının adından götürülmüşdür. Dəvəçiçay, Qaşqay da qədim türkdilli tayfa adlarından yaradılmış etnohidronimlərdir.

Qeyd edilməlidir ki, etnohidronimlər əsas etibarilə dəniz və çay adlarını əhatə edir və müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşamış, sonralar xalqımızın etnogenezində iştirak etdiyinə, qaynayıb-qarışmış olduğuna görə etnik özünəməxsusluğunu itirmiş tayfaların adlarının və yaşadığı arealların müəyyənləşdirilməsində əvəzedilməz mənbə olaraq qalır. Tarixi yazılı mənbələrdə adları çəkilməmiş (qeyd olunmamış) bir sıra türk tayfalarının adları yalnız bəzi hidronimlərdə daşlaşıb qalmışdır. Məsələn, Azərbaycan ərazisində Tərtərçay VII əsrdən, Samurçay IX əsrdən, Qarqarçay XIII əsrdən, Albançay IX əsrdən, Əyriçay X əsrdən və s. məlumdur. Əlbəttə, mənbələrdə müəyyən tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq həmin çayların adlarının çəkilməsi heç də həmin çayların məhz həmin vaxtlarda adlanması demək deyildir. Bu hidronimlər göstərir ki, tərtər, qarqar, samur, alban tayfaları, yaxud həmin tayfaların müəyyən hissələri bizə məlum olmayan qədim zamanlardan həmin çayların hövzələrində yaşamışlar. Lakin qədim və erkən orta əsrlərə aid yerli mənbələrimizin yoxluğu üzündən biz həmin çayların nə vaxtdan orada yaşamış tayfaların adları ilə adlanmasını bilmirik. Ona görə də etnonimik hidronimlər yalnız aşağıdakı məlumatı bizə çatdırırlar: əvvələn, həmin tayfalar Azərbaycanın məhz bu çayların axdığı

rayonlarda da yaşamışlar; ikincisi, bu tayfalar məhz çox qədim vaxtlardan (qaynayıb-qarışaraq öz etnik adlarını itirdikləri vaxtlardan) qabaq yaşamışlar. Çünki hazırda biz azərbaycanlıların hansı hissələrinin bu tayfaların sonrakı nəsiləri olduğunu bilmirik. Əgər Azərbaycan xalqının təşəkkülü, müasir tədqiqatlarda ehtimal edildiyi kimi, VII-X əsrlərdə baş vermişsə, deməli, həmin tayfalar da məhz göstərilən əsrlərə qədər buralarda məskun idilər. Üçüncüsü, həmin çayların sahillərində başqa tayfaların yaşaması da mümkündür, lakin adlarını həmin çaylara vermiş tayfalar çoxluq təşkil etmişdir.

Bu baxımdan etnohidronimlər yaranma dövrlərinə görə təxmini olaraq iki yerə ayrılı bilər:

1) Qədim və orta əsrlərdə yaranmış etnohidronimlər: Tərtərçay, Albatiçay, Qarqarçay, Şəkiçay, Bolqarçay, Qavartu çay, Samurçay, Tubaçay, Tuqçay və b.

2) Orta əsrlərdə - oğuz və monqol-türk tayfalarının adlarını əks etdirən hidronimlər: Bayandurçay, Qıpçaqçay, Qusarçay, Çaundurçay, Padarçay, Yayıçay, Sumqayıtçay, Küngütçay, Əlcigançay, Çigilçay, Bucaqçay, Görançay, Bazarçay və b.

Etnohidronimlərin bir qismi yerli nəsil və tayfa adlarını əks etdirir: Qaravəlli gölü (İmişli rayonu), Quşçu çayı (Qoşqarçayın qolu), Qurdgöl (Sumqayıt), Şacılar gölü (Laçın), Türklər bulağı (Lerik) və s.

Deyənlərdən görünür ki, etnohidronimlər xalqımızın tarixi və dili üçün qiymətli faktları özlərində saxlamışlar. Düzgün onomastik tədqiqat metodları əsasında bu qrup hidronimlər tədqiq edildikdə qiymətli mənbə səviyyəsində dururlar.

Şübhəsiz, respublikamızda, Ermənistanda, Gürcüstanda, Dağıstanda, Cənubi Azərbaycanda və başqa regionlarda rast gəlinən Azərbaycan dili mənşəli hidronimlərin tam toplanması və araşdırılması nəticəsində yeni-yeni tayfa, qəbilə adları aşkar oluna bilər.

Topohidronimlər. Xüsusi yer adları əsasında əmələ gəlmiş su obyektinə adlarına topohidronimlər deyilir.

Belə ki, müəyyən bir kəndin, qəsəbənin ətrafında əmələ gəlmiş su obyektinin adı çox zaman həmin kəndin, qəsəbənin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Ağstafaçay, Astəira çayı, Minkənd çayı (Laçın), Ağdaşsu, Quba çayı, Qoşqırçay (Daşkəsən), Dəvəçi çayı, Lənkəran çayı, Murovçay, Murquzçayı, Hacıqabul gölü, Xələfli çala gölü (İmişli), Lökbatan gölü, Binəqədi gölü, Eyvazallar gölü, Kəpəztəpə göl (Laçın), Qala gölü, Talıstan gölü (İsmayilli), Masazır gölü (Abşeron rayonu) və s.

Bu tipli hidronimlər çoxlu rayon, kənd, qəsəbə, məhəllə, dağ, dərə, təpə və s. yer adını özündə əks etdirir.

Onomastik ədəbiyyatda bu qrup hidronimlər oykonimik hidronimlər də adlanır. Hidronimlərin bu qrupuna aid edilən adların spesifik cəhəti - onların yaşayış məntəqə adlarından sonra yaranmasıdır. Məsələn, indiki Gəncəçay daha qədimdə Daruran, Lənkərançay Vərəzərud, Qudyalçay Qubaçay adlanması məlumdur.

Ona görə də diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, topohidronimlər mənşəcə iki yerə ayrılmalıdır: oykonimdən əvvəl mövcud olmuş topohidronimlər və oykonimdən sonra əmələ gəlmiş topohidronimlər. Bundan asılı olaraq topohidronimlərdə iki cəhət üzə çıxır, əvvələn, topohidronim oykonimdən əvvəl başqa cür adlandırılmışdır və deməli, belə topohidronimlərin ömrü həmin oykonimlərin ömrü qədər olur, ikincisi, müəyyən bir çay müxtəlif adlarla, həmin yaşayış məntəqələrinin adları ilə adlanır.

Qeyd edilməlidir ki, oykonimlərlə eynilik təşkil edən hidronimlərin hansının ilkin olduğunu təyin etmək müəyyən etimoloji tədqiqat tələb edir. Məsələn, Avapgil kəndi - Avcıkil min bulcağı (Şamaxı rayonu), Ağzıbirçala kəndi - Ağzıbirçala gölü (Dəvəçi rayonu), Ağstafa şəhəri - Ağstafa çayı, Ağsu şəhəri - Ağsu çayı, Ağçav kəndi - Ağçay (Qax rayonu), Ala göllər kəndi - Ala göllər gölü (Laçın rayonu), Alpout kəndi - Alpout çayı, Arısu kəndi - Arısu çayı (Gədəbəy rayonu), Badamlı qəsəbəsi - Badamlı min bulağı (Şahbuz rayonu), Başkənd kəndi - Başkənd min bulağı (Culfa rayonu), Bilov kəndi - Bilov min bulağı (Ordubad rayonu), Boladi kəndi - Boladi çayı (Lənkəran rayonu), Bum kəndi - Bum min bulağı çayı (Qəbələ rayonu), Bucaq kəndi - Bucaq çayı (Oğuz rayonu), Varna kəndi - Varna min bulağı çayı (İsmayilli rayonu), Oğuz qəsəbəsi - Oğuz çayı (Oğuz rayonu), Vənənd kəndi - Vənənd çayı (Ordubad rayonu), Qazançı kəndi - Qazançı min bulağı (Culfa rayonu), Qalacıq kəndi - Qalacıq çayı (İsmayilli rayonu), Qozbulaq kəndi - Qozbulaq bulağı (Şəki rayonu), Qusarçay kəndi - Qusarçay (Xaçmaz rayonu), Daşağıl kəndi - Daşağıl çayı (Oğuz rayonu), Zamanlı kəndi - Zamanlı min bulağı (Gədəbəy rayonu), Zığ kəndi - Zığ gölü (Abşeron), Sabunçu kəndi - Sabunçu min bulağı (Abşeron), Turşsu qəsəbəsi - Türşsu min bulağı (Şuşa rayonu), Xaçbulaq kəndi - Xaçbulaq çayı (Daşkəsən rayonu) vob.

Aydındır ki, bu topohidronimlərdə Avagil, Ağzıbirçala, Ağstafa, Ağsu, Ağçay, Alagöllər, Badamlı, Bilov, Qusarçay, Zığ, İstisu, Turşsu, Xaçbulaq ilkindir, birincidir, başqa sözlə, bu topohidronimlər oykonimlərdən əvvəl mövcud olmuş yaşayış məntəqələri bu hidronimlərin adını qəbul etmişdir. Bu həmin hidronimlərin etimoloji tədqiqat vaxtı su obyektinin mənbələrinin adlarını əks etdirməsindən aydın olur. Halbuki həmin misallarda Alpout, Baskənd, Daskəsən, Zamanlı, Sabunçu və s. ilkindir və bu oykonimlərlə eyniyyət təşkil edən topohidronimlər törəmədir, başqa sözlə, onlar yaşayış məskənlərinin adlarını qəbul etmişlər.

Zoohidronimlər. Heyvan və quş adları əsasında əmələ gəlmiş su obyekt adlarına zoohidronimlər deyilir. Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında heyvan və quş adlarını başqa qrup xüsusi adların tərkibində işlənməsi geniş yayılmış dil hadisəsidir. Biz buna toponimlərdə, antroponimlərdə, kosmonimlərdə, etnonimlərdə daha çox rast gəlirik. Eynilə həmin dil hadisəsi hidronimlərdə də öz əksini tapmışdır. Respublikamızda və ondan kənarda rast gəlinən hidronimlərdə buna dair çoxlu faktlarla qarşılaşmaq olur. Məsələn, Alısa çay (Lənkəran), Arıqıranı çay (Gədəbəy), Qabanlı çayı (Masallı), Qurbanalı çay (Kəlbəcər), Qatır çay, Qurd qobusu çayı (Kürdəmir), Quzğunluq çaylaq çayı (Cəbrayıl), Dəvəbatan çayı (İsmayıl), Ərzigüş çayı (Dəvəçi), Maral- göl (Xanlar), Zəligöl (Qarabağ), At gölü, Dəvə- görünməz göl, Camışbatan göl (İmişli), Keçibatan göl, Torağay çayqara göl (Kəlbəcər), Qoyunba- tan göl, Ceyranbatan göl (Abşeron), Qaratoyuq bulağı (Şəki), Quş bulağı (Lerik), Ceyran bulağı (Yardımlı), Buzov bulağı (Laçın) və s. Verdiyimiz nümunələrdən göründüyü kimi, hidronimlər ümumi zoonimlər əsasında əmələ gəlir, həm də hidronimlər özlərinə müəyyən hadisələrin izlərini mühafizə edib saxlayır. Məsələn, Ceyranbatan, Qoyunbatan, Arıqıran, Dəvəbatan, Camışbatan, Keçibatan və s. hidronimlərin mənasından aydın olur ki, həmin su obyektlərində heyvanların tələfatı ilə əlaqədar hadisələr baş vermişdir. Sonralar yerli sakinlər həmin çay, göl adlarını baş verən hadisəyə uyğun adlandırmışlar. Şübhəsiz, bunlar dil hadisəsi kimi tədqiqatdan kənarda qalmamalıdır.

Digər qrup hidronimlər. Yuxarıda hidronimləri konkret olaraq müəyyən adlarla qruplaşdırdıq. Lakin Azərbaycan hidronimlərinin çox böyük hissəsi qruplardan kənarda qalır. Bunlar tərkib etibarilə olduqca müxtəlifdir. Məsələn, Əyri göl (Kəlbəcər), Qızılboğaz göl (Laçın), Gilli göl (İmişli), Külək göl (Qəbələ), Gəlinqaya göl (Kəlbəcər), Çala göl (Sabirabad), Tufangöl (Qəbələ), Qara göl (Xanlar, İsmayıl, Laçın), Qumyataq göl (Abşeron), Qızıl nohur, Kəkil nohur, Zigil nohur (Şamaxı), Kükürd bulaq, Qoşa bulaq, Kəhriz bulaq, Kötük bulaq, Daş bulaq (Cəlilabad), Cökəli bulaq, Ağ bulaq, Həkim bulağı, Turşsu bulağı, Xan bulağı (Tovuz), Kor bulaq, Şır-şır bulağı, Ulu bulaq, Çay bulağı (Füzuli), Kirənc bulağı, Sərin bulaq, İyli bulaq, Axar bulaq (Balakən), Yeddi bulaq, Beş bulaq, Qızlarbulağı, Fındıqlı bulaq, Qayıtmaz bulağı, Qaynatma bulağı (Qax), Qırxbulaq, İsitmə bulaq, Duzlu bulaq, Alçalı bulaq, Söyüdlü bulaq, Qamışlı bulaq, Yarpız bulaq, Pir bulağı, Ayran bulağı, Südlü bulaq, Dəmirçi bulaq (Şəki) və s.

Göründüyü kimi, bu hidronimlərin birinci tərəfi semantik cəhətdən çox müxtəlif söz qruplarını əhatə edir. Gələcəkdə Azərbaycan hidronimlərinin tam halda toplanması və onların məna qruplarının daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Ancaq bu zaman hidronimlərin

yananma qanunauyğunluqları barədə daha dəqiq və ətraflı fikir söyləmək olar. Bundan başqa, hidronimlər özü də onomastik leksikanın zənginləşməsində fəal iştirak edir. Belə ki, hidronimlərdən çoxlu yer, şəxs, ləqəb, təxəllüs və s. törəyir. Bu hadisə təkcə Azərbaycan dilində deyil, rus dilində və başqa dillərdə də baş verir.

Su obyektlərinə ad verilməsi, başqa sözlə, hidronimlərin yaranması müxtəlif tarixi dövrlərin məhsuludur. Əhalinin maddi həyat şəraiti ilə əlaqədar olaraq su obyektləri axınlarının xüsusiyyətlərinə, suların dad və iyinə, rəng çalarlarına, müəyyən bitki və heyvanat aləmi ilə təmasda olmasına görə müxtəlif cür adlanmış, hidronimlərin müxtəlifliyi də bununla izah olunur.

Ədəbiyyat

1. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. B., 1986, 595 səh.
2. N.Əsgərov. Azərbaycan hidronimləri. B., 2002, 147 səh.
3. N.Əsgərov. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. B., 2005, 485 səh.
4. V.İsrafilov. Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gürcüstan arealı. B., 1999, 99 səh.
5. A.Hacıyev. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. B., 1990, 101 səh.

T.Мехрабова

Азербайджанские гидронимы

Резюме

Азербайджанский язык обладает древней и богатой гидронимической лексикой. Это связано с образом жизни и природными условиями проживания людей. Азербайджанские гидронимы встречаются не только на территории Азербайджанской Республики. Видовое разнообразие водных объектов, их наименование разными путями, как по природным особенностям, так и по их роли и позиции в хозяйственной жизни населения составляют характерную особенность гидронимов.

Статья посвящена гидронимам, составляющим часть азербайджанской ономастики. Здесь речь идет о лексико-семантических ГРУППАХ азербайджанских гидронимов, в том числе, об антропогидронимах, этногидронимах и гидронимах другой группы. Гидронимы принимают активное участие в обогащении ономастической лексики.

Наименование водных объектов, создание гидронимов продукт разных исторических эпох. По этой причине, их исследование является одним из важных вопросов, стоящих перед ономологией.

T.Mehrabova

Azerbaijan hydronyms

Summary

The Azerbaijan language has ancient and rich hydronymic lexicon. It is related to the lifestyle and natural conditions of the people of Azerbaijan. Hydronyms are not only in the Azerbaijan area. The variety of water objects, natural properties of these objects and their role and position in the economic life of the population which are named in different ways organize a characteristic feature. The article is devoted to the hydronyms organizing the one part of Azerbaijani onomastics.

Here the lexical-semantic groups of Azerbaijan hydronyms, including toponyms, ethnohydronyms groups hydronyms are mentioned. Hydronyms are actively involved in the enrichment of onomastic lexicon. Naming water objects, the creating of various hydronyms is the result of various historical periods for this reason their involvement in research is a matter of onomatology.

Rəyçi: Kamil Bəşirov

Filologiya elmləri doktoru, professor

ÜLVIYYƏ HACIYEVA

ADPU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLIS DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: bədii əsər, məfhum, nitq, spesifik, məcazi məna

Ключевые слова: художественное произведение, концепция, речь, специфический, переносное значение

Key words: literary work, notion, speech, specific, transferred meaning

İfadədə bəzi kəlimələrin təsirini artırmaq üçün onu, cümlə qanunlarının tələb etdiyi kimi deyil, başqa formada işlətməyə **inversiya** (yer dəyişmə) deyilir. Bir qism frezeoloji vahidlər inversiya əsasında sabitləşmişdir. İnversiya yaradan amillərdən biz vəzn, qafiyyə və s. göstərə bilərik. Məs:

Deyirəm, ay kişi, *bir gəl özüənə*

Bu nə işdir, a gül olsun gözüenə! (M.Ə.Sabir)

Əli bəzən *söz qatırdı şirin sözün arasına*

Zərrə fikir verməyərək qolunun yarasına. (S.Rüstəm).

Never have we witnessed such cruel behaviour by one child to another.

Seldom does one hear a politician say 'sorry'.

Əlavə bədii əsərlərin dilini zənginləşdirən və qüvvətləndirən sintaktik vasitələrdən biridir. Əlavə vasitəsilə fikir daha aydın, daha dəqiq və ətraflı nəzərə çarpdırılır. Azərbaycan dilində əsasən xəbərin, tamamlığın və zərfliliyin əlavələrinə daha çox rast gəlinir. Bu həmin cümlə üzvünün məzmununu daha aydın açmaq, oxucuya daha qabarıq çatdırmaq, ifadəni təsirli vermək məqsədi ilə edilir. Məs.:

Sənin kimi rəhbərin əsil cəbhəsi *buradır – kənddir*. (Mir Cəlal).

Mən onlardan yox, *səndən, köhnə dostumdan* kömək istəyirəm (İ.Şıxlı).

Rüxsarə *ıçəridən – pəncərədən* bu tərəfə baxırdı. (S.Rəhimov).

“Steyne rose up, grinding his teeth pale, and with fury his eyes”.

“Sir Pitt came in first, very much flushed, and rather unsteady in his gait”.

‘Daylight was dying, the moon rising, gold behind the poplars.’

Paralellizm və ya sintaktik paralellizm bədii əsərlərdə istifadə olunan sintaktik-üslubi bir vasitədir. Paralellizm fikrin ifadəliliyini, təsir gücünü və emosionallığını artırır. Sintaktik paralellizm dedikdə, bilavasitə bir-birinin ardınca gələn cümlələrin eyni sintaktik və intonasiya quruluşuna malik olması, yəni sözlərin deyil, bütövlükdə sintaktik modelin təkrarı nəzərdə

tutulur. Bədii təsvir vasitələrindən biri olan sintaktik paralellizm həm qədim türkdilli abidələrimizdə, həm folklor nümunələrində (dastanlar, mahnılar, meyxanalar, atalar sözləri və s.) həm də klassik və müasir bədii ədəbiyyatda geniş işləkliyinə malik olan üslubi fiqurdur [1, 118-119]. Məs.:

-Namərdlər, namərdlər!... Gözlü ikən korlar!... Diri ikən ölmüşlər!... (Ə.Haqqverdiyev. Xəyalət).

Məhəbbət yaraşır sənə, göydən enmək yaraşmır heç.

Səadət yaraşır sənə, xəstələnmək yaraşır heç. (X.R.Ulutürk. Xəstələnmə)

Every time you smile at someone, it is an action of love, a gift to that person, a beautiful thing. (Mother Teresa).

That's one step for man, one giant leap for mankind.

I want to have both a new house and a new wardrobe.

Rücu sözünün mənası geri dönmək deməkdir. Bədii ədəbiyyatda deyilən ifadəni və ya fikri daha da qüvvətləndirmək üçün ondan geri dönmək və ya əl çəkmək, onu daha qüvvətli, daha təsirli bir şəkildə deməyə deyilir [2, 216]. Bir fikri söylərkən, müəllif sanki peşiman olaraq geri qayıdır və onu söylədiyi fikrin tam əksi ilə söyləyir. Burada heç bir peşimançılıq yoxdur. Burada heş səhv də yoxdur, ifadəni qüvvətləndirmək üçün ədəbi bir üsul vardır. Məs.:

Səni çox tez ayırdı bizdən ölüm.

Yox, yox əsla sən ölmədin, dirisən,

Ən böyük qəhrəmanların birisən! (A.Səhhət).

Məhəmməd – Aman, bu xəyalımı, rəyamı?

Əsla! Yox, Bu xəyal deyil, özüdür... (B.Vahabzadə)

“Love as if you would one day hate, and hate as if you would one day love”.

Do I love because you're beautiful? Or are you beautiful because I love you? (Oscar Hammerstein).

“Charm is a woman's strength, strength is a man's charm,”

Təkrir dildə ən çox istifadə olunan sintaktik fiqurlardan biridir. Təkrir bədii əsərlərdə söz, ifadə və cümlənin təkrarından başqa bir şey deyildir. Lakin hər təkrarı bədii təkrir adlandırmaq olmaz. Məhz bədii təkrir fikri ifadəli, emosional və təsirli edir, bu və ya digər hadisəni, prosesi nəzərə çarpdırır. İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də təkririn anafora, epifora, anadiplosis, dövrəvi, dəqiqləşdirici və s. növləri var. Məs.:

Biz sinif mübarizəsi aparırıq. *Biz* cəmiyyətdə istismarçılar ilə mübarizə aparırıq (Mir Cəlal).

Elxan Solmazın qarşısında durdu, odlı baxışlarla sevdiyini *süzdü*, *süzdü*. (S.Dağlı).

- Onun haqqında bir az danışsana, - *dedi. Dedi* və cavab gözlədi. (S.Qədirzadə).

Ah, uşaqlıq, haraya getdin, ah?!

Ah, səadət, necə tez bitdin, ah! (A.Şaiq)

"My life is my purpose. My life is my goal. My life is my inspiration."

"What lies behind us and what lies before use are tiny compared to what lies within us". (Ralph Waldo Emerson).

Blow winds and crack your cheeks! Rage, blow! (Skakespeare, King Lear).

"I knew it. Born in a hotel room and goddamn it died *in a hotel room*".

İfadənin həyəcan etibarilə müntəzəm olaraq yüksəlməsinə və ya alçalmasına **tədris** deyilir. Azərbaycan dilində bu özünü əsasən poeziyada daha çox biruzə verir. Lakin tədris əsərin süjet xəttində də gözlənilməlidir. Roman, hekayə və ya dramlarda hadisələr mümkün qədər bəsitdən mürəkkəbə və ya əksinə inkişaf etdirilməklə ümumi üslub, ahəng pozulmamalıdır. Məs.:

Topla nə gücün varsa, giriş qəti cidalə!

Ya haqqını al, ya əbədi öl, laməhalə!

Qoy, gülləri ya qan sulasın, yaxud əsarət!

Qoy, ya bəşəriyyət yaşasın, yaxud ədalət! (C.Cabbarlı).

"There are three things that will endure: faith, hope, and love. But the greatest of these is love".

When you step out into the jungle, there are three things that you need to be aware of, the time of day, your whereabouts and wild animals.

Let a man acknowledge his obligations to himself, his country, and his God.

Antiteza (bədi təzad) poetik nitqdə geniş şəkildə özünü göstərən və tətbiq olunan bədii təsvir vasitələrindən biridir. Bədii əsərdə məzmunca bir-birinə zidd iki anlayış və ya vəziyyətin qırşılıqlı şəkildə verilməsinə təzad deyilir. Qədim yunanlar antitezaya bədii təsvir vasitəsi kimi xüsusi qiymət vermişlər. Onların fikrincə, antiteza ziddiyyətləri açmaq üçün ən təsirli yollardan biridir [3, 85]. Məs.:

Sən mənə çox güman ki, *yadına salmayırsan*.

Mənsə *unutmayıram* səni bircə an belə. (M.Rahim).

Kifirlərin çoxu qəlbən bir mələk,

Gözəllərin çoxu yüngül, quşbeyin (C.Novruz).

"Patience is bitter, but it has a sweet fruit" (Aristotle).

Love is an ideal thing, marriage a real thing

"Setting foot on the moon may be a small for a man but a giant step for mankind".

Ellips cümlədə hər hansı bir sözün və ya şəkilçinin bilərək və ya bədii effekt naminə tamamilə ixtisarına deyilir. Cümlədə ellipsis hadisəsinin baş verməsi heç də həmin konstruksiyada fikrin yarımçıqlığına dəlalət etmir. Belə cümlələrdə hər hansı cümlə üzvü ellipsisə yalnız o şəraitdə uğrayır ki, cümlənin özündən və ya mətndən bərpası mümkün olsun, yəni burada fikir yarımçıqlığı olmur. K.Abdullayev göstərir ki, “ellipsisli cümlə quruluşunu yalnız formal xarici görünüş baxımından deformasiyaya uğramış kimi qəbul etmək olar” [4, 77]. Məs.:

Məhəmməd – Aman, bu xəyalımı, rəyamı? Əsla! Yox, bu xəyal deyil, özüdür... .

Ələmqulu xan bir varlı – karlı, dövlətli xan idi. Kəndləri, bağları, sürüləri, ilxıları, naxırları, o necə deyərlər, bircə donuzu əskik idi. (Təhmasib M. “Koroğlu”).

Lacy can do something about the problem, but I don't know what (she can do).

She can help with the housework, Nancy can (help with the housework), too.

John can speak seven languages, but Ron can speak only two (languages).

R ritorik sual cümlələri formaca sual, məzmunca isə təsdiq və ya inkar hökmləri bildirir. Ritorik sual cümlələrində cavab danışana məlum olduğu üçün bunlar cavab tələb etməyən sual da adlandırılır. Ritorik sual cümlələri vasitəsilə yazıçı qəti hökmü emosional hisslərlə birləşdirir. Hər hansı bir hadisənin daha təsirli təsviri zamanı da bu sual cümlələrindən istifadə olunur. Məs.:

Bunların təmiz, təbii istək, məhəbbətlərinə müqabil nə demək olar? (Mir Cəlal).

Gəlin, gəlin o murdar adətlərimizlə buna həyat verin görüm. İndi kim Ulduzu dirildə bilər? Hansı ana bir də belə qız doğacaqdır? (S.Rəhman).

Bu dünyada iki gözəlin bir-birinə qismət olduğunu görən varmı? (S.Rəhimov).

“Are these the remedies for a starving and desperate populace?”

“Is the poor privilege to turn the key

Upon the captive, freedom?” (Byron)

You didn't possibly think I would say yes to that did you?

Litota yunan sözü olub, kiçiltmək, əhəmiyyətsizləşdirmək deməkdir. Litota (kiçiltmə) mübaligənin əksi olan bədii təsvir vasitəsidir. Litotadan əsasən, müəyyən hadisəni, əşyanı əsərin ideyasına uyğun olaraq, əslində olduğundan daha zəif, kiçik şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün istifadə olunur. Məs.:

Ağzin kiçik bir püstədir. (S.Vurğun).

Döydü yağış məni, döydü qar məni,
Bir qarışqa minsəm, aparar məni. (O.Sarıvəlli).
Qoşa badam sığmaz bir ağızlım. ("Dədə Qorqud"dan).

"He was no gentle lamb, and the part of second fiddle would never do for the highpitched dominance of his nature" (Jack London).

"I can't get no satisfaction" (The Rolling Stones).

Karen is not unlike her father.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. A.Bəylərova. Bədii dildə üslubi fiqurlar, Nurlan, Bakı, 2008.
2. Hacıyev C.X. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1958
3. Azərbaycan dilinin bədii üslubiyatı (Oçerklər)."Elm" nəşriyyatı, bakı, 1970
4. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998.
5. Əfəndiyeva.T. Azərbaycan dilinin üslubiyatı (Bədii üslub). Bakı, Elm, 1980
6. <http://examplesyourdictionary.com>
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə). Bakı, Şərq-Qərb, 2006
8. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik lüğəti. Bakı, Maarif, 1989
- 9.

U. Hacıyeva

Syntactical Rhetorical Devices in the Azerbaijani and English Languages

Summary

In contemporary linguistics there is a great need to the analysis of stylistic devices. Almost every sentence we use in our everyday speech has a definite meaning from stylistic point of view. Stylistics is a branch of linguistics. Here we mainly deal with rhetorical devices and functional styles of the language. As we mentioned above every sentence deals with a very range of differences. The present article was devoted to the syntactical rhetorical devices. Both Azerbaijani and English syntactical rhetorical devices were included in the article.

Syntactical stylistic devices give different meanings to the utterances. The most noticable syntactical stylistic devices were chosen in the article.

All the definitions given in the article are taken from the latest sources. Definitions and samples from different literary sources were given about each device. These samples were taken from the contemporary works of different Azerbaijani and English authors. Samples given in the articles meets all the norms given to the articles. The list of references given at the end of the article fully completes the theme.

У.Гаджиева

Синтаксические тропы в Азербайджанском и английском языках

Резюме

Современная Лингвистика нуждается в анализе изобразительно-выразительных средств. Можно сказать, что каждое изобразительно-выразительное средство, употребляемое в повседневной жизни, имеет свой особый смысл. Стилистика один из частей лингвистики. Это наука в основном изучает тропы и стили. Исходя из вышесказанного можно сказать, что каждое предложение отличается своеобразием. Статья посвящена синтаксические изобразительно-выразительные средства. Азербайджанские и английские синтаксические изобразительно-выразительные средства были включены в эту статью.

Синтаксические изобразительно-выразительные средства придают предложениям различные смыслы. Самые популярные синтаксические тропы были выбраны в этой статье. Все понятия, использованные в данной статье, были взяты из новейших источников. Даются определения и примеры из различных художественных произведений о каждом тропе. Эти примеры были взяты из произведений различных азербайджанских и английских авторов. Данные примеры выполняют все нормативы, представленные перед статьёй. Список использованной литературы, данный в конце статьи, полностью охватывает тему.

Rəyçi: Nailə Sadıqova

Filologiya elmləri doktoru, professor

İLƏHƏ ƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Biznes Universiteti
ilakhazabilovna@yahoo.com

MƏTN DİLÇİLİYİNİN TƏDQIQAT OBYEKTİ OLAN MƏTN HAQQINDA BƏZİ TƏHLİLLƏR

Açar sözlər: mətn, mətn dilçiliyi, makro-mətn, mikro-mətn, mürəkkəb sintaktik bütöv

Keywords: text, textual linguistics, macro-topic, micro-topic, complex syntactic unity

Ключевые слова: текст, текстовая лингвистика, макротема, микротема, сложная синтаксическая целостность

Dilçilik elmində aktual məsələlərdən biri hesab olunan mətn dilçiliyinin yaranması XX əsrin əvvəllərinə aid olursa da, onun geniş şəkildə alimlər tərəfindən tədqiqinə başlanğıc 50-80-ci illərə təsadüf etmişdir. İlk tədqiqatların qarşısında duran və cavabı mütləq şəkildə müəyyən edilməsi zəruri olan məsələlərdən biri də mətn dilçiliyinin obyektini müəyyən etməkdən ibarət idi. Elə bu səbəbdən də, müasir mətn dilçiliyi ilk olaraq özünün tədqiqat obyektini sualı ilə üzləşir. Məhz bu səbəbdəndir ki, 1970-ci illərdən bu elm sahəsinin tədqiqinin geniş miqyas almadığının şahidi olur.

Son zamanlarda mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektini bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və müzakirə mövzuna çevrilmişdir. Polşalı tədqiqatçı J. Bartminski müasir mətn dilçiliyini dilçilər və ədəbi tədqiqatçılar üçün orta, ümumi zəmin yaradır. O, həmçinin digər əsərlərində mətn dilçiliyinin bütün detallı aspektlərini ehtiva etdiyini göstərdiyi mətn dilçiliyinin geniş əhatə dairəsini müdafiə edir. Bartminski mətn dilçiliyini aşağıdakı üç sahələrə bölür: nəzəri mətn dilçiliyi (theoretical textology), təsviri mətn dilçiliyi (descriptive textology) və tətbiqi mətn dilçiliyi (applied textology) [4, 9-25].

Mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektini mətnin özü hesab olunur. Mətn sözü isə iki müxtəlif mənadan çıxış edə bilər. Bu söz həm geniş mənada - makromətn, dar mənada - mikromətn kimi nəzərdə tutula bilər. Dar mənada göstərdiyimiz mikromətnlər birləşərək geniş mənəli makromətnlər əmələ gətirirlər. Bu olan təqdirdə "mürəkkəb sintaktik bütöv" anlayışı ilə "mikromətn" anlayışı üst-üstə düşür. Mürəkkəb sintaktik bütöv – iki və ya daha artıq cümlənin sintaktik və formal əlaqələrlə birləşdiyi sintaktik bir vahiddir. Makromətnlər mürəkkəb sintaktik bütövlər yığını hesab olunur [10]. Əgər müəyyən bir tək cümlənin bitmiş fikri ifadə etməsi fikri qəbul

olunursa, o zaman belə qənaətə gəlmək olar ki, mürəkkəb sintaktik bütöv özündə müəyyən informasiya daşıyan fikri ifadə edir.

Mətn dilin müstəqil və mühüm vahididir. Mətnin yaranmasının ümumi qanunauyğunluqları mövcuddur. Mətn dilçiliyinin obyektı həmin qanunauyğunluqları öyrənməkdir. Sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümlənin tədqiqi ilə məhdudlaşmır, o həmçinin müstəqil cümlələrdən əmələ gələn abzasların, frazfövqi vahidlərin və mətnlərin strukturunun araşdırılması vəzifəsini yerinə yetirmək kimi məsələləri də özündə cəmləşdirir.

Dilçilik terminologiyasında və mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda mətn dilçiliyi anlayışının çoxmənalı olduğunu görə bilərik. Bir çox Avropa dillərində, həmçinin də rus, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində “mətn” termin kimi izahlı lüğətlərə daxil edilmiş və ondan termin səviyyəsində istifadə edilir. İlk öncə mətn terminin dilçilik lüğətlərində ifadəsinə nəzər yetirək.

O.S.Axmanova linqvistik terminlər lüğətində mətni belə şərh edir: “Mətn” - Nitq əsəri ilə eyni; yazıda əks olunan nitq parçası; korpus ilə eynidir [7, 8].

D.E. Rozental, M.A.Telekova tərəfindən tərtib olunmuş Linqvistik terminlər lüğətində “mətn” məfhumunun çox qısa tərifinə rast gəlirik: “Mətn” (latınca *tesktum*-əlaqə, birləşmə) yazıda yaxud çap formada əks olunan nitq parçasıdır (söyləm)” [9, 12].

Başqa bir mənbə, “Русский язык” ensiklopediyasında deyilir: “Mətn... nitq vahidlərinin (söyləmlər, abzaslar, bölmələr və s.) məna əlaqələri ilə birləşmiş ardıcılığıdır. Mətn şifahi və yaxud yazılı ola bilər”. D.Rozental və M.Telennkovanın lüğətindəki tərif mətn sözünün başa düşülməsinin və istifadəsinin əsasını əks etdirir. Ensiklopediyada biz yenə də diqqətin diskursa, dilin zaman kəsiyində inkişafına, nitq ilə yazı arasında fərlərin özünəməxsus inkarına yönəldiyini görürük. [9, 18]

Dilçilik ensiklopediyasında isə mətnə “Danışq və ya yazı zamanı danışanın niyyətinin sözlü ifadəsi: 1. İlk olaraq bir cümlədən artıq danışq parçasının vahidi; 2. Mətn ünsiyyət məqsədilə fəaliyyətin dildə ifadə forması, məqamla bağlıdır və dinləyiciyə yönəlib (mətnxarici); a) mətnbağlayan (mətndaxili) əlamətlər: sərhəd işarələri, qrammatik vasitələr, söz sırası, əvəzlik, artıqlıq, anafora və katafora; b) tekstin teması və ya məzmun koherensiyası. Buna qeyri-sözlü mətn əlamətləri kimi mimikani və jestləri də əlavə etmək olar” tərfi verilir. [3, 286]

Mürəkkəb sintaktik bütövlər suprasintaksisin – funksional sintaksisin önəmli və aktual məsələlərindən hesab olunur. Mətn dilçiliyinin sonrakı inkişafında o mühüm rol oynayır. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütövlərin elmi cəhətdən müəyyənəşdirilməsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən nəticələr mətn dilçiliyini formalaşdırır. Qeyd olunmalıdır ki, dilçilik

elminə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, sintaktik səviyyədə son vahidi kimi cümlə götürülürdü. Cümlə müstəqil və ayrıca götürülmüş vahid kimi qəbul edilirdi. Hətta tədqiqatçıların fikrincə bir neçə predikativ birləşmə də cümlə kimi nəzərdən keçirilə bilərdi.

Görkəmli azərbaycan akademiki K. Abdullayev düşünür ki, sintaktik nəzəriyyədə özünü göstərən bu kimi çatışmazlıqlar mətn dilçiliyi kimi müstəqil sahənin yaranmasına xüsusi təkan vermiş və böyük rol oynamışdır. Dilçi bildirir ki, ilk növbədə belə çatışmazlıqlar arasında cümlənin sintaktik sistemdə olan müəyyən iyerarxik vahid hesab olunmasını qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, bu halın ortadan qalxması cümlənin sonuncu deyil, sintaksisin nisbətən orta vahid kimi öyrənilməsi və müdafiə olunması müasir dövr dilçiliyinin vacib sahəsi olan mətn dilçiliyinin əsasına çevrilir və bu sahənin güclü inkişafını şərtləndirir.[1, 19]

Bu barədə dilçiliyin mətn sahəsi üzrə ixtisaslaşmış alim V. Kox mətni öz əsərlərində müəyyənləşdirir. Dilçinin fikrincə, mətn bir bütöv kimi çıxış edən bir neçə cümlələrin ardıcılığını bildirən və tamamlayan vahiddir. Lakin göstərilən fikrə zidd olaraq, L. Kaseviçin fikrincə, cümlələrin birliyi öz-özlüyündə mətn yaratmış hesab olunmur, daha dəqiq desək, tam, vahid mətn yaratmır. Hökmən onun təşkilində hər hansı bir prinsipin olması gərəkdir. Belə ki, onun əsasında artıq mətn özünəməxsus, özündən kiçik vahidlərə bölünməyən, yalnız özünə bərabər vahid kimi çıxış edən birlik kimi meydana gəlir [8,162].

K. Abdullayev tərəfindən “mətn” termini izah edilir. Dilçinin fikrincə, bu termin adı altında daxilən tərkibində struktur baxımından əlaqələri ilə özünü göstərən hadisələr birliyi qəbul oluna bilər. Mətn sözü latınca tekstum sözündən götürülmüş, mənası əlaqə və birləşmə deməkdir [1,19].

“Mətn” termini müasir dövrdə geniş mənada nəzərdən keçirilir. “Mətn” termini adı altında yalnız böyük, bədii, elmi və publisistik əsərlər deyil, həm də geniş mətnlərin tərkibində bir neçə cümlədən formalaşan və özündə bitmiş bir fikir ehtiva edən sintaktik bütövlər nəzərdə tutulur.

Mətn təbiətə ikili xarakterə malikdir: sabit və daim hərəkətdə olan. Diskret vahidlər ardıcılığında tədqim olunan mətn sabit vəziyyətdədir, hərəkət əlamətləri isə onda yalnız implisit olaraq müşahidə olunur. Lakin mətn oxunduqda hərəkətdə olur və bu zaman sabitlik implisit olaraq müşahidə olunur. Oxunan mətndə məlumatın yenidən kodlaşdırılması aktı baş verir.

Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlənin bitmiş bir fikri ifadə etməsinə baxmayaraq, onda ifadə olunan fikir bitkinliyi nisbi xarakterə malikdir. O, yalnız onu əhatə edən cümlələr birliyi ilə yəni, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini aşkara çıxara bilir. Beləliklə, bir neçə cümlənin müəyyən bir fikir ətrafında yaratdığı əlaqəli birlik mətnin yaranmasına səbəb olur.

Uzun illər cümlə sintaksisdə müstəqil vahid kimi, başqa sözlə, sintaktik səviyyənin son vahidi kimi qəbul olunmuşdur. Halbuki, istənilən cümlənin struktur – semantik xüsusiyyətləri məhz kontekstdə - mətn şəraiti çərçivəsində, başqa sözlə, onu formalaşdıran cümlələr əhatəsində meydana çıxır. Deməli, iki və ya daha artıq cümlə birlikdə mətni - daha böyük sintaktik vahidi yaradır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, son dövrlərə qədər sintaktik səviyyənin ən iri və son vahidi kimi cümlə qəbul olunmasına baxmayaraq, hal – hazırda bir neçə cümlənin yaratdığı sintaktik birləşmələr yəni, sintaktik bütövlər sintaksisin ən son vahidi hesab olunur. Bu fikri məşhur ingilis dilçilərdən M. Hallidey və R. Həsən də təsdiq edir. Belə ki, onlar dili sosial hadisə kimi qeyd edir və onun müəyyən kommunikasiya situasiyasında və sosial kontekstdə reallaşdığını göstərirlər [5, 108]

Başqa bir dilçi S. Layonz da mətnlə bağlı tədqiqatlarında belə bir nəticəyə gəlir ki, cümlələr toplusu şəklində özünü göstərən mətn müxtəlif leksik, qramatik, o cümlədən məntqi əlaqələrin köməyi ilə mütəşəkkil təşkil olunmuş və yönəldilmiş informasiyanı bildirir [6, 170].

Mətn dilçiliyinin əsas məqsədi öz obyektinin – mətnin qrammatikasını açmaq və onu təsvir etməkdir. Beləliklə, mətn dilçiliyinin tədqiqi məhz bu yanaşmadan inkişaf etmişdir. Mətn nisbətən böyük vahid və birlik kimi öyrənilir. Onun araşdırılması cümlə və yaxud söz ilə müqayisədə nisbətən geniş səviyədə mətn səviyəsində diskurs təhlinin tadbiqui hesab olunur [11].

Mətn dilçiliyindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin həm dil, o cümlədən nitq sisteminə aid olması və ikili təbiətə malik olması kimi, mətn də həmçinin öz növbəsində dil və nitqə aid vahid kimi götürülür. Bu barədə K. Abdullayev öz fikirlərini izah edərək qeyd edir ki, mətn dilin və nitqin sintezi deyil, o, özündə dil və, o cümlədən nitq əlamətlərini daşıyan bir vahiddir. Mətni dilin faktı kimi nəzərdən keçirən alim ona bir bütöv təşkil edən vahid kimi yanaşır [1, 28].

Mətn dilçiliyinin tədqiqi və araşdırılması ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, dünya və Azərbaycan dilçiliyi üzrə mətn sintaksisinə dair bir çox məsələlər elmi-tədqiqat əsərlərinin əsasını təşkil etmişdir. Həmin ədəbiyyatları nəzərdən keçirdikdə, orada qoyulan əsas problemləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- Aktual üzvlənmə və mətn problemi;
- Mətnə məna bütövlüyü məsələsi;
- Sintaktik bütövlərin formal quruluşunun, mikromətnin ölçüsü və sərhədi problemi;
- Struktur-qapalılıq məsələsi və onun əlamətlərinin təyini;
- Mətn yaradan formal vasitələr və onların sisteminin müəyyənləşdirilməsi,

komponentlərarası münasibətdəki əlaqə üsullarının müəyyənləşdirilməsi;

-Sintaktik bütövlərin, mətnin qrammatik semantikasının aşkara çıxarılması ;

Göründüyü kimi, mətn dilçiliyin kifayət qədər özünəməxsus problemləri meydana çıxmış və bir o qədər də müxtəlif nöqteyi-nəzərlər formalaşmışdır. Dilçilər həmin problemləri öz əsərlərində təhlil etmiş və həll etməyə çalışmışlar.

Mətn dilçiliyini daha dərinəndən araşdırdıqda, ona müxtəlif linqvistik istiqamətlər tərəfindən fərqli yanaşmaların olduğunu şahidi oluruq. Dilçiliyin tarixi boyu mövcud olmuş cərəyanlar, məktəblər və ayrı-ayrı alimlər öz mülahizələri ilə mətn dilçiliyinin inkişafında əsaslı rol oynamışlar. Mətn dilçiliyi dilin müstəqil və mühüm vahidi olan mətnin yaranmasının ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənir. Artıq sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümlənin tədqiqi və öyrənilməsi deyil. Müasir dilçilikdə o, yeni vəzifəsini də - müstəqil cümlələrdən yaranan abzasların, frazfövqi vahidlərin, mətnlərin strukturunu öyrənmək vəzifəsini də həyata keçirir.

Mətn dilçiliyi linqvistikanın nisbətən yeni sahəsi olduğundan mətnin müəyyənləşdirilməsində hələ də müxtəlif terminlərdən istifadə olunması davam edir. Bu terminlərdən, demək olar ki, hamısı genetik baxımdan qohum olub, müəyyən məqamlarda bir-birini əvəz edə bilər. Mətnin tədqiqi nəticəsində əksər dilçilərin gəldiyi ortaq fikir belədir ki, mətn kontekstin tərkib hissəsi olmaqla, dildə kommunikasiyanın əsas vahidlərindən biri kimi çıxış edir. Kommunikativ bitkinliyə malik olan mətn müxtəlif dil vahidlərinin düzxəttli, ardıcıl düzümüdür.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: Dərs vəsaiti / K.M.Abdullayev, M.M.Musayev, Ş.Q.Hüseynovun redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
2. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144s.
3. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası II cild. Bakı. 2008. Mütərcim., 286 s.

İngilis dilində:

4. Bartmiński J. 1998. Text as a subject of linguistic literature. – Bartmiński J., Boniecka B. (eds.) Text. Theoretical problems. Lublin: 9–25.
5. Halliday M.A.K and R.Hasan. Cohesion in English. London: Longman, 1976.
6. Lyons S. Language, meaning and context. London: Fontana Paperbooks, 1971

Rus dilində:

7. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966. 474 стр.
8. Кох В. А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. VIII. Лингвистика текста. М.: Прогресс, 1978, стр. 162.
9. Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, Просвещение, 1985. 399 с.

Internet səhifələri:

10. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99tn_dil%C3%A7iliyi
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Text_linguistics

İ.Ahyeva

Analysis of the texts that are related to textual linguistics research

Summary

The full paper is speaking about the analysis of the text linguistics, text and the aspects of the text. The great part of the research takes points of view of foreign and native scientists on the topic. When we examine the linguistic text in more detail, we are witnessing different approaches to different linguistic trends. Currents, schools, and individual scholars throughout the history of linguistics have played a major role in the development of textual linguistics with their own considerations. Text linguistics learns the general legality of the text that is an independent and important unit of the language. The task of syntax is not just a combination of words and sentence research. In modern linguistics, it also undertakes the task of learning the structure of paragraphs, fossil units and texts of independent sentences as a new task. Since text linguistics is a relatively new field of linguistics, the use of different terms still exists in the definition of the text. Almost all of these terms are genetically related and can be substituted in certain moments. As a result of the study of the text, the common idea that many linguists conclude is that the text is the part of the context and acts as one of the main units of communication in the language. The text that has the communicative content is a straightforward, consistent layout of different language units.

И.Алиева

**Анализ текстов, являющемся объектом исследования текстовой
лингвистики
Резюме**

Данная статья говорит об анализе лингвистики текста, текста и аспектов текста. Большая часть исследования занимает точку зрения зарубежных и отечественных ученых по данной теме. Когда мы исследуем лингвистический текст более подробно, мы наблюдаем различные подходы к различным языковым тенденциям. Потоки, школы и отдельные ученые на протяжении всей истории лингвистики играли важную роль в развитии текстовой лингвистики с учетом своих собственных соображений. Текстовая лингвистика изучает общую законность текста, который является независимой и важной единицей языка. Задача синтаксиса - это не просто исследование слов и предложений, но и также анализ значений данных единиц. В современной лингвистике он также берет на себя задачу изучения структуры параграфов, единиц и текстов независимых предложений, как новая задача. Поскольку текстовая лингвистика является относительно новой областью лингвистики, использование различных терминов все еще существует в определении текста. Почти все эти термины генетически связаны и могут быть заменены в определенные моменты. В результате изучения текста общая идея, к которой приходят многие лингвисты, заключается в том, что текст является частью контекста и выступает в качестве одной из основных единиц коммуникации в языке. Текст с коммуникативным содержанием представляет собой простую и последовательную структуру различных языковых единиц.

Rəyçi: Həbib Zərbəliyev
Filologiya elmləri doktoru, professor

GÜNEL BAYRAMOVA
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
gunelf@mail.ru

KLASSİK RİTORİKADAN VİZUAL RİTORİKAYA DOĞRU

Açar sözlər: vizual ritorika, semiotika, simvol, fiqurativ dil, obraz, kommunikasiya

Key words: visual rhetoric, semiotics, symbol, figurative language, image, communication

Ключевые слова: визуальное риторика, семиотика, символ, фигуративный язык, образ, коммуникация

Ritorika sözünün lüğəvi mənası “səlis, düzgün və açıq-aydın ifadə etmək” deməkdir. Ritorika termin olaraq iki mənada işlədilir: qabiliyyət və elm. Şərqdə ritorikanın tədqiqi ilk növbədə Qurani-Kərimin təhlili ilə bağlı olsa da X əsrin sonlarından başlayaraq o müstəqil elm kimi təşəkkül tapmağa başladı [1, s.90.]. Bundan fərqli olaraq Qərbdə ritorikanın bir elm kimi yaranmasının tarixi daha qədimdir. Ritorika bəşər tarixinin ən qədim elmlərindən biri kimi qədim yunan və latın dillərində özünəməxsus nominasiyaya malik olmuşdur. Yunan dilində bu elm “ ritorika”, latın dilində isə “elokvensiya” (elocutio) adlanırdı [2, s. 4]. Aristotelin, Platonun, Sokratın və s. əhatəsində və fəlsəfəsində öz inkişafını tapan ritorika inandırma sənəti və nitq ustalığı kimi qiymətləndirilirdi.

XIII-XIX əsrlərdə Avropada akademik ritorikaya xüsusi əhəmiyyət verilirdi. İtaliya, İspaniya, İngiltərə və ən əsası da natiqlik mədəniyyətinin tarixin müxtəlif mərhələlərində müxtəlif istiqamət aldığı Fransada ritorika danılmaz əhəmiyyətə malik olmuşdur [3, s.130]. Ritorikanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rola malik sofistlərdən tutmuş, onun auditoriyaya təsir vasitəsi olması kimi dəqiqləşdirmələr aparan Aristotələ qədər əsrlər boyu tədqiqat obyekti olmuş bu elm sahəsində zaman keçdikcə araşdırma istiqamətləri genişlənməmişdir. Ünsiyyətin yeni formalarının yaranması ilə ritorika yeni müstəvidə təhlillərə cəlb olunmuşdur. Vizual ritorika haqqında ilk fikirlər ünsiyyətin yeni formalarının təhlilini ön plana çıxardı. Bu təhlillər ritorika nəzəriyyəsinin lingvistik sərhədlərini sual altında qoymaqla yeni müzakirələrə səbəb oldu.

Vizual ritorikanın yaranma tarixini 1970-ci ildən hesab etmək olar. Belə ki, həmin il ABŞ-da keçirilən Ritorika Konfransında məhz ritorikanın təkcə verbal deyil, həm də qeyri-verbal formalarının öyrənilməsi təklif edildi [4, s.111]. Lakin bu mərhələyə qədər də dolayısı ilə ritorik fiqurların işarəviliyi,

ikonikliyi, sivolikliyi diqqəti cəlb etmişdir. Ç.Pirsin semiotik təhlillərində işarə ikona, simvol və indeks kimi anlayışlar ritoriklər üçün işarə sisteminin müxtəlif formalarını təhlil etmək üçün terminoloji baza rolunda çıxış etmişdir. Simvolu ən abstrakt işarə hesab edən Pirs metaforanı simvol adlandırmışdır [5, s. 16]. Dilçiliyimizdə ritorikanın tarix, ədəbiyyat, etika, estetika, psixologiya, fiziologiya ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilir. Natiqlik sənətində estetika etika ilə vəhdətdə götürülür. İnsanın xarici görünüşündən tutmuş daxili aləminə qədər estetika ritorika əlaqəsi çərçivəsində təhlil olunmalıdır [bax:3].

Ünsiyyət prosesində qeyri-verbal formalar həmişə mühüm rol oynamışdır, lakin texnologiyanın inkişafı vizual obrazlarla ünsiyyəti kütləviləşdirdi. Təsvirlər müxtəlif məqsədlərlə müxtəlif formalarda istifadə olunmağa başladı. S.Foss qeyd etdiyi kimi, ritoriklərin son tədqiqatları piktorial istiqamət almışdır. Buna səbəb son dövrlərdə vizual işarələrin müasir mədəniyyətlərdə kütləviləşməsidir. Digər kodlar kimi obrazlı dil də hər hansı bir mədəniyyətin reallıqlarını əks etdirmə sistemidir. Belə kod representasiya olunan şeylərlə yox, daha çox onların necə representasiya olunması ilə bağlıdır. Vizual artefaktlar ritorik ifadənin bir hissəsidir. Yalnız verbal ünsiyyətlə kifayətlənmək bizi əhatə edən və gündəlik həyatımızda mühüm rola malik işarələrin az bir hissəsinin dərk edilməsi anlamına gəlir. S.Foss J.Audigierə əsasən bildirir ki, çoxölçülü, dinamik, müxtəlif istiqamətli olan insan təəssüratları bəzən yalnız vizual obraz və ya qeyri-diskursiv simvollarla ötürülə bilər [6, s.303].

Lapşına vizual ritorikanın yaranmasının a) daxili və b) xarici səbəbini fərqləndirmişdir. Lakin müəllif öz mövqeyini sığortalamaq üçün bu bölgünü nisbi və qarşılıqlı əlaqəli olduğunu da qeyd edir [4, s.113]. Daxili əlaqə elmin inkişafı ilə, xarici əlaqə isə Lapşının fikrincə məhz kütləvi informasiya vasitələrinin, internet resursların, virtual informasiya məkanının genişlənməsi ilə əlaqədardır. İnsanların gündəlik həyat və məşğuliyyətlərinin getdikcə daha çox asılı olduğu bu məkanda vizual elementlərin təkcə illustrativ məqsədlə verilmədiyi aydındır. Məhz vizualizasiya verbal informasiyanın gücləndirilməsində və əlavə mənalara çatdırılmasında mühüm vasitədir. Helmer və Hill müasir vizual ritorikanın öyrənilməsində üç istiqaməti müəyyənləşdirir: 1. vizual ritorikanın təyin edilməsi, 2. vizual ritorikanın tədqiqat istiqaməti, 3. vizual artefaktların tədqiqinə ritorik yanaşma [6, s. 304]. M.D.Goggin isə vizual ritorikanın tərifini verməyi “dolaşq məsələ” (slippery business) adlandırmışdır. O qeyd edir: müxtəlif elmi maraqların təsviri üçün istifadə olunan “vizual ritorika” termini olduqca mübahisəlidir. Vizual ritorika dar çərçivədə mətn sxemlərindən tutmuş, geniş anlamda vizual işarələrin, qrafik incəsənət, televiziya və media daxil olmaqla bütün semiotik işarələrin öyrənilməsini əhatə edir [7, s.87]. Verbal və vizual ritorika arasında əlaqə

istər diaxronik, istərsə də sinxronik səviyyədə dinamikdir. Bu əlaqə sosial, mədəni, iqtisadi, texnoloji və digər sahələrdə məna yaratmağa imkan verən semiotik mənbələrlə şərtlənir.

Təsvirlərdən, obrazlardan, vizual obyektlərdən ünsiyyət məqsədilə istifadə olunur. Vizual obyektlərin elementləri, rəng, forma, ülub və s. ünsiyyətə xidmət edir. B.J.Filips və Mkquayer vizual ritorik formaları iki istiqamətdə kateqoriyalasdırmışlar: mənanın təhlili və vizual struktur. Mənanın təhlili oxşarlıq və fərqlə bağlı əlaqələndir və müqayisəni, vizual struktur isə fiziki şəkildə əks olunan elementlərin qarşılaşdırılması, müqayisəsi, tutuşdurulması ilə bağlıdır [8, s.116].

R ritorik araşdırmaların yeni istiqaməti olan vizual ritorika təsvirlərin, obrazların istər ayrılıqda, istərsə də verbal formalarla birlikdə işlənməklə inandırma bacarığını təhlil edir. Bu yeni istiqamət ritorikanın geniş anlamda təhlili sahəsində meydana çıxmışdır. Sözlər və ya onların düzülüşü də vizual ritorika kimi qəbul oluna bilər. Bu baxımdan vizual ritorika tamamilə yeni istiqamət deyildir. Lakin o müasir dövrdə tamamilə yeni interpretasiya qazanmışdır. Mətn və vizual elementin vəhdəti kommunikasiyanı daha effektiv etməyə xidmət edir [9].

Vizual ritorika işarə və onun mənası ilə məşğul olan semiotika sahəsi ilə sıx bağlıdır. Semiotika ritorikanın işarə yaratma xüsusiyyətini tədqiq edir. İşarənin kontekstdən kənarda mövcud olmadığını qeyd edən semiotiklər kontekstsiz işarəni mənasız işarə hesab edirlər. K.L.Smit “Handbook of visual communication” əsərində qeyd edirdi ki, “hər vizual obyekt vizual ritorika deyildir. Vizual obyekt kommunikativ simvol sayəsində ritorik baxımdan öyrənilə bilər. Bunun üçün üç əsas şərt olmalıdır:

1. təsvir simvolik olmalı
2. insan müdaxiləsini özündə əks etdirməli
3. kommunikativ məqsədlə təqdim edilməlidir [10, s.144]

Vizual ritorika digər kommunikasiya vasitələri kimi işarələr sistemidir. R.Bart, L.Skot və başqalarının bu sahədə ilk tədqiqatları artıq insan həyatının müxtəlif sahələrində vizual ritorikanın mühüm rola malik olmasını sübut edirdi. Terminin yaranması vizual sahədə ritorik elementlərin ayrıca bir istiqamət kimi tədqiqi ilə əlaqədardır. Ritorikanın tədqiqi ənənəvi olaraq linqvistika ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan vizual işarələr və ya simvollar diqqətdən kənarda qalmış, ritorika nəzəriyyəsinin inkişaf istiqaməti bu işarələri istisna etmişdir. Vizual ritorika müəllifləri bunun əksinə olaraq bütün vizual obyekt və elementləri: şəkil, təsvir, sxem, qrafiklər, dizayn və interyer, film, reklam, internet fotolar və s. öz tədqiqat obyektinə çevirdi. Bu obyektlərin ritorik tutumu onların kontekstual və estetik effekti ilə ölçülür. Estetik effekt insanların sensor qavraması, kontekstual effekt isə vizual obyektin məna tutumu ilə bağlıdır [11].

K.Burk özünün “Dil simvolik fəaliyyət kimi” adlı araşdırmasında “riyaziyyat, musiqi, heykəltəraşlıq, rəssamlıq, rəqs, memarlıq” da daxil olmaqla bütün simvolik formaları təhlil etməyi təklif etmişdir. Bununla Burk verbal forma ilə vizual formanı, sözlə təsviri bərabər işarə səviyyəsinə yüksəldir. Təsadüfi deyil ki, K.Burk ilk vizual ritorik adlandırılmışdır. Burk kommunikasiya aktını və informasiyanı bu aktın və informasiyanın verilməsi vasitəsindən daha əhəmiyyətli hesab edirdi. Demək verbal və ya vizual formadan asılı olmayaraq kommunikasiyanın əhəmiyyətli tərəfi onun ritorik tutumudur [5, s.64].

Eyni bir təsvir müxtəlif mədəniyyət və ya cəmiyyət tərəfindən fərqli qarşılanı bilər. M. Qrupu ritorikadan bəhs edərkən onun semiotika ilə əlaqəsini əhəmiyyətli hesab etmişdir. Semiotik tədqiqatlar ritorikanın işarə yaratma qabiliyyətini təhlil edir. Məlumatın ötürülməsində təsvirlərin rolu əhəmiyyətlidir. Belə ki, vizual ritorika bir işarənin müəyyən bir keyfiyyətinin digər bir işarəyə “ötürülməsi” funksiyasını daşıyır. Troplar və ritorik fiqurlar vizual ritorikanın bir hissəsi kimi inandırma mexanizmlərini əks etdirir. Baxmayaraq ki, vizual ritorika daha çox incəsənət, mədəniyyət, marketinq və s. sahədə daha qabarıq əks olunur, o həmçinin insan həyatının bütün sahələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vizual ritorikanın təhlili də klassik ritorikanın məlum qaydalarına (*inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntatio*) əsaslanır [bax:12]. Amerikada bu termin iki mənada nəzərdən keçirilir. İlk mənada o, vizual ritorikanın tədqiqat obyektlərini əhatə edir. Daha sonra isə ritorikanın bu obyektləri öyrənən xüsusi istiqamətini əks etdirir. Vizual ritorikanın tədqiqat obyekti olan sxemlər, formalar, obrazlar, təsvirlər, filmlər və s. kommunikasiya məqsədinə xidmət etdikdə vizual ritorika kimi qiymətləndirilir. Həmin qeyri-verbal vasitələrə simvolik və semiotik əlamətə malik olduqlarına görə işarəvi əhəmiyyət verilir [4, s.112].

M.Helmerts və Ç.Hill inandırma mexanizmi rolunda vizual ritorikanın qədim tarixə gedib çıxdığını fərz edirlər. Belə ki, ilkin heroqliflərdən şəxsiyyətin özünüdərkində öz obrazının və kənar obrazların canlandırılmasına qədər insanın varlığı, onun ətraf mühitlə əlaqəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Müxtəlif elmi istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən ritoriklər vizual ritorikaya marağı gücləndirənlər də bu sahədə sistemlilik çatışmazlığı mövcuddur. T.Mitchel fənnlərarası ritorika müəlliflərinə sistematik metod hazırlamağı tövsiyə etmişdir [5, s.2]. Bir tərəfdən vizual ritorikanın klassik ritorika daxilində təhlilinə cəhd edildiyi halda digər tərəfdən onlar arasında konkret sərhədlərin qoyulmasında cəhdlər artmaqdadır. Ç.Hill “R ritorik təsvirlərin psixologiyası” məqaləsində ilk olaraq təsvirlərin inandırma bacarığının nədən ibarət olması sualına cavab axtarır. O qeyd edir ki, əhatəli nəzəri yanaşma təsvirlərin (*image*) hansı proseslərlə ritorik təsirə səbəb ola bildiyini

müəyyən edir [13, s. 26]. Əgər təsvir irrasional və qeyri-reflektiv xarakterə malikdirsə onun təhlili gərəksizdir. Vizual ritorikanın mədəniyyətlə əlaqədə öyrənilməsi onun iş mexanizmini öyrənməyə kömək edə bilər. Belə ki, orta q mədəni dəyərlər inandırma vasitəsi kimi ünsiyyətdə, xüsusilə media vasitələrində istifadə olunur. Bu zaman istər mədəni, psixoloji, istərsə də mətn analizi nəzərə alınmalıdır. Buna görə də verbal dilin təhlili üçün nəzərdə tutulan metod və üsulların kor-koranə tətbiqi ilə vizual ritorikanın öyrənilməsi uğurlu nəticələr verməyə bilər. Son zamanlara qədər dilçilərin və xüsusilə ritoriklərin diqqəti əsasən verbal forma və ünsiyyətə yönəldiyindən digər representativ və kommunikativ formaların imkanları diqqətdən kənarda qalmışdır. Ritorikanın vizual və verbal formalarının kəskin fərqləndirilmiş və verbal ünsiyyət digər ünsiyyət imkanlarının fəvtdində dəyərləndirilmişdir. Bu isə bütün digər növ semiotik imkanlar haqqında fərziyələrin formalaşmasının qarşısını almışdır [7, s.88]. Nəticədə vizual ritorika istiqamətində nəzəri biliklər hələ tam formalaşmamışdır. Daha dəqiq desək yazılı və verbal ünsiyyətin daim diqqət mərkəzində olması insan potensialının digər tərəflərini kölgədə qoymuşdur. Təsvirlərin, obrazların, şəkillərin və s. inandırma bacarığını təhlil etmək üçün çoxistiqamətli tədqiqatlar aparılmalıdır.

Bir çox dilçilər fərz edirlər ki, cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən təsvir və obraz dili zamanla verbal ünsiyyəti sıradan çıxara bilər. Getdikcə daha çox vizuallaşan müasir dünyada vizual ritorikanın öyrənilməsi və dərk edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. İ.Abbasov “Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bəlağət”, Bakı çap evi, 2011, s.440
2. F.Şiriyev “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika”, Nurlar 2014, s.400
3. A.Bayramov, Z.Məhərrəmov, M.İsgəndərzadə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”, Bakı “Ulu” 2015, s.236
4. Ю.Ю.Лапшина «Визуальная риторика в Американской традиции изучения ораторского искусства», Вестник Удмуртского Университета, История и филология, 2015, с.109-115
5. M.Helmes and C.A.Hill “Defining visual rhetorics”, Taylor and Francis e-library 2008, p.342
6. S.K.Foss “Framing the Study of Visual Rhetoric: Toward a Transformation of Rhetorical Theory”, pdf. p. 305-313
7. M.D.Goggin “Visual rhetoric in pens of steel and inks of silk: Challenging the great visual/verbal divide, Mahwah New Jersey 2004, p.87-111

8. B.J.Phillips, E.F.Mcquarrie “Beyond visual metaphor: a new typology of visual rhetoric in advertising”, Marketing theory 2004, p. 113-136
https://www.researchgate.net/publication/235361038_Beyond_Visual_Metaphor_A_New_Typology_of_Visual_Rhetoric_in_Advertising
9. <https://www.thoughtco.com/visual-rhetoric-1692596>
10. K.Smith, S.Moriarty, G.Barbatsis, K.Kenney “Handbook of visual communication”, Mahwah 2005,p.601
https://archive.org/stream/HandbookOfVisualCommunicationTheoryMethodsAndMedia/Handbook-of-Visual-Communication-Theory-Methods-And-Media_djvu.txt
11. <https://www.aresearchguide.com/what-is-visual-rhetoric.html>
12. <http://ru.knowledgr.com/00299260/%D0%92%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%8F%D0%A0%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0>
13. C.A.Hill “The psychology of rhetorical images”, Mahwah New Jersey 2004, p.25-41

Г.Байрамова

От классической риторики до визуальной риторики

Резюме

Риторика - одна из древнейших наук в истории человечества. В средние века академическая риторика имела особое значение. Софисты сыграли важную роль в определении границ риторики. С появлением новых форм общения, риторика была привлечена к новым измерениям. Помимо словесной формы общения, также важно изучать невербальные формы. Концепции как икона, символ и индекс позволяют риторикам анализировать различные формы знаковой системы. Развитие технологий в последние годы усилило коммуникацию с визуальными образами.

Визуальная риторика - это система знаков, как и другие коммуникации. Визуализация является важным инструментом для усиления словесной информации и придания дополнительных значений. Изображения, образы, визуальные объекты используются в целях коммуникации. Сочетание текстовых и визуальных элементов делает коммуникацию более эффективным.

G. Bayramova

From the classic rhetoric to the visual rhetoric

Summary

Rhetoric is one of the oldest sciences in human history. In the Middle Ages, academic rhetoric was of particular importance. Sophists played an important role in determining the limits of rhetoric. With the emergence of new forms of communication, rhetoric was drawn to new dimensions. In addition to the verbal form of communication, it is also important to study non-verbal forms. Concepts like icon, symbol and index allow rhetoricians to analyze various forms of the sign system.

The development of technology in recent years has enhanced communication with visual images. Visual rhetoric is a sign system, like other communications. Visualization is an important tool for enhancing verbal information and giving additional meaning. Images, symbol, visual objects are used for communication purposes. The combination of textual and visual elements makes communication more effective.

Rəyçi: İdris Abbasov

Filologiya elmləri doktoru, professor

УЛЬВИЯ ГУСЕЙНОВА
Доктор философии по филологии
БГУ
guseynova.u@gmail.com

К ВОПРОСУ О МИФОЛОГИЗАЦИИ ОБРАЗА НАЦИИ

Açar sözlər: konsept, millət, dialekt, ədəbi dil, etnik kollektiv, yazılı ənənə

Ключевые слова: концепт, нация, диалект, литературный язык, этнический коллектив, письменная традиция

Keywords: concept, nation, dialect, literary language, ethnic group, written tradition

Казалось бы, никаких проблем, связанных с вынесенными в заглавие статьи концептами нет и быть не может. Всё предельно просто. Но оказывается, что просто только в том случае, если исходить из простых вещей. На самом же деле, как показывает практика обозначения различных этнических коллективов нациями или народами, языков национальными литературными или диалектами, – всё совсем не так просто. Можно привести множество примеров из современной нам действительности, даже не обращаясь к историческим фактам. Например, мы говорим о разделенном Азербайджане и о едином азербайджанском народе. Однако южане называют себя *тюрками*, это их самоназвание, так же их называют соседи, прежде всего персы. Все мы помним, какие дискуссии развернулись у нас вокруг нашего имени и названия нашего языка. Причем характерно, что азербайджанцы нетюркского происхождения чрезвычайно эмоционально реагировали на возможность восстановления исторического самоназвания северных азербайджанских тюрков. Известно, что до 1937 г. в паспортах азербайджанцев в графе «национальность» писалось *тюрок* – *türk*. Еще более парадоксальным было отношение к проблеме азербайджанских тюрков, которые почему-то решили, что, если их станут официально именовать *türk*, то перестанут различать нас и турецких турок. Действительно, по-азербайджански и то и другое звучит как *türk*, хотя по-русски эти два этнонима различаются как *турок* и *тюрок*. Но существует и другое мнение, согласно которому, *тюрок/тюрки* – это общее название всех тюркских народов. Так или иначе, но азербайджанцев как исторически, так и в настоящее время все соседи называют *türk*, так же мы и сами себя называли. Проблема усугубляется еще и тем, что сегодня встречаются нередко азербайджанцы, которые считают, что мы

(северные азербайджанцы) и турки-османы – это один народ. Вот почему у азербайджанцев, выступающих против самоназвания *тюрок* (а языка *тюркский*), появляется дополнительный аргумент. Мол, видите, когда о нас говорят *türk*, имеют в виду, что мы и османы – исторически и сегодня один и тот же народ, т.е. нас хотят таким образом лишить самобытности. Внес свою лепту, конечно, и авторитет общенационального лидера азербайджанского народа Г. А. Алиева, заявившего, что турки и азербайджанцы – это одна нация, живущая в двух государствах: *bir millət – iki dövlət*. Одновременно это не помешало изменить название *тюркский* опять на *азербайджанский*. Все мы помним, как при Народном фронте успели выпустить даже учебники для средней школы: «Тюркский язык для русской школы».

Интересно также отметить, что туркмены (братья по огузской семье) почему-то называют азербайджанцев *персами*, причем, на мой взгляд, не без оттенка пренебрежения. Странно, но до революции в России считали, что азербайджанцы – это персы, говорящие по-тюркски.

Что касается языка, то и он не вносит особой ясности. Например, турки считали, возможно, и сегодня так считают, что все тюркские языки являются всего лишь диалектами турецкого языка. Азербайджанский язык, обладающий столь значительной культурной, литературно-художественной традицией, оказывается в этом случае всего лишь диалектом. Но ведь концепт «диалект» коррелирует в нашем сознании с нормативной системой. В таком случае эта модель ломается, ведь язык азербайджанцев не есть территориальная разновидность турецкого языка, единственно обладающего культурной традицией. Азербайджанский язык ни исторически, ни сегодня не воспринимает турецкий язык как собственную нормативную систему. Однако здесь существует еще один момент, заслуживающий упоминания. Дело в том, что диалект как семиотическая система ничем не хуже так называемого *литературного* языка. Если важнейшим критерием литературного языка является нормированность, то ведь диалект также вырабатывает собственные нормы. На наш взгляд, норма – это оптимальный способ означивания, выражения, и формируется во времени и в пространстве. Так что диалекты это тоже нормированные системы. Понятие «узус» как раз и означает норму. Другое дело, что эта норма является таковой на ограниченной территории. Можно предположить, что диалект отличается также от литературного языка отсутствием письменной традиции. То есть культурная традиция характеризует и диалекты, но здесь она носит характер устного народного творчества. Если предположить, что диалекты одного языка объединяются за счет такого критерия, как «понятность», то ведь существуют языки, носители

диалектов которых не понимают или плохо понимают друг друга. Например, специалисты считают, что диалекты немецкого языка значительно отличаются друг от друга. Возможно, *Deutschland über alles* на самом деле содержит призыв к немцам объединяться вокруг единого языка, говорить на едином языке, а не на многих разновидностях. *Deutschland über alles* не означает, что Германия лучше других стран. Это означает, что в жизни каждого немца Германия и общенациональные интересы должны носить приоритетный характер. Не только для себя следует жить, но для всех. Фактически *Deutschland über alles* – это свидетельство гражданского сознания, сознания человека, живущего в гражданском обществе. То есть кто-то дошел до этой формулы, а другие должны были осознать и подтягиваться. С другой стороны, в Германии всегда заметную роль играли землячества. Не свидетельствует ли фактор землячества о сознании отдельности?

Никто до сих пор не может ответить на вопрос *что значит быть евреем?* Вообще, кто такие евреи? Это нация или представители одной религии? В Израиль уехало очень много неевреев, исповедующих иудаизм. Немало существует русских людей, помнящих о том, что они русские, но традиционно молящихся на *лашон-ха-кодеш*, т.е. древнееврейском, библейском и, таким образом, священном языке. Совершенно неясно (хотя многие делают вид, что ясно), кто такие горские евреи. Они себя называют *татами*. Но мы знаем, что таты – это иранская народность, проживающая в Иране и Северном Азербайджане. Я. М. Агарунов, посвятивший много лет изучению истории и языка горских евреев, пишет: «В конце прошлого века, точнее в 1886 году, по официальным данным, на территории Российской империи существовало 34 поселения татов – горских евреев с числом 4090 и с населением 21 100 человек» (1, 11). А в другом месте он пишет: «Тогда, в 1832-1933 гг., в нашей среде, теперь уже в кругах республиканских работников, – я имею в виду работников и нацменсектора АзЦИКа, и отдела пропаганды ЦК, и других, – стал настойчиво обсуждаться вопрос о культурном объединении татов «трех религий» – иудейской (горские евреи), мусульманской (жители Апшерона – Балаханы, Сураханы, Даглы, Хизинцы и др.) и григорианской (жители сел. Кильвар, Матраса и др.). Речь шла об объединении их, независимо от вероисповедания, на основе единого и общего татского языка в одну культуру с единым новым татским алфавитом. Это было очень подкупающее предложение» (1, 129). На протяжении всей книги автор называет горских евреев то *татами*, то *горскими евреями*, нигде не указывая однозначно их этнической принадлежности. В однотомной советской энциклопедии читаем: «ТАТЫ народ в Азерб. ССР (8,8 т.ч.)

и Даг. АССР (7,4 т.ч.), всего в СССР – 22 т.ч. (1979). Яз. татский» (2, 1304). Ну и кто такие эти таты, о которых пишет Энциклопедия, – еврей-семиты или иранская народность? В энциклопедии Брокгауза и Эфрона в статье Бакинская губерния читаем: «В южной части ленкоранского у. живут таты – люди иранского племени, шиитской секты» (4, 772). А в статье на слово *таты* Энциклопедия указывает, что «Таты – народность иранского (персидского) племени, обитающая на Кавказе, в губ. Бакинской (Бакинском и Кубинском уу.) и Елизаветпольской и в южном Дагестане (в Кайтаго-Табасаранском округе)» (5, 682). В статье отмечается, что татский язык «есть не что иное, как испорченный народный говор новоперсидского языка» (5, 682). Отмечается, что таты (персидское племя) исповедуют мусульманскую религию шиитского толка. Статья заканчивается следующим предложением: «Тем же татским языком говорят и горские евреи Дагестана и Бакинской губ» (5, 682).

Кавказских албанцев даже сегодня пытаются убедить в том, что они армяне. Людей, обладающих исторической памятью, пытаются переубедить. Как известно, исторически армяне называли албанцев варварами. Известно, также, что албанская церковь намного древнее армянской и грузинской. На протяжении многих столетий армяне пытались присваивать себе памятники албанской церкви. То, о чем пишет И. Чавчавадзе в книге «Армянские ученые и вопиющие камни», имело отношение не только к грузинской, но и албанской церкви. Но интересно, что грузины используют против албанцев те же методы, что армяне против грузин. Так, существует и грузинская практика претендовать на албанское культурное наследие. Интересно также, что существует мнение о единых корнях кавказской Албании и Грузии. С другой стороны, нет единого мнения относительно принадлежности к грузинской нации мигрелов, сванов и некоторых других этносов. Одновременно грузинские ученые сегодня пытаются убедить себя и других в том, что черкесы-адыги, абхазы и осетины – это тоже грузины, грузинские племена. Ингилойцев грузины также считают грузинами, а некоторые представители ингилойской интеллигенции говорят, что они албанцы.

На протяжении всего XX в. бакинцев характеризовало чувство собственного культурного превосходства над жителями всего остального Азербайджана. Нефтяной бум начала XX в. действительно привел к невиданному расцвету городской культуры. Если бакинцы сегодня обнаруживают европейскую идентичность, то основы такого самосознания были заложены сто с лишним лет назад. Городская культура – это нечто зримое и осязаемое. Мы и сегодня в восторге от старого Баку. Бакинцы и сегодня пытаются консолидироваться и дистанцироваться от всех других. Но, одновременно с этим, сегодня высказываются и

мнения о том, что человек имеет право на самоидентификацию. Мол, если человек говорит, что он бакинец, не стоит выяснять откуда его корни. Совсем недавно один бакинский поэт на полном серьезе говорил о том, что из Баку следует выслать всех, кто не может насчитать семь поколений предков, живших в этом городе. Человек этот пользовался большим почетом в Баку и в прилегающих селах. Одна старая бакинка много лет тому назад говорила, что мать у нее бакинка, отец – из селения Бузовны, т.е. она начисто не считала бакинцами жителей бакинских сел. Высказала она это в разговоре с девушкой из села Хёкмали. На вопрос *Qızım haralısan?* (Откуда ты, дочка?), та ответила *Bakılı*. Тогда женщина спросила: “*Kimlərdənsən?*”, т.е. «из чьих будешь, из какого рода?» Поскольку бакинцами для нее были только жители Крепости, Ичери Шехера, ей было интересно, из какого рода жителей Крепости происходит эта девушка. Когда та ответила, что она из села Хёкмали, старая бакинка резонно возразила: “*Hökməli nə vaxtdan Bakı olub?*”, т.е. «С каких это пор Хёкмали стал Баку?».

Таким образом, сознание бакинцев претерпело изменения уже на протяжении такого короткого исторического времени, как вторая половина прошлого столетия. Сначала бакинцами считались только жители Крепости, затем бакинцами стали считаться и жители бакинских сел. Жители других городов и сел Азербайджана, даже если они жили в Баку столетиями, бакинцами не считались. Но уже на этом этапе бакинцев стало обижать самосознание шушинцев, гянджинцев и др., которые помнили о том, что их корни из Карабаха, Гянджи, Шеки и т.д. Мол, вы давно стали бакинцами, почему же не признаете этого. Необходимо отметить, что в последние десятилетия сознание землячества и самосознание инаковости усилилось. Это стало причиной консолидации и бакинцев, которые традиционно считают себя недружными, разобщенными, лишенными стадного чувства, индивидуалистами. Более того, сегодня всё чаще и чаще бакинцы проявляют толерантность в этом отношении. Как уже отмечалось, они считают, что человек имеет право считать себя принадлежащим к тому или иному культурному сообществу. *Kim özünü haralı sayırsa, elə oralıdır!* В бакинском селении Маштага существует древний квартал, который называется *Seyidlər*. Основное население этого квартала состоит из сеидов, т.е. потомков пророка Мухаммеда. Эти люди считают себя коренными бакинцами, маштагинцев вообще отличает высокое чувство бакинского патриотизма. Гость из Ирака, потомок пророка, сеид, который не переставал удивляться тому, что эти люди считают себя сеидами и одновременно бакинцами. «Но ведь, если так, то они арабы. Они должны признавать это, говорить об этом, они не азербайджанцы». Более того, этот достаточно умный и

образованный человек утверждал, что на свете нет такой нации, как евреи. Мол, мы все арабы. Я спрашивал, может, ты слово *арабы* употребляешь в значении *семиты*? Он отвечал нет. Мы все арабы. Но есть нехорошие люди, сионисты, которые хотят разделить нас. Когда у него спросили: «А как же древний Израиль, Иудея, царь Давид, Соломон и др.?» Он отвечал: «Правильно, они все были, но они все арабы». И на вопрос: «Это твое мнение, или в Ираке все так думают?», он категорично отвечал: «Все!»

Есть логика определения национального литературного языка, поскольку он, с одной стороны, противостоит «чужим» языкам с богатой культурной традицией, на каком-то этапе выполнявших функцию литературного языка «у нас», с другой стороны, территориальным разновидностям «нашего же» языка. Основная функция национального литературного языка в том, что он для всех, он объединяет земли. Если экономика, как нас учат, лежит в основе всего, то важнейшим основанием для формирования такого общего языка является «общая экономика». Общий рынок есть основание для образования нации и национального языка, если, конечно, не усматривать в этом нотки вульгарного экономизма. Однако духовное начало никогда не ослабевает. Вилли Брант свое выступление на Александерплац начал со слов: «Немцы, мы говорим на одном языке. Немцы, мы один народ».

Один ли язык, на котором мы говорим? По-азербайджански понятие «родной язык» передается выражением *ana dili* (буквально: язык матери). Следовательно, литературный язык (разумеется, национальный литературный язык) это чуждый язык (поскольку иные нормы). Ребенок, пришедший в школу и говорящий на языке своей матери, переучивается. Его наказывают (ругают, ставят двойки), если он говорит неправильно (на языке матери). Сегодня в Азербайджане иногда наблюдается анекдотическая ситуация. В школах Баку преподает немало беженцев из Карабаха, или просто выходцев из других районов Азербайджана. Все они говорят на своих диалектах, а детей наказывают за то, что они говорят правильно. Это проблема сознания, они говорят на языках своих матерей и не рефлексиируют по поводу правильности, т.е. понятие общенациональной нормы отсутствует.

У И. А. Бунина есть один рассказ о том, как помещик приходит навестить ставшего калекой крестьянина. Кажется, рассказ называется «Мухи». На крестьянина упало тяжелое дерево, после чего отнялись ноги. В жаркий летний день он лежит в постели и воюет с мухами. Барин тяжело переживает случившееся. «И все-таки это ужасно, то что произошло с тобой» - говорит он. «Да нет, - отвечает тот, - Это только

ваше мнение». Вообще, всё в жизни это только мнение. Кем мы себя мним, к кому причисляем – тоже только мнение. Но человек действительно имеет право считать себя кем-то. Самоидентификация или ее возможность и на самом деле есть проявление толерантности. Это только мнение о себе.

Академик А. А. Шахматов считал, что русский национальный литературный язык – это перенесенный на русскую почву древнеболгарский язык (3, 60). Разумеется, на русской почве он веками смешивался с «живым народным языком». Автор вступительной статьи к книге А. А. Шахматова С. И. Бернштейн считает неточной «характеристику ассимиляции древнеболгарского языка русскому народному языку X-XI веках, как претворения древнеболгарского языка в русский национальный язык» (3, 60). – «Для того, чтобы язык стал национальным, необходимо чтобы социальный коллектив, которому этот язык принадлежит, составлял нацию» (3, 60).

Существует «мудрое» решение проблемы. В этом случае национальность приравнивается к гражданственности. Быть гражданином США означает принадлежать к американской нации. А национальный литературный язык – это тот язык, на котором мы говорим, вроде английский, но наш свой английский. Действительно, очень демократично. Опыт и анализ литературы вопроса свидетельствует о том, что величайшей ошибкой является начало и развитие дискуссий на темы нация и национальный литературный язык, диалект и историко-культурные сообщества. Люди всегда к чему-то тянутся. Если исходить из предпочтений, то всё складывается естественным путем. Любой другой путь чреват неопределенностью, которой нет конца. Дело в том, что эти неопределенности создаются дискурсивными практиками, которые всегда ангажированы.

Но в конечном счете и они создают культурные традиции, в рамках которых кому-то вольно реализовываться. Следует также признать, что государство в такой ситуации играет цивилизаторскую роль. Иными словами, государство создает традицию, которую поддерживает. Эта традиция должна быть единой и носить фундаментальный характер, т.е. люди, населяющие страну, должны добровольно объединяться вокруг нее.

После Великой французской буржуазной революции было признано, что во Франции живут только французы, и языком Франции является французский язык. Люди, желающие жить в стране, обязаны приобщаться к существующей культурной традиции. Ведь не случайно в пространстве лингвистической теории о литературных языках появляется концепт «норма». В сознании говорящего коллектива

данный концепт должен ассоциироваться со всей совокупностью элементов значения слова *норма*. Важнейшим из них является «обязательность».

Литература

1. Агарунов Я. М. Большая судьба маленького народа. М.: Чоро, 1995.
2. Советский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1983.
3. Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. М.: Учпедгиз, 1941.
4. Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). Том 2. СПб.: Семеновская Типо-Литография, 1890.
5. Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). Том 32. СПб.: Семеновская Типо-Литография, 1891.

Ü.Hüseynova

Millət obrazının mifləşməsi məsələsi haqqında

Xülasə

Məqalə koqnitiv dilçilik problemlərinə həsr olunub. Diqqət mərkəzində dünyanın dil mənzərəsini təşkil edən fundamental konseptlər dayanır. Məqalədə “millət” konseptinin dildə verballaşması izlənilir. Aparılan təhlil göstərir ki, “millət” obrazının təhlili ən çətin problemlərdən biridir, müxtəlif etnik kollektivləri adlandırma, dilin ədəbi dil və dialekt olmasının müəyyənləşdirməsi aktual və həllini gözləyən məsələlərdən biridir. Məqalədə həm çağdaş dövrümüzə bağlı nümunələr, həm də tarixi faktlar göstərilir, “millət” obrazının formalaşmasında ədəbi dilin və dialektlərin rolu göstərilir. Məlumdur ki, ədəbi dilin əsas meyarı normaya malik olmasıdır, amma dialektin də özünəməxsus normaları olur. Digər tərəfdən məqalədə göstərilir ki, bu norma məhdud ərazinin normasıdır. Dialektin ədəbi dildən əsas fərqi yazılı ənənənin olmamasıdır. Mədəni ənənə dialektin gösticisidir və özünü şifahi xalq ədəbiyyatı şəklində ifadə edir. Bu məsələ ilə bağlı ədəbiyyatın təhlili və təcrübə göstərir ki, millət və ədəbi dil, millət dialekt, millət və mədəni birlik mövzusunda diskussiyanın aparılması səhvdir. Dövlətdə ənənə bir olmalıdır və fundamental xarakter daşıyır. Kollektiv təfəkkürdə “millət” konsepti norma sözündə birləşən mənalarla assosiaya olunmalıdır. Bu mənalardan ən vacibi də mütləq olmasıdır.

U.Huseynova

To the question about mythology image image

Sammary

The article is devoted to the question of the mythological image of the nation. It is noted that the question of the designation of various ethnic groups by nations or peoples, languages by national literary or dialects is a rather complex and extraordinary problem. The article provides many examples from contemporary reality, as well as historical facts, where the role of the literary language and dialect in shaping the image of a nation is given. The most important criterion of the literary language is normalization, but the dialect also produces its own norms. A norm is the optimal way of meaning, expression, and is formed in time and in space, in which case dialects are also normalized systems. The concept of "usus" just means the norm. On the other hand, the article shows that this rule is such in a limited area. The dialect also differs from the literary language in the absence of a written tradition. Cultural tradition also characterizes dialects, but here it has the character of oral folk art. The experience and analysis of the literature of the question indicates that the beginning and development of discussions on the themes of the nation and the national literary language, dialect and historical and cultural communities is a mistake. the state creates a tradition that it supports. In the state, the tradition should be unified and be fundamental, i.e. people inhabiting a country should voluntarily unite around it. In the mind of the speaking team, this concept should be associated with the entire set of elements of the meaning of the word norm. The most important of these is "bound".

Rəyçi: Elbrus Əzizov

Filologiya elmləri doktoru, professor

LEYLA RZAYEVA

Odlar Yurdu Universiteti

e-mail: vuqar.ayyub@mail.ru

XÜSUSİ ADLARIN TRANSFORMASIYA PROBLEMİ

Açar sözlər: Transliterasiya, xüsusi adlar, transformasiya, coğrafi adlar.

Key words: Transliteration, proper names, transformation, geographical names.

Ключевые слова: Транслитерация, имена собственные, трансформация, географические названия.

Tərcümə prosesi zamanı tərcüməçi həmişə ya leksik, ya da qrammatik transformasiyalarla üzləşir. Transformasiya dedikdə biz yerdəyişmə, çevrilmə başa düşürük. Bir dilin başqa bir dilə çevrilməsi dildə “transformasiya” adlanır. Bir dildən başqa dilə şerlər, əsərlər, elmi kitablar, diplomatik işlər, qəzet materialları və s. tərcümə edilir. Transformasiya zamanı tərcüməçinin qarşısında bir sıra problemlər durur. Bu problemlərdən biri də xüsusi adların tərcüməsi problemdir. Xüsusi adların transformasiya problemləri haqqında V.N.Kamissarov, S.Vlaxov, İ.Retsker, A.V.Fyodorov, A.M.Fiterman kimi dilçilər öz kitablarında geniş məlumatlar vermişlər.

Hər bir dildə söz öz həyatını yaşayır və həmin dilin ona verdiyi şəraitə uyğunlaşır. O söz həmin dildə bir neçə mənə verə bilər, bəzən öz mənasını genişləndirə, bəzənsə konkretləşdirə bilər. Hər bir dilin öz fonetik tərkibi və qrafik quruluşu var. Buna görə də xüsusi adların tərcüməsində problem yaranır. Bu məsələ çox mübahisəli olduğu üçün, daim tərcüməçilərin deyərdim ki, bir nömrəli problemə çevrilmişdir.

Xüsusi adlara insan adları, coğrafi adlar, institut adları, qəzet, jurnal adları, gəmi adları, terminlər və s. aiddir. Aşağıdakı metodlar onları dilimizə tərcümə etməkdə köməkçi olur.

1. Transliterasiya üsulu ilə- qrafik quruluşu saxlamaq yolu ilə. Məsələn: Newton-Nevton, Walpole- Valpol, Wallace-Vallas (Nyuton, Uolles, Vuster)

2. Transkripsiya üsulu ilə-fonetik prinsipə əsaslanaraq. Məsələn: Newcastle-Nyukasl, Hull- Xall, Greenwich- Qrinviç.

Bu metod uzun müddət (Bayron- Bayron, Dante-Dante, Shiller- Şiller) dildə və ədəbiyyatda işlənmiş adların tərcüməsində tətbiq edilmişdir. XIX əsrin məşhur naturalist Thomas Huxley dilimizdə Tomas Qeksli kimi tanınır, lakin müasir yazıçı Aldaus Huxley Haksli kimi tərcümə edilir və bu da öz orijinalına daha yaxındır. Beləliklə, naturalist Huxley ədəbiyyatımıza və dilimizə Qeksli kimi, yazıçı isə Haksli kimi daxil olmuşlar.

Beləliklə də, onlar dilimiz tərəfindən belə qəbul olunmuşlar və indiyəcən heç bir dəyişikliyə məruz qalmamışlar. Bu tarixi tendensiya xüsusi adların tərcüməsində mövcuddur.

3. Kalka üsulu ilə tərcümə- bu zaman xarici dildə olan söz hissələrlə tərcümə edilir və heç bir dəyişiklik edilmir. Məsələn: United Nations Orqanization- Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. Bu tərcümə üsulu sözbəsöz tərcümə adlanır.

4. Tərcümə ediləcək dildə semantik qarşılığı olmayan adlara gəldikdə isə, onlara morfoloji sonluqlar artırılır və ya olduqları kimi tərcümə olunurlar. Məsələn: rus dilinə tərcümə zamanı Liz, Lezett. Luiz, Annet kimi adlar qadın cinsli sonluğun artırılması ilə tərcümə edilir.- Lizettaa, Luiza, Anna. Bu da məhz rus dilinin morfoloji normaları çərçivəsində aparılır.

Əhvalat və hekayələrdə insan adları yalnız onlar milliləşdirildikdən sonra normal olaraq tərcümə edilir. Nyubert (1972) qeyd etmişdir ki, “Tom Jones” hekayəsində qəhrəmanların adları alman dilinə milliləşdirildikdən sonra tərcümə edilmişdir. Xalq hekayələrində və əfsanələrində xüsusi adlar uşaqların başa düşəcəyi şəkildə tərcümə edilir.

Əslində əgər bir şəxsin adının qəbul olunmuş tərcüməsi varsa o, tərcümə olunmamalıdır, olduğu kimi saxlanılmalıdır.

Tarixi adların tərcüməsi metodları aşağıdakı kimidir. Tərcüməsi olan Xristian adları öz ləqəbləri ilə birlikdə əsas Avropa ölkələrində əvvəlki tərcümə formalarını saxlayıblar. Məs: İngilis Lewis-Lous, Francis- Français və Fransız adı George indi Georges kimi tərcümə edilir. İtalyan incəsənət xadimlərinin adları, soyadları ilə birlikdə Avropa dillərinə milliləşdirilmişlər. Klassik yazıçıların adları çox vaxt milliləşdirilir. (Ərəstun)

Coğrafi adların tərcüməsi:

Coğrafi adlar iki yolla tərcümə olunur.

1. Kalka yolu ilə- Lake Superior- Yuxarı göl.
2. Transkripsiya yolu ilə- Midway- Miduey.

Newfoundland- Nyufaundlend.

Yer daları və çay adlarının hər bir komponenti olduğu kimi saxlanılır.

Salt Lake City- Solt Leyk Siti.

West Palm Beach- Uest Palm Biç

Əgər coğrafi ad 2 komponentdən ibarətdirsə- isim və onu təsvir edən sözdən, onda birinci hissə tərcümə edilir, ikinci hissə olduğu kimi qalır.

North Dakota- Şimali Dakota.

South Sashatchewan – Cənubi Saskaçevan.

Lakin, bəzi hallarda hər 2 tərəf olduğu kimi saxlanılır.

New Mexica- Nyu Meksiko

Okean, dəniz adları belə tərcümə olunur.

Pacific Ocean- Sakit okean

Hudson Bay – Hudzon körfəzi.

Daha məşhur coğrafi adlar, məsələn, hündür dağ adları, zirvələr (“Mont Blank”, “Dent du Midi”, Jungfrau və s.) transliterasiya yolu ilə tərcümə olunur.- “Monblan”, “Dandu Midi”, “Yunfrau” və s. Lakin daha kiçik ərazili yerlərinin adları (küçə adları) tərcümə edilərək başqa dilə çevrilir. Məsələn: Parisin küçələri- “ Boulevard des Italiens”, “Champs Elysees” bu cür tərcümə edirlər- “İtaliya bulvarı”, “Bulon meşəsi”, “Elizy düzü”.

Milli demokratiya əldə etmiş ölkələrdə, məsələn, Fransada Napoleonun döyüşlərinin birinin nəticəsində sülh müqaviləsi bağlanmış “Rue de la Paix” küçəsinin adı transliterasiya yolu ilə tərcümə edilir. Coğrafi adları tərcümə edərkən fonetik cəhətdən tərcüməyə əsaslanmaq olar. Məs: İngilis “London” adı dilimizə “London” kimi tərcümə edilir. Qrafik cəhətdən eyni görünən bu adların tələffüzlərində fərqi görə bilərik. Geniş yayılmış adların (böyük şəhərlərin, çayların) tərcüməsində tərcüməçi düzgün səslənməməsinə baxmayaraq ənənəyə sadıq qalır. Biz “Xamburq” yerinə “Hamburq”, “Laypsiç” yerinə “Leypsiç”, “Pari” yerinə “Paris” yazırıq. Coğrafi adlara bəzən insan adları verirlər və onların bəziləri (çox vaxt kiçik) və az əhəmiyyət kəsb edən ərazilər yalnız bir obyektə bildirirlər və heç bir qarşılığı olmur. İkidilli sahələrdə coğrafi adların iki adı olur və hər ikisi həmin dilin həm morfoloji, həm fonoloji qaydalarına uyğun gəlir. Uzaq keçmişdə xalqlar işğal etdikləri və ya yerləşdikləri şəhərlərin və rayonların adlarını milliləşdirirdilər. Belə ki, yavaş-yavaş adlar dəyişməyə başladı və ya zaman keçdikcə yeni sözlər yaranmağa başladı. Tələffüzü asanlaşdırmaqdan ötrü şəhərlərin və rayonların adları yavaş-yavaş dəyişikliyə uğramağa başladı. Cənubi Afrika Aziana olmuş və Afrikada bir sıra coğrafi adlar güman ki, indi işlənmirlər. İndi həmin yerlərin orijinal adları bərpa edilmək üzrədir. (Romaniya, Lyen). Yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələrin adları nə qədər mürəkkəb olsalar da saxlanılırlar. Başqa coğrafi adlarsa tərcümə olunmuş dildən heç bir siyasi məna daşımır və tez-tez o addan istifadə edilsə italyanlaşmış, ingilisləşmiş və qallaşmış qalırlar.

Milli müstəqillik ruhu Afrika adlarına , yeni yaranmış Afrika ölkələrinə, Almaniyanın şəhər adlarına öz təsirini göstərir.

ADR-də almanların keçmiş işğal etdikləri şəhərlər, çaylar, rayonlar, torpaq sahələri, onların öz milli sözləri ilə adlandırılır. Yalnız Praqa bura daxil deyil. Əgər coğrafi adın qarşılığı oxucuya naməlumdursa tərcüməçi həmişə həmin ərazinin özünəməxsus genetik adını verir. Məs: Rehe çayının adı Ratheim şəhərinin adından götürülüb. Bu zaman tərcüməçi tərcümədə aydınlıq verməlidir ki, Rehe çayı Ratheim şəhərinin adından götürülüb.

Küçə adları çox vaxt tərcümə olunmur. İstisnalar isə bunlardır: Red Square, Wenceslas Square (Praqada), Constitution Square, Athens. Bu adlar ünvan bildirdikdə tərcümə olunmurlar. Azərbaycan ərazisində yerləşən

“Qobustan” qoruğunda daşlar üzərində rəsm əsərləri mövcuddur. Orada daşın üzərindəki rəsm əsərləri tarixdə “Gəmiqaya rəsm əsərləri” kimi tanınır. Biz onu “Shiprock” kimi tərcümə edə bilərik, amma ingilis dilinə tərcümə edərkən elə “Gəmiqaya” kimi saxlayırıq.

İngilis qəzet və jurnalların adları olduqları kimi tərcümə olunurlar.

Yalnız artikllar atılır. Məsələn:

The daily telegraph- Deyli teleqraf. The Daily Mail- Deyli Meyl. Firmaların, şəxsi institutların, məktəblərin, universitetlərin, xəstəxanaların və s. adları məxəz dilin mədəniyyətinə nə inkişafına, əsaslanırsa bir qayda olaraq tərcümə olunmur.

Müxtəlif adları olan şirkətlərin tərcüməsində tərcüməçi kalka üsulundan istifadə edə bilər. Əslində bu adların məqsədi şirkətin adını təsvir etmək deyil, onu aydınlaşdırmaqdır. Məsələn:

Columbia Broadcasting System- Kolumbiya broadkasting sistem.

General Motors Corporation- General Motor Korporeyşn.

Küçə adları da bu cür tərcümə olunur. Dawning street – Dauning strit.

Bedford Square – Bedford Skver.

Siyasi partiyaların adları bu cür tərcümə edilir. Məsələn:

Liberal party – Liberal Partiyası

War office – Hərbi Nazirlik

House Commons – İcmalar palatası

Security Council – Təhlükəsizlik Nazirliyi

Ümummilli təşkilatların adları ümummilli tərcümə mərkəzlərində qəbul olunmuş şəkildə tərcümə olunurlar. Bu cür terminlərin, siyasi, sosial terminlərin tərcüməsində tərcüməçi aşağıdakı qaydalardan, tərcümə vasitələrindən istifadə edə bilər.

1. Transkripsiya üsulundan – Bundesrat, Conseil d’Etat.

2. Hərfi tərcümə - Bu prosedur məxəz dilin termini semantik cəhətdən standartlaşmış dildə olarsa baş verir. Məsələn: “Senate”, “Prasident, President”la chambre, The chamber”.

3. Kalka üsulu ilə - National Assembly. Bundestag, Federal German Parliament, Bundesrat, “ Council of Constituent States”, “ Fachbereich”, “ University Department”.

4. Ekvivalentlilik yolu ilə. Məsələn: Premier Ministre – Baş nazir. Recteur – Rektor.

5. Yeni termin yaratmaqla. Bu zaman yeni termin mötərizədə verilməlidir. Knesset (The Israeli Parlament); Folketing (The Danish Parliament); Conseil d’Etat (Council of State).

6. İxtisar etmə üsulu ilə. Tərcümə zamanı bəzi sözlər ixtisar edilə bilər.

Xarici adların ingilisləşdirilməsi prosesi zamanı şəkilçilər artırıla bilər. İngilis dilinə uyğun suffikslər artırılır. Məsələn: CNAА “national body,

awarding degress of colleges and polytechics”. KG – Knight of Order of the Garter.

Tərcüməçi tərəfindən verilən əlavələr 3 yolla göstərilir.

- 1) Mətnin daxilində;
- 2) Səhifənin aşağısında;
- 3) Kitabın və ya mətnin sonunda.

Birinci metod ən geniş yayılmış metoddur. Əgər termin çox vacib əhəmiyyət kəsb edirsə mümkün olan yerdə tərcümə oluna bilər. Məsələn: La Securite Sociale – Sosial Təhlükəsizlik. The French Health Service – Fransız tibbi xidməti.

Əgər çox vacib bir addırsa, onda ad olduğu kimi saxlanılır. Əgər az əhəmiyyət kəsb edirsə onda tərcümə edilə bilər. Ancaq tərcüməçi tərcümə zamanı milli ənənəyə sadıq qalmalıdır. Xüsusi adların tərcüməsi təkcə orta əsrlərdə aktiv deyildi, bugünkü günə qədər öz aktivliyini qoruyub saxlamışdır. Orta əsrlərdə məşhur olan xüsusi adlara nəzər salaq. Orta əsr Avropa kraliçalarının adları- Eleanor, Anne, Mary, Elizabeth. Problem ondadır ki, bu adlar başqa dildə oxunduqda dəyişikliyə məruz qalırlar. Belə ki, fransız kraliçasının adı Alienor olmuşdur. Bu ad isə onu əvvəlki və sonrakı eynidilli kraliçalardan fərqləndirmişdir. Məsələn: Ailenor d’Aquitaine. İspaniyada bu kraliça Leonor de Aquitania kimi, İngiltərədə isə Eleanor of Aquitaine kimi tanınmışdır. Sonralar bu kraliçanın Henry Plantagen ilə evliliyi məsələni daha da qəlizləşdirmişdir. Bu zaman o, Eleanor of England kimi tanınmağa başladı. Bu da sonrakı nəslə bu xanımın ingilis köklü deyil, məhz fransız köklü olduğunu bilmək üçün çətinlik yaratmışdır. Əgər biz bir neçə əsr bunan əvvələ nəzər salsaq, onda görürük ki, XVI-XVII əsrlərdə Qvivedo Michel de Montaigne, Şekspirsə Giulietta dei Capuleti adlarını tərcümə edən zaman problemlərlə üzləşmişlər.

Hamıya məlumdur ki, Bill Gates fransız dilinə Guiellaime Portillons kimi deyil, Jimmy Carter ispan dilinə Santiaguto Acareador kimi tərcümə oluna bilməz. Nə üçün bu belədir? Çünki, əgər tərcüməçi istəyirsə ki, onun tərcümə etdiyi mətn oxucular tərəfindən asanlıqla qəbul olunsun, o, istədiyi adı qoymamalı, tərcümə olunacaq dilin ənənələrinə riayət etməlidir. Bisson söyləyirdi ki, tərcüməçi əmin olmalıdır ki, oxucu mətndə hadisələrin cərəyan etdiyi tarixi dövrü tanıyır və başa düşür. İstərdim ki, Şekspirin qəhrəmanı Romeo- Montaque kimi qalsın, Montecchi kimi deyil. Bu adların tərcüməsi keçmişin gözəl izi və indinin əsasıdır. İstərdim ki, onlar daş və ya kağız üzərində deyil, bizim ürəklərimizdə həkk olunsunlar.

Uzun müddət xüsusi adlar milliləşdirilərək tərcümə olunurdular. Lakin müasir dövrdə tərcüməçilər çalışırlar ki, onları olduqları kimi saxlasınlar. Çox məşhur olan adların tərcüməsinə ehtiyac duyulmur. Məsələn: Jacques Chirac, John Major, George Bush, Microsoft və s.

Bəzən coğrafi adlar artiklla yazılırlar. Tutaq ki, ingilis dilində biz belə deyirik: The United States and the Netherlands, ispanca La Argentina, El Uruqvay, Portuqalca o Brasil və a Bolivia yazılır. El Salvador tərcümə edildikdə ingilis və ya ispan dilində artikl saxlanılır. Ukraynalılar təkid edirlər ki, onların ölkələrinin adı ingilis dilində “The Ukraine” kimi deyil, sadəcə “Ukraine” kimi olmalıdır. Qeyd etməliyik ki, nə Ukrain, nə də ki, rus dilində Ukrayna adının qarşısında artikl yoxdur. Ümumiyyətlə, la Habana, Den Haag, o Rio de Janeiro və s. kimi artiklla yazılan şəhərlərin başqa dillərdə qarşılıqları artiklla işlənir.

Dillərlə işlərkən aydın olur ki, bəzi dillərdə ölkə adları kişi və qadın cinslərinə bölünürlər. Məs: Germany (ölkənin adı) ispan dilinə Almanía, azərbaycan dilinə Almaniya kimi tərcümə olunur. Bu ad qadın cinsinə aiddir. Çünki sonluğu-a ilə bitir. Alman dilində en sonluğu ilə bitən ölkələr orta cinsə məxsus olurlar. Məs: Belgien. Lakin digər dillərdə bu başqa cür ola bilər. Məs: Canada İspan dilində- a sonluğu ilə bitməsinə baxmayaraq kişi cinsi kimi işlənir.- Canada es bello. Maraqlıdır ki, fransız dilində a sonluğu qadın cinsini bildirmir. Məs: le Guatemala, le Nicaragua.(le artiklı kişi cinsini bildirir). Fransızca que sonluğu həm kişi, həm də qadın cinsli ola bilər. La Belgique, Le Mexique.

Hal-hazırda xüsusi adların tərcüməsində transkripsiya üsulundan geniş istifadə olunur.

İnsan adları və soyadları:

Eugene O’Neil - Yucin O’Nil
Ivor Montagu – Ayvor Montegu
Wells – Uels
Brown – Braun
Smith – Smit

Coğrafi adlar:

Cliveland – Klivlend (şəhər)
Clyde – Klayd (çay)
Ontario – Ontariyo (göl)
Rhode Island – Rod Aylənd (ştat)

Şəhər adları: (küçə, meydan, bina)

Downing street – Dauning strit
Foley Square – Foli skver

Qəzet və jurnal adları:

Daily Worker – Deyli Uoker

New york Teleqraf and Morning Post – Nyu York teleqraf ənd Morning post.

Gəmi və təyyarə adları:

Queen Elizabeth – Kuin Elizabet

Mayflower – Meyflauver

Şirkət adları:

General motors Corporation – General motors korporeyşn

Harrimon and Brothers – Qarriman ənd brazers.

Kamisarovun fikrincə də tərcümə oluna bilməyən xüsusi adlar transkripsiya yolu ilə çevrilir. Lakin son zamanlar bir çox adların tərcüməsində bir sıra dəyişikliklər mövcuddur. Məhs: Michael Faradey əvvəllər Mixayıl, indi isə Maykl Faradey kimi tərcümə edilir. ABŞ-ın ilk prezidenti (George Washington) əvvəllər Qeorq Vaşinqton, indi isə Corc Vaşinqton kimi tərcümə edilir. Əvvəllər ABŞ-ın ərazisində yerləşən “Duzlu göllər şəhəri” adlanan “Salt Lake City” indi elə Solt Leyk Siti kimi tərcümə edilir. Eyni qayda olaraq indi Vorçester (Worchester) deyil, Vuster, Leycester (Leicester) deyil Lester və s. tərcümə olunur. Lakin bu proses çox yavaş baş verir və bir çox hallarda ənənəvi yazılış saxlanılır.

Bəzi hallarda tərcüməçi daha aydın alınmasından ötrü tərcümədə ingilis versiyasında olmayan söz əlavə edir. Bir çox xüsusi adlar tamamilə ümumi isimlərdən təşkil olunurlar. Bu halda həmin adlar Azərbaycan dilinə həmin ismin ümumi elementlərinin köməyi ilə tərcümə edilir. Buna görə də baxmayaraq ki, “The United States of America”, “Australia” kimi ölkənin (austral – cənubi) şərti adı kimi tanınır, bu ad “Amerika Birləşmiş Ştatları” kimi tərcümə olunur. Yunayted Steyts of Amerika şəklində transkripsiya yolu ilə tərcümə olunur. Eləcə də: United Kindom – birləşmiş Krallıq, Red Sea – Qırmızı dəniz. Bir çox hallarda xüsusi adlar 2 elementdən təşkil olunur – xüsusi və ümumi hissələrdən. Belə olduqda tərcümə zamanı ümumi elementin transformasiyası üçün 4 müxtəlif üsullar işlətmək olar.

a) Ümumi element tərcümə olunur.

Atlantic Ocean – Atlantik okean

Marshall Islands – Marşal adaları

Strait of Magellan – Magellan boğazı

Ümumi mənada demək olar ki, bu cür adların tərcünəsində insan təxəllüsləri, eləcə də coğrafi adlarda işlənən ocean, sea, lake, gulf, strait, canal, islands, mountain, penunsula və s. sözlər tərcümə olunur.

b) Ümumi element yalnız transkripsiya yolu ilə tərcümə olunur. Bu üsul

yalnız o vaxt həyata keçirilir ki, transkripsiya olunmuş söz oxucuya aydın olsun. Məsələn: “strit” və “siti” kimi sözlər. He lives in Fleet street – O, Flitstirtə yaşayır.

He lives in Alexander city – O, Aleksandr Sitidə yaşayır.

Bəzən “sity” sözü şəhərin adını ştat adından fərqləndirməkdən ötrü əlavə olunur.

c) Ümumi element eyni zamanda həm tərcümə olunur, həm də transkripsiya yolu ilə çevrilir.

Yaxud transkripsiya ilə verilmiş versiyanın yanında mötərizədə oxucu üçün anlaşıqlı olsun deyər müəyyən məlumat verilir. Bu üsul əsasən, oxucuya ad məlum olmadıqda işlədilir. Məsələn: Firth of Clyde – Fert of Klayd körfəzi, Black Hills – Blek Hilz dağları, Bull lake – Bull Leyk gölü.

d) Ümumi element əlavə olunur.

İngilis dili mətnlərində çox tez-tez xüsusi adlar heç bir ümumi elementlə işlənmirlər, belə ki, ingilis oxucusu üçün söhbətin nədən getdiyi məlum olur. Lakin Azərbaycan oxucusu üçün adın anlaşıqlı olması üçün əlavə sözlər artırılmalıdır.

Məsələn: Park Lane, Picadilly Circus, Marylebone Road artıq öz formaları ilə ingilis oxucusu üçün aydındır və onun üçün artıq aydındır ki, söhbət harada küçədən, harada meydandan gedir. Tərcümə zamanı isə mütləq əlavə bir element artırılmalıdır. Məsələn: He lives in Park Lane – O, Park – Leyn küçəsində yaşayır.

Vlaxov S. və Florin S. “Neperevedimoe v perevode” kitabına əsasən xüsusi adların tərcüməsi anlamı praktik cəhətdən çox qərribə görsənə bilər. Axı Şekspir bütün dillərdə Şekspir olacaq-burada nəyi tərcümə edək?. Amma tərcümə edərkən shake-titrəmək; speare- nizə, mizraq deməkdir. Bəzən kontekst elə belə tərcümə tələb edə bilər və tərcüməçi gərək buna hazır olsun.

Ədəbiyyat

1. A.В.Федоров « Основы общей теории перевода», Москва 1968
2. А.Д. Щвейцер « Теория перевода», Москва 1988
3. Влахов С, Флорин С « Непереуидимое в переводе», Москва 1959
4. И.Б.Аристов « Основы перевода», Москва 1959
5. Harper Collins Dictionary Standart Edition 2002
6. W.Shakespeare “Othello”; “Romeo and Jullet”

L.Rzayeva

Transformation problem of proper names Summary

As Azerbaijan and English languages belong to different language groups, we come across with different difficulties during translation. Both Azerbaijan and English languages have their own lexical, grammatical and phonetic structures. Azerbaijan belongs to Turkish language group, but

English belongs to German language group. That's why while translating proper names, translator comes across with difficulties. Both Azerbaijan and English languages have their own terminology. Some terms used in Azerbaijan language are not found in English terminology dictionaries. And besides some political terms used in English language are not found in Azerbaijan language. At the end we come to conclusion that translating proper names depends on translator's knowledge and ability.

Translator must have knowledge of different spheres. He must know both native and foreign languages very well.

Л.Рзаева

Проблема трансформации имён собственных

Резюме

Так как Азербайджанский и Английский языки относятся к разным группам языков во время перевода мы сталкиваемся с разными трудностями. Оба как Азербайджанский так и Английский языки имеют свои лексические грамматические и фонетические структуры. Азербайджанский язык относится к Турецкой группе языков, но Английский относится к Германской группе языков. Поэтому во время перевода собственных имен, переводчик сталкивается с трудностями. Оба как Азербайджанский так и Английский языки имеют свои терминологии, Некоторые термины в Азербайджанском языке не существуют в Английских словарях терминологии. Кроме того, некоторые политические английские термины не существуют в Азербайджанском языке. Результате вывод таков, что перевод собственных имен зависит от способности и умения переводчика. Переводчик должен иметь знания в разных сферах. Он должен знать оба как родной так и иностранный языки.

Rəyçi: Ülviyyə Nəsirova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MEHRİBAN ABBASOVA

14 saylı tam orta məktəb

THE IMPORTANCE OF ACTIVE LEARNING PROCESS

Açar sözlər : fəal təlim, ziddiyyət, require, strategy, Active learning strategies

Ключевые слова : активное

обучение, контраст, требовать, стратегия

Key words: active learning, contrast, require, strategy

There are a wide range of alternatives for the term "active learning" like learning through play, technology-based learning, activity-based learning, group work, project method, etc.

Active learning is the opposite of passive learning; it is learner-centered, not teacher-centered, and requires more than just listening. The active participation of each and every student is a necessary aspect in active learning. Students must be doing things and simultaneously think about the work done and the purpose behind it so that they can enhance their higher order thinking capabilities.

Many research studies¹ have proven that active learning as a strategy has promoted achievement levels. Some others say that content mastery is possible through active learning strategies. However, some students as well as teachers find it difficult to adapt to the new learning technique. Active learning should transform students from passive listeners to active participants and helps students understand the subject through inquiry, gathering and analyzing data to solving higher order cognitive problems. There is intensive use of scientific and qualitative literacy across the curriculum and technology-based learning. Barnes (1989) suggested principles of active learning:

Active learning engages students in learning, using activities such as reading, writing, discussion, or problem solving, which promote analysis, synthesis, and evaluation of class content.

Active in-class learning also provides students with informal opportunities for feedback on how well they understood the material

Active learning creates the opportunity for deeper learning; however, student resistance to this type of learning is often high. Active learning conflicts with students traditional views of teaching and learning. In high school, students were told information, memorized it, and were then tested on that information. Instead, active learning requires them to take risks and try learning strategies that they have no prior experience with. For more ideas

on active learning techniques that you can try in your teaching go to the Introduction to Active Learning module. There are the following active learning strategies for the improvement of students during the lesson.

- What are some typical misconceptions that might lead students to incorrect answers?

- Am I asking an open or closed question?

- Will I accept the answer in the students' language or am I expecting the textbooks' words or my own terms?

- What will my strategy be for handling incorrect answers?

- What will I do if students do not answer?

An important aspect of classroom interaction is the manner in which the instructor handles student responses. When an instructor asks a question, students can either respond, ask a question, or give no response.

An important aspect of classroom interaction is the manner in which the instructor handles student responses. When an instructor asks a question, students can either respond, ask a question, or give no response. I want to

look through **strategies to use when students respond** :

- **Reinforcement:** The instructor should reinforce student responses and questions in a positive way in order to encourage future participation. The instructor can reinforce by making positive statements and using positive nonverbal communication. Proper nonverbal responses include smiling, nodding and maintaining eye contact, while improper nonverbal responses included looking at notes while students speak, looking at the board, or ruffling papers. The type of reinforcement will be determined by :

- 1 The correctness of the answer. If a student gives an answer that is off-target or incorrect, the instructor may want to briefly acknowledge the response, then think of ways to help the student provide a correct answer. The instructor could use strategies such as probing, paraphrasing, or asking the question in a different way.

- 2. The number of times a student has responded. Instructors may want to provide a student who has never responded in class with more reinforcement than someone who responds often. Be sure to vary reinforcement techniques between various verbal statements and nonverbal reactions. Try not to overuse reinforcement in the classroom by overly praising every student comment. Students begin to question the sincerity of reinforcement if every response is reinforced equally or in the same way.

- **3. Probing:** The initial response of students may be superficial. The instructor needs to use a questioning strategy called probing to make students explore initial comments. Probes are useful in getting students more involved in critical analysis of their own and other students' ideas. Probes

can be used to analyze a student's statement, make a student aware of underlying assumptions, or justify or evaluate a statement.

Have students clarify or elaborate on their comments by asking for more information. *Instructor: Could you please develop your ideas further? Can you provide an example of that concept? Student: It was obvious that the crew had gone insane. Instructor: What is the legal definition of insane? Student: It was a violation of due process. Instructor: Can you explain why?*

4. Adjust/Refocus: When a student provides a response that appears out of context, the instructor can refocus to encourage the student to tie her response to the content being discussed. This technique is also used to shift attention to a new topic. *Instructor: What does it mean to devalue the dollar? Student: Um—I'm not really sure, but doesn't it mean that, um, a dollar doesn't go as far as it used to? Does that mean it's devalued? Instructor: Well, let's talk a little bit about another concept, and that is inflation. How does inflation affect your dollar?*

There are many ways in which an instructor can respond to questions from students. However, all strategies begin with this important step: *Listen to the student's question.* After you are certain that you understand the question, be sure that other students have heard and understood the question. Then proceed with one of the following strategies:

- Answer the question yourself. This strategy is best when you have little time remaining in class. The disadvantage of this approach is that you do not encourage student-to-student interaction or independent learning.

- Redirect the question to the class. This strategy helps to encourage student-to-student interaction and to lessen reliance on the instructor for all information.

- Volunteer to find the answer yourself and report back to the class. Make sure you actually do return with the answer if you choose this option. I should say that there are also strategies to use when students don't respond:

- **Redirect:** When a student responds to a question, the instructor can ask another student to comment on his statement. One purpose of using this technique is to enable more students to participate. This strategy can also be used to allow a student to correct another student's incorrect statement or respond to another student's question. *Instructor: Ali, do you agree with Mark's comment? Instructor: From your experience, Aisha, does what Vito said seem true? Instructor: Li, can you give me an example of the concept that Pat mentioned?*

- **Rephrasing:** This technique is used when a student provides an incorrect response or no response. Instead of telling the student she is

incorrect or calling upon another student, the instructor can try one of three strategies:

1.The instructor can try to reword the question to make it clearer. The question may have been poorly phrased. *Instructor: What is neurosis? Student: (No response) Instructor: What are the identifying characteristics of a neurotic person?*

2.The instructor can provide some information to help students come up with the answer. **Instructor:** *How far has the ball fallen after 3 seconds?* **Student:** *I have no idea.* **Instructor:** *Let's break down the question, Ann. How do we measure distance?*

3.The instructor can break the question down into more manageable parts. *Instructor: What is the epidemiology of polio? Student: I'm not sure. Instructor: What does "epidemiology" mean?*

Literature:

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
2. Əliyev A. Yeni (müasir) pedaqoji texnologiyalar və onlardan təlim praktikasında sistemli istifadənin əhəmiyyəti. “ Təhsil problemləri qəzeti ” 21-30 iyun, 2007.
3. Həsənova A. ,Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı, 2007.
4. Qasıмова L. , Mahmudova R. Pedaqogika. Bakı, 2003
5. Mehrafov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, 2007.
- 6..Bawcom.I. Over Using LI in the classroom.2002.
- 7..Bawcom.I. Preventing stress and burn-out. Modern English Teacher. 2005.
- 8..Bax.S.Principles for Evaluating Teacher Development Activities.ELT.Journal 49/2. 1995.

M.Abbasova

Fəal təlimin əhəmiyyəti

Xülasə

Bu məqalə fəal təlim prosesinin orta və ali məktəblərdə əhəmiyyətindən bəhs edir..Məqalədə göstərilir ki, fəal təlim prosesi dərsin keyfiyyətinə müsbət təsir edir ,sagirdlərin və ya tələbələrin dərse marağını daha da artırır və bu zaman dərslərdə əvvəlcə problemə istiqamət verəcək motivasiya yaradılır. Belə ki , biz bir daha şahidi oluruq ki, fəal təlim sagirdlərin idrak fəaliyyətini artırır,onları düşündürür və müstəqil qərarlar çıxarmağa yönəldir.Nəticə etibarilə

prinsiplərin təsnifatı ilə əlaqədar göstərdiyimiz nümunələr əsasında onu demək olar ki, istər ənənəvi, istərsə də müasir pedaqoji ədəbiyyatda təlim prinsipləri öz həllini tam tapmamışdır. Ona görə ki, pedaqoqlar prinsiplərə müxtəlif aspektlərdən yanaşırlar. Mütləq olanı odur ki, təlim prosesində müəyyən mexanizm vardır, onu bilməsək bu prosesdə məqsədə nail ola bilmərik, bilsək də keyfiyyətli təlim ola bilməz. Təlimdə müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verən mexanizm təlim prinsipləridir. Təlim metodları və ya texnologiyaları dəyişsə də bunlara uyğun prinsiplər həmişə olacaqdır. Yeni təlim texnologiyaları əsasında həyata keçirilən təlim prosesinin də özünə məxsus prinsipləri vardır.

М.Аббасова

Важность процесса активного обучения

Резюме

В этой статье говорится о важности в средних и высших школах активной обучении. Статья показывает о положительной эффекте активной обучении на качество урока, увеличивает интерес учеников и студентов к уроку и тем временем создается мотивация уроках в первой степени к направлению проблемы. И так, мы в очередной раз видим, что активная обучении увеличивает познавательный деятельность, заставляет подумать и направляет к независимой решении. В результате примеров которых мы привели, в связи с квалификации принципов, можно сказать что, как в традиционном, так и в современном литературе принципы обучения не нашли своего решения полностью. Потому что педагоги относятся к принципам с разных аспектов. В процессе обучении есть определенный механизм, если не будем знать механизм в этом процессе не можем достичь цели, даже если нам удастся то обучение будет некачественным. Принципы обучения механизм, который позволяет добиться успеха в обучении. Даже если изменяться методы обучения или же технологии обучения, всегда найдется принципы подобнее к ним. У процесса обучения который ведется на основании новых технологий обучения тоже есть свои принципы.

Rəyçi: Ülviyyə Nəsirova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

САМИРА ГАСАНОВА (ФАРАДЖЕВА)

Университет Одлар Юрду
samira.farajova@mail.ru

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ АНГЛИЙСКОГО И ВОСТОЧНЫХ ЯЗЫКОВ

Açar sözlər: ünsür, assimilyasiya, leksik, qarşılıqlı əlaqə, tədqiqat.

Ключевые слова: заимствования, ассимиляция, лексические взаимодействия, исследование

Key words: borrowing, assimilation, lexical interaction, study

Роль заимствований (borrowings, loan-words) в различных языках неодинакова и зависит от коткретно-исторических условий развития каждого языка. В свою очередь английский язык за длительный период своего развития получил значительное пополнение из других языков.

Роль заимствований (borrowings, loan-words) в различных языках неодинакова и зависит от коткретно-исторических условий развития каждого языка. В английском языке процент заимствований значительно выше, чем во многих других языках, так как в силу исторических причин он оказался, в противоположность, например, исландскому, очень проницаемым. Английский язык больше чем какой-либо другой язык имел возможность заимствовать иностранные слова в условиях прямого непосредственного контакта: сначала века от сменявших друг друга на Британских островах иноземных захватчиков, а позже в условиях торговой экспансии и колонизаторской активности самих англичан. Подсчитано, что число исконных слов в английском словаре составляет всего около 30%, а заимствований в английском языке можно найти из почти 500 языков.

Среди процессов, связанных с пополнением словаря английского языка, определённое место занимает заимствование иноязычной лексики как один из способов новых явлений, а также замены существующих наименований. Под заимствованием большинство учёных подразумевает процесс перемещения из одного языка в другой различных элементов, под которыми понимаются единицы различных уровней структуры языка – фонологии, морфологии, синтаксиса, лексики, семантики.

Заимствования из латинского, французского, немецкого, кельтского, испанского языков, обусловлены экономическими, политическими, культурными и т. д. Связями с соответствующими народами. Они представляют из себя довольно большие слои и сравнительно хорошо изучены.

Одними из наименее малочисленных пластов заимствования в английском языке являются тюркизмы и заимствования из малазийского языка. В английском языке процент заимствований значительно выше, чем во многих других языках, так как в силу исторических причин он оказался, в противоположность, например, исландскому, очень проницаемым..

Считается, что в английском языке существует около четырёхсот тюркизмов, 55% которых составляют этнографические реалии, 26 относятся к общественно-политической лексике, 19% являются природными реалиями.

Прямое влияние тюркской лексики на древнеанглийский язык в условиях доминирования тюрков над германскими племенами длилось по меньшей мере 73 года. Учитывая превосходство тюрков того времени над германскими племенами как в культурном отношении, так и в воинском деле, то в древнеанглийский язык должно было войти много тюркизмов, особенно военной, коневодческой терминологии, а также слов, обозначающих понятия, связанные со структурой государства. Некоторые исследователи относят к тюркизмам гуннского периода такие слова, как *beech*, *body*, *girl*, *beer*, *book*, *king*.

В процессе развития английского языка большинство древнеанглийских слов, в том числе тюркского происхождения, заимствованные в гуннский период, были вытеснены словами либо из других германских языков, либо из старофранцузского. Так, например, древнеанглийское слово тюркского происхождения *tarog* было вытеснено общегерманским *axe*. Мног тюркизмов пришло в английский язык через арабский, персидский и индийский языки.

Одним из путей проникновения тюркизмов в английский язык стало заимствование английским языком индийских слов, среди которых были и слова тюркского происхождения. В XVI веке были основаны первые английские фактории в Индии, но основная масса вошедших в английский язык индийских слов приходится на XIX век, когда Индия стала колонией Британской империи. Из различных индийских языков в английский язык попало около 900 слов, 40 из которых в свою очередь являются словами тюркского происхождения, например: *beebee*, *begum*, *burka*, *cotwal*, *kajawah*, *khanum*, *soorme*, *topchee*, *Urdu*.

Одним из самых употребляемых тюркизмов в английском языке является *coach* - "большая крытая телега" в основном значении. Большинство этимологических словарей указывают первоисточником слова *coach* название деревни в Венгрии – *Kocs*, где якобы была сделана первая большая крытая телега. Но ещё в древнерусском языке

было известно тюркское заимствование кочь, обозначавшее "большую крытую телегу для кочевания", которую позже начали называть кибиткой.

Тюркизмы переходили в английский язык через разные языки, например, немецкий: shabrack, trabant; испанский: bocasin, lackey; латинский: janissary, sable; итальянский: bergamot, kiosk. Наибольшее количество тюркизмов перешло в английский язык из французского, например: badian, caïque, caviar, odalisque, sabot, turkuose. В случаях, когда тюркизмы проходили в английский язык через несколько языков, чаще всего последним языком был французский.

Большинство тюркизмов, вошедших в английский язык до XIX века, уже вышло из употребления. Оставшиеся употребляются в основном при описании флоры, фауны, быта, обычаев, общественно-политической жизни и административно – территориального устройства тюркского региона.

Однако есть немало тюркских заимствований, относящихся к общеупотребительной частной лексике. Некоторые тюркизмы, например, bosh, caviare, coach, horde, jackal, kiosk и другие, развивают новые значения, не присущие их этимонам.

Тюркские собственные имена таких грозных завоевателей, как Atila, прозванный the Scourge of God (Бич Божий), Gengis Khan, Baber, Tamerlane, стали именами нарицательными. То же произошло и с этнонимами hun, saracen, Tartar, - "татарчонок". "Встретиться с более сильным противником" звучит по – английски to catch a Tartar, т.е. "нарваться на татарина".

Из малазийского языка в английский пришла совсем небольшая, но в то же время значимая группа слов.

Заимствования составляют особый пласт лексики как с точки зрения процессов номинации, так и в плане мотивированности. Являясь одним из возможных ответов на потребности номинации, возникшие в результате языковых контактов и расширения под влиянием других языковых социумов, они представляют собой определенную экономию языковых усилий при порождении речи.

Заимствование как процесс использования элементов одного языка в другом обусловлено противоречивой природой языкового знака: его производительностью как разрешающей заимствование силой и непроизводительностью как препятствующим заимствованию фактором. Этим, по – видимому, и объясняется то обстоятельство, что процесс заимствования в современном английском языке, как, впрочем, и в русском языке, по имеющимся данным, весьма непродуктивен. В количественном отношении он значительно уступает таким процессам

номинации, как словообразование. Сказанное, однако, не означает, что для заимствований в современном английском языке не столь велика. Заимствованные приблизительно из 50 языков мира, лексические единицы составляют почти 75% словарного состава английского языка и включают пласты лексики, заимствованные в различные исторические эпохи и под влиянием различных условий развития и существования. Среди них:

- исторические;
- географические;
- социальные;
- экономические;
- культурные и прочие условия.

Являясь результатом длительного исторического взаимодействия языков, заимствование как процесс и заимствование как результат этого процесса представляют собой значительный интерес для истории языка, в рамках которой получают детальное освещение не только причины заимствований, но и их языки – источники. Примечательны также пути, формы и типы заимствований, а также преобразования, которые претерпевает заимствованное слово в новой для него языковой среде. Заимствования интересны, прежде всего, тем, какое влияние они оказывают на системное устройство лексики конкретного языка, а также своим особым, в случае сохранения ряда генетических характеристик, статусом в заимствовавшем их языке.

Это влияние наиболее очевидно тогда, когда в процесс заимствования втягиваются не только отдельные единицы, но целые группы слов, между которыми в языке – источнике существовали определенные отношения.

Значительное число заимствований английского языка: 'rural' – сельский, от латинского 'ruralis', 'rus', 'ruris' (деревня, пашня, поле); 'cardiac' – сердечный – от греческого 'kardiakos', 'kardia' (сердце) и т. п.) оказываются в языке – источнике генетически производными и характеризуются структурно-семантической зависимостью и выводимостью. При условии заимствования обоих членов таких словообразовательных пар деривационные отношения между ними сохраняются и в заимствующем их языке.

Особо интересна жизнь заимствованных слов в новом для них языке. Многие заимствования под влиянием системы, в которую они вошли, претерпевают значительные фонетические, грамматические и даже семантические изменения, приспособляясь, соответственно, к

фонетическим, грамматическим и семантическим законам данной системы.

Займствование лексики является следствием сближения народов на почве экономических, политических, научных и культурных связей. В большинстве случаев заимствованные слова попадают в язык как средство для обозначения новых вещей и выражения ранее неизвестных понятий. Заимствованные слова могут также являться вторичными наименованиями уже известных предметов и явлений. Это происходит, если оно является общепринятым интернациональным термином или если иностранные слова насильственно внедряются в язык (при военной оккупации или насаждении новой религии).

Древнеанглийский язык был языком синтетическим: связь слов в предложении выражалась главным образом посредством изменения самих слов.

Займствование лексики может происходить устным и письменным путем. В случае заимствования устным путем слова быстрее ассимилируются в языке. Слова, заимствованные письменно, дольше сохраняют свои фонетические, орфографические и грамматические особенности.

Английский язык принадлежит к западной подгруппе германских языков, а потому слова, представляющие собой старый фонд английского языка, очень часто находят этимологические параллели в других германских языках:

Сравните, например, английское –house-, немецкое –Haus-, голландское –huis-, норвежское –hus-, шведское –hus-; английское – day -, немецкое – Tag -, голландское – dag -, норвежское – dag -.

Результаты научной работы: В результате исследования данной научной работы определены подходы к теоретическому исследованию роли заимствований (borrowings, loan-words) в английском языке.

Новизна научной работы: Для достижения поставленной цели был использован метод сравнения. Были проанализированы заимствования (borrowings, loan-words) в английском языке.

Практическая ценность работы: Достоверность и обоснованность научных положений и выводов базируется на обстоятельности изучения заимствований из восточных языков.

Список использованной литературы

1. Лексикология английского языка, Амосова Н.И., Ленинград
2. Лексикология английского языка, Гальперин, Черкасская, Москва
3. Интернациональные слова общего значения в современном английском языке, Деркач, Москва

1. Бочкало И.Б. “Джордж Гордон Байрон. Избранное”. – М., 1997
2. Н.П. Михальская “История зарубежной литературы XIX века”. – М., 1972
3. Начальный период байронизма в России, Масло В.И., Киев
4. Байрон в русской критике, Томина Н.И.

S.Həsənova (Fərəcova)

İngilis və şərq dillərinin leksik qarşılıqları Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin şərq dillərinin tarixi ilə əlaqəsi göstərilmişdir. Şərq ünsürlərinin ingilis dilinə daxil olma yolları təsvir olunmuşdur. Bu məqalənin məqsədi ingilis dilində şərq ünsürlərinin xronologiyasını, inkişafının müxtəlif mərhələlərində ingilis dilində mövcud olan ünsürlərin assimilyasiyasının səviyyəsini və dərəcəsini izləməkdir.

Elmi vəziyyətin və nəticələrin etibarlılığı ingilis dilinin öz çoxmərhələli inkişaf dövrünün öyrənilməsinə əsaslanır. Həmçinin verilmiş məqalədə ingilis dilinin uzun müddətli inkişafı dövründə yetərincə dolğunluq qazandığı sübuta yetirilmişdir.

Nəticə etibarı ilə deyə bilərik ki, ingilis dili beynəlmiləl dili olduğu üçün şərq dilləri ilə əlaqədə o əsas dil kimi götürülməlidir. İngilis dili aparıcı dil kimi bütün dünya dillərinin integrasiya sistemində tarixi mənbə cəhətdən çox zəngindir.

As a result I can say that the English language is the main language related to Eastern languages because of its being the international language. The English language is very rich from the point of integration of all world languages as a leading one.

S.Hasanova (Farajova)

Lexical interaction of english and eastern languages

Summary

The history and results of contacts of English and Eastern languages are traced in the article. Ways of penetration Eastern borrowings into English were described. The purpose of this article was to trace chronology of the eastern borrowings on English, analyze the levels and degrees of assimilation of borrowings in English in different periods of its development.

Reliability and validity of scientific propositions and conclusions were based on circumstantiality of the study of English for a long period of its' development. In turn, in the article was proved that English for a long period of its' development was a significant replenishment of other languages.

As a result I can say that the English language is the main language related to Eastern languages because of its being the international language. The English language is very rich from the point of integration of all world languages as a leading one.

Rəyçi: Ülviyyə Nəsirova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏNƏM FƏRƏCOVA
BDU
afaracov89@mail.ru

AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİNDƏ "İNSAN" KONSEPTİNİ QIYMƏTLƏNDİRƏN SÖZLƏR

Açar sözlər: konsept, qiymətləndirmə konsepti, atalar sözü, semantika

Key words: concept, evaluation concept, proverb, semantics

Ключевые слова: концепт, концепция оценивания, пословица, семантика

Atalar sözü xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və ən zəngin janrlarından biridir. Atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən bir dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır. Atalar sözü müəyyən ibrətamiz fikirləri bir məfhum kimi qısa, obrazlı, bitkin şəkildə ifadə edir [4, 103].

Atalar sözləri istənilən etnik mədəniyyət tipində bütün zamanlar boyunca vahid və dəyişməz funksiya kimi kollektiv təcrübə və biliyin ötürülmə və yaşama vasitəsi olmaq vəzifəsini yerinə yetirmişdir [1, 3]. Atalar sözləri əslində öz kiçik görüntü çərçivəsindən çıxıb daha dərin qatlara qədər gedən ibrətamiz ifadələrdir. Atalar sözləri insanları daima nəzarət çərçivəsində saxlayan, tərbiyə edən etik normalar sistemi, əxlaq kodeksidir - desək, yanlışdır. Atalar sözləri insan həyatının, demək olar ki, bütün sahələrini əks etdirən folklor janrlarından biridir [1, 8].

Atalar sözləri hikmətdir. Xalqımızın milli- mədəni dəyərlərini özündə cəmləşdirir. Atalar sözləri tarixi baxımından həm qədim, həm də çoxşaxəlidir. Bunun da əsas səbəbi Azərbaycan xalqının dərin və tarixi köklərə malik olmasıdır. Atalar sözlərində müxtəlif anlamların ifadə etdikləri konsepsiyalar cəmləşmişdir. Bu konsepsiyalardan biri də qiymətləndirmə konseptidir. Atalar sözləri qiymətləndirmə konsepti daxilində müxtəlif ideya və motivləri cəmləşdirir. Dildəki müxtəlif anlamların, sözlərin bədii ifadəsi və çatdırmaq istədiyi ideya, fikir, mücərrədlik dilimizin daxili imkanlarının zənginliyinin göstəricisidir.

Atalar sözlərindəki anlayışların ifadə etmək istədiyi konsept onun məzmununu açır. Bildiyimiz kimi, konsept anlayışda formalaşaraq sonra insan təfəkküründə şüuraltı mənalara açılaraq onun məna konsepsiyası dərk edilir. Bu baxımdan atalar sözləri həmişə zamanın nəbzini tuta bilir. "Anlamdan fərqli olaraq konsept anlaşılan, qiymətləndirən və obrazlı

komponentlərdən təşkil olunub, o insan psixi həyatının qanunlarına tabedir" [5, 45].

Atalar sözləri zaman və məkan tanımır. Onların daşdığı ideya hər dövr üçün aktualdır. Semantik cəhətdən eyni ideyanı çatdıran atalar sözləri müəyyən konsept ətrafında cəmləşir. Belə konseptlərdən biri də "insan" konseptidir. Bildiyimiz kimi atalar sözlərinin böyük bir qisminin əsasında insan obrazı durur. Bu obraza müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmışdır. Bizim məqsədimiz atalar sözlərində "insan" konseptinin qiymətləndirici sözlərini araşdırmaq və onların semantikasının ifadə imkanlarına nəzər yetirməkdir.

"İnsan" konseptini özündə əks etdirən atalar sözlərinə qiymətləndirmə konsepti mövqeyindən nəzər yetirdikdə görürük ki, bir-birilə sinonimlik təşkil edən, yaxud etməyən sözlər bir qrupda cəmləşir ki, buna da insan faktorunu dəyərləndirən qiymətləndirici sözlər deyilir. Atalar sözlərində **"adam"** sözü insan faktorunu qiymətləndirən başlıca söz kimi çıxış edir. Öz lüğəvi mənasına uyğun qiymətləndirilmişdir: *Adamı başdan, insanı yaşdan. Ağillı adam üz ağardar, ağılsız göz. Anlayan adama qul olasan. Adam var ki, rəhmət aparar, adam var ki, lənət aparar. Barsız ağac mərifətsiz adamdır. Hər adam öz eybini bilməz. Hər adamın əkdiyi bitməz. Kamil adam az danışar. Xeyirxah adam yaddan çıxmaz. Qanacaqlı adam həm qanar, həm qandırar. Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin. Adamlıq pulla deyil, bazarda satılmaz. Ad adamı bəzəməz, adam adı bəzəyər. Yaxşı adamla savaşıma, pis adama-yanaşıma. Sonsuz adam dövləti çox istər. Tək adam bədbəxt olar. Molla olmaq asandı, adam olmaq çətin. Ölən adam dirilməz. Uzun adamın ağıl topuğunda olar.* "Adam" sözü insan faktorunu ağıllı, kamil, anlayın, mərifətli, eybini bilən, sözü ilə əməli uyğun gələn, az danışan çox iş görən kimi qiymətləndirməsinin əsasında zehni və yaşam cəhətdən sağlam olmaq motivi durur.

Bir sıra atalar sözləri var ki, onlarda **"insan"** anlayışı insan faktorunu qiymətləndirir: *Böyük insan işindən tanınar. Dəmir nəmdən, insan qəmdən çürüyər. Kamil insan kəlamından bəlli olar. İnsanı qayğı qurudar, dərd qocaldar. İnsan səy və qeyrəti ilə tanınar, bəzəyi ilə tanınmaz. İnsan olmayan insanın qədrini bilməz. İnsan daşdan bərk, güldən zəifdi. İnsan çalışmaq üçün doğulmuşdur. Xəyalsız insan meyvəsiz ağaca bənzər.* "İnsan" qiymətləndirici sözü insan faktorunu yaxşı işlər görməyə, sözünün ağası olmasına, qayğılardan qaçmamaya, qeyrətli olmağa, zərif qəlbə sahib olub xeyirli əməllər görməyə səsləyir. "İnsan" konseptində təkcə "adam" və "insan" anlayışları deyil, aşağıdakı sözlər də qiymətləndirici söz mövqeyindən çıxış edir. Deməli, "insan" konseptinin başlıca qiymətləndirici sözləri "adam" və "insan" atalar sözlərində insan konsepsiyasını dəyərləndirən başlıca anlayışlardır. Atalar sözlərimizdə bu tip anlayışlar psixoloji yanaşma kimi qiymətləndirilmişdir.

Atalar sözlərində insan faktorunu qiymətləndirən aşağıdakı anlayışlar da mühüm rol oynayır:

"Kişi" qiymətləndirici sözü: *Kişi fəhlədi, arvad bənnə. Kişi öz sözünün ağası olar. Kişi seldi, arvad göl. Kişi sözü üzə deyər. Kişi tüpürdüyünü yalamaz. Kişidə səbir olmalıdı. Kişinin alnı açıq gərək.* Nümunələrdən də göründüyü kimi "kişi" sözü öz həqiqi mənasını qiymətləndirmişdir. Atalar sözlərində "kişi" anlamı insan faktorunu qiymətləndirən fərdi qiymətləndirici sözdür. Dünya dillərində bu anlam müxtəlif semantikalarda, hətta qadın cinsini belə qiymətləndirən söz kimi çıxış edir. Amma Azərbaycan dilində "kişi" anlamı "İnsan faktoru" konseptində qüvvət və mərdlik semantikalarının ifadəsidir. Deməli, "kişi" sözü "mərd"sözü ilə sinonimik cərgə yada bilər. Məntiq yanaşma nəticəsində bu qənaətə gəlmək olar.

"Oğlan" qiymətləndirici sözü: *Oğlan anası-təməl binası. Oğlan dayıya çəkər, qız xalaya. Oğlana üz versən, başdan aşar. Oğlanda təşviş olmaz. Oğlanın dərdi oyundur. Oğlanın qüvvəti dilindədir.* Bu nümunələrdə atalarımız çatdırmaq istədiyi konsepsiya odur ki, oğlan uşaqları ailə yükünün ağırlığını dərk edəcək yaşa çatana kimi ərköyün, tez özündən çıxan, dəliqanlı, yeniyetmə kimi qiymətləndirmişlər. "İnsan"konseptinin içərisində təzahür edən "oğlan" qiymətləndirici sözü daha çox subaylığı özündə daşıyır.

"Qız" qiymətləndirici sözü: *Ağıllı qız xınalı quzu kimidi. Qız dediyin ağacdakı almadı, kim salar, o da aparar. Qız evin qonağıdı, vaxt gələr, gedər. Qız evi-şah evi. Qız evlərdə tanınar, ipək dəzgahda. Qız güldü, oğlan bülbul. Qız özgə çıraqını yandırar. Qız özgə əmanətidir. Qız səsi, qızıl səsi. Qız yükü, duz yükü. Qız anadan görməyincə ögüd almaz.* Nümunələrdən də göründüyü kimi "qız" sözü öz həqiqi mənasını qiymətləndirmişdir.

"İnsan" konseptini qiymətləndirən "oğlan" və "qız" qiymətləndirici sözləri atalar sözlərimizdə mədəni faktor kimi çıxış edir. Bu anlayışlar xalqımızın psixoloji cəhətdən dərk edilən gerçəklik səviyyəsidir. Çünki fərdi səciyyə daşıyır və Azərbaycan xalqının qız və oğlan anlayışlarına verdikləri yüksək qiymət məhz dünya dil mənzərəsi çərçivəsində fərdi psixoloji realıq kimi səciyyələnir. "Dünya dil mənzərəsi xalqın müəyyən inkişaf mərhələsində onun gerçəklik haqqında dilin vahidlərində təsbit olunmuş təsəvvürlərinin məcmusu, dil işarələrində gerçəklik təsəvvürlərinin inikası, dünyanın dildə üzvlənməsi, əşya və hadisələrin nizamlı düzümü, dünya haqqında söz mənalılarının sistemində gizlənən informasiyadır" [6, 41].

"Oğul" qiymətləndirici sözü: *Oğul arxa, Qız yaraşıqdı. Oğul dayıya, qız bibiyə çəkər. Oğul düşmən çəpəridir. Oğul el yaraşığı, qız dil yaraşığı. Oğul meyvədi, ata bağban. Oğula görə atanı tanıyarlardı. "Oğul" sözü öz lüğəvi mənasını qiymətləndirmişdir və ümumi konsept səciyyəsi daşıyır.*

"Qardaş" qiymətləndirici sözü: *Qardaş da dost olsa yaxşıdı. Qardaş qardaşa pis gündə gərəkdi. Qardaşlıq zər deməkdir, xiridarı gərəkdi.* Atalar

sözlərimizdə hər oğul qardaş ola bilməz, qardaş ən yaxın dostur, pis gündə ailənin dayağıdır, qardaşlıq incəlik, dəqiqlik, məsuliyyəti, onu hər insan daşıya bilməz, qardaş səndən bir addım irəlidedir kimi semantikaları özündə cəmləşdirməsinə baxmayaraq, “qardaş” anlamı “insan faktoru” konseptində dost konsepsiyası mövqeyindən çıxış etmişdir. Atalar sözlərimizdə “qardaş” anlamı denotat mənadan signifikat mənaya çevrilir.

"Bacı" qiymətləndirici sözü: *Bacı qardaşdan ötrü özünü oda yaxar.* Nümunədən göründüyü kimi atalar sözlərində "bacı" sözü daha çox cəfəkeş konsepsiyasını özündə əks etdirir.

"Uşaq" qiymətləndirici sözü: *Uşaq ağlaya-ağlaya böyüyər. Uşaq anadan yetim qalar. Uşaq atasından güclüsünü bilməz. Uşaq böyükklərdən öyrənər. Uşaq əzizdir, tərbiyə ondan da əziz. Uşaq gördüyün götürər, eşitdiyini deyər. Uşaq sirr saxlamaz. Uşaq sözü şah sözündən hökmlüdü. Uşaq sözün düzünü deyər. Uşaqsız ev-məzar, uşaq ev- bazar.* Nümunələrdən göründüyü kimi "uşaq" sözü öz həqiqi mənasını qiymətləndirmişdir. Hər bir xalqın inkişafı onun kiçik nümayəndələrindən başlayır ideyasını "uşaq" qiymətləndirici sözü daşıyır. Uşaqları qiymətləndirərkən "uşaq" sözü ilə yanaşı "övlad", "bala" sözlərinin də bu konsepsiyanı daşdığı anlaşılır: *Övlad borcu ödənilməz. Övlad can yangısıdır. Övlad insanın məbədidir. Övlad könül meyvəsidir. Övlad pəncərədən düşən işıqdır. Bala baldan şirindir.* "Uşaq", "övlad", "bala" anlayışlarının çatdırmaq istədiyi konsept bu nümunələrdə obrazlaşaraq sinonimləşir.

"Müəllim" qiymətləndirici sözü. Cəmiyyətin düzgün istiqamətləndirilməsində müəllimin rolu əvəzsizdir. Müəllim həqiqətin, elmin, biliyin carçısı kimi qiymətləndirilir. Müəllimi bağban, bəna adlandırırlar. Qədimdə müəllimlər ən çətin vəziyyətlərdən çıxış yolu tapan insan faktoru kimi dəyərləndirilmişdir. Hazırda "müəllim" universal konseptdir. Lüğəvi mənası dünyanın istənilən yerində öyrədici funksiya daşıyaraq həyata baxışın və dərk edilməsinin müxtəlif istiqamətlərini açan insan kimi qiymətləndirilir və nümunələrdə öz semantikasi mövqeyindən çıxış edir: *Müəllim ən böyük bağbandır. Müəllim ikiqat atadır. Müəllimin çubuğu güldəndi.* "Müəllim" konsepti bütün dövrlər ərzində daim aktual olmuşdur.

"Qohum" anlayışı bütün dövrlər ərzində Azərbaycan dilində daim aktual olmuş və fərdi konsepti qiymətləndirən sözlər sırasına daxildir: *Qohum var, ciyər parası, qohum var, qazan qarası. Min il keçsə, qohum sənə yad olmaz.* Atalar sözlərimizdə bu anlayış millətin, xalqın psixi həyatını əks etdirir. "Konsept dinamik xarakterə malikdir, insanın psixi həyatının qanunauyğunluqlarına tabe olur, sözün mənası ilə insanın şəxsi təcrübəsinin qarşılıqlı nəticəsidir" [5, 45].

"İnsan " konseptinin qiymətləndirilməsində **"özgə", "yad"** qiymətləndirici sözləri də xüsusilə fərqlənir: *Özgə ağzına baxan ac qalar.*

Özgə atına minən tez düşər. Özgə bağından gül dərməzlər. Özgə əlində kömbə böyük görünər. Özgə gözü yaxşı görər. Özgə quşu ilə ova getmə. Özgə tikəsi qarın doyurmaz, hörmət artırar. Özgənin atına minən tez düşər. Özgənin yaxşısından öz pisimiz yaxşıdır. Yad qızına güvənmə, xətakar olar. Yad qohum ölənəcən yad olar. Yada əppək verdik-balıgımıza balıqçı, balağımıza balaq oldu. Qohum gedə-gedə yad olar, yad gələ-gələ qohum. Bu nümunələrdə diqqət çəkən məqam odur ki, "özgə" və "yad" sözləri qrammatik mənasına görə əlamət ifadə etdiyi halda, atalar sözlərində ad bildirir. Semantik cəhətdən isə öz lüğəvi mənasına uyğun cəmiyyətə, kollektivə, ailəyə aid, mənsub olmayan başqa mənasını ifadə edən qiymətləndirici sözlərdir.

"İnsan" konseptinin qiymətləndirilməsində **"igid"**, **"yigid"**, **"nər"** **"qəhrəman"**, **"ər"**, **"mərd"** qiymətləndirici sözləri də xüsusilə fərqlənir. Bu sinonimik cərgənin çatdırmaq istədiyi ideya öz həqiqi mənalari ilə üst-üstə düşür. 1) **"İgid"** qiymətləndirici sözü: *İgid hünərdə, at minərdə. İgidin sözü bir olar. İgidin sağ-solu olmaz. İgid yarasına igid qatlaşar. İgid yararsız olmaz. İgid yüz yaşar, fürsət bir düşər. İgidə ehtiyat şərtidir. İgidə hünərinə görə ad verərlər. İgid basdığıni kəsməz. İgid canlı, kabab qanlı. İgid əyildisındı. İgid qovğasız olmaz. İgid ləqəbilə tanınar. İgid meydanda bilinər. İgid oğul düşməne əyilməz. İgid səsinə güc verməz. İgid sözü üzə deyər. Qazan qapaqsız olmaz, igid papaqsız. El igidləri ilə tanınar. Mərd igid tək qalmaqdan qorxmaz. Mərd igidlər süfrə açar, ad alar. Yaxşı igidin adını eşit, üzünü görmə. Yaraqsız igid, buynuzsuz qoç kimidi. Alçaq yer igidi xar göstərar.* 2) **"Qəhrəman"** qiymətləndirici sözü: *Qəhrəman ölməz. Qəhrəman yarasız olmaz.* 3) **"Nər"** qiymətləndirici sözü: *Nər yükünü nər çəkər. Süd igidə halaldı.* 4) **"Ər"** qiymətləndirici sözü: *Tikmək ərlkdir. Sirr saxlamaq ərlkdir.* 5) **"Yigit"** qiymətləndirici sözü: *Yigit ögsüz olmaz. Yigit belin yoquş üzər, yoquş belin qoca üzər. Yigit necə yürürsə, yaraşır, yigit nə geyərsə, yaraşır. Yigit başından dövlət, tağ başından tuman ırağ degildir. Yigidin yorğunluğu qarnı doyuncadır.* 6) **"Mərd"** qiymətləndirici sözü: *Mərd arxadan vurmaz. Mərd dostluq qanar, bərkdə dayanar. Mərd əli kəsəd olmaz. Mərd gördüyün deməz. Mərd sözündən dönməz. Mərdin qapısı açıq olar. Sərt olma, mərd ol.* "İnsan" konseptində müsbət obraza daxil olan fərdlər "igid", "yigid", "ər", "nər" "qəhrəman", "mərd" sözləri ilə qiymətləndirildiyi, halda mənfi obraza malik olan fərdlər "namərd" sözü ilə qiymətləndirilmişdir: *Namərdə bel bağlama. Namərdə möhtac olunca dəryada qər q ol. Namərdin adı olmaz. Namərdin çörəyi dizinin üstə olar. Namərdin gözü dar olar. Yüz namərdin çörəyini doğrasan, kasa dolmaz.*

"Mərd" və "namərd" sözlərinin atalar sözlərində semantik cəhətdən təzad şəklində işləndiyi nümunələr də vardır. Bu təzad anlayışlarının konseptinin daha yaxşı dərk olunmasına kömək edir. Qrammatik məna cəhətdən əlamət bildirən bu sözlər ad bildirərək, yəni substantivləşərək fikri,

ideyanı, konsepti daha obrazlı şəkildə ifadə edir: *Mərd Allahından bilər, namərd yoldaşından. Mərd başa baxar, namərd ayağa. Mərd dayanar, namərd qaçar. Mərd ilə daş daşı, namərd ilə bal yemə. Mərd ilə gəzən mərd olar, namərd ilə gəzən biyaban-gərd. Mərdə şirin ol, namərdə acı. Mərdin gözü tox olar, namərdin yox. Mərdin sözü kəsər, namərdin gözü. Mərdin tövləsi namərdin otağından yaxşıdır. Namərd yəhərdə tanınar, mərd kəhərdə. Namərdə yaxa vermə, mərdə arxa ol. Yüz namərd bir mərdi əvəz etmər.*

Atalar sözlərində insan faktorunun qiymətləndirici sözlərinə nəzər saldıq. Burdan belə bir nəticə çıxır ki, bu qiymətləndirici söz qrupu Azərbaycan dili üçün ifadə imkanları baxımından daha fərdi konsept daşıyır. Əslinə insan faktorunu qiymətləndirən sözlər hər bir dildə öz dillərinə uyğun işlədilir. Azərbaycan dilində də sözlərin qiymətləndirdikləri varlıqlar böyük dəyərə malikdir və həqiqi məna çərçivəsindən kənarda işlənməmişdir. Bu məsələnin semantik tərəfidir. Sözlərə qrammatik mövqedən baxdıqda isə insan faktorunu qiymətləndirən sözlərin ad bildirənlər qrupuna aid olduğunu görürük. Hətta əlamət bildirən sözlər qiymətləndirmə zamanı ad bildirmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, sözün semantikasi ilə konsepti əlaqəli olsa da, onların son məqsədləri eyni deyil. Semantik cəhətdən tədqiqat sözün mənasının açılmasına istiqamətlənir, amma konseptual yanaşma "dünya dil mənzərəsi"ə istiqamətlənir [7, 245].

Ümumiyyətlə, cəmiyyətin mədəni inkişafı onun dil qaydalarını təcəssüm etdirən anlayışlarının insan şüurunda yaratdığı inikasin dərinliyi qədər ölçülür. Müxtəlif semantikaların vahid şəkildə müəyyən bir konsept altında birləşməsi və şüurda əks olunması mədəniyyətin predmeti və onun inkişaf prosesinin təsviridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Atalar sözləri. Tərtib edən: Mətanət Yaqubqızı. Bakı: "Nurlan", 2013, 476 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
3. Вежбицкая. А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая – М.: Языки славянской культуры. 2001, 288 с.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 səh.
5. Сурина В. Н. Понятие концепта и концептосферы. "Молодой учёный" № 5(16), Том II, "Издательство Молодой учёный", 2010, с.43-46
6. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və prespektivləri. Bakı: Müntərcim, 2015, 119 səh.
7. www.gramota.net/materials/1/2007/3-1/103.html

S.Farajova

The evaluation words of “human” concept in Azerbaijani proverbs

Summary

The word “human” is described as the concept of evaluation in the proverbs in Azerbaijani language. Considering that the proverb contains ancient stories and linguistic possibilities at itself, therefore the concept of evaluating humanity was chosen from its context. The cultural development of society embodies its language rules. Because this article is devoted to the development of the social and semantics aspects of the concept of “human” in the concept evaluation.

The scientific ideas directed to the “human” theme in the view of the concept evaluation. It has been clarified that some meanings express the same or similar semantic meanings in proverbs. By examining this subject, it can be argued that words with different semantic meanings can converge around the same semantics of consciousness.

This is the subject of civilization and a description of its development. In this article, our goal is to explore the evaluation words of the concept of “human” in the proverbs, and to examine the possibilities for expressing their semantics. These factors are an indication of the lexical-semantics wealth of Azerbaijani language. Although the concept is related with semantics of the word, but their end aims are not the same. Therefore, the words that evaluate the human concept in the proverbs are the product of consciousness. All such details have been investigated in the article.

Оценочные слова понятия «человеческий» в азербайджанских пословицах

Резюме

Концепт «человеческий» описывается как концепция оценивания в Азербайджанских пословицах. Учитывая, что пословица содержит сам по себе древние истории и языковые возможности, по этому концепция оценивания человечества, были выбраны из ее контекста. Культурное развитие общества воплощает его языковые правила. Данная статья посвящена вопросу развития социальных и семантических аспектов концепта «человеческий» в концепции оценивание.

Научные идеи направленные на тему «человеческий» с точкой зрения концепции оценивание. Было разъяснено, что некоторые значения выражают одни и те же или сходные семантические значения в пословицах. Изучая этот предмет, можно утверждать, что слова с различными семантическими значениями могут сходиться вокруг одной и той же семантики сознания. Это предмет цивилизации и описание ее развития. В этой статье наша цель состоит в том, чтобы исследовать оценочные слова понятия «человек» в пословицах и изучить возможности выражения их семантики. Эти факторы являются показателем лексико-семантического богатства азербайджанского языка. Хотя понятие семантики связано со словом, но их конечные цели не совпадают. Поэтому слова, которые оценивают человеческое понятие в пословицах, являются продуктом сознания. Все такие детали были исследованы в статье.

Rəyçi: Hüseyn Əsgərov
filologiya elmləri doktoru, professor

ŞƏLALƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mamedova-shalala@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ MÖVCUDLUQ BİLDİRƏN CÜMLƏLƏRİN QURULUŞU

Açar sözlər: mövcudluq, qeyri-müəyyən əvəzlik, feili isim, təyin budaq cümləsi, nisbi əvəzlik

Key words: existence, indefinite pronoun, verbal noun, attributive clause, relative pronoun

Ключевые слова: существование, неопределенное местоимение, отглагольное существительное, определительное предложение, относительное местоимение

Bu məqalədə bizim məqsədimiz müasir ingilis dilində ekzistensial cümlələrə xas olan struktur xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Semantik baxımdan olduğu kimi struktur baxımdan da ekzistensial cümlələr çox mürəkkəb bir xüsusiyyətə malikdir. Bu məsələyə münasibətdə ingilis dilçiliyində iki fikir özünü göstərir. R.Kverk və digər dilçilər quruluşuna görə ekzistensial cümlələri iki qrupa bölürlər:

1. “Çılpaq” ekzistensial cümlələr (“Bare” existential sentences).
2. Təyin və məsdər cümlələri ilə işlənən ekzistensial cümlələr (4, s.1406).

V.T.Vorontsova isə öz tədqiqatında ekzistensial cümlələri struktur baxımdan iki qrupa ayırır:

1. Əsl mövcudluq bildirən ekzistensial cümlələr.
2. Mürəkkəbləşmiş ekzistensial cümlələr (6, s.3).

Qeyd etmək istərdik ki, məsələnin mahiyyətinə daha dərinədən nüfuz etdikdə aydın olur ki, hər iki təsnifat bir-birini tamamlayır. Sadəcə olaraq eyni məzmun müxtəlif şəkildə təzahür edir. Biz öz tədqiqatımızda sonuncu fikrə əsaslanırıq. Əsl mövcudluq bildirən ekzistensial cümlələr o cümlələrə deyilir ki, həmin cümlələr bir qayda olaraq üç komponentdən idarət olur: a) mövcud olan əşya; b) mövcudluğu ifadə edən feil; c) əşyanın mövcud olduğu məkan (lokalizator).

İlk baxışda düşünmək olar ki, bu üç komponentdən ibarət olan ekzistensial cümlələr sadə bir sintaktik quruluşa malikdir. Lakin müasir ingilis dilində bu qəbildən olan cümlələr çox mürəkkəb bir quruluşa malikdir. İndi imkan daxilində mövcud cümlə nümunələrinə nəzər salaq.

1. *There were birches along the stream (E.H., p.292).*
2. *There were only two rooms in the apartments (E.H., p.294).*

3. *There will be blossoms on the apple trees (E.H., p.327).*

4. *There was time during the war (E.H., p.328).*

Birinci üç cümlədə lokalizator kimi konkret məkan göstərilir, yəni lazım olan bütün komponentlər öz ifadəsini tapır. Dördüncü cümlədə isə zaman zərfliyi cümlənin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən cümlə modelinə daha çox təsadüf edilir. Lakin bir çox hallarda lokalizator işlənmir. Məsələn,

1. *There is a great difference (O.W., p.74).*

2. *There was a silence (O.W., p.103).*

3. *"There was a cat", said the American girls (E.H., p.160).*

4. *"There is some pie too", he said (E.H., p.44).*

Təqdim edilən cümlələrdə lokalizatorun işlənməməsinə baxmayaraq ötürülən informasiya dinləyən üçün başa düşüləndir. Ona görə ki, konkret nitq situasiyası sanki lokalizatoru əvəz etmiş olur. Götürək üçüncü cümləni. Həmin nitq situasiyasında söhbətin küçədə getdiyi üçün pişiyin mövcud olduğu yeri göstərməyə ehtiyac yoxdur. Yaxud götürək dördüncü cümləni. Burada söhbət mətbəxdə getdiyi üçün həmsöhbət olan şəxs yoldaşının nəzərinə çatdırır ki, mətbəxdə yemək üçün bir az da noxud var. Bu qəbildən olan cümlələrin sayı kifayət qədərdir. Belə hallarda danışan və dinləyənin fon bilikləri ön plana çəkilir. Başqa sözlə desək, hər bir halda lokalizator ifadə olunmasa da, implicit olaraq təsəvvür edilir.

Dil materiallarının təhlili göstərir ki, sadə ekzistensial cümlələr bir çox variantlarda təzahür edir. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək.

1. *There as a man siting by it (E.H., p.54).*

2. *There were plenty of nice things floating around it (E.H., p.114).*

3. *There is a breeze (meh, sahil küləyi) coming up (E.H., p.274).*

4. *There was a bright wood fire blazing in the large open hearth (O.W., p.146).*

Bu sahəyə dair xüsusi tədqiqat aparan O.N.Seliverstova belə qənaətə gəlir ki, həmin cümlələrdə işlənən "Participle I" təyin funksiyasında yox, sanki ikinci dərəcəli predikat rolunda çıxış edir. O, buna bənzər cümlələrin "What is happening overthere?" sualının cavabı olması fikrini söyləyir (11, s.35).

Doğrudan da həmin cümlələrin transformasiyası söylənən fikrin doğruluğunu bir daha təsdiq edir. Götürək birinci cümləni. Həmin cümləni biz belə transformasiya edə bilərik: *A man was there and a man was sitting.* Deməli, bu qəbildən olan cümlələrdə sanki iki fikir birləşir. Bizim üçün əsas cəhət ondan ibarətdir ki, burada həm əşyanın mövcudluğundan, həm də onun nə icra etməsi barədə məlumat verilir, ötürülən informasiya daha yığcam şəkildə nəzərə çatdırılır.

Dil materiallarının təhlili göstərir ki, bir sıra hallarda keçmiş zaman feili sifətinin işlənməsinə də təsadüf edilir.

1. *There was a cry heard, and a crash (şaqqıltı) (O.W., p.216).*

2. *He had cleaned it many times, till there was no stain left upon it (O.W., p.216).*

3. *There were two hooks attached to a leader on each rod (E.H., p.49).*

4. *There wasn't anybody ever boxed better than Jack (E.H., p.140).*

Göstərilən cümlələri müvafiq olaraq aşağıdakı kimi transformasiya etmək olur:

1. *There was a cry and it was heard.*

2. *There was no stain as it had not been left.*

3. *There were two hooks and they were attached.*

4. *There wasn't anybody who boxed better than Jack.*

Bu qəbildən olan cümlələrdə də indiki zaman feili sifətində olduğu kimi bir cümlədə iki fikir öz ifadəsini tapır. Əsas cəhət ondan ibarətdir ki, hər bir halda əşyanın mövcudluğu ön plana çəkilir.

Ekzistensial cümlələrdə hansı nitq hissələrinin işlənməsindən danışarkən biz aşağıdakı mənzərə ilə rastlaşırıq. Ən çox işlənən nitq hissələrindən isim və qeyri-müəyyən əvəzlilikləri qeyd etmək olar. Bu sahəyə dair xüsusi tədqiqat aparan V.D.Berlovskaya dil faktlarının təhlilinə əsaslanaraq göstərir ki, ekzistensial cümlələrdə isimlərin işlənməsi 74%, əvəzliliklərin işlənməsi isə 20% təşkil edir. Digər nitq hissələrinin işlənməsi isə 6 faizdir. Həmin tədqiqatda V.D.Berlovskaya belə bir faktı da qeyd edir ki, ekzistensial cümlələrdə mücərrəd isimlərin işlənməsi ümumi isimlərin 76 faizini, konkret isimlərin isə 24 faizini əhatə edir (5, s.8).

Əvəzliliklərin işlənməsindən danışarkən ilk növbədə qeyri-müəyyən əvəzlilikləri göstərmək yerinə düşər. Bu da təbiidir. Ona görə ki, *there* sözü ilə başlanan ekzistensial cümlələrdə işlənən isim və yaxud əvəzlilik qeyri-müəyyənlik kateqoriyasında olur. Dil faktlarına nəzər salaq.

1. *There was water on both sides of the track (E.H., p.52).*

2. *There was a log house on a hill above the lake (E.H., p.291).*

3. *There were two goats and a cat (E.H., p.312).*

4. *There was no applause (E.H., p.210).*

5. *There was a choice of three bridges (E.H., p.83).*

6. *In two or three minutes there was another knock (O.W., p.119).*

7. *There was always something new about them (E.H., p.99).*

8. *There is nothing wrong with me (E.H., 168).*

9. *There is something unfair about its use (O.W., p.43).*

Birinci üç cümlədə konkret isimlər, növbəti üç cümlədə mücərrəd isimlər, sonuncu üç cümlədə isə qeyri-müəyyən və inkar əvəzliyi işlənmişdir. Şübhəsiz, qeyri-müəyyən əvəzliyin işlənməsinə daha çox

təsadüf edilir. Bu da təbiidir. Ona görə ki, *there* sözü ilə formalaşan cümlələrin bilavasitə funksiyası qeyri-müəyyənlik ifadə etməkdir. Əvəzliliklərin işlənməsində bir cəhət xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həmin əvəzliliklərdən sonra tez-tez sifət işlənir.

İnkaredilməz bir faktdır ki, ekzistensial cümlələrdə işlənən isim bir qayda olaraq qeyri-müəyyənlik kateqoriyasında olur. Lakin eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, *there* sözü ilə başlanan cümlələrdə ismin müəyyən artiklla və xüsusi isimlərin işlənməsi hallarına da təsadüf edilir. Lakin bu vəziyyətin səbəbi müəyyən dərəcədə hələ də mübahisəli və tam anlaşılmaz qalır. Biz belə hesab edirik ki, bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün mətn daxili təhlildən istifadə etmək məqsədə uyğundur. İndi konkret olaraq həmin cümlə nümunələrinin işləndiyi mətn parçalarına diqqət yetirək.

1. *There was the bull (buğa, kələ) (E.H., p.222).*

2. *Outside, there is the stirring of birds among the leaves, or the sound of men going forth to their work, or the sigh and sob of the wind coming down from the hills... (O.W., p.129)*

3. *There was the madness of pride in every word he uttered (O.W., p.150).*

4. *There was Sir Henry Ashton, who had to leave England (O.W., p.148).*

5. *There was Retana (E.H., p.224).*

6. *Altogether there had only been these two in twenty years (E.H., p.181).*

Qeyd edilən cümlələrdə müəyyən artiklın, işarə əvəzliyinin və yaxud xüsusi isimlərin işlənməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Onların işlənməsində koqnitiv yanaşma ön plana çəkilir. Mətnin təhlili göstərir ki, onların hər birinin işlənməsində mətnin ümumi məzmunu mühüm rol oynayır. Danışan dinləyənin diqqətini cəlb etmək üçün həmin isimləri xüsusi vurğu ilə tələffüz edərək dinləyənin nəzərinə çatdırır, sanki haqqında danışılan əşya digər əşyalara qarşı qoyulur. Bizim üçün əsas cəhət ondan ibarətdir ki, hər bir halda bu və digər əşyanın mövcudluğu ön plana çəkilir. Onun mövcudluğu müəyyən zaman və məkan kəsiyində baş verir.

Aparılan dil materiallarının təhlili göstərir ki, ekzistensial cümlələrdə mübtəda kimi isim və əvəzliliklərdən başqa digər nitq hissələri də çıxış edə bilər. Belə vasitələrdən biri də cerunddur. Məsələn,

1. *There is going to be a big change (J.G., p.196).*

2. *There was going to be a murder (M.C.B., p.65).*

3. *There wasn't going to be any of that (E.H., p.254).*

4. *There is going to be a moon tonight (E.H., p.50).*

5. *There is no use your telling me that (O.W., p.203).*

Birinci dörd cümlə üç müxtəlif yazıçıların əsərlərindən götürülməsinə baxmayaraq eyni model əsasında formalaşır. Burada nəyinsə baş verməsinə hazırlıqdan söhbət gedir. Birinci cümlədə böyük dəyişikliyin, ikinci cümlədə qatilin formalaşmasından, üçüncü cümlədə nəyinsə baş verməsindən, dördüncü cümlədə ayın çıxacağından xəbər verilir. Beşinci cümlədə isə cerund tərkibi mürəkkəb mübtədə kimi çıxış edərək hər hansı bir hərəkətin icrasının faydası olmadığını göstərir.

Ekzistensial cümlələrdə eyni zamanda feili isim də mübtədə kimi işlənə bilər. Məsələn,

1. *There was all this yelling going on (E.H., p.144).*
2. *There were small clearings around the villages (E.H., p.146).*
3. *Then there was a cutting through red stone (E.H., p.177).*

Cümlələrin məzmunundan göründüyü kimi feili isimlər mübtədə vəzifəsində çıxış edərək feilə xas olan hərəkətlərin mövcudluğunu göstərir. Birinci cümlədə qulaqbatırıcı səsin, ikinci cümlədə təmizlik işlərinin aparılmasından, üçüncü cümlədə isə daşın kəsilməsindən danışılır. Qeyd edilən hallarda onların mövcudluğu ön plana çəkilir. Bura qədər təqdim etdiyimiz cümlələrdə söhbət ekzistensial cümlələrin sadə formasından gedir. Lakin dil faktlarının təhlili göstərir ki, ekzistensial cümlələr geniş şəkildə mürəkkəbləşmiş formada işlənir. Hətta bir cümlədə bir neçə budaq cümlənin işlənməsinə rast gəlirik. Məsələn,

1. *There were labels on them from all the hotels where they had spent nights (E.H., p.167).*
2. *There were only two rooms in the aptments where they lived and he had a room on the top floor of that hotel that cost him sixty francs a month where he did his writing, and from it he hills of Paris (E.H., p.294).*
3. *There were very few people there at that hour and two waiters and the manager came over to the table (E.H., p.322).*

Birinci cümlə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir. *There were labels on them from all* - baş cümlə; *where they had spent nights* isə təyin budaq cümləsidir. İlk baxışda düşünmək olar ki, təyin budaq cümləsinin işlənməsinə ehtiyac yoxdur. Lakin cümlənin tərcüməsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, cümlənin genişlənməsinə səbəb mövcudluğu göstərən əşyanın (label – yarlıq, etiket) haradan peyda olmasını göstərməkdir. Həmin cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi təxminən belə səslənir: *Onların üzərində gecəni keçirdikləri mehmanxanadan olan yarlıqlar (etiketlər) var idi.* İkinci cümlədə də biz təxminən eyni mənzər ilə rastlaşırıq. Mənzildə iki otağın olması fikri sanki digər cümlələri silsilə şəkildə mənaca bir-birinə bağlayaraq vahid bir fikri formalaşdırır. Üçüncü cümlədə isə *there* sözü ilə başlayan ekzistensial cümlə *and* bağlayıcısı ilə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlənin bir komponenti kimi çıxış edir.

Məlum olduğu kimi təyin budaq cümlələrində nisbi əvəzliliklərin mübtədə funksiyasında işlənmədikdə buraxılması hallarına təsadüf edilir. Məhz ekzistensial cümlələrdə də bu hadisə baş verir. Hələ vaxtilə A.İ.Smirnitskiy belə hallardan danışarkən qeyd edirdi ki, hətta nisbi əvəzlilik mübtədə funksiyasında olmasına baxmayaraq *there is* tipli cümlələrdə buraxıla bilər. A.İ.Smirnitskiy göstərir ki, *There is a man who wants to see you* cümləsini *There is a man wants to see you* şəklində işlətmək olar. O, bu vəziyyəti onunla əlaqələndirir ki, *there is* tipli cümlələrin işlənməsində dil daşıyıcıları müəyyən vərdişə yiyələnmişlər. Məhz buna görə də hər hansı bir üzvün buraxılmasına baxmayaraq ötürülən informasiya asanlıqla anlaşılır (12, s. 98). Məsələn, *There is a man who lives in London* cümləsini *There is a man lives in London* şəklində işlətmək mümkündür.

Bu qəbildən olan inkar cümlələr mənanı qüvvətləndirmək üçün geniş şəkildə işlənir (4, s.1407).

There was a student who didn't pass the exam (Bir tələbə qeyri-kafi qiymət alıb)

There wasn't a student who passed the exam (Hamı qeyri-kafi qiymət alıb)

Hər iki cümlə inkar formada işlənə bilər. Təbii ki, hər iki tərəf inkar formada olduqda məna müsbət olur. *There wasn't a student who didn't pass the exam* (Hamı imtahandan qiymət alıb).

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, bir çox hallarda ekzistensial cümlələrdə işlənən mübtədə haqqında verilən informasiya aydın olmur, onun açıqlanması yalnız təyin budaq cümləsi vasitəsilə reallaşır. Məsələn,

1. *There are many things that we would throw away if we were not afraid that others might pick them up* (O.W., p.52).

2. *There were moments, later on, when it had the wild passion of violings* (O.W., p.54).

3. *There was pity in her eyes that became laughter on her lips* (O.W., p.71).

4. *There are only two kinds of people who are really fascinating – people who know absolutely everything, and people who know absolutely nothing* (O.W., p.85).

5. *There was something about Dorian that charmed everybody* (O.W., p.119).

6. *There was Sir Henry Ashton, who had to leave England* (O.W., p.148).

7. *There is someone at White's who wants immensely to know you* (O.W., p.211).

8. *There was something in the shape of his fingers that I hated* (O.W., p.147).

İndi hər bir cümlədə antesedent (təyin olunan söz) kimi işlənən ismin və yaxud əvəzliyin açıqlanmasına nəzər salaq.

Birinci cümlədə antesedent kimi çıxış edən *many things* birləşməsinin mənası yalnız ondan sonra işlənən təyin budaq cümləsi vasitəsilə açıqlanır. Biz bunu Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə daha aydın şəkildə görürük. *Bizim kənara atacağımız çoxlu şeylər var....*

Beşinci cümlədə antesedent kimi işlənən *something* qeyri-müəyyən əvəzliyin mənası da özündən sonra işlənən təyin budaq cümləsi vasitəsilə konkretləşir. *Dorianda hər kəsi valeh edən nə isə bir şey var idi.*

Və yaxud altıncı cümlənin tərcüməsinə nəzər salaq: *Londonu tərk etməli olan Cənab Henri Aşton var idi.*

Təqdim edilən əksər cümlə nümunələrində bir cəhət xüsusilə diqqəti cəlb edir. Sanki iki cümlə birləşərək mövcudluğu nəzərə çatdıran ismin və yaxud əvəzliyin aydınlaşmasına imkan yaradılır. Başqa sözlə desək, dildə kontaminasiya hadisəsi baş verir. Bu münasibətlə İ.Həmidovun söylədiyi fikir mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, qeyd edir ki, dildə kontaminasiya hadisəsi dildə struktur-semantik dəyişikliyin baş verməsində mühüm rol oynayır. Kontaminasiya nəticəsində iki və ya daha artıq dil vahidləri qarşılıqlı şəkildə bir-birinə nüfuz edir və bunun nəticəsi olaraq öz ilkin mənasını saxlamaqla onlar monopredikativ konstruksiyaya çevrilir (7, s.60). Məhz bunun nəticəsidir ki, bütün hallarda cümlənin nə qədər mürəkkəbləşməsindən asılı olmayaraq mövcudluq anlayışı özünü göstərir.

Deməli, struktur baxımdan ekzistensial cümlələr iki formada özünü göstərir: 1) sadə, 2) mürəkkəbləşmiş.

1. *There are lots of people like that (J.G., p.86).*

2. *There were moments when he was extremely sorry for himself (J.G., p.99).*

Sual oluna bilər. Müasir ingilis dilində ekzistensial cümlənin başqa növü varmı? Dil faktlarının təhlili göstərir ki, digər bir quruluşa malik olan ekzistensial cümlə tipi də qeyd edilən cümlə tipi ilə paralel işlənir. Dil nümunələrinə nəzər salaq.

1. *In the next machine was a major (E.Hemingway, p.84).*

2. *On the other side were snowy mountains (E.Hemingway, p.146).*

3. *...outside the window were dusty trees (E.Hemingway, p.177).*

4. *At the window table were two girls (M.C.Beaton, p.14).*

İlk baxışda elə düşünmək olar ki, göstərilən cümlə tiplərində inversiya hadisəsi baş verir. Lakin həmin cümlələrin işləndiyi mətn parçalarının təhlili göstərir ki, belə cümlələrdə inversiyadan söhbət gedə bilməz. İstənilən sıra dəyişikliyi mətnin mənasının pozulmasına gətirib çıxarır. Bu haqda irəlidə geniş məlumat veriləcək.

Qeyd etmək istərdik ki, ilk baxışda sadə görünən bu məsələ ingilis dilçiliyində olduqca mübahisə doğuran bir məsələ ilə əlaqədardır. Bu da

ondan ibarətdir ki, *There is a dog in the yard* tipli cümlələrdə inversiya hadisəsi baş verir yoxsa yox?

Bu məsələyə dair mövcud nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, qeyd edilən məsələyə münasibətdə dilçilər arasında bir-birinə zidd olan iki fikir hökm sürür. Bir qrup dilçilər belə qənaətə gəlirlər ki, ingilis dilinə xas olan normal söz sırası (mübtəda+xəbər+tamamlıq) pozulduğu halda inversiya hadisəsi baş verir. Məsələn, X.D.Tsutsayeva öz tədqiqatında ekzistensial cümlələrdə inversiyadan danışarkən onun üç növünü göstərir (13, s.4).

a) *there* sözü ilə başlanan cümlələrdə inversiya (*there*+feil+mübtəda+zərf; zərf+*there*+feil+mübtəda)

b) sadə inversiya (zərf+feil+mübtəda)

c) ikili inversiya (feil+zərf+feil+mübtəda)

Həmin modellərə müvafiq olaraq X.D.Tsutsayeva aşağıdakı cümlə nümunələrini təqdim edir:

a) *There was a yacht in the cabin. In the bar there was a fellow.*

b) *On one side was his judicial integrity.*

c) *Lying on the floor was a broken comb.*

Deməli, *There is a dog in the yard* tipli cümlələrdə inversiya hadisəsinin olması fikrini ona əsaslanaraq qeyd edirlər ki, burada xəbər mübtədadan sonra yox əvvəl gəlir.

İngilis dilçiliyində *There is a dog in the yard* tipli cümlələrdə inversiya hadisəsinin baş verməməsini söyləyən dilçilərin irəli sürdükləri dəlillər daha çox reallığı əks etdirir. Məhz buna görə biz də həmin qəbildən olan cümlələrdə inversiya hadisəsinin baş vermədiyini söyləyən tədqiqatçıların fikirlərinə tərəfdar oluruq. Bu haqda söyləyən bəzi məsələlərə nəzər salaq.

B.A.İlyiş “İngilis dilinin tarixi” adlı əsərində qeyd edir ki, qədim ingilis dili mətnlərində *it is easy...* və *there is a book* tipli cümlələrin işlənməsinə təsadüf edilirdi (3, s.124). Söylənən bu fikirdən belə qənaətə gəlmək olur ki, həmin cümlə növləri tarixən sadə cümlənin ayrıca bir növü kimi formalaşmışdır.

B.A.İlyiş müasir ingilis dilində söz sırasından danışarkən bir daha qeyd edir ki, elə cümlə növü var ki, orada normal söz sırası xəbər+mübtəda əsasında formalaşır: *There is a dog in the yard*. B.A.İlyiş həmin qəbildən olan cümlələri mövcudluq cümlələri adlandırır (2, s.239).

N.P.Kolpakova özünün “Müasir ingilis dilində inversiya” adlı məqaləsində bir çox məsələlərin aydınlaşmasına cəhd edir. Bizcə, bir çox hallarda onun söylədiyi fikirlər reallığı düzgün əks etdirir. Belə məsələlərdən biri də ekzistensial cümlələrə xas olan xəbər+mübtəda söz sırasıdır. O, həmin söz sırasını ekzistensial cümlə üçün normal söz sırası hesab edir. Burada inversiya hadisəsinin baş verməməsini mümkünsüz hesab edir (9, s.42).

İnversiya məsələsinə dair xüsusi tədqiqat aparan O.İ.Musayev qeyd edir ki, müasir ingilis dilində “*there*” formal sözü ilə başlanan nəqli cümlələrə xas olan söz sırası ənənəvi olaraq inversiya adlandırılır. O, əlavə edir ki, həmin cümlələr həm məzmun, həm də formaca xüsusi qrup cümlə hesab edilir və buna görə də bu cümlələrdə baş üzvlərin “xəbər” + “mübtəda” şəklində düzülməsi adi söz sırası hesab edilir (1, s.413).

Göründüyü kimi O.İ.Musayev haqlı olaraq qəti şəkildə həmin cümlələrdə inversiya hadisəsinin baş vermədiyini əsaslı surətdə nəzərə çatdırır.

T.V.Vorontsova “Mövcudluq bildirən cümlələrin semantik-sintaktik formalaşmasından” danışaraq belə qənaətə gəlir ki, mövcudluq cümlələri öz spesifikasiyi və semantik baxımdan müstəqilliyi ilə nəqli cümlənin digər tiplərindən fərqlənir (6, s.4).

Göstərilən bu kimi fikirlərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Biz öz tədqiqatımızda o fikri əsas götürürük ki, ekzistensial cümlələr istər quruluşuna, istərsə də məzmununa görə nəqli cümlənin digər növlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. Biz bir daha O.Yespersenin söylədiyi fikri qeyd etmək istərdik ki, ekzistensial cümlələr qrammatik quruluşundan asılı olmayaraq əksər dillərə xasdır. Hər bir dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq ekzistensial cümlələr xüsusi söz sırasına malikdir (8, s.166).

Biz X.D.Tsutsayevanın *In the bar there was a fellow* tipli cümlələrdə inversiya hadisəsinin baş verməsi fikrini təbii hesab edirik. Hələ vaxtilə A.İ.Smirnitskiy qeyd edirdi ki, zərfliyin cümlədə yeri çox dəyişkən olur. Lakin zaman və yer zərfliyinin cümlədə normal yeri cümlənin sonundadır. Xüsusən *there is...* tipli cümlələrdə yer zərfliyi cümlənin sonunda işlənir. Yer zərfliyinin həmin cümlələrin əvvəlində işlənməsi inversiya hadisəsi olaraq danışanın emosional münasibətindən irəli gəlir (12, s.228).

X.D.Tsutsayevanın göstərdiyi aşağıdakı cümlə tiplərində inversiya hadisəsinin baş verməsi qeyd edilir. *On the one side was his judicial integrity* (13, s.11).

Bu sahəyə dair xüsusi tədqiqat aparan M.V.Lazarkeyeviç konkret dil faktlarına əsaslanaraq belə qənaətə gəlir ki, həmin qəbildən olan cümlələr hər hansı bir əşyanın müəyyən bir yerdə mövcudluğunu göstərir. Belə cümlələr öz spesipik xüsusiyyətləri ilə nəqli cümlənin digər növlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. Burada inversiya hadisəsi baş vermir. O, aşağıdakı beş prinsipə əsaslanaraq öz fikrini sübuta yetirməyə çalışır: (10, s.36)

1. Həmin cümlələrdə mövcudluq ifadə edən xəbər ayrı vurğu ilə tələffüz edilmir.

2. Bu qəbildən olan cümlələr əsasən təsvirlərdə istifadə edilir. Haqqında ilk dəfə danışılan əşyanın mövcudluğu haqqında məlumat verilir.

3. Belə cümlələrdə yer zərfliyi ilə baş üzvlər arasında fasilə (pauza) olur. *Below the house (pauza) was a little stream.*

4. Zaman formalarının işlənməsində də belə cümlələrdə məhdudiyyətlər var. Burada əsasən Present və Past Indefinite zaman formaları işlənir.

5. O cümlələr, demək olar ki, inkar formada işlənmir.

Bu prinsiplərdən çıxış edərək M.V.Lazarkeyeviç belə qənaətə gəlir ki, qeyd edilən cümlə növü ekzistensial cümlələrin digər bir qrupunu təşkil edir. Doğrudan da dil faktlarının təhlili göstərir ki, qeyd edilən cümlə növləri müxtəlif məqamlarda geniş şəkildə işlənir.

R.Kverk və digər müəlliflərin tərtib etdikləri "Comprehensive grammar of English" adlı əsərdə də təxminən M.V.Lazarkeyeviçin söylədiyi fikrin doğru olduğu bir daha diqqəti cəlb edir. Onlar "*In the garden was a sundial*" (günəş saati) tipli cümlələri verərək qeyd edirlər ki, yer zərfliyi (*in the garden*) xəbərdən sonra işlənən mübtədanın yerini müəyyənləşdirdiyi üçün *there* sözünün işlənməsinə qrammatik tələbat yaranmır. Onlar həmin cümlələri zərfliklərlə başlayan ekzistensial cümlələr adlandırır (Existential sentences with initial adjuncts) (4, s.1409).

Bizcə, belə hallarda *there* sözünün işlənməməsinə irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, əsas səbəb ondan ibarətdir ki, ekzistensial cümlələrdə işlənən *there* müəyyən dərəcədə öz leksik mənasını, yəni məkan anlayışını saxlayır. Məhz buna görə də *in the garden* tipli yer zərfliklərinin və məkan anlayışı bildirən *there* sözünün ikisindən birinin işlənməsinə zərurət yaranır. Dil faktlarının təhlili göstərir ki, qeyd edilən ekzistensial cümlələr geniş şəkildə işlənir.

1. *On the other side was the sea (E.H., p.177).*

2. *Behind the house were fields and behind the field was the timber (E.H., p.291).*

3. *Over the gable were "two golden apples" (O.W., p.134).*

4. *At the next table was a man with his wife (M.C.B., p.14).*

5. *Next to it was a dress shop (M.C.B., p.36).*

6. *On the screen was a large canvas (J.G., p.16).*

Təqdim edilən dil nümunələri müxtəlif bədii əsərlərdən götürülmüşdür. Bu onu göstərir ki, bu quruluşa malik olan ekzistensial cümlələrin işlənməsi təsadüfi xarakter daşıyır.

R.Kverk və digər müəlliflər qeyd edirlər ki, xüsusən mövcudluq bildirən mübtədalar müəyyənlik bildirdikdə *there* sözünün buraxılması meyli tədricən yüksəlir (4, s.1410). Dil faktları həqiqətən söylənen bu fikrin reallığı düzgün əks etdirdiyini göstərir. Məsələn,

1. *In the upper bunk was her husband (E.H., p.30).*

2. *In the doorway was the maid (E.H., p.163).*

3. *On the other side was the sea (E.H., p.177).*

4. *Opposite was the Duchess of Harley (O.W., p.41).*

5. *Beyond them were Mr. and Mrs. Brett and their three children (M.C.B., p.14).*

Bu qəbildən olan cümlələrin mübtədası qeyri-müəyyənlik kateqoriyasında olan cümlələrə nisbətən işlənməsi müəyyən dərəcədə azlıq təşkil edir. V.D.Berlovskaya ekzistensial cümlələrdə mübtədanın müəyyənlik və yaxud qeyri-müəyyənlik kateqoriyasında olmasının hesablanmasını apararaq belə qənaətə gəlir ki, qeyri-müəyyənlikdə olan mübtədalar 85%, müəyyənlik kateqoriyasında olan mübtədalar isə 15% təşkil edir (5, s.9). Şübhəsiz, hansı formanın işlənməsi danışanın və dinləyənin fon biliklərindən, həmçinin onların koqnitiv yanaşmasından asılıdır.

Sual oluna bilər: *to be* feilindən başqa daha hansı feillər ekzistensial cümlələrdə işlənə bilər?

V.D.Berlovskaya isə öz tədqiqatında leksik-qrammatik əlamətlərə əsaslanaraq ekzistensial cümlələrdə işlənən feillərin sayının təxmini olaraq 182 olduğu qənaətinə gəlir. Burada söhbət həm təsirli, həm də təsirsiz feillərdən gedir: *appear, arise, break, die, live, run, reach* və s. (5, s.11)

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, bu qəbildən olan feillərin işlənməsində ekzistensial cümlələr iki formada təzahür edir:

1. Həmin cümlələr *there* sözü ilə başlanır.

2. Bu cümlələr yer zərfliyi ilə başlanır.

Hər bir variant üzərində ayrı-ayrılıqda dayanacaq.

1. *Suddenly there came a knock to the door, and her heard Lord Henry's voice outside (O.W., p.96).*

2. *There seemed no harm in it (M.C.B., p.172).*

3. *When the second act was over there came a storm of hisses (O.W., p.85).*

4. *In the doorway stood the maid (E.H., p.162).*

5. *In the centre of the room stood the full-length portrait of a young man (O.W., p.7).*

6. *Next to her sat Sir Thomas, a Radical member of Parliament (O.W., p.41).*

7. *On a table by her side lay a mandolin and an apple (O.W., p.141).*

8. *On a peach coloured divan sat Lady Narborough (O.W., p.168).*

Təqdim edilən cümlələrin mənalарına diqqətlə nəzər yetirdikdə aydın hiss olur ki, bütün feillər bir leksik-semantik qrupda birləşir. Onları birləşdirən ümumi məna var ki, o da həmin feillərin mövcudluq ifadə etməsidir. İstənilən cümlədə xəttlə ayrılan feilləri asanlıqla mövcudluğun

universal ifadə vasitəsi olan *to be* feili ilə əvəz etmək olar. *In the doorway stood the maid* → *In the doorway was the maid*.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, ilk baxışda sadə görünən ekzistensial cümlələr mürəkkəb quruluşa və ifadə vasitələrinə malikdir.

Bütün yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı qənaətə gəlirik:

İngilis dilində ekzistensial cümlələr sadə və mürəkkəbləşmiş formada ola bilər. Həmin cümlələr iki formada işlənir: a) “*there*” sözü ilə başlanan ekzistensial cümlələr; b) yer zərfliyi ilə başlanan ekzistensial cümlələr. Məqalədə o fikir əsas götürülür ki, hər iki cümlə modelində inversiya hadisəsi baş vermir. Bu tip cümlələr cümlə tipologiyasında özünəməxsus bir yer tutaraq quruluşuna görə digər cümlə tiplərindən öz spesifikasiyi ilə seçilir. Ümumiyyətlə ekzistensial cümlələr dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq müxtəlif formada təzahür edərək mövcudiyyət hökmü ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Türksevər (Musayev) O. İngilis dilinin qrammatikası (Praktik və nəzəri). Bakı-Qismət-2007.
2. Ilyish B.A. The structure of modern English. Издание второе. Ленинград, Изд-во “Просвещение”, 1971.
3. Ilyish B.A. History of the English Language. Ленинград, Изд-во “Просвещение”, 1973.
4. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. Comprehensive Grammar of the English Grammar. Index by David Crystal Longman London and N.Y., 1985.
5. Берловская В.Д. Предложения со служебным “there” в современном английском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1967.
6. Воронцова Т.В. Семантико-синтаксическая организация бытийного предложения. Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Ленинград, 1981.
7. Гамидов И.Г. Философия грамматики паремиио-фразеологических единиц. Баку-Мутарджим-2017.
8. Есперсен О. Философия грамматики. Москва, Изд-во Иностранной литературы. 1958.
9. Колпакова Н.П. Инверсия в современном английском языке // Ученые записки. ЛГПИ им. А.И.Герцена. Том 157. Факультет английского языка, Ленинград, 1958.

10. Лазаркевич М.В. Об одном типе повествовательных предложений в английском языке // Иностранные языки в школе, 1956, №2.
11. Селиверстова О.Н. Семантический анализ экзистенциальных и посессивных конструкций в английском языке. В кн.: Категории бытия и обладания в языке. Москва, Изд-во “Наука”, 1977.
12. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва, Изд-во литературы на иностранных языках, 1957.
13. Цуцаева Х.Д. Коммуникативно-синтаксическая организация инвертированных экзистенциальных предложения в современном английском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Пятигорск, 1990.

Bədii ədəbiyyat

14. Selected stories by Ernest Hemingway, Progress publishers. Moscow, 1971.
15. Oscar Wilde. The picture of Dorian Gray. Kiev, Dnipro publishers, 1978.
16. Beaton M.C. Death of a nag. The Mysterious press. Published by Warner Books. Printed in the USA. 1995.
17. John Galsworthy. The Forsyte Saga. To Let. Book 3. Изд-во “Прогресс” Москва, 1975.

Sh.Mammadova

The structure of existential sentences in English Summary

The article deals with the syntactic structure of the existential sentences in English. Two types of existential sentences are distinguished: a) bare (real) existential sentences; b) complicated existential sentences. Existential sentences forming a separate independent group differ from other types of sentences both semantically and structurally.

According to their structure existential sentences are divided into two groups: a) existential sentences with “*there*” (*There is a book on the table*); b) existential sentences beginning with a certain adverbial modifier of place (*On the other side were snowy mountains*). The author supports the idea that in both types of existential sentences word order is normal. There is no inversion in such types of sentences. In existential sentences the subject may be expressed by different nouns, the predicate – by different verbs of being, and the location – by different words marking space.

Ш.Мамедова

Структура бытийных предложений в английском языке Резюме

В статье рассматривается синтаксическая структура бытийных предложений в английском языке. Выделяются два типа бытийных предложений: а) собственно-бытийные предложения; б) бытийные предложения с осложненным значением бытия. Бытийные предложения являются семантически и структурно самостоятельными типами предложений. С точки зрения структуры имеются следующие типы бытийных предложений: а) бытийные предложения со служебным *“there”* (*There is a book on the table*); б) бытийные предложения с порядком слов – *“обстоятельство” + “сказуемое” + “подлежащее”* (*On the other side were snowy mountains*). Автор разделяет точку зрения, согласно которой в обоих бытийных предложениях порядок слов является нормальным.

В подобных предложениях инверсия отсутствует. В бытийных предложениях подлежащее может выражаться именами существительными, герундием, отглагольными существительными, сказуемое – глаголами бытия, а локализатор – различными словами, выражающие пространство.

Rəyçi: Azad Məmmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor

KÜBRA VƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ TİBBİ TERMINLƏRDƏ KÖK VƏ ÖN ŞƏKİLÇİLƏRİN MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ İFADƏ FORMALARI

Açar sözlər: kök, prefiks, suffiks, Azərbaycan dili, ərəb dili, tibbi terminologiya.

Ключевые слова: корень, префикс, суффикс, азербайджанский язык, арабский язык, медицинская терминология.

Key words: root, prefix, suffix, the Azerbaijani language, the Arabic language, medical terminology.

Dilçilik elmində kök əsas mənanın daşıyıcısı olub, heç bir affiks qəbul etmədən, morfoloji cəhətdən təcrid olunmuş vəziyyətdə mənanı ifadə edir. Kökün Azərbaycan dilində və ərəb dilində ifadə formaları fərqlidir. Azərbaycan dilində kök ayrılıqda məna verib, bütün morfoloji vəziyyətlərdə dəyişməz qalır. Ərəb dilində isə kök (جزر ج جزور) üç samitdən, az bir qismi dörd samitdən ibarət olur.

“Tibbi terminologiyada da söz quruluşunda kök əsas faktordur. Kök sözün əsas hissədir və əsas mənanı ifadə edir” [4, s. 147]. Bundan əlavə, tibbi sözlərin daha çoxu qədim yunan və latın sözlərindən düzəldilmişdir. Bəzilərinin isə ərəb, anqlo-sakson və latın kökləri vardır. Məsələn, *cytologia* sözünün kökü *cyt* yunan sözü olan *kytos* sözündən gəlir və mənası hüceyrə, *logiya* suffiksi isə elm deməkdir. Beləliklə, *cytologia* hüceyrə haqqında elm - *عِلْمُ الْخَلَايَا* deməkdir.

Tibbi terminologiyada bir çox terminlər eyni kökdən yarana bilər, aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Cardialgia-kardialgiya – حُرْقَةُ الْفُؤَادِ، ألم في منطقة القلب

Cardiovascular - kardiovaskyular (ürək-damar) xəstəlik – أمراض القلب و الأوعية الدموية

Electrocardiographia –elektrokardioqrafiya – تَحْطِيطُ الْقَلْبِ الْكَهْرَبَائِيَّ

Tachycardia - taxikardiya – إِسْرَعُ (تَسْرُعُ) الْقَلْبِ

Yuxarıdakı terminlər hamısı Azərbaycan dilində *ürək* və ərəb dilində isə *قلب* mənasını verən, latınca *cardio* terminindən yaranmışdır. Kardialgiya ürək ağrısı, kardiovaskyular xəstəlik ürək və qan damarlarına aid xəstəlik, elektrokardioqrafiya ürəyin fəaliyyəti zamanı yaranan elektrik sahələrinin

qeydiyyatını və tədqiqini aparan metodika, taxikardiya isə ürək xəstəliyi simptomu deməkdir.

Kök həmçinin terminin ortasında da ola bilər, məsələn, *periadnexitis* kök “adnex” uşaqlıq artımları mənasını verən latın sözüdür, “peri” prefiksi ətraf deməkdir və “itis” suffiksi isə iltihab mənasını verir. Beləliklə, *periadnexitis* uşaqlıq artımları peritonunun iltihabı - إلتِهَابٌ حَوْلَ الْمُلْحَقَاتِ deməkdir.

Bəzən kök sözün sonunda da istifadə edilə bilər. Məsələn, limfa toxumasında bədənə paylanan sümük iliyində formalaşmış ağ qan hüceyrəsi mənasını verən *lymphocytus* (limfosit) - خَلِيَّةٌ لِّمْفِيَّةٌ terminində olduğu kimi “cyt” kökdür və hüceyrə deməkdir.

Tibbi terminlər birdən çox kökdən ibarət ola bilər. Məsələn, *neurocytus* termini sinir mənasını verən “neuro” və hüceyrə mənasını verən “cyt” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və sinir hüceyrəsi - خَلِيَّةٌ عَصَبِيَّةٌ deməkdir.

“Bəzi tibbi terminlər ikidən daha artıq kökdən ibarət ola bilər. Məsələn, *neuroensefalomielopatiya* (*neuroencephalomyelopathy*) termini üç kökdən və bir suffiksdən ibarətdir (*neur-o-encephal-o-myelo* və *pathy* suffiksi)” [1, s. 65]: sinir - عَصَابٌ, beyin - دِمَاعٌ, sümük iliği - نُخَاعٌ, xəstəlik - اِعْتِلَالٌ, -yəni, beyin, sinir və onurğa iliği xəstəlikləri.

Terminin kökünün hansı olduğunu bilmək və kökün mənasını başa düşmək bütün termini anlamağa kömək edir.

“Tibb terminləri əsas üç hissədən ibarət olurlar: kök, prefiks və suffikslərdən. Söz kökünə prefiks, infiks və suffiks sonradan əlavə olunur və birləşmiş ümumi tibbi termin yaranır” [3, s. 6].

Dilçilik elmində kökə münasibətdə tutduğu mövqeyə görə şəkilçilər üç qrupa ayrılır: suffikslər, infikslər və prefikslər. Suffikslər söz kökündən sonra işlənən şəkilçilərə deyilir. Azərbaycan bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər söz kökündən sonra işlənir. Eyni zamanda ərəb dilində də suffikslərdən (لاحقة ج لواحق) müəyyən qədər istifadə olunur.

İnfikslər söz kökünün ortasında işlənən şəkilçilərə deyilir. İnfiks sözün ortasında – kök tərkibində işlənən elə morfemlərdəndir ki, kökün mənasını dəyişir. İnfikslər (حَشَوٌ، داخله) əsasən flektiv dillər, ərəb dili üçün xarakterikdir. Azərbaycan dilində isə bu cür prosesə rast gəlinmir.

Prefikslər söz kökündən əvvəl işlənən şəkilçilərə deyilir. Prefiks sözün önünə artırılıb, ona leksik-qrammatik mündərcə verən morfemdir. Aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində prefiks yoxdur. Prefikslər Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğun gəlmir, bu dildə işlənən prefikslər ərəb və fars dillərindən keçən alınma sözlərdir. Sami dillərdən ərəb dilində prefikslərə (سابقة ج سوابق) geniş rast gəlmək olur. “Ərəb

dilində söz quruluşunda prefikislər samit səsli və sait (hərəkə) səsli olaraq semantik və səsli təsir edici xüsusiyyətə sahibdir” [2, s. 23].

Tibbi terminologiyada prefikslərdən geniş şəkildə istifadə olunur. Prefiks tibbi terminlərdə söz tərkibinin əsas hissələrindən biridir və sözün əvvəlində işlənir. Məsələn, **per**anum, **or**onasal və s. hər prefiksin öz mənası vardır:

anti - ضِدّ، مُضَادّ، عَكْس

hydro - مائي

per - كُلِّ وَقْتٍ، خِلَال

oro - فَمَوِي

Prefiks daima sözün əvvəlində gəlir və ondan əvvəl qoyulanda onun yeni köməkçi mənası olur. Prefikslər adətən sözün kökünə artırılır, ona yeni məna verir və mənasını dəyişdirir. Məsələn, natal sözü doğum (الولادة) deməkdir. Əvvəl - قَبْل mənasını verən *ante* prefiksini artırıqda *antenatalis* tibbi termini doğum öncəsi - قَبْل الْوِلَادَةِ mənasına gəlir. Dan², sız⁴ - عَنْ mənasını verən “a” prefiksi köklərə artırılaraq onun mənasını dəyişib əksmənalı sözlər yaradır. Məsələn, Septicus - septik (mikroblu) - اِنْتَانِيّ;

Asepticus - aseptik (zərərli mikroorganizmlərdən təmizlənmiş) - طَاهِر، مُطَهَّر

Eyni prefiks müxtəlif sözlərə əlavə edilə bilər. Məsələn, *anti* prefiksi:

Depressio- depressiya - اِكْتِيَابٌ ↔ *antidepressio - antidepressiya* - مُضَادّ لِلاِكْتِيَاب - depressiyaya qarşı;

Biotic- biotik - حَيَوِيّ ↔ *antibiotic- antibiotik* - مُضَادّ حَيَوِيّ - yaşayan orqanizmin inkişafını məhv edə bilən maddə.

Azərbaycan və ərəb dillərində bəzi prefikslər müqayisəli şəkildə:

Ön şəkilçi (prefiks)	Azərbaycan dilində	Ərəb dilində
ac, ak	a ² , istiqamət	إِلَى، نحو
acid	turşu, asit	حَامِض، حَمْضِي
actin, actino	şüa	شُعَاع، شُعَاعِي
bar, baro	təzyiq	ثَقْل، ضَغْط
bio, bi	canlı	حَيَاة، حَيَوِي
batho, bathy	dərin	عَمِيق، عمقي
calor	istilik	حَرَارَة
capit	baş	رَأْس
de	altında, aşağısında	تَحْت
demi	yarı	نِصْف
dendr, dendro	ağac	شَجَرَة، شَجَرِي
en	da ² , üzərində	فِي، عَلِي، دَاخِل

eury	geniş	وَاسِع
fer	dəmir	حَدِيد
fil	lif, ip	خَيْط
femin, gemini	ekiz, ekizlik	تَوَّام، تَوَّامِي
geo	torpaq, yer	تُرَاب، أَرْض
helio	günəş	شَمْس، شَمْسِي
hem	qan	دَم
iatr	həkim	طَبِيب
jeiun, jejuno	susuz	جَوْعَان، صَائِم
kyano	mavi	أَزْرَق
keno	boş	فَارَغ، خَالِي
lip, lipo	piy	شَحْم، شَحْمِي
mes, meso	orta	وَسْطِي، وَسْط
mogi	çətin	صُعْب، صُعُوبَة
nano	balaca	صَغِير
neo	yeni	جَدِيد
coul, oculo	göz	عَيْن، عَيْنِي
ov, ovi, ovo	yumurta	بَيْضَة، بَيْضِي
ped, pedia	uşaq	طِفْل، طِفْلِي
phleg, phlog,	iltihab	الْتِهَاب
ren	böyrək	كُلْيَة، كُلْيِي
rhin, rhino	burun	أَنْف، أَنْفِي
somat, somato	cism	جِسْم، جِسْمِي
somni	yuxu	نَوْم، نَوْمِي
tacho	sürətli	سَرِيع، سُرْعَة
therap, therapy	müalicə	عِلَاج، عِلَاجِي
un, uni	tək	أَحَادِي، وَاحِد
utero	uşaqlıq	رَحِم، رَحْمِي
vesic, vesico	sidik kisəsi	مَثَانَة، مَثَانِي
viscero	dolğu	حَشَو، حَشَوِي
xanth, xantho	sarı	أَصْفَر، صَفْرَاوِي
xero	quru	جَاف، جَفَافِي
zo, zoo	heyvan, həyat	حَيَوَان، حَيَاة
zym, zymo	enzim, ferment	خَمِيرَة، خَمِيرِي

Beləliklə, qeyd edək ki, müasir tibbi terminologiya xeyli dərəcədə latın sözdüzəldici elementləri, yəni, kök, prefikslər və suffikslər əsasında düzəldilmiş sözlərdən ibarətdir. Azərbaycan və ərəb dillərində söz köklərini, prefikslərin və suffikslərin mənasını bilmək tərcüməçiyə tibbi terminləri tam şəkildə qavramaq imkanı verir. Eyni zamanda tibbi terminlərdə işlənən prefikslərin mənasını bilmək hər iki dildə tibbi mətnləri daha yaxşı anlamağa

kömək edir. Məhz buna görə də bu istiqamətdə araşdırmaların aparılması mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

- 1.Argeg.M.G. The problems of Translating Medical Terms from English into Arabic. Durham: Durham University Press, 2015, 265 s.
2. عمّار إرحيل المجالي. السوابق و أثرها في بنية الكلمة العربية، جامعة مؤتة، 2003، 251 ص
- 3.مبارك أحمد عبد الهادي الطالب. المطلحات الطبية باللغة العربية، المدينة المنورة، 2011، 200 ص
4. أ.د. صادق الهاللي/ السوابق و اللواحق في مصطلحات العلوم الطبية. مَجَلَّةُ مَجْمَعِ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ. الأَرْدُنِّي، 1987، 147-198 ص

K.Valiyeva

In the Azerbaijani and arabic languages the comparative expression forms of roots and prefixes in medical terminology

Summary

There are many studies on word structures in linguistics. It is clear from these studies that the structure of the word has a number of peculiarities in the world languages.

In terminology it is also important to study the word structure. From this point of view, the study of the word structure in medical terminology is one of the most important problems in linguistics.

It is known that medical terminology consists of three parts according to their structure: root, prefix and suffix. Roots are words that form the basis of medical terms. At the same time, prefixes are also important components in medical terminology, especially in inflected languages like Arabic languages.

The article deals with the derivation and usage of words in medical terminology.

The author preferred here to study and analyze comparatively the root and affiliation structure and spelling rules of medical terminology in the Azerbaijani and Arabic languages.

Thus, he has come to such conclusion that knowing the meaning of root and prefixes used in medical terminology and analyze them comparatively are of particular importance in solving the problems encountered during medical translation between the two languages.

К. Валиева

**сравнительные формы выражения корня и приставок в
медицинских терминах азербайджанского и арабского языков**

Резюме

В лингвистике существует значительное количество исследований составаслова. Из этих исследований ясно, что состав слова имеет ряд своеобразных особенностей в мировых языках.

В терминологииизучение состава слова является важным вопросом. С этой точки зрения изучение состава слова в медицинской терминологии является одной из важнейших проблем лингвистики.

Известно, что медицинские термины состоят из трех частей: корня, префиксов и суффиксов. Корни - это слова, которые составляют основу медицинских терминов. В то же время префиксы являются важными аффиксами медицинской терминологии, в том числе и таких флективных языков, как арабские.

В статье рассматриваются правила образования и использования слов в медицинской терминологии.

Автор предпочел сравнительные исследования и анализ корневой и аффиксной структуры медицинских терминологий на азербайджанском и арабском языках.

Таким образом, он пришел к такому научному выводу, что знание значения корня и префиксов, используемых в медицинской терминологии, и их сравнительный анализ, имеют особое значение для решения проблем между двумя языками, возникающих во время медицинского перевода.

Rəyçi: Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

AMEA-nın müxbir üzvü,

filologiya elmləri doktoru, professor

СОЛМАЗ АМИРОВА

Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
amirova1968@list.ru

ГОВОРЕНИЕ - ОСНОВНОЙ ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Açar sözlər: danışiq fəaliyyəti, leksiki bacarıq, ekspressiya (təsirlilik), sərbəstlik, ünsiyyətin növləri, rəsmi ünsiyyət, danışiq bacarığı.

Ключевые слова: речевая деятельность, лексический навык, экспрессивность, самостоятельность, виды общения, официальное общение, речевой навык.

Keywords: speech activity, lexical skill, expressiveness, independence, types of communication, official communication, speech skill.

Обучение лексической стороне речи это средство обучения всем видам речевой деятельности. К видам речевой деятельности относятся: говорение, чтение, письмо и аудирование.

Говорение как вид речевой деятельности помогает студенту знакомиться с новыми для него явлениями, фактами о жизни и культуре страны изучаемого языка. Говорение на изучаемом языке способствует развитию устной речи, обогащает словарный запас, знакомит с культурой страны изучаемого языка. Но чтобы сформировать в сознании систему языковых средств, для этого необходимо отобрать и методически организовать языковые средства, и прежде всего, лексику. Лексический навык занимает важное место в системе обучения говорения на изучаемом языке, так как обобщает полученную информацию. Более того, лексика, придает высказываниям конкретный смысл. Изучение и анализ методологической и педагогической литературы, а также результаты наблюдения, полученные в результате педагогического опыта в университете, вызвали противоречия между вопросом формирования лексического навыка и ее использования на практике. Возник вопрос как эффективнее организовать работу при обучении говорению. Ведь, именно благодаря лексике, происходит общение между людьми. Приобретенные знания влияют: 1)на правильный выбор слова; 2)на умение комбинировать лексические единицы; 3)на умение выражать мысли имеющимися лексическими средствами.

Говорение - экспрессивный вид речевой деятельности, посредством которого совместно с аудированием осуществляется устно -речевое общение. Целью обучения говорению является развитие у учащихся способности в соответствии с их реальными потребностями и

интересами осуществлять устное речевое общение в разнообразных общественных ситуациях. Это означает, что после изучения иностранного языка учащийся должен уметь - общаться и реагировать на устные высказывания собеседника по общению в рамках сфер, тематик и ситуаций, связно высказываться о себе и окружающем мире, о прочитанном, увиденном, услышанном, выражая при этом свое отношение к воспринятой информации или предмету высказывания.

В.М. Филатов выделяет следующие специфические признаки говорения как вида речевой деятельности: Говорение всегда мотивированно. В методике обучения иноязычному общению следует говорить о коммуникативной мотивации. Говорение всегда целенаправленно, так как высказывание преследует какую-либо цель. Говорение – это всегда активный процесс, в нем проявляется отношение говорящего к окружающей действительности.

Говорение «обслуживает» все другие виды человеческой деятельности. Процесс речевой деятельности тесно связан с деятельностью мыслительной. Говорение неразрывно связано с личностью. Несомненно, личность, проявляя активность в своей жизненной позиции, выражает в речи. Говорение создается самим автором. Поэтому важнейшей особенностью говорения является самостоятельность. Говорение может протекать в диалогической или монологической форме. Каждая из этих форм обладает психологическими и лингвистическими особенностями, учет которых необходим при обучении говорению.

В традиционной методике обучения русскому языку выделяют следующие методы обучения говорению. Например, когда преподаватель обучает сначала фонетике, затем чтению, потом грамматике и т. д. То есть, все аспекты языка изучаются по отдельности и в той или иной последовательности. А затем преподаватель все собирает воедино. Или такой метод, когда все аспекты языка изучаются во взаимосвязи. Например, тексты для чтения и прослушивания, монологи, диалоги, грамматические упражнения содержат специально отобранные в соответствии с задачами лексику и грамматику. Обучающиеся отрабатывают их во всех видах речевой деятельности, комбинируют их между собой, используя разные виды памяти. Работа организуется таким образом, что одни и те же слова, грамматические явления, неоднократно встречаются и в тексте и в упражнениях, обыгрываются в ситуациях. Это приводит к эффективному усвоению языкового материала Коммуникативная (речевая) ситуация является важным методом обучения. Коммуникативная ситуация, как метод обучения говорению, состоит из четырех факторов: 1) обстановка, где осуществляется коммуникация); 2) отношений между собеседниками;

3) речевого побуждения; 4) реализации самого акта общения, создающего стимулы к речи. Речевые контакты людей происходят при различных условиях. Поэтому можно выделить 3 вида общения: индивидуальное, групповое и публичное. В индивидуальном общении участвуют два человека. Оно характеризуется непосредственностью, доверительностью. Здесь собеседники по коммуникации равноправны и каждый из них может поддержать предложенную тему или заменить ее другой. При групповом общении в едином акте коммуникации участвует несколько человек (беседа в компании друзей, учебное занятие, совещание). Публичное общение протекает при сравнительно большом количестве индивидов. По этой причине коммуникативные роли участников публичного общения обычно predetermined: незначительное число их выступает в качестве ораторов, остальные — в фиксированных ролях слушающих (ср. собрания, митинги, диспуты и т. д.).

По характеру отношений в коммуникативном методе обучения говорению различают общение: официальное и неофициальное. Официальное общение возникает между лицами, например: учитель-ученик, пассажир — кассир, начальник — подчиненный и др. Сюда могут быть отнесены совещания, интервью, инструктаж, переговоры. Официальный характер присущ публичному общению в любой его форме. Неофициальное общение характеризуется непринужденностью, раскованностью, нередко фамильярностью, как в поведении индивидов, так и в тоне их речи, свободой в выборе языковых средств. При неофициальном общении содержание высказываний индивидов, как правило, заранее не продумывается, им свойственен неподготовленный характер. В отличие от официального общения, в условиях которого используется официально-деловой стиль устной речи, при неофициальном общении широкое применение находит разговорный язык в различных его вариантах, включая профессиональный жаргон. Таким образом, обобщая вышесказанное, можно сделать вывод, что современная методология обучения русскому языку различает следующие виды модели речевой коммуникации: 1) официально-индивидуальное общение; 2) деловой разговор; 3) свободная беседа; 4) групповая официальная беседа; 5) монолог в групповой беседе; 6) публичное общение.

Итак, владение лексикой является важной предпосылкой развития речевых умений.

Речевые навыки создаются путем тренировок и выполнения упражнений. Основными факторами речевых навыков это автоматизированность, гибкость и сознательность.

При обучении говорению и аудированию нужно научить студента понимать различную информацию для профессиональной сферы деятельности будущих специалистов.

Без формирования лексических навыков невозможно продвижение и закрепление речевых умений. Ведь, известно, что памяти человека свойственно забывать некоторую полученную информацию в начале. Поэтому преподаватель должен вести первый этап работы над новыми словами так, чтобы использовать по возможности большое количество упражнений, повторений нового слова, многократное прослушивание и воспроизведение в речи. Это происходит на уровне коммуникативности в говорении, аудировании, письме и чтении.

Список использованной литературы:

1. Мамедов Г.Г. «Методика обучения учащихся-азербайджанцев общению на русском языке», Баку, Маариф, 1984.
2. Зимняя И.А. «Психология обучения неродному языку», М, Высшая школа, 1989.
3. Баранов М.Т, Мамушин В.Е «Вопросы изучения лексики русского языка», М., 1962.
4. Леонтьев А.А. «Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации», М. Наука, 1979.

S.Amirova

Speaking is the primary speech activity

Summary

Speaking as a type of speech activity helps the student to get acquainted with new phenomena, facts about the life and culture of the country of the studied language. Speaking in the target language contributes to the development of speech, enriches vocabulary, introduces the culture of the country of the target language. But in order to form a system of linguistic means in the consciousness, it is necessary to select and methodically organize language means, and first of all, vocabulary. Lexical skill occupies an important place in the system of teaching speaking in the target language, as it summarizes the information. The aim of teaching speaking is to develop the ability of students in accordance with their real needs and interests to carry out oral speech communication in a variety of social situations. This means that after learning a foreign language, the student must be able to communicate and respond to the oral statements of the interlocutor in

communication within the spheres, subjects and situations, to speak about himself and the world around him, about what he has read, seen, heard, expressing his attitude to the perceived information or the subject of the statement.

S.Əmirova

Danışma - danışiq fəaliyyətinin əsas növüdür

Xülasə

Danışiq fəaliyyətinin növü kimi - danışma tələbəyə onun üçün yeni hadisələrlə tanış olmağa kömək edir, həyat və öyrənilən dilin ölkəsinin mədəniyyəti haqqında faktlar. Öyrənilən dildə danışma şifahi nitqin inkişafına imkan yaradır, söz ehtiyatını zənginləşdirir, öyrənilən dilin ölkəsinin mədəniyyətiylə tanış edir. Amma şüurda dil vasitələrinin sistemini formalaşdırmaq üçün, dil vasitələrini metodiki təşkil etməyə vacibdir, və əsasən, leksikanı. Leksik bacarıq öyrənilən dildə danışmanın təliminin sistemində əhəmiyyətli yeri tutur, çünki alınmış informasiyanı ümumiləşdirir. Təlimin hədəfiylə müxtəlif ictimai vəziyyətlərdə şifahi danışiq ünsiyyətini həyata keçirməyə onların real ehtiyaclarına və maraqlara uyğun olur..Bu, deməkdir ki, xarici dilin öyrənilməsindən sonra şagird bacarmalıdır - ünsiyyət saxlamaq və mövzu və vəziyyətlər çərçivəsində ünsiyyətdə həmsöhbətin şifahi fikirləri reaksiya vermək, özü haqqında səlis, məntiqli fikir bildirmək və əhatə edən dünya, oxunmuş, görülmüş, eşidilmiş haqqında, bu halda qəbul edilmiş informasiyaya və ya predmetə öz münasibətini bildirməyə bacarmaq.

Rəyçi; Bəyimxanım Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AĞAXANIM QARAYEVA
ADNSU
agaxanim.58 @ mail. Ru

ŞİFAHİ NİTQDƏ VURĞU VƏ ONUN NÖVLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: vurğu, şifahi nitq, tələffüz, mərhələ, yazılı, dil materialı, psixoloji, təlim, çətinlik, məna

Key words: stress, oral speech, pronunciation, stage, written, speech material, psychological, teaching, communication, difficulties, meaning

Ключевые слова: ударение, устный речь, произношение, этап, письменный, речевой материал, психологический, обучение, трудности значение

Vurğu elə birfonetik vasitədir ki, onun köməyi ilə nitq səsləri biri digəri ilə seqmentləşir. Vurğulu heca vurğusuz hecaları öz ətrafında toplayaraq, sözün əsas məna mərkəzini yaradır. Vurğu elə vacib bir vasitədir ki, o, nitq səslərini müəyyən (fonem) kəmiyyəti daxilində birləşdirərək, məfhumların maddi daşıyıcısını ifadə edən kompleks akustik obraz yaradır və bu səs komplekslərinin müəyyən bir hissəsində (əvvəldə, ortada, sonda) sözün məna mərkəzini qeyd edir.

Dilçilik ədəbiyyatında vurğunu müxtəlif dil vahidlərinə aid edərək onu fonem, morfem, heca, söz, söz birləşməsi və cümlə (frazə) vurğusu kimi bir neçə növə ayırırlar. Vurğu müəyyən fonemin, morfemin, hecanın üzərinə düşsə də, o, ümumi sözə və söz birləşməsinə aid olur. O, cümlədə də ayrı-ayrı sözlərin üzərinə düşsə də ümumi cümləyə- frazaya aid olur. Belə ki, vurğu səsləri müəyyən fonem kəmiyyəti daxilində bir səs kompleksində söz və ya söz birləşməsi şəklində birləşdirir. Cümlədə isə o, sözləri və söz birləşmələrini ritmik qrup, sintaqma, fraza və frazadan böyük olan nitq vahidləri şəklində birləşdirməklə öz təşkiledici və funksional vəzifəsini yerinə yetirir. Vurğu öz diskretliyini hansı vahidlərdə tapırsa, onun da akustik-dinamik və təşkiledici-funksional əlamətinə çevrilir. Odur ki, vurğu sözün, söz birləşməsinin, cümlənin və cümlədən böyük olan vahidlərin əsas akustik-funksional əlamətidir, bu vahidlərin ayrılmaz aksent və ritmik-metodik strukturunun tərkib hissəsini təşkil edir.

Şifahi nitqdə biz iki və daha artıq hecalardan ibarət olan çoxhecalı sözləri tələffüz edərkən, qavrama (perseptiv) baxımdan bütün hecaların eyni enerji qüvvəsi ilə tələffüz edilmədiyini aydın hiss edirik. Sözdə olan hecalardan biri və ya bir neçəsi (şoxhecalı sözlərdə) daha güclü, aydın, yüksək tonla və gərgin, digərləri isə zəif tələffüz olunurlar. Yüksək tonla, ucadan, aydın, güclü, gərgin və uzun tələffüz olunan hecalar vurğulu, zəif

tələffüz olunan hecalar isə vurğusuz hecalar hesab olunur. Artikulyator-akustik və perseptiv baxımdan, söz vurğusunun aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- a) Dinamik
- b) Tonik (musiqili)
- c) Kəmiyyət (kvontitativ)
- d) Keyfiyyət (kvolitativ)

a) Əgər vurğulu heca vurğusuz hecalara nisbətən daha çox gərginliyinə, enerji qüvvəsinə və

ucalığına görə seçilirsə, belə vurğuya dinamik (ekspirator, güc vurğusu) vurğu

deyilir. Artikulyator planda dinamik vurğunun əsasını əzələlərin intensiv işi təşkil edir, yəni akustik planda əzələlərin intensiv işi müəyyən hecanın intensivliyini artırır. İntensivliyin artması da müəyyən hecanın vurğulu heca kimi ayrılmasına imkan yaradır. Perseptiv planda intensivliyin artması hecanın ucalığını təmin edir və sözdə müəyyən hecanın ucadan, yaxud qüvvətli tələffüzünə gətirib çıxarır. Odur ki, dinamik vurğunun artikulyator əsasını əzələlərin intensiv işi, akustik əsasını intensivlik, perseptiv əsasını isə ucalıq (səsin, hecanın komponentləri) təşkil edir. Linqvistik planda bu komponentlərin ümumi məcmuu dinamik vurğu adlanır.

b) Əgər sözdə müəyyən heca başqalarına nisbətən tonun yüksəklik səviyyəsinə və dəyişməsinə görə ayrılırsa, belə vurğu növü musiqili, yaxud tonik vurğu adlanır. Tonik vurğunun artikulyator əsasını nitq üzvləri əzələlərinin işində fonasiya təzyiqinin artması ilə səsin intensivliyinin artması təşkil edir. İntensivliyin artması əsas tonun tezliyinin artmasına və həmin hecanın vurğulanmasına imkan yaradır. Perseptiv planda həmin vurğulu heca yüksək tonla tələffüz olunaraq, artikulyator əsasda vurğunun musiqililiyini təşkil edir.

c) Əgər vurğulu hecalar vurğusuz hecalara nisbətən saitin uzunluğu ilə ayrılırsa, belə vurğuya kvotitativ vurğu deyilir. Bu vurğunun əsasını artikulyasiyanın davamlılıq dərəcəsi təşkil edir. Akustik planda tələffüzün davamlılığı müəyyən hecaların səslənmə vaxtını digər hecalara nisbətən çoxaldır. Perseptiv planda uzun tələffüz olunan heca kimi seçilir. Beləliklə, kvotitativ vurğunun artikulyator əsasını tələffüzün davamlılığı, akustik əsasını zaman, perseptiv əsasını isə uzunluq komponentləri təşkil edir. Linqvistik planda bu komponentlərin məcmuu kvontitativ, yaxud kəmiyyət vurğusu hesab olunur.

d) Əgər sözdə müəyyən heca başqalarına nisbətən daha çox aydınlığı, sədalılığı və təmiz səslənməsilə ayrılırsa, belə vurğu kvolitativ vurğu hesab olunur. Keyfiyyət vurğusunun artikulyator əsasını nitq üzvlərinin əzələ gərginliyinin dərəcəsi təşkil edir. Akustik planda əzələ gərginliyinin artması

səsin tezliyində müəyyən dəyişiklik yaradır. Bu dəyişiklik də özlüyündə müəyyən saitin vurğulu heca kimi ayrılmasını təmin edir. Bu baxımdan, keyfiyyət vurğusunun artikulyator əsasını əzələlərin gərginliyi komponenti, akustik əsasını spektr, perseptiv əsasını isə tembr komponentləri təşkil edir. Linqvistik planda bu komponentlərin ümumi məcmuu keyfiyyət vurğusu hesab olunur.

Söz vurğusunun fonetik baxımdan növləri biri digəri ilə əlaqədə olur və əksər hallarda qarşılıqlı əlaqədə çıxış edirlər. Ancaq bu və ya digər dildə söz vurğusunun bir növü aparıcı, digərləri isə ikinci dərəcəli rol oynayır. Məs: yapon, litva, çin, vyetnam dillərində tonik (musiqili); ingilis, alman, çex, bolqar dillərində dinamik, kvantitativ; türk dilləri ailəsində, o cümlədən azərbaycan dilində dinamik vurğu növü aparıcı rol oynayır.

Bu və ya digər dildə sözlərdəki yerinə görə vurğu sabit və sərbəst olmaqla iki növə ayrılır. Bir sıra dillərdə, o cümlədən çex, fin, eston dillərində vurğu adətən, sözün əvvəlicə hecası üzərinə düşür. Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərdə söz vurğusu sözlərin, adətən, sonuncu hecası üzərinə düşür. Sərbəst vurğu isə sözlərdə müxtəlif heca üzərinə düşə bilər. Belə vurğu növü ingilis dili üçün xarakterikdir. Söz vurğusunun sərbəstliyi sözün sillabik və morfoloji strukturu ilə bağlı prosesdir. Məs, ingilis dilində sözə şəkilçi artırmaqla ondakı hecaları da artırmış oluruq, bu zaman vurğu da avtomatik olaraq öz yerini dəyisir: `solid; so`lidity; soli`darity; `habit; ha`bitual; habi`tually, etc. Morfoloji səviyyədə vurğunun sərbəstliyi onunla bağlıdır ki, vurğu bir morfem daxilində yerini dəyişməklə başqa qrammatik forma yaradır.

İngilis dilində söz vurğusunun üç əsas funksiyaya malik olması qeyd edilir\ söztəçkiledici (konstitutiv), söztanima (rekoqnitiv), sözfərqləndirici (distinktiv).

Müxtəlif vurğu növləri artikulyator baxımdan hər bir dilin özünəməxsus tələffüz normalarını özündə daşıyan müəyyən qanunauyğun əlamətlərlə xarakterikdir. Dinamik vurğu növü ilə xarakterik olan dillərdə, məs., ingilis və azərbaycan dillərində sözlərdəki hecalarda artikulyator gərginliyin paylanması baxımından və enerji qüvvəsinin artması, azalması və zəifləməsi müxtəlif növ vurğu dərəcəsi üçün şərait yaradır.

Bəzi dillərdə dərəcə baxımından iki vurğu növü fərqləndirilir\ vurğulu və vurğusuz. Lakin , ingilis dilində dərəcə baxımından dörd növ vurğu fərqləndirilir\ güclü (əsas), ikincidərəcəli (əlavə) vurğu, bərabərsəviyyəli vurğu və tamamilə vurğusuz. Məs.\ `recognize, compo `sition, `mis `apply, po `tential, en `veronment, `system, etc.

Vurğu artikulyator- akustik bir vasitə kimi dil vahidlərini müşayət edərək, onlarla müəyyən əlaqədə, münasibətdə olur. Bu baxımdan da, ikitərəfli mahiyyətə malik olan vurğu söz daxilində fonetik, leksik-semantik

və qrammatik əlamətlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Vurğu fiziki formada təzahür etsə də, səslənmə zamanı onun fiziki keyfiyyətləri arxasında dilin bəzi fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri qavranılır və aşkar edilir. Prosodik elementlər sözün ayrılmaz elementi, onun tərkib hissəsinin bir parçasıdır. Nitq səsləri öz-özlüyündə söz daxilində rabitə, əlaqə yarada bilmirlər. Onların (səslərin) bir-birilə əlaqələnməsi (sıralanması) və səs kompleksində birləşməsi üçün prosodik vasitələrin olması olduqca vacibdir və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vurğu da məhz belə yardımçı prosodik elementlərdən biridir.

Ədəbiyyat

- 1.S.M. Babayev, N.Q.Qarayeva. “İngilis dilinin fonetikasi” Bakı, 1999
- 2.V.A.Vasilyev. English Phonetics “ A theoretical course” Moscow, 1970
- 3.A.Axundov. “Azərbaycan dilinin fonetikasi”. Bakı, 1984
- 4.Ş.Abdullayev. “Azərbaycan dilində söz vurğusunun təbiəti”. ADU-nun elmi əsərləri, Bakı, 1964
- 5.. Burlakova V.V. “Contribution of English and American linguists to the theory of phrase” M. , Higher School Publishing House, 1971 p. 106

A.Garayeva

The role of stress in oral speech

Summary

This article deals with the problems in phonetics. In teaching process the pronunciation is of great importance. Oral speech expresses human's knowledge, thoughts, ideas, intentions, etc. In the speaking process learners concentrate their attention on the grammatical aspects of the language.

The difficulties in English words is the difference in pronunciation. That's why given article is about one of the prosodic elements – “stress”, its essence, the place it occupies in the language and the phonetic nature of this notion. From phonetic point of view the types of the word stress are interrelated to each other.

But in different languages one type of the stress is leading and the others are in the second stages. Such types of stress as according to degree and place, articulatory, acoustic, perceptive, etc. are explained and illustrated in samples in the article, too.

Роль ударения и его видов на устной речи

Резюме

В этой статье, в основном, рассматривается проблемы фонетики. В процессе изучения произношение имеет большое значение.

Устный речь выражает знание, мысли, идеи, намерение человека в сущности. В разговорном процессе учащийся концентрирует свои внимание на грамматические аспекты языка.

Трудности в английских словах в их разносторонних произношениях. С фонетической точки зрения, виды ударения взаимоотношения друг с другом. Но в разных языках один вид выступает лидирующей позиции, а другие второстепенной.

По этому в статье рассказывается об ударении, являющегося одним из просодических элементов, и его сущности и месте в языке, рассказывается фонетическая природа понятия ударения, поясняется артикуляционно, акустические, перцептивные виды ударения, показывается на конкретных примерах.

Rəyçi: Sevil Əliyeva

Filologiya elmləri namizədi

ZÜLFİYƏ AĞAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
zuluaqa032@yandex.ru

“ƏT-TÖHFƏT ÜZ-ZƏKİYYƏ FİL-LÜĞƏT-İT TÜRKiYƏ”DƏ İŞLƏDİLƏN QAN QOHUMLUĞU İLƏ BAĞLI TERMINLƏR

Açar sözlər: Türkoloji dilçilik, Ət-töhfə, Azərbaycan dili, qohumluq terminləri, qan qohumluğu.

Key words: Turkology linguistics, Et-tohfe, Azerbaijani language, terms of relationship, blood relationship.

Ключевые слова: Тюркологическая лингвистика, Ат-тухфа, Азербайджанский язык, термины родства, кровное родство.

Türkologiya tarixində leksikoloji tədqiqatlar önəmli rola sahibdir. Leksika müasir türk dilləri üçün qiymətli sərvətlərdən biridir. Belə ki, bu qiymətli sərvətdə türk xalqlarının tarixi, etnomədəni dəyərləri qorunub saxlanılmışdır. Lüğət tərkibi xalqın tarixini, həyat şəraitini, inkişaf səviyyəsini, məşguliyyətini əks etdirir. Xalqın təsərrüfatı, sosial, ictimai və mədəni həyatı, məişəti dəyişdikcə və inkişaf etdikcə onun dilinin lüğət tərkibi də mürəkkəbləşir və zənginləşir. Dilin leksik-semantik sisteminin öyrənilməsi hər zaman Azərbaycan alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” əsərinin və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi müxtəlif səciyyəli və fərqli semantikalı sözlərdən təşkil olunur. Dilin leksik quruluşunun tədqiqində bu mövzunun öyrənilməsi həm dil tarixinin, həm də o dildə danışan xalqın tarixinin, həyat tərzinin, mədəniyyətinin, etnoqrafiyasının və s. öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” XIV əsrdə ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədi ilə yazılmışdır (Bundan sonra “Ət-töhfə”). Lüğətin harada, hansı tarixdə və müəllifi haqqında ətraflı məlumat olmasa da, əlyazmanın ilk səhifəsində olan iki sətirlik qeyddən və son səhifədə istifadə edilən ifadələrdən h. 829 (m. 1425) tarixindən əvvəl yazıldığını söyləyən mütəxəssislər də vardır. “Ət töhfə” əsəri ərəbcə-türkcə lüğət və qrammatikadan ibarətdir. Lüğətdə əvvəlcə ərəbcə sözlər verilir, sonra onların bir, bəzən də daha çox türkcə qarşılıqları göstərilir. İki səhifəsi əksik olduğu qeyd edilən əsərin lüğət hissəsi ilk 39 vərəqdə (78 səhifə) sözlər ərəb dilçilik məktəbinin qaydasına uyğun olaraq əlifba sırasına uyğun olaraq əvvəlcə adlar, sonra feillər olaraq sıralanıb; türkcə olan sözlər qırmızı, ərəbcə kəlimələr isə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi mənbələrdə lüğətdə 3000-ə yaxın sözün olduğu eyd edilsə də, bəzi mənbələrdə sözlərin sayının 3600-ə çatdığı qeyd edilir. M.S.Kumanlı “Ət-töhfə”də verilən sözlərin bölgüsünü belə aparmışdı:

Qohumluq terminləri; Rənglər, Xəstəliklər, Organlar, Heyvanlar, Yeməklər, Savaş alətləri, Meyvələr, Geyimlər, Feillər və s. [15, s. 1131]. Biz bu məqaləmizdə “Ət-töhfə”də işlənən qohumluq terminlərindən bəhs edəcəyik. Türk dilləri qohumluq bildirən sözlər baxımından dünyanın ən zəngin dillərindəndir. Qohumluq bildirən sözlər ən qədim türk leksik qatına aiddir. Bu tipli sözləri türkoloji dilçilikdə ənənəvi olaraq çox vaxt “qohumluq terminləri” də adlandırırlar. Qohumluq münasibətlərini bildirən terminoloji vahidlər türk dillərinin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edir və ümumtürk xarakterlidir. Türk dillərində qohumluq terminlərinin yaranma tarixi bu və ya digər türk xalqının ictimai həyatı, mentaliteti, məişəti, mədəniyyəti, adət-ənənələri və s. ilə sıx bağlıdır. Türk dillərində qohumluq terminlərinin əsas hissəsi onların müxtəlif qollara ayrılmasından xeyli əvvəllər yarandığından, türk dillərinin lüğət fondunda müasir dövrümüzə qədər bu tipli sözlər əsasən mühafizə olunmuş, sabit qalmışdır.

“Ət-töhfə”də də qohumluq terminlərinə rast gəlinir. Əksər tədqiqatlarda qohumluq terminləri iki əlamət üzrə təsnif edilərək araşdırılır: 1) Qan qohumluğu ilə bağlı terminlər (ata, ana, ol/oğul, kız, kardaş, kız kardaş, ikkiz, öbkə/öpke, dədə, aba, əkə); 2) Nikah qohumluğu ilə bağlı terminlər (evləndi/öyləndi, evləndirdi/öyləndirdi, arvat/epçi, xatun, ər/er, koca, kayın ana, kelin/gəlin, kuya/küeyv/güeyv/güvey/küyəgü, kızlık, kuma/koma/-kündeş, boşandı, tul).

أب - أتا [ata] - ata. Bu termin qan qohumluğuna əsaslanan ilkin terminlərdən biridir. “Ət-töhfə”də bu termin Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi *ata* şəklində işlənmişdir [8, s. 3a11]. “Ət-töhfə”də *ata* sözü ərəb dilindəki أب sözünün məna qarşılığıdır, “övladı olan kişi” mənasındadır. Müasir Azərbaycan dilində də bu söz “Ət-töhfə”də olduğu kimi *ata* formasında işlədilməkdədir. *Ata* sözünə “Divanü lüğət-it-türk”də də eyni mənada və formada rast gəlinir [3, I c, s. 151]. Qədim türk dili lüğətində “ata” mənasında iki sözün işləndiyindən bəhs edilir: “1) *aba* “ata”; 2) *ata* “ata” [9, s. 1; 65]. “Türk dillərinin etimoloji lüğət”ində türk dillərində “ata” mənasında üç sözün istifadə edildiyi göstərilir. Bunlardan biri *aba* sözüdür. TDEL-də *aba* sözünün türk dillərində qədim zamandan dörd mənada işləndiyi qeyd olunur ki, bunlardan ilki “ata” mənasındadır [11, s. 54]. İkinci söz isə *ata* sözüdür. TDEL-də türk dillərində işlənən bu sözün altı mənası qeyd edilir. Onlardan birincisi elə “ata” mənasıdır [11, s. 200]. TDEL-də işlənən üçüncü söz isə *baba* sözüdür. Bu sözün lüğətdə on bir mənası olduğu göstərilir ki, bu mənələrdən biri də “ata” anlamına uyğundur [11, s. 10].

أنا - أنا [ana] – ana. Məzmun etibarilə *ana* qan qohumluğuna görə müəyyənləşən termindir. “Ət-töhfə”də bu sözə Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi *ana* formasında rast gəlinir [8, s. 3a11]. Bu söz bəzən qohumluq bildirmiş, bəzən də fərqli mənada işlənmişdir. “Ət-töhfə”də *ana* sözü ərəb

dilindəki *أب* sözünün məna qarşılığıdır, “övladı olan qadın” mənasında işlədilmişdir. M.Kaşğari “Divanı”nda bu sözün həm oğuz, həm də qıpçaq tayfalarının dilində necə işləndiyini qeyd etmişdir. O yazır ki, bu söz oğuzlarda *ana/aba*, qıpçaqlarda isə *apa* formasında olmuşdur. Bunu da qeyd edək ki, qan qohumluğu münasibətləri sistemində böyüklərin dominant rolu öz əksini *aba // apa* sözündə tapır. *Apa* sözü qədim türkcədə “ata”, “baba”, “böyük qohum” mənasını da bildirmişdir. “Türk dillərinin etimoloji lüğət”ində *apa* sözünün səkkiz mənada işləndiyi və bu mənələrdən birinin də “ana” olduğu qeyd edilir [11, s. 158-159]. Qədim türk dili lüğətində də “ana” mənasında iki sözün işləndiyi göstərilmişdir. Bunlardan biri *aba*, digəri isə *apa* sözüdür ki, onun da iki mənada işləndiyi qeyd olunub: 1) “böyük vaideynlər”, “böyük bacı”; 2) “ana” [9, s. 47]. “Ət-töhfə”nin qıpçaqca lüğət olduğunu nəzərə alsaq, görürük ki, burada *apa* sözünə rast gəlinmir, ancaq *ana* sözündən istifadə olunur.

ولد و قيل أو غُل - **[ovul və ovuğl deyilir] – oğul**. Bu söz müasir türk dillərinin hamısında işlənir və müxtəlif fonetik variantlara malikdir. “Ət-töhfə”də *arəbcə ولد (vələd) – övlad* sözünün qarşılığı kimi verilən bu sözü B.Atalay “öl [Türkmənlər buna “oğul” deyər]” [13, s. 72]; E.İ.Fazılov “ol/oql” [10, s. 185]; G.Altürk isə “owul/oğul da deyilir” [12, s. 171] şəklində oxumuşlar. Azərbaycan ədəbi dilində isə bu söz *oğul* formasında sabitləşmişdir. Onu da qeyd edək ki, qədim dövrlərdə oğul və oğlan sözləri geniş mənada “nəsil”, “uşaq”, “övlad” mənalarını əks etdirmiş, sonra bu sözlər müxtəlif məna çalarları əks etdirərək sabitləşmişdir. *Ər oğlan, qız oğul* söz birləşmələri bunu bir daha sübut edir.

Əksər türk dillərində *oğlan-qız, oğlan-uşaq* ifadələri indi də “övlad” mənasında işlənir. *Oğul* sözünün müxtəlif birləşmələrin tərkibində işlənməsi də geniş yayılıb. Bir çox türk dillərində “nəvə” mənasında *oğlunun oğlu/qızının oğlu; qardaş oğlu, dayı oğlu* birləşmələri işlənir. Oğul və oğlan sözlərində cins əlaməti sonradan yaranmışdır. İndi *oğlan* “cavan adam, gənc” mənasında, *oğul* isə qohumluq əks etdirən söz kimi işlənir. DTS-də *oğul* sözünün “uşaq, oğlan”; “oğul”; “heyvan və quş balaları” mənələrində işləndiyini görürük [9, 364]. M.Kaşğarinin əsərində *oğul* sözü haqqında deyilir: “Oğul - Doğma-yad, hər bir uşağa «oğul» deyilir. Bu söz qaydaya zidd olaraq “oğlan” şəklində cəmlənir. Halbuki “oğullar” şəklində cəmlənməli idi. “Oğlan” sözü tək hal mənasında işlənilir” [3, s. 142]. A.N.Kononov isə oğul sözünün *oğ/öğ* “ana, nəsil, tayfa” mənalı sözlərlə bağlı yarandığını göstərir [7, s. 45]. B.Atalay və E.İ.Fazılov bu sözü öncə *ol* şəklində oxumuşlar. Müasir dövrdə bu söz qaqauz dilində *ool* formasında işlənir. Göründüyü kimi, qaqauz dilində *ğ* samitinin düşməsi ilə ikinci uzanma hadisəsi baş verir. Qaqauz dili lüğətində *ool* sözünün iki mənasına

rast gəlinir: 1) “oğul”; 2) “arı (arılar)” [14, s. 351]. T.Gülensoy qeyd edir ki, Altay dilində *oğul* sözü *uul* şəklində işlədilir.

قز - بكر [kız/qız] – qız. Ümumtürk mənşəli qohumluq terminidir. “Ət-töhfə”də rast gəldiyimiz قز sözü ərəb dilində işlənən بكر (bakira) sözünün qarşılığı kimi verilmişdir [8, s. 7b4]. Azərbaycan ədəbi dilində *qız* sözü məhz “Ət-töhfə”dəki formada işlənmişdir. DTS-də bu söz *qıs*, *qız* formalarında işlənmişdir [9, s. 447]; *Qız* 1) “qız, kiçik qız, qız uşağı”; 2) “qız”; 3) “əsir qadın, kənis, cariyə, xidmətçi” [9, s. 449]. M.Kaşğarının lüğətində *kız* sözünə “övlad” mənasında rast gəlinir [3, s. 340]. *Kız* leksemi də *oğul* sözü kimi əvvəllər geniş mənada işlənmiş, “övlad, nəsil, uşaq” mənasını daşımış, sonralar isə əksər türk dillərində *oğul* sözünün antonimi olaraq sabitləşmişdir.

قارداش - أخ [qardaş/qardaş] – qardaş. *Qardaş/qardaş* sözü tarixən *karındaş* formasında olmuşdur. *Qarın/karın* və *daş* sözlərindən ibarət olan bu söz əksər türk dillərində “qohum”, “övlad”, “uşaq” mənalarında işlənir” [7, s. 47]. Etimoloji cəhətdən isə *karındaş* sözü (*karın*- + *-daş*) “bir qarından olan” mənasını bildirir. M.Kaşğarının “Divanü-lüğat-it-türk” əsərində də bu sözə *karındaş* formasında rast gəlinir və belə izah edilir: “Bir anadan doğulmuş iki uşağa *karındaş* deyilir, çünki “karın” sözünə “daş” ədatı əlavə ediləndə “bir qarında bərabər bulunmuş” demək olur” [3, s. 405]. DTS-də bu sözə *qarındaş* formasında eyni mənada rast gəlinir [9, s. 427]. Türk dillərinin bir çoxunda bu söz həm qadın, həm də kişi cinsinə aid edilir. Buna görə də, türk dillərində, o cümlədən, müasir türk dilində cinsləri ayırmaq üçün bu sözün əvvəlinə *kız* və *erkek* sözlərini əlavə edərək işlədirlər: məsələn, *kız kardeş*, *erkek kardeş*. Azərbaycan ədəbi dilində *qardaş* sözü (böyük və kiçikliyəndən asılı olmayaraq) kişi cinsindən olan qohumluq anlayışını ifadə edir. “Ət-töhfə”də bu sözə قارداش formasında rast gəlinir. Maraqlıdır ki, B.Atalay, E.İ.Fazılov, G.Alturk bu sözü *qardaş* şəklində oxumuşlar, buna səbəb isə Osmanlı türkcəsində ق - hərfinin “kaf” adlandırılması və “q” şəklində oxunmasıdır. Başqa sözlə, əksər türk dillərində söz əvvəlindəki dilarxası kar k samitinə Azərbaycan dilində dilarxası cingiltili q samitinin uyğun gəlməsidir. Biz isə ق hərfini ərəb dilində olduğu kimi “qaf” adlandıraraq “q” kimi də oxuduq. Bizcə, bu söz *qardaş* şəklində də oxunmalıdır. Digər bir maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, “Ət-töhfə”dəki bu söz Azərbaycan ədəbi dilində eyni formada və eyni mənada işlədilir.

قز قارداش - أخت [kız qardaş// qız qardaş] – bacı. Bu qohumluq termini də məzmun etibarilə qan qohumluğuna görə müəyyənləşir. Bir sıra türk dillərində bacı sözünün sinonimi kimi *kız kardeş/karındaş/kardeş* sözləri işlənir və əksəriyyətində “kiçik bacı” mənasını ifadə edir. “Ət-töhfə”də *qız qardaş* şəklində işlənmiş bu söz ərəbcədəki أخت sözünün mənə qarşılığıdır. Azərbaycan ədəbi dilində bu sözün mənə qarşılığı *bacı* sözüdür.

F.Zeynalovun fikrinə, bəzi türk dillərində işlənən *bacanaq* (digər türk dillərində *baja*) və *baldız* (digər türk dillərində *ballız/balız/baldıs*) sözləri tarixən *bacı* sözü ilə eyni kökdən nəşət etmişdir [7, s. 47].

إكز - توءم [ikkiz] - əkiz. “Ət-töhfə”də *ikkiz* şəklində qeydə alınan bu sözə biz M.Kaşğarının “Divanü-lügat-it-türk” əsərində də rast gəlirik: “İkkiz: ikkiz oğlan = ekiz uşaq” [3, s. 198]. M.Z.Binler “Türk dünyası ailə və əqrabalıq terminləri sözlüyü”ndə bu sözü qohumluq termini kimi işləndiyini qeyd etmişdir [14, s.160]. “Ət-töhfə”də *ikkiz* formasında işlənən bu söz müasir Azərbaycan ədəbi dilində *əkiz* şəklində işlənərkəndədir. Burada söz əvvəlində *i>ə* əvəzlənməsi baş vermiş, eyni zamanda qoşasamitli *ikkiz* sözündən samitlərdən biri düşmüş və söz *əkiz* formasını almışdır.

جَدَّ - دَدَا [öbkə; dədə] – baba, dədə. “Ət-töhfə”də ərəbcə جَدَّ (cədd) sözünün qarşılığı olaraq اوبكا (öbke//öpke) sözü verilmişdir. Lügətdə eyni zamanda دَدَا sözünün altında دَدَا (dədə) kəlməsinə də rast gəlinir. Maralılı cəhət isə ondan ibarətdir ki, əsərin tərcüməsi ilə bağlı tədqiqatlarda bu sözə fərqli şəkillərdə oxunmuş və müxtəlif mənələrdə verilmişdir. Belə ki, B.Atalay bu sözü *öpke* kimi oxumuş, mənasını yazmamış, ? işarəsi qoymuş, kitabın arxasında isə bu sözün “ağ ciyər” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir [13, s. 20, s. 226]. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, M.Kaşğarının “Divanı”nda da *öpke* sözü “ağ ciyər” mənasında işlənmişdir [3, I c, s. 186]. B.Atalaydan fərqli olaraq E.İ.Fazılov bu sözü *öbke* olaraq oxumuş, “dədə, ulu baba, əcdad” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir [10, s. 113]. G.Altürk də “Ət-töhfə üz-zakıyyə fil lügat-it türkiyyə” üzərinə bir dil incələməsi” adlı tədqiqatında bu sözü B.Atalay kimi *öpke* şəklində oxumuş, lakin ondan fərqli olaraq “baba” mənasında işləndiyini göstərmişdir [12, s. 74]. Biz də bu sözü *öbkə* şəklində oxuyaraq, ərəbcədəki جَدَّ (cədd) sözü ilə eyni mənada, “baba” mənasında işləndiyini düşünürük. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu sözə rast gəlinmir. Müasir türk dillərində bu söz müxtəlif fonetik variantlarda işlənir. Belə ki, Altay dilində *öbögön* “yaşlı adam”, *öbökö* “ata, ailə”; Altay dilinin kumandi şivəsində *öbə*, *öbəgən* “yaşlı kişi”, *öbəkən* “yaşlı qadın”; xakas dilində *öbəkə* “ata, soyadı” mənələrində işlənərkəndədir.

“Ət-töhfə”də دَدَا sözünün digər mənə qarşılığı isə *dədə* sözüdür. Bu termin “ata və ya ananın atası, baba, dədə, ulu baba” mənələrini ifadə edir. Maralılı burasıdır ki, DTS-də “Ət-töhfə”də işlənən *dədə* sözünə “ata” mənasında rast gəlirik [9, s. 160]. M.Kaşğari də əsərində *dədə* sözünün oğuzcada “ata” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir [3, III c, 209]. Onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, *dədə* sözü tarixən “ata” mənasını ifadə etmiş, türk dillərinin inkişafının sonrakı mərhələlərində “baba” mənasını ifadə etməyə başlamışdır. “Ət-töhfə”də *dədə* formasında istifadə edilən bu söz, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sözlə fonetik cəhətdən eyni olsa da, mənəca fərqlənir. Belə ki, ADİL-də *dədə* sözünün iki mənasına rast gəlinir:

“1) “ata”; 2) “ustad aşiq, ustad” [2, I c, s. 568]. Müasir türk və Krım-tatar dillərində *dədə* sözü “Ət-töhfə”dəki – “atanın və ya ananın atası, baba” mənasında işlənməkdədir.

آبا - دَدَا // [dədə//aba] – nənə. “Ət-töhfə”də ərəbcə دَدَا (cəddə) “nənə” sözünün qarşılığı olaraq دَدَا (*dada//dədə*) sözü verilmişdir. Lügətdə eyni zamanda دَدَا sözünün altında أَبَا (aba) kəlməsinə də rast gəlinir [8, 11b11]. Əsər üzərində aparılan tədqiqatlarda bu sözün oxunuşu ilə bağlı fərqliliklər var. Belə ki, *dədə//dede* kəlməsinin oxunmasında hər kəs eyni fikirdə olsa da, دَدَا sözünün altında yazılmış أَبَا-nin oxunuşu tədqiqatlarda fərqlidir. Belə ki, B.Atalay bu sözü *ebe*, E.İ.Fazılov və G.Altürk isə *aba* şəklində oxumuşlar. Biz də bu sözü *aba* şəklində oxuyuruq. M.Kaşğari “Divan”ında bu sözün həm oğuz, həm də qıpçaq tayfalarının dillərində necə işləndiyini qeyd etmişdir. O yazır ki, *aba* sözü oğuzlarda “ana”, qıpçaqlarda isə “ay” mənasında işlənməkdədir. Karluq türkmənlərinin dilində isə bu söz “ana” mənasında istifadə olunmuşdur [3, I c, s. 158]. Bu sözə Azərbaycan dilində həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə təsadüf olunur. ADİL-də *aba* sözünün bir neçə mənası verilmişdir: “I. “geyim”; II.1) “ata”, 2) “böyük bacı” (hörmət üçün böyük qadına da deyilir); III. “atalar, ata-baba” [2, I c, s. 26-27].

Bu söz Azərbaycan dilinin dialektlərində də istifadə edilmişdir. Prof. E.Əzizov “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” adlı tədqiqatında *aba* sözünün dialektlərdə işlənmə formaları haqqında yazır: “Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında *aba* şəklində “ana” (Təbriz, Qax), “ata” (Quba, Ordubad, Zəngilan), “böyük bacı” (Çənbərək), abay şəklində “xala” (Qax), “ləzgi qadın” (Şəki) mənalarında işlənir [4, s. 209-210]. Müəllif fikrini davam davam etdirərək dialektlərdə *aba* sözünün *a>ə* fonetik dəyişikliyə uğramış formasının da işləndiyini də qeyd edir: *əbə* “ana” (Lənkəran), “nənə” (Böyük Qarakilsə), “ata” (Zəngilan) [4, s. 210]. Onu da qeyd edək ki, *aba//əbə* xalaccada da “nənə” mənasında istifadə edilməkdədir [14, s. 10]. *Aba* sözü “Şeyx Səfi təzkirəsi”nin dilində *əbə* şəklində “Ət-töhfə”dəki kimi “nənə” mənasında işlənmişdir: *Qızın atası mundan xəbərdar olub, qızını əbələr ilə dişilərə arz etdi* [4, s. 210].

آبا - عَمَة [eke//əkə] – bibi. Bu söz müasir türk dillərindən yalnız qıpçaq dilində “bibi” mənasında işlənməkdədir [14, s. 113]. DTS-də “böyük bacı” mənasında rast gəlinən bu söz M.Kaşğarinin əsərində *əkə* formasında “böyük bacı; ərin və ya arvadın özündən böyük bacısı” mənasında işlənmişdir [9, s.167; 3, I c, s. 171]. Ət-töhfə”də işlənən *eke* sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsə də, dialekt leksikasında *əka//əkə* formasında bəzi sözlərin tərkibində öz əksini tapa bilmişdir. *əkabir* “yaşlı”(Bakı) [1, s. 156]. E.Əzizov tədqiqatında bu haqda yazır: “Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında *əkə* şəklində bəzi sözlərin

tərkibində iştirak edib yaxın mənaları bildirir: əkəbükə (Çənberək), əkəpükə (Qazax) “böyük, yaşlı”; əkəc “yaşlı, çoxbilmiş” (Bakı); əkəlix’ “böyüklik” (Qazax). – Əkəpükə arvassan ayıf döymü, niyə danışsən elə sözü (Qaz.) [4, s. 254].

Araşdırmamız göstərir ki, “Ət-töhfə”də rast gəlinən bütün qohumluq terminləri bu və ya digər dərəcədə Azərbaycan ədəbi dilində və dialektlərində cüzi fonetik və semantik dəyişmələrlə bu gün də istifadə olunmaqdadır. Fikrimizcə, bu lüğət Azərbaycan dilinin tarixinin araşdırılması baxımından dəyərli qaynaqlardan biri ola bilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, I c - 744 s.; II c - 792 s.; III c - 672 s.; IV c - 712 s.
3. Əskər R. Mahmut Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. 4 cildə. Bakı: Ozan, 2006, I c - 515 s.; II c - 400 s.; III c - 400 s.; IV c - 752 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
5. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf (müqayisəli-tarixi istiqamətdə). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 418 s.
6. Zeynalov F. Qədim türk yazılı abidələri: Orta türk dövrü. Bakı: Nağıl evi: 2009, 111 s.
7. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: MBM, 2008, 354 s.

Ərəb dilində:

8. كتاب التحفه - الزكيه في اللغة - التركيه. Türkiyə, İstanbul. Bəyazit kitabxanası, Vəliyüddin Əfəndi adına əlyazmalar bölməsi № 3092.

Rus dilində:

9. Древнетюркский словарь. Под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Шербак. Ленинград, 1969, 676 с.
10. Фазылов Э.И. Замечания о рукописи и языке «Ат-Тухфа» // Turcologica. К семидесятилетию академика А.Н.Кононова. Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1976, с. 334-340.
11. Севортян. Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. Москва:Издательство Наука, 1974, 766с.

Türk dilində:

12. Altürk G. “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye f’il-Lugati’t-Türkiyye” Üzerine Bir Dil İncelemesi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Türk Dili Bilim dalı, Yüksek Lisans Tezi.: 2006, 326 s.
13. Atalay B. Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye, İstanbul: TDK Yay: 1945, 394 s.
14. Binler M. Z. Türk Dünyası Aile ve Akrabalık Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Selenge Yayınlar, 2007, 504 s.
15. Kumanlı M.S. “Lûgat-i türki arabi farsı” ile ““Et-tuhfetü’z-zekiyye fî’l-lugati’t türkiyye” örneklerinden hareketle türk sözlükçülük geleneğine genel bir bakış / I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Antalya, 11-14 mayıs: 2017, s. 1125-1135.

Z Agayeva

Terms related to blood relations “Et-tohfet uz-zekiyye fil-lugat-it turkiyye”

Summary

One of the works written during the Middle Turkic period is "Et-tohfe". The author and the date of writing are not known exactly. Although many studies have been conducted on "Et-tohfe" in Turkish-speaking countries, there is almost no information available in Azerbaijan. The vocabulary of "Et-tohfe" and the Azerbaijani language are composed of different words and different semantic words.

Turkic languages are one of the richest languages in the world in terms of relationship. Terms of relationship are belong to ancient Turkic lexicology. Terminological units that express relationships constitute an important part of Turkic language vocabulary and overall

Turkic character. In this article, we've compared the terms of the blood relation in "Et-tohfe" and in Azerbaijani language. Our research suggests that terms of relationship that are found in "Et-tohfe" are used today with some phonetic and semantic changes in the Azerbaijani literary language and dialects. In our opinion, this dictionary can be one of the most valuable sources for studying the history of Azerbaijani language.

Термины, связанные к кровным родствам в «Ат-тухфат уз-закия фил-лугат-ит туркия»

Резюме

Одним из произведений, написанных в среднетюркский период, является «Ат-тухфа». Автор и дата написания точно не известны. Хотя в «тюркоязычных странах» было проведено много исследований начет «Ат-тухфа», в Азербайджане об этом практически нет информации. Словарь «Ат-тухфа» и азербайджанский язык состоят из разных слов и разных семантических слов. Тюркские языки являются одним из самых богатых языков в мире по терминологии родства. Терминология родства относятся к древнетюркской лексикологии. Терминологические единицы, которые выражают родства, составляют важную часть словарного запаса тюркского языка и общего тюркского характера. В этой статье мы сравнили терминологии кровного родства в «Ат-тухфа» и на азербайджанском языке. Наше исследование предполагает, что термины родства, которые встречаются в «Ат-тухфа» используются сегодня с некоторыми фонетическими и семантическими изменениями в азербайджанском литературном языке и диалектах. По нашему мнению, этот словарь может стать одним из наиболее ценных источников для изучения истории азербайджанского языка.

Rəyçi: Elbrus Əzizov

Filologiya elmləri doktoru, professor

MEHRİBAN MURADOVA
QƏNİRƏ ALLAHVERDİYEVƏ
AzTUmehriban-qənirə.@mail.ru.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CƏMLİK KATEQORİYASININ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: fəlsəfə, ingilis dili, cəmlik kateqoriyası, qrammatik kateqoriya, say.

Keywords: philosophy, English language, the plurality category, grammatical category, numeral.

Ключевые слова: философия, Английский язык, категория множества, числительное.

Kəmiyyət elmi-fəlsəfi kateqoriyadır. “Fəlsəfə ensiklopediyası” nda kəmiyyət kateqoriyasının tərifı aşağıdakı kimi verilir. “Kəmiyyət kateqoriyası universal, yəni məntiqi kateqoriya olub gərəkliyin dərk edilməsində vacib pillələrdən biridir”

Kəmiyyət kateqoriyası müasir insan təfəkkürünün ən mücərrəd kateqoriyalarından biridir. Mücərrədliyin çox yüksək səviyyəsinə malik olduğu üçün kəmiyyət kateqoriyasının obyektiv aləmlə birbaşa əlaqədə olması ilk baxışda tez nəzərə çarpmır.

Dilçilərin diqqət mərkəzində olan qrammatik kateqoriya barədə V.Admoni yazır: “Morfoloji və sintaktik forma vasitələri sahəsinə aid olan müxtəlif formalardan hər biri dil quruluşunda hər hansı bir funksiyanı yerinə yetirir”. O, bu funksiyaların müxtəlifliyini və onların hər hansı bir formanın sözlərin leksik semantikasına aid olan ümumiləşdirilmiş və mücərrədləşdirilmiş məna tutumunu ifadə etməsinə xidmət etdiyini qeyd edir. Bəzən isə qrammatik forma hər hansı bir qrammatik vahidin strukturunun qurulması üçün tətbiq edilir.

V.Admoni qrammatik kateqoriyaların müxtəlif növlərinin olduğunu vurğulayır. Onun fikrincə, xüsusilə A.M.Peşkovski tərəfindən irəli sürülmüş “obyektiv” və “subyektiv-obyektiv” kateqoriyaların qarşılaşdırılması daha əhəmiyyətlidir. Obyektiv kateqoriyalar obyektiv reallığın insan şüurunda əks olunmuş məhfumlarının ümumiləşdirilmiş və mücərrədləşdirilmiş formada ifadəsidir. Müəllif bu kateqoriyaları “məntiqi-qrammatik” kateqoriyalar kimi qəbul edir. Onun qənaətinə görə, onların obyektiv xarakteri, onların real hadisələri müxtəlif nöqteyi-nəzərdən əks etdirə bilməsi və həmçinin hər hansı məntiqi-qrammatik kateqoriyanın ümumi aidiyyəti mənası və bu

kateqoriyaya mənsub olan bir neçə formanın semantikasını arasındakı müəyyən ziddiyyətlər ilə əlaqədar deyildir.

Kəmiyyət kateqoriyası dünyanın bütün dillərinə xasdır və bu dillərdə leksik qrammatik vasitələrlə geniş ifadə xüsusiyyətlərinə malikdir.

İngilis dilində ən vacib qrammatik kateqoriyalarından hesab olunan cəmlilik kateqoriyası uzun tədqiqat yolu keçmişdir. Kəmiyyət gerçək dünyanın hər bir obyektinin ayrılmaz xüsusiyyətidir. Bu barədə İ.A.Boduen de Kurtene yazırdı: “Mövcudluq formalarından biri də riyazi təfəkkürlə bölünmüş və bütövləşmiş kəmiyyət təsəvvürlərinin bütöv kompleksidir.” İ.A.Boduen de Kurtenehəmin əsərində kəmiyyət münasibətlərinin müəyyən edilməsinin və təsvirinin “dil təfəkkürünün bütün sahələrində” vacib amil olmasına işarə edir. Bu məsələyə toxunan akademik L.V.Şerba isə yazırdı: “Hər hansı bir qrammatik kateqoriyanın varlığı onun məna ilə sıx bağlılığı və onun bütün formal əlamətlərilə şərtlənir. Mənanı nəzərə almadan formal əlamətləri təyin etmək mümkün deyildir”. Kəmiyyət kateqoriyasını V.V.Vinoqradov şərh edərkən qeyd edirdi ki, ismin məna quruluşunda kəmiyyət formalarında yalnız qrammatik yox, həm də leksik-semantik fərqlər də mövcuddur. Y.S. Maslov isə kəmiyyət kateqoriyasını belə izah edir: “Kəmiyyət kateqoriyasının məzmununu insanın şüuru və dil formaları vasitəsilə əks olunan kəmiyyət münasibətləri təşkil edir. Dünya dillərində tək və cəmdən savayı ikili, bəzən də üçlü, hətta toplu kateqoriyalarına da rast gəlinir. Digər tərəfdən, bəzi dillərdə ismin kəmiyyətlərdə ifadə olunması vacib deyildir”. Rus dilçisi V.V.Vinoqradov qeyd edir ki XIX əsrin əvvəllərində rus tarixi qrammatikasının yarandığı ilk dövrlərdə rus dilində cəm formanın məna müxtəlifliyi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Cəmin formaları və mənası morfoloji və semantik cəhətdən tək formadan xüsusi ayrılmış şəkildə götürülürdü. İsimlərin tək formasının funksiyası ümumiyyətlə qeyri-müəyyən görünürdü. Tək formaya tək-cəmlilik əşyaları bildirən isimlər deyil, həmçinin say anlayışından uzaq olan, məsələn, mücərrəd və toplu anlayışların, əşyaların adları da daxil edilirdi. V.V.Vinoqradovun fikrincə isə, bu isimlərin tək və cəm formaları arasındakı paralelliyi və qarşılıqlı əlaqəni pozurdu. Onun fikrincə, ismin cəmm forması kateqoriyası qüvvətli bir kateqoriya kimi meydana çıxır. Tək forma kateqoriyası isə cəm formaya münasibətdə neqativ bir kateqoriya kimi, bəzən isə “sıfır” kateqoriya kimi görünür.

A.A.Reformatski məsələyə münasibətdə yazır: “Qrammatik kateqoriya eynicinsli hadisələrin və hər şeydən əvvəl eynicinsli qrammatik sözlərin formalarının fərqləndirilməsi zamanı yaranan halların məcmusu, birləşməsidir”. Ona görə, qrammatikada kateqoriyalar daha geniş, məsələn, nitq hissələri və daha dar məsələn bu və ya digər nitq hissəsinin tərkibində daxili qruplaşma hadisələri qismində ola bilər. O, buna müvafiq olaraq,

“qrammatik forma” və “qrammatik kateqoriya” terminlərini qarışdırmamağı vacib sayır.

Qrammatik forma ifadə vasitəsi ilə əlaqədardır. Qrammatik mənanın və bu mənanın ifadəsinin qrammatik vasitəsinin qarşılıqlı münasibəti onların vəhdətindədir. A.A.Reformatski hesab edir ki, qrammatik kateqoriya isə qrammatik ifadənin konkret vasitəsi ilə əlaqəli deyil və bu o demək deyildir ki, qrammatik kateqoriya anlayışın, məntiqin bir sahəsidir və dil xaricində durur. A.A.Reformatskinin fikrincə, əksinə olaraq, qrammatik kateqoriya dildə qrammatik cəhətdən ifadə olunursa, onda o, dil faktına çevrilir, yəni yenə həmin və ya başqa qrammatik vasitələrlə müşayiət olunur, ancaq bir və ya müxtəlif vasitələr qrammatik kateqoriya üçün əhəmiyyətli deyil.

A.A.Reformatski əlavə edir ki, bir sıra dillərdə “ikilik” məna, ikilik say formaları vasitəsilə qəbul edilmiş qrammatik ifadəsi olduğu halda (qədim slavyan, qədim yunan, sanskrit, qədim rus, litva dilləri), eyni bir hal ikili say kateqoriyası olmayan digər dillərdə isə “iki” kimi saylarla birləşmə yolu ilə və müvafiq isimlərlə ifadə oluna bilər. Onun fikrincə, rus dili üçün xarakterik olan və cəmdə təsirlik halında meydana çıxan canlılıq və qeyri-canlılıq kateqoriyası digər Avropa dilləri üçün qeyri-adidir.

A.A.Reformatski kəmiyyət kateqoriyasını özünəməxsus şəkildə şərh edir. “Kəmiyyət kateqoriyasının fərqləndirilməsi vasitələrinin müxtəlifliyi onların hər birinin vəhdətinə mane olmur. Qrammatik vasitələrin izomorfizmi məhz bunda öz ifadəsini tapır, yəni bu o deməkdir ki, müxtəlif vasitələr eyni qrammatik funksiyada çıxış edə bilər”.

Müasir ingilis dilində isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası iki tərəfin qarşılaşmasının tək-cəm şəklinin ifadəsində öz əksini tapır. Tək-cəm qarşılaşmasında ikinci tərəf dominant tərəf hesab edilir. Çünki tək formada kateqoriya əlamətinin aşkarlığına, eksplisitliyinə işarə edilmir. Analoji vəziyyəti Azərbaycan dilinə də şamil etmək olar.

O.Yespersenin fikrincə, hansı əşyaların birgə hesablanması onun dil ifadəsindən asılıdır. Onun fikrincə, bir çox hallarda bu təsnif təbii olur və faktiki olaraq bir sıra dillərdə üst-üstə düşür, ancaq bəzi hallarda dil strukdurundakı fərqlər nəticəsində meydana çıxmış müxtəlifliklər də müşahidə edilir. Məsələn, ingilis dilində /Jack and Jane are cousins// demək çətin deyildir, çünki /cousin/ sözü eyni zamanda həm “əmioğlu, dayıoğlu” həm də “əmiqızı, dayıqızı” mənasını ifadə edir. Digər tərəfdən, ingilis dilində almanların /Geschwister/ “bacı-qardaş” kimi adlandırdığı anlayış üçün lazımi termin yoxdur. Bəzən ingilis dilində /brothers and sisters/ kimi birləşmələrin qarşısında say tətbiq edilir, məsələn, / They have ten brothersand sisters// (Onların on bacı və qardaşı var). Bu isə “iki qardaş + səkkiz bacı” və ya digər bir birləşməni ifadə edə bilər. Kişi və qadın cinsli canlı varlıqların birgə ifadəsinə təbii tələbat bir sıra dillərdə sintaktik

qaydaların yaranmasına şərait yaratmışdır. O, kişi cinsinə məxsus cəm formasının hər iki cinsdən olan varlıqların ifadəsi üçün işlədilməsini götürir.

Linqvistik mənbələrin təhlili ingilis dilində ismin 12 leksik-qrammatik kateqoriyanın olduğunu göstərir: ümumi/xüsusi, maddi/topluluq bildirənlər, abstrakt/konkret, sayıla bilən/sayıla bilməyən, canlı/cansız, şəxsi/shəxsiz. Sayıla bilən isimlər sayılması mümkün olan predmetləri bildirir. Onlar tək və cəm formalara malikdirlər. Məsələn, /a book-five books/, /a day-two days. Sayıla bilən isimlər müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən artikkelərlə işləyə bilirlər: /a book –the book/. Cəmdə isə onlar /many/, /few/, /a few/ əvəzliliklərlə və kəmiyyət sayları ilə işləyə bilirlər: / I havent many English books// (Mənim ingilis dilində kitabım elə də çox deyil), / I have few English books// (Mənim ingilis dilində bir neçə kitabım var), / I have a few English books// (Mənim ingilis dilində kitabım azdır). Sayıla bilən isimlər konkret (Concrete

Ədəbiyyat

1. Философская энциклопедия. Т.2, М.,”Советская энциклопеди”, 1962,с.576
2. Адмони В.А. Основы теории грамматики. М.,-Л., Наука, 1964
3. Бодуэн де Куртене И..Избранные работы по русскому языку. М., 1974
4. Виноградов В.В. Русский язык. Москва 1972

**M.Muradova,
G.Alakhverdieva**

The plurality category in the english language Summary

Quantity is a scientifically-philosophical category. Quantity category is specific to all languages of the world and has many lexical grammatical ways of expression in these languages/ In the article the category of plurality which is considered the most important category in English language is discussed. Also thoughts a number of scientists about a plurality category are reviewed.

The article speaks about the grammatical category of in English and, its compare its same kinds such as personal, demonstrative, interrogative, definite and indefinite pronouns.

The article is dealing with the ways of morphological expression of number in English and Azerbaijanian. Here is spoken about the role of

number in the expression of ideas and given examples to show how the means of number shift in sentences with the same lexical and syntactical structure.

It is stated in the article that some linguists consider the number to be pure semantical, some consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological ways of number.

**М.Мурадова,
Г.Алахвердиева**

**Категория множественности в английском языке
Резюме**

В статье рассматриваются некоторые аспекты контрастивной морфоогии, практический курс английского языка, категория количества в английском языке, их сопоставительная характеристика в азербайджанском языке, их семантика в разных терминах и словосочетаниях.

Количество научно-философская категория количества присущ всем языкам мира и обладает многими лексическими способами выражения в этих языках. В статье обсуждается категория множественности, которая считается наиболее важной категорией в английском языке. Также рассматриваются мнения ряд ученых о категории множественности.

Данная статья посвящена морфологическим путям выражения значения категория количества в Азербайджанском и Английском языках. Здесь объясняется роль числительная при вражении идей и предоставлены примеры показывающие как средства количества меняются в предложениях с одинаковой лексической и синтаксической структурой. В статье отмечается, что некоторые языковеды считают количества семантической, некоторые синтетической и некоторые грамматической категорией. Здесь изучаются морфологические способы образования количества в Английском и в Азербайджанском языках

**Rəyçi: Natella Axundzadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.**

AYTƏN HACIYEVA
ADIU
aytən.@.mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ GENDER PROBLEMİ VƏ ONUN TƏDRİSİ METODİKASINA DAİR

Açar sözlər: İngilis dili, cins kateqoriyası, metodika, Azərbaycan dili, isim

Ключевые слова: Английский язык, категория

рода, методика, Азербайджанский язык, существительное

Key words: English language, gender category, methodic, Azerbaijan language, noun.

Dildə mövcud olan gerçək həqiqətlərlə sıx surətdə bağlı olan kateqoriyalar aid olduğu dilin daşıyıcıları olan xalqın təfəkkürünün və dilinin inkişafının müəyyən dövrlərində yaranmış, inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Kateqoriya eyni cinsli əşya və hadisələrin müəyyən qrupları üzrə toplanması haqqında anlayışdır. (6, s. 183). Kateqoriyalar içində cins kateqoriyasının ingilis dilində qramatik səviyyədə deyil, leksik-semantik səviyyədə müşahidə etmək mümkündür (1, s. 57). İngilis dilində cins (gender) kateqoriyası III şəxs əvəzliliklərinin tək formasında və isimlərdə müşahidə olunur. III şəxsin təkində əvəzliliklərdə özünü biruzə verən cins kateqoriyası suppletivizm yolu ilə düzəlişir. Bu və ya digər sözün öz leksik mənasını mühafizə edərək, başqa sözə çevrilməsi və çevrilmə zamanı müəyyən bir mənanın əks olunması (6, s. 170) nəticəsi olan suppletivizm hadisəsi nəticəsində ingilis dilində 3 şəxs əvəzliliklərinin təkində kişi, qadın və orta cinsin təzahür forması belədir.

He- (o-kişi cinsi)

She - (o-qadın cinsi)

It - (o-orta cins, heyvanlar və cansız əşya və məfhumlara aiddir)

İsimlərdə cins kateqoriyası bir-biri ilə qarşılaşan, yəni qarşı-qarşıya duran iki oporisiyadan yaranır (3, s. 52). Bu iki oporisiyadan biri isimləri iki yerə-insan (human) anlayışı və qeyri-insan (non-human) anlayışı isimlərə ayırır və bu qarşılaşmada əks olunur. 2 oporisiya isə şəxs bildirən isimləri qadın (feminal) və kişi (masculine) cinslərinə ayıraraq onlardan təzahür edir və cinsin səciyyəvi sistemində burdan yaranır. Bu ənənəvi terminalogiya tərəfindən kişi (masculine), qadın (feminal) və orta cins (neuter) adlanır. İngilis dilində orta cins həm cansız isimləri, həm də heyvan anlayışı bildirən sözləri əhatə edir. Məsələn: "book", "hill", "world", "city", "friendshio", "love", "ant", "horse", "hen" və s. isimləri orta cinsə aiddir.

Müasir ingilis dilində ismin cinsini göstəricisi ola biləcək xüsusi morfoloji forma, səciyyəvi şəkilçi yoxdur. Cins ingilis dilində leksik mənada

özünü göstərir. Cins göstəricisi ola biləcək morfoloji vasitənin olmamasına baxmayaraq ismin cins mənası leksik səviyyədə yetərincə təzahür edilir. Kişi (male), qadın(female) və orta(neuter) isimlər bu dilin leksik tərkibində, lüğətində mühüm yer tutur. İsimlərin kişi cinsi bildirən sözləri kişi cinsinə, qadın cinsi bildirən sözləri qadın cinsinə aid olunan isimlər struktur baxımından üç qrupa bölünürlər.

1) Sadə isimlər

2) Düzəltmə isimlər

3) Mürəkkəb isimlər.

1. Sadə quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn: kişi cinsində: man, boy, husband, uncle və s., qadın cinsində: woman, girl, wife, ant və s..

2. Düzəltmə quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər analitik – flektiv quruluşlu ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə düzəlir. Bu sözdüzəldici şəkilçilər ingilis dilinə əsasən fransız dilindən keçmiş və qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir. Belə şəkilçilər əsasən kişi cinsli isimlərdən müvafiq qadın cinsli isimlər əmələ gətirir. Məsələn:

-ess - Bu şəkilçi kişi cinsli isimlərə artırılaraq qadın cinsli isimlər əmələ gətirir:

actor - actress; host - hostess; poet - poetess; prince - princess; emperor - empress; peer - peeress; duke - duchess; count - countess; waiter - waitress və s.

- ine - hero (qəhrəman) - heroine (qəhrəman (qadın c.))

- ette - usher (teatrda biletlər yoxlayan kişi) - usherette (bilet yoxlayan qadın);cosmonette

- rix - testate [testit] - (miras qoyan kişi) - testatrix (miras qoyan qadın)

Bu şəkilçilərdən başqa ingilis dilində fel və isim köklərinə əlavə olunaraq kişi cinsli isimlər əmələ gətirən məhsuldar şəkilçi -er və onun variantı (-or) düzəltmə isimlər əmələ gətirir: actor (aktyor); widower (dul kişi); lover (məşuq); waiter (xörəkpaylayan kişi) və s.

3) Mürəkkəb quruluşlu kişi və qadın cinsli isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır və əmələ gəlmə üsullarına görə fərqlənirlər. Belə ki, bu tip isimlərin bəzisi iki sözün birləşib işlənməsindən, digərləri isə defis ilə yazılması yolu ilə yaranır. Buna görə də bu mürəkkəb isimlər iki növə ayrılır:

1) Bitişik yazılanlar: İki sözün bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə yanaşib birləşməsindən yaranır. Məsələn:

Kişi cinsli isimlər: grandson, stepfather, stepson, fosterfather, godfather, godson, sportsman.

Qadın cinsli isimlər: grandmother, granddaughter, stepmother, stepdaughter, fostersister, godmother, goddaughter, sportswoman.

2) Defislə yazılan kişi və qadın cinsli isimlər iki və üç sözdən yaranır. Məsələn:

Kişi cinsli isimlər: father-in-law, brother-in-law və s.

Qadın cinsli isimlər: mother-in-law, sister-in-law və s.

İngilis dilində kişi və qadın cinsli isimlər ifadə etdikləri mənə və aid olduqları siniflərə görə aşağıdakı qruplara bölünürlər.

1. İnsan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənası. Bu isimlər də öz növbəsində yarımqruplara bölünürlər:

1) Qohumluq mənası bildirənlər:

kişi cinsi: father, brother, son, husband, nephew, heir, uncle, grandfather, grandson, father-in-law, brother-in-law.

qadın cinsi: mother, sister, daughter, wife, niece, heiress, aunt, grandmother, granddaughter, mother-in-law, sister-in-law, daughter-in-law.

2) Ümumi cins fərqi bildirən isimlər:

kişi cinsi: man, boy, fellow, lad, kid, male.

qadın cinsi: woman, girl, maid, lass, dame, female.

3) Zadəgan titulu bildirən isimlər:

kişi cinsi: king, prince, baron, count, czar, duke, peer, emperor, margrave, qadın cinsi: queen, princess, baroness, countess, tsarina, duchess, peeress, empress, marchioness.

4) Nigah prosesi ilə bağlı isimlər:

kişi cinsi: bridegroom (bəy), fiancé (bəy- toya qədər), lover (məşuq, sevgili), widower (dul kişi), bridesman (bəyin sağ dişi), bachelor (subay kişi).

qadın cinsi: bride (gəlin- toyda), fiancée (gəlin- toya qədər), sweetheart (sevgili), widow (dul qadın), spinster (ərə getməmiş qız, qarımış qız), bridesmaid (gəlinin sağdışı).

5) Müxtəlif əlaqələr əsasında yaranan isimlər:

kişi cinsi: godfather - xaç atası, godson - xaç oğulluğu, stepfather - ögey ata, stepson - ögey oğul, foster father - atalıq, foster brother - süd qardaşı,

qadın cinsi: godmother - xaç anası, goddaughter - xaç qızlığı, stepmother - ögey ana, stepdaughter - ögey qız, foster mother - analıq, foster sister - süd bacısı.

6) Nəciblik, alicənablıq bildirən isimlər:

kişi cinsi: gentleman, knight (cəngavər),

qadın cinsi: lady (xanım)

7) Müraciət forması kimi işlənən isimlər:

kişi cinsi: mister (Mr.)

qadın cinsi: (ərə getməmiş qıza müraciətdə işlənir), mistress (ərə getmiş qadına müraciətdə işlənir, (Mrs.))

8) Peşə bildirən isimlər:

kişi cinsi: actor, waiter, poet, milker (süd sağan kişi), salesman (satıcı kişi), cowboy(çoban), cowherd (çoban), policeman (polis), craftsman (sənətkar), sculptor (heykəltəraş), sportsman (idmançı) və s.

qadın cinsi: actress, waitress, poetess, nurse, (tibb bacısı), midwife (akuşer), needle woman (dərzi), saleswoman (satıcı qadın).

9) Sahiblik bildirən isimlər:

kişi cinsi: host (ev sahibi), landlord (torpaq sahibi),

qadın cinsi: hostess (ev sahibəsi), landlady (torpaq sahibəsi)

II. Heyvan anlayışı bildirən isimlərdə cins mənası:

erkək cinsli: lion (şir), tiger (pələng), boar (donuz), bick (maral), bull (kələk), ram (qoç), dog (it).

dişi cinsli: lioness (dişi şir), tigress (dişi pələng), sow (dişi donuz), doe (dişi maral), cow (inək), ewe (qoyun), bitch (dişi it).

III. Quş anlayışı bildirən isimlərdə cins mənası:

erkək cinsli: cock (xoruz), cockerel (beçə), drake (ördək), gander (qaz).

dişi cinsli: hen (toyuq), pullet (fərə), duck (ördək), goose (qaz).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Arnold I.V. "The English Word" Москва Высшая школа. 1986.
2. Əsədova M.N. "İngiliscə - Azərbaycanca tematik sözlər lüğəti", Bakı Nurlan - 2001.
3. Blokh M.Y. "A Course in Theoretical English Grammar", Mosc. - Vysshaya Shkola - 2000.

A.Gadjieva

The gender category in the english language

Summary

Gender is a scientifically-philosophical category. Gender category is specific to all languages of the world and has many lexical grammatical ways of expression in these languages. In the article the category of c which is considered the most important category in English language is discussed. Also thoughts a gender of scientists about a gender category are reviewed.

The article is dealing with the ways of morphological expression of gender in English and Azerbaijanian. Here is spoken about the role of gender in the expression of ideas and given examples to show how the means of gender shift in sentences with the same lexical and syntactical

structure. It is stated in the article that some linguists consider the gender to be pure semantical, some consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological ways of gender. Enough examples on the matter have been given and compared in both languages, usage reasons of prefixes are explained on presented examples. The productivity and unproductive eness of gender have been taken into consideration and they are compared due to formation of different parts of speech.

А.Гаджиева

Категория рода в английском языке Резюме

Данная статья посвящена морфологическим путям выражения значения категория рода Азербайджанском и Английском языках. Здесь объясняется роль гендера при выражении идей и предоставлены примеры показывающие как категория рода меняются в предложениях с одинаковой лексической и синтаксической структурой. В статье отмечается, что некоторые языковеды считают категория рода семантической, некоторые синтетической и некоторые грамматической категорией.- Изучаются морфологические способы образования категория рода синтетической и некоторые грамматической категорией. Здесь изучаются также морфологические способы образования категория гендера.

В статье описываются категории рода в современном английском языке. Автор отличает что категория рода является лексической категорией а не грамматической. В тоже время автор доказывает, а наличии взаимоственных Азербайджанских грамматических родовых окончаний, которые используются в современном английском языке, и приводит свои примеры.

Количество научно-философская категория рода присущ всем языкам мира и обладает многими лексическими способами выражения в этих языках. В статье обсуждается категория рода, которая считается наиболее важной категорией в английском языке. Также рассматриваются мнения ряд ученых о категории гендера.

Rəyçi: Tamilla Hüseynova
Filologiya elmləri namizədi, professor.

ŞƏFƏQ MƏHƏRRƏMOVA
SƏKİNƏ SEYİDOVA
AzTU
şəfəq-səkinə.@mail.ru.

UNİVERSAL MƏNTİQİ KATEQORİYA KİMİ İSMİN TƏKLİK VƏ CƏMLİK FORMASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: ismin kəmiyyət kateqoriyası, tək, cəm və toplu isimlər.

Ключевые слова: категория количественных существительных, единственное, множественное и коллективные существительные

Key words: the category of number of the noun, singular, plural and collective nouns

Kəmiyyət kateqoriyası həmişə dil nəzəriyyəsinin diqqət mərkəzində duran, aktuul, dəbdə olan tədqiqat obyektlərindən biri və mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan qrammatikanın ən mühüm sahələrindəndir. Kəmiyyət hər bir dildə, o cümlədən müasir Azərbaycan və İngilis dillərində ismə xas olan əsas kateqoriyalardan biridir. Bu kateqoriya A.Aslanovun da qeyd etdiyi kimi, mücərrəd kateqoriyadır, ona görə ki, buraya həm real hesablanan konkret əşyalar, həm də konkretlikdən xaric olan, hesablanması mümkün olmayan kəmiyyət daxildir. Dilçilik tarixində kəmiyyət kateqoriyasının qədimdən mövdu olmas, bu haqda anlayışın özünü göstərməsi, demək olar ki, dünyanın bütün dillərinə xas olan bir əlamətdir. Dünyada elə bir dil yoxdur ki, orada kəmiyyət kateqoriyası mövcud olmasın. Qədim dövrdə bu cəmiyyətin tədricən inkişafı prosesində insanlar müəyyən bir əşyanın tək və cəmiyyətini fərqləndirmiş, onların sayını, miqdarını, az və ya çoxluğunu müəyyən uyğunluqla ifadə etmişlər. Məsələn, müəyyən əşyanın əvvəlinə bəzən say artırmaqla (5 qələm, 3 kişi, 4 qadın, 18 dəftər və s.), bəzən də –lar, -lər şəkilçilərindən istifadə etməklə (qələmlər, kişilər, qadınlar, dəftərlər və s.) dildə kəmiyyəti ifadə etmişlər. Müxtəlif dillərin qrammatikalarına dair yazılmış əsərlərdə kəmiyyət kateqoriyasından həm nəzəri, həm də praktik şəkildə ətraflı olması da müəyyən qədər bəhs edilmişdir və burada əsasən –lar, -lər şəkilçisinə geniş yer verilmişdir. Bütün bu tədqiqat işlərini araşdırdıqda məlum olur ki, müəlliflərin əksəriyyəti kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji yolla ifadə vasitələrinə daha geniş yer vermişdir. Digər sahələr isə (leksik və sintaktik, leksik-semantik) bir o qədər də nəzər-diqqəti cəlb etməmişdir. Dilin istər tarixi inkişaf aspektinə, istərsə müasir vəziyyətinin araşdırılmasına həsr edilmiş dilçilik əsərlərində kəmiyyət kateqoriyasının öyrənilməsinin onun digər kateqoriyalardan

morfoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyini görürük. Belə ki, bu kateqoriyada təklik və cəmlilik, topluluq və qeyri-müəyyən çoxduq kim anlayışlar mövcuddur. Elə buna görə də, bu baxımdan dilçilikdə kəmiyyət kateqoriyasının müxtəlif ifadə vasitələri göstərilir. Kəmiyyət kateqoriyası universal məntiqi kateqoriyadır, əsasən isimlərə xas kateqoriya olsa da, substantivləşmiş bütün nitq hissələrinə şamil edilir. Kəmiyyət kateqoriyası insan şüurunun, təfəkkürünün inkişafı ilə sıx bağlıdır. İnsan ictimai həyat təcrübəsində təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədar tək olan cüt olandan, onu da çox olandan ayırmağa başlamış, tədricən qeyri-müəyyən cəm kəmiyyət anlayışını yaratmışdır. Bu anlayış müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində ismin təklik və cəmlilik forması mövcuddur və bu forma daha çox danışq prosesində özünü büruzə verir.

İngilis və Azərbaycan dillərində də isimlərin hamısının kəmiyyət formaları mövcuddur. Onlar ya tək (vahid), ya toplu, ya da cəm kəmiyyətdə olur. İsimlərin bir qismi bildə yalnız təkde işləndiyi kimi, digər qrup isimlər toplu halda dərk edilir. Bu isimlər morfoloji əlamət kimi cəmlilik şəkilçisi olmadan belə cəmlilik (çoxluq) ifadə edir. Bütün vəziyyətlərdə ifadə olunan kəmiyyət konkretlikdən uzaq bir növ qeyri-müəyyən, ümumi səciyyə daşıyır. Məsələn, kitab – book, çiçək – flower, dəftər – copybook və s. kimi sözlərdə müəyyən bir kəmiyyətin olması hamıya məlumdur. Ancaq bu kəmiyyət nə səciyyə daşıyır? Bu sözlərdə konkret bir kəmiyyət yoxdur. Dəftərin, çiçəyin, kitabın konkret olaraq nə qədər, hansı miqdarda olması məlum deyildir. Bu sözlərə həttalar, -lər, (-s, -es) cəm şəkilçisini əlavə etdikdən sonra da tam konkret cəm mövcud olmur. Burada yalnız bir cəhət aydınlaşır. –lar, -lər (-s, -es) şəkilçisi bu sözlərə artırıldıqda həmin əşyaların birdən çox olduğu bildirilir. Kəmiyyət isə yenə də qeyri-müəyyənliyində qalır.

Mənasına görə təlik yalnız əşya, şəxs, hərəkət və s.-nin vahid, tək olmasını bildirir. Cəmlilik isə göstərilənlərin cəm halda olduğunu, topluluğunu, çox olmasını, yəni çoxluğunu bildirir, əksəriyyəti –lar, -lər (-s, -es) şəkilçisi ilə və ya müxtəlif dillərdə bu şəkilçinin ekvivalent forması ilə düzəlir. Beləliklə, göründüyü kimi, təklik və cəmlilik kəmiyyətin müxtəlif vasitələrilə ifadə olunur. Cəmliliyin formalarından biri də topluluqdur. Topluluq dünyanın əksər dillərində yayılmışdır və bu dillərdə sözlər adlıq halında heç bir şəkilçi qəbul etmədən cəmlilik bildirir. Bu haqda Məmmədli Qıpçaq «Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi» kitabında ətraflı bəhs etmişdir.

Topluluq mənasında olan söz bir neçə şəxsin, əşyanın və s.-nin toplu halda olmasını bildirir. Məsələ, meşə dedikdə orada bitən bütün ağaclar, ordu dedikdə orada olan bütün heyət nəzərdə tutulur və s.

Digər dillərdə olduğu kimi, Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində də topluluq bildirən sözlər geniş yayılmışdır. Məsələn, ardu-army, kütlə-crowd, ailə-family, sürü-cattle, xalq-people, dəstə-flock və s.

Müxtəlif dillərdə, o cümlədən Azərbaycan və ingilis dillərində yalnız təklilik anlayışı bildirən bir qisim sözlər də var ki, onlara –lar, –lər (-s, -es) cəm şəkilçisi əlavə etmək olmur. Bu hal bütün dillərə xas olan bir əlamətdir. Bədə sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Şəxs adlarından ibarət olan xüsusi isimlər. Məsələn, *Nigar, Rəna, Sürəyya, Akif, ruslan, Həsən* və s.
2. Şəhər adları: *Bakı, Sumqayıt, Gəncə, İstanbul, London, Paris, Nyu-York, Berlin* və s.
3. Ölkə adları: *Azərbaycan, Türkiyə, Ərəbstan, İraq, Çin* və s.
4. Qitə adları: *Asiya, Avropa, Afrika, Antraktida* və s.
5. Okean adları: *Sakit okean, Hind okeanı, Atlantik okean, Şimal Buzlu okean*.
6. Cəzət adları: *şimal, cənub, şərq, qərb*.
7. Çay adları: *Araz, Kür, Amur, Neva, Ni, Lena* və s.
8. Dəniz adları: *Xəzər, Azov, Qara, Egey* və s.
9. Dağ adları: *Qafqaz, Himalay, Tyan-Şan, Savalan, Ziyarət* və s.
10. Rayon və qəsədə, kənd adları: *Cəlilabad, Astara, Kəlbəcər, Qazax, Bərdə, Biləcəri (qəsəbəsi), Badamdar (qəsəbəsi), Qaladəhnə (kəndi), Balçılı (kəndi)* və s.
11. Təbiət məfhumu ilə bağlı olan sözlər: *yağış, şaxta, ayaz, şafəq* və s.
12. İlin əsilləri: *yaz, yay, payız, qış*
13. Abstrakt mənalı feldən düzələn sözlər: *həyat (yoldaşı), açılış* və s.
14. İlin ayları: *yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr*.

Bu kimi sözlərin cəmi o zaman olar ki, həmin adamlardan sayca iki və daha çox olsun. Bu halda onlara, əsasən, say əlavə edilir və bu, yalnız insan və kənd adlarına aid ola bilər. Məsələn: *üç Balağalı kəndi, iki Molla kəndi, beş nəfər Azər adlı oğlan, üç nəfər Sevil adlı qız* və s.

Ancaq *iki Afrika qitəsi, iki Bakı şəhəri, üç Kür çayı, iki Gürcüstan Respublikası* və s. demək olmaz.

Lakin qeyd edək ki, həmin adda olan yer iki və yaxud da üç yerə parçalanıbsa, onların adı cəhətə görə müəyyənləşdirilir. Məsələn, *Cənubi Azərbaycan, Şimali Azərbaycan, Cənubi Koreya və Şimali Koreya Respublikaları, Cənubi Amerika, Şimali Amerika* və s. göstərilən bu nümunələr bütün dillərdə eyni cürdür.

Kəmiyyət kateqoriyasının əsas ifadə vasitələrindən olan topluluq və cəmliyi bir-birilə qarışdırmaq lazım deyildir. Hər ikisi çoxluq bildirsə də, onların hər birinin ayrı-ayrılıqda funksiyaları vardır.

Hər iki anlayış qədimdən mövcud olsa da, adlarından da müəyyən olur ki, cəmlilik bu və ya digər əşyanın kəmiyyətə çoxluğunu bildirir. Lakin onların semantik mənasından da aydın olur ki, bu sözlər yaxın məfhumları ifadə etsə də, onların arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Cəmlilik əşyanın kəmiyyətə çoxluğunu, qeyri-müəyyən çoxluğunu bildirir və –lar, –lər (-s, -es) (və ya onun ekvivalentləri) morfoloji əlaməti ilə ifadə edilir, daha doğrusu yaradılır. Topluluq anlayışı isə daha çox keyfiyyətin çoxluğuna işarə edir və söz kökünün semantikasındakı təzahür edir; topluluq semantikasi yaratmaq üçün sözə heç bir morfoloji əlamət artırılmır.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A.A. «İngilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyası» //Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. I cild. Bakı. Gənclik, 2003, 220-227 s.
2. Aslanov A. «Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları». Bakı, 1963, 125 s.
3. Fəxrəddin Yadigar (Veysəlli). «German dilçiliyinə giriş». Bakı, Təhsil, 2003, 408 s.
4. Xəlilov R.İ. «Azərbaycan dilində kəmiyyət bildirən sözlər» // Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı, 1972, №3, 65-68 s.
5. Qıpçaq M.D. «Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi». Bakı, 2000, 452 s.
6. Musayev O.İ. «İngilis dilinin qrammatikası». Bakı, Qismət, 2007, 608 s.
7. Sweet H.A. New English Grammar. Logical and Historical Oxford. 1930, 146 p.
8. Thompson A.J., Martinet A.V. A partical English Grammar. Oxford University Press, 2001, 383 p.

**SH.Magerramova,
S.Seidova**

The category of number in modern azerbaijan and english languages

Summary

The category of number has a very ancient history and also this category had a special specific role in linguistics at all times. The category of number have complex features according to its range and the diversity of content and it passed a certain developing stage associated real-life ideas. The category of number is mainly formed in language the ways of lexical, morphological and syntactic and each of these have definite meaning features, a colourful range of meaning. During the research it became clear to me, the general content and essence of the category of number are the

same in all language s, and their means of expression show itself in the unique shape in terms of the grammatical structure of each language.

The article is devoted to the matter of comparative analysis of other means of the notion of number in English and in Azerbaijani. Both in English and in Azerbaijani the notion of number, besides nouns and pronouns, can be expressed by the help of other means. In English these means include determiners, article and nouns denoting number.

**Ш. Магеррамова,
С.Сеидова**

**Категория количества в современном азербайджан. и
английском языках**

Резюме

Данная статья посвящена проблеме сравнительного анализа способов категория числа В английском языке. В обоих языках, понятие число, исключая существительное и местоимение, может выражаться другими способами. В английском языке, к этим способам относятся детерминативы, артикль и существительные, которые выражают количество. А в Азербайджанском языке, для того чтобы выразить понятие количество, используются лексические, морфологические и синтаксические способы. Наряду с тем что категория количества имеет древнюю историю так же в течении многих лет играет важную роль в лингвистике. Категория количества по разнообразию содержания имеет сложные свойственные черты и прошла определённую стадию развития на основе реальных жизненных событий. Категория количества в основном сопровождается лексическим, морфологическим и синтаксическим путями. И каждый из них в свою очередь имеет определённые черты и разнообразие. В процессе исследования я сделала вывод что по содержанию и важности категория количества одинакова во всех языках и средства их выражения с точки зрения грамматической структуре каждого зыка показывает себя по своему.

**Rəyçi: Tamilla Hüseynova
Filologiya elmləri namizədi, professor**

SEVİNC QARAGÖZOVA
ADIU
sevinc.@.mail.ru.

MƏTN DİLÇİLİYİNDƏ PROSADİK AMİLLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ KOQNTİV, DİL, KOMMUNİKATİV İNFORMASIYALARIN BU SAHƏDƏ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: prosodiya, mətn, dilçilik, struktur-semantik, bədii ədəbiyyat

Ключевые слова: просодия, текст, лингвистика, структурно-семантика художественная литература.

Key words: prosodic, texte, linguistic, structur-semantic, artistic belles-lettres.

Bədii dil ədəbi dilin başqa üslublarından özünün estetik ekspressiv xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bədii əsərin dili axıcı və cəlbedici, estetik cəzətdən yüksək keyfiyyətə malik olmalıdır.

Ədəbi dilin başqa üslublarından fərqli olaraq, bədii ədəbiyyatda hər birinin özünəməxsus, fərdi dili və üslubi olan sutərlər iştirak edir. Bədii dildə danışq dili ünsürləri işlənir. Danışq dili isə öz xüsusiyyətlərinə görə dildən fərqlənir. Burada dialoqlara daha çox yer verilir.

Son illər ərzində dilçilik tədqiqatların tamhüquqlu obyektinə çevrilmiş mətnə müraciət dil vahidlərinin məzmun tərəfinin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır. Belə ki, dil, ünsiyyət vasitəsi və eyni zamanda, fikrin realizə olunması vasitəsi kimi, öz müxtəlif təzahür formalarında əqli prosesin qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Bu qanunauyğunluqlar öz növbəsində obyektiv reallığın hadisələrini əks etdirirlər. Buna görə də mətnin nitq fəaliyyətinin məhsulu kimi tədqiqi bu prosesə daha dərinə nüfuz etməyə, həmçinin fikrin məzmununu və dil formalarını kommuniukativ prosesin təmin olunması məqsədilə bir bütövdə əlaqələndirən mexanizmlərin aşkarlanmasına imkan verir.

Mətni yalnız dilçilik deyil, həmçinin digər elm sahələri, məsələn, ədəbiyyatşünaslıq, üslubiyyət, sosiologiya tədqiq edir. Bu sahələrdən hər biri mətnə öz vəzifələrinə uyğun olaraq onun öyrənilməsinin müxtəlif üsullarını tətbiq etməklə müvafiq nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Bu barədə R.Bartın maraqlı fikri var: «Mətnin bütün mənalərini aşkarlamaq mümkün deyil, o «sonsuzluğa açılmış», və heç bir oxucu, heç bir mövzu, heç bir elm onu bizim anlamımızda mənacə açılması prosesini dayandıra bilməz».

Dilçilikdə mətnə hazır məhsul, nitq-əqli prosesin nəticəsi kimi baxılır. «Mətn» termininin bir neçə işləm növü var. Bir tərəfdən «mətn» anlayışı, danışanın fikrinə əsasən, özlərində bitmiş mənanı ehtiva edən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir söyləmi təyin etmək üçün işlənir.

Digər tərəfdən isə bu terminlə hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərlərini adlandırırlar. Ümumi qəbul olunan isə yalnız mətnin bir sıra vahidlərdən ibarət və əlaqəlilik, bitkinlik və daxili təşkilatlanma təzahürlərinə malik spesifik bir quruluş kimi başa düşülməsidir. R.De Boqrandanın fikrincə mətn «kommunikasiya prosesinə xidmət edən dilin müəyyən mənaya malik konfigurasiyalarıdır». Bu keyfiyyətdə həm ayrı-ayrı sözlər, həm də cümlələr iştirak edə bilər. C.Layons mətnə kontekstlə sıx əlaqədə baxır. O qeyd edir ki, «mətnlər, məhsulları olduqları kontekstlərin tərkib hissələridir. Kontekstlər isə, öz növbələrində, müəyyən situasiyalarda yazıçıların yaradıcılığı olan mətnlərin vasitəsi ilə yaradılır və daimi olaraq transformasiyaya uğrayırlar».

Bu istiqamətdə sonrakı tədbirlər müxtəlif tipli mətnlərə daha differensial yanaşmaya gətirib çıxarmışdır. Belə ki, artıq mətnin sərhədlərinin kifayət qədər dəyişək və onun bir söyləmədən çoxcildli əsərlərə qədər müxtəlif həcmdən ibarət olduğu qəbul olunur. İ.R.Qalperin mətni «başlığa və müəyyən məqsədəuyğun və pragmatik məramla malik leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrin müxtəlif vasitəsilə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlər ilə birgə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq əsərini təşkil edən dil nişanlarının qaydalı və yazılı birliyi» kimi təyin edir.

Mətnin lingvistik nəzəriyyəsinin işlənməsi müasir dilçiliyin inkişafının ümumi inkişafı üçün aktualdır. Belə ki, bu cür mətn nəzəriyyələri kommunikativ proses modelini qurmaq üçün zəruridirlər. Mətnə kommunikativ fəaliyyət zamanı ötürülən üç informasiya tipi var:

Kognitiv informasiya – insanın psixiki fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında biliyidir. İnformasiyanın bu tipi, ilk növbədə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətn ötürücüsünün subyektiv təsirindən azaddır və buna görə də səmərəli praktik fəaliyyəti üçün yararlıdır.

Dil informasiyası – dünya haqqında dil vahidlərindəki informasiyadır. Bu informasiya həmin vahidlərin referensial, qrammatik və pragmatik vahidlər mövcuddur. Dil informasiyasında əsas diqqət biliyin məzmunundan onun formasına yönəlir.

Kommunikativ informasiya isə mətnə ifadə olunmuş müəllif fikri haqqında informasiyadır, yəni bu, yalnız mətn ötürücüsünün şüurundakı qeyri-dil obyektləri haqqında məlumat deyil, həmçinin onun əks olunan hadisəyə şüurlu şəxsi qiyməti, eləcə də onun hissləri, emosiyaları və s. haqqında məlumata ehtiva edir. Kommunikasiya predmeti və yaxud nitq predmeti öz lüğət mənasında predmetik simasına malik mətn (növüdür) vahididir. Mətnin məzmunu onun kommunikasiya aktında iştirak edənlər tərəfindən necə inteqrasiya olunduğunu, yəni onun necə başa düşülməsini təyin edir.

Mətnin differensial təzahürlərindən biri kimi onun yazılı və yaxud şifahi səciyyəsi haqqında məsələ adi xarakter daşımır. Belə ki, bəzən prosodik elementlər mətnin tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirirlər. Prosodik amillərin mətn dilçiliyinə mətnin differensial elementləri kimi daxil edilməsi sintaktik münasibətlərin öyrənilməsinə struktur-semantik yanaşma ilə izah olunur. Bu mətnin aktual üzvlənmə nöqtəyi-nəzərindən təhlilində daha da qabarıq şəkildə biruzə verir. Həm cümlə, həm də mətn intonasiyasından asılı olaraq dəyişə bilirlər. Eksentlərin tema-rematik yerdəyişməsi yalnız mətndə məzmun planının tərkib hissələri arasındakı nisbəti deyil, həmçinin tərkib hissələrini də dəyişir. Aydın ki, bir çox vacib amil mətnin məhz şifahi variantında (əgər o da mətn hesab edilərsə) realizə olunur. Mətni təşkil edən amil kimi prosodiya mətnin mühüm təhlil aspekti olan kommunikativ aspektdə nəzərdən keçirilməsi zamanı aktuallaşır.

Mətn məfumu hər hansı bir digər anlayışda olduğu kimi bu hadisənin differensial təzahürlərinin tərifini tələb edir. Belə ki, differensial təzahürlərin yığımı bu məfhumun sərhədlərini aşır. Elə bu məfhumun tərfi haqqında fikir onun sərhədlərinin təyinini nəzərdə tutur. Sözü daxili formasına görə tərif (definisiya) sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi, göstərilməsi mənasını verir.

Təyin sözü latınca definition – definitio sərhədlərə alma deməkdir. Mətn termininin aktuallığı «mətn» məfhumunun tərifini şərtləndirir ki, bu da öz növbəsində bu reallığı təşkil edən təzahürlərin aşkarlanması zərurətini ortaya qoyur. Bu məsələyə dair ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, «mətn» anlayışı özlərində diferensial təzahürləri əks etdirən hissələrin yığımı kimi mövcud deyil.

İlk növbədə bu terminin birmənalı olmadığını qeyd etmək lazımdır. Mətn niq fəaliyyətinin digər kateqoriyaları kimi sintaktik iyerarxik sistemə daxil olur. Nəticədə digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur. Bununla bərabər mətn, nitq vahidi olaraq özünü cümləyə nisbətən daha yüksəkdə duran sintaktik vahid kimi də aparır. Çünki o, dil səviyyəsində cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha genişşaxəli mürəkkəblik nümayiş etdirir.

Məlumdur ki, mətnin ən azı iki cümlədən ibarət olması ideyası fikri aparıcıdır. Çünki bir cümlə yalnız bir elementar predikativ məzmunundan ibarət müəyyən bir bütövdür. Digər tərəfdən, mətni yazıda fiksasiya olunmuş nitq əsəri kimi qəbul etsək, cümləni də mətn kimi hesab etmək olar. Öz-özlüyündə müstəqil cümlələri təşkil edən mətn komponentləri arasındakı semantik-struktur əlaqələri, münasibətləri təhlil etmək üçün onun müəyyən sintaktik məkandakı sərhədlərini, başlanğıc və son nöqtələrini göstərən bir meyar müəyyənləşdirilməlidir.

Ayrı-ayrılıqda mətn digər sintaktik vahidlər arasında çox maraqlı bir qarşılıqlı münasibətlər sistemi formalaşır. Belə ki, cümlə öz-özlüyündə heç

bir mənaya malik deyil və əgər digər elementlərdən izolə edilmişsə başa düşülə bilməz. Başqa sözlə o, yalnız mətn çərçivəsində konkret hadisə ilə bağlı öz mənasını əldə edir və faktiki virtual olaraq burada aktuallaşma qabiliyyətinə malik ola bilər. Mətn öz növbəsində, açıq sinif təşkil edir və onun bu sinfə mənsub müxtəlif variantları yaranır.

Beləliklə, mətn invariant rolunu oynayaraq dil modelləri olan cümlələrin nitq prosesində aktuallaşmasına kömək edir. Bu nitq prosesinin ən yüksək real göstəricisi olan mətnin təsvir etdiyi reallıq və variasiyaların əslində öz strukturundan çıxmasını təmin edir. Sintaktik törəmə ənənəsinə görə cümlə və mürəkkəb cümlə mətni əmələ gətirmir. Əksinə, mətn ontoloji prinsipinə uyğun digər sintaktik vahidləri formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. K.Abdullayev: «Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri». Bakı, 1999, səh. 246.
2. Ə.Abdullayev: «Mətni anlama modelləri». Bakı, 1999, səh. 345.
3. A.Babayev: «Dilçiliyə giriş». «Maarif» nəş. 1992, s. 12.
4. Q.Bəyzadə: «Mətn dilçiliyi» (Məqalələr və tezislər). B. «Qorqud», 1997, 799 səh.
5. A. Qurbanov: «Bədii mətnin linqvistik təhlili». Bakı, 1986, 397 səh.
6. M.Mahmudov: «Mətnin formal təhlili sistemi». Bakı, «Elm» nəşr. 2002, 242 s.

S.Karaguzova

The sphere of language units variation in the procodeic of speech act

Summary

The article touches upon the sphere of language units variation in the process of speech act on the materials of English and Azerbaijani languages. Here the author pays a special attention to the acoustic parameters of the adverbial modifier of purpose. According to the experimental analysis the author notes that the acoustic parameters of the adverbial modifiers of purpose in English and Azerbaijani are different. In Azerbaijani the place of the adverbial modifier of place is not fixed. It may be used in preposition, inner position and post position. In compared languages in speech act the sentences with adverbial modifier of purpose have got different semantic, syntactic and phonetic structures. They especially depend upon their informational weight.

The article deals with the common nature of sentence intonation which is the characteristic features of all languages, as well as the English and Azerbaijani languages. In the article an attempt is made to study the components of intonation in a general way which vary and acquire specific character in various languages.

С. Карагозова

**Сфера вариативности языковых единиц в процессе
просодического акта**

Резюме

В статье рассматриваются коммуникативная информация в процессе образования просодических элементов, а также лингвистических анализов текстов относящихся художественной литературы.

Статья посвящена сфере вариативности языковых единиц в процессе речевого акта на материала английского и азербайджанского языка. Автор уделяет особое внимание на акустические параметры обстоятельства цели.

Ссылаясь на экспериментальный анализ, автор отмечает что акустические параметры обстоятельства цели в английском и азербайджанском языках кардинально отличаются.

В азербайджанском языке позиции обстоятельства места не фиксирована, она может быть препозициональной, промежуточной или постпозициональной. Предложения с обстоятельством цели, сравниваемых языках обладают различной семантической, синтаксической и фонетической структурой. Они зависят в частности от информативного плана.

Rəyçi: Adilə Zeynalova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

SEVİNC HACIYEVA
ZİBAHƏT NƏSİROVA
sevinc-ziba.@.mail.ru.

KANADA İNGİLİSCƏSİNDƏ FONETİK HADİSƏLƏRİN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ VƏ ONLARIN SADƏ CÜMLƏ DAXİLİNDƏ BƏZİ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: İngilis dili, fonetik hadisələr, linqvistika, sadə cümlə, Kanada

Ключевые слова: Английский язык, фонетические явления, языкознание простое предложения, Канада

Key words: English language, phenomenon phonetic, linguistic, proposition simple, Canada

Kanada ingilis dili standart ingilis dilinin amerika variantı ilə bir sıra fonoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlara rotisiti hadisəsini (syllab final rhoticity) və yuvaq fləpinq hadisəsini (alveola flopping) misal göstərmək olar. Kanada ingilis dilini @rotik adlandırmaq ola, r belə ki, ingilis dilinin standart Amerika və İrlandiya variantlarında olduğu kimi, kanada ingilis dilində də son heca [r] kimi tələffüz olunur. Məsələn **car, farm** sözlərində olduğu kimi. Maraqlısı budur ki, ingilis dilinin Laneburq və Yeni Şotlandiya variantları [r] düşümlü nadir Kanada dialekti kimi seçilir.

Fləpinq (tək zərbəli) intervokal (iki sait səs arasında) [t] və [d] səslərinin tələffüzü zamanı dilin yuvaqlara cəld cingiltili zərbəsi (toxunması) deməkdir. Kanada və Amerika İngilis dilində bu hadisə yalnız [t] və [d] səslərinin iki sait səs arasında və sonuncu saitin vurğusuz mövqeydə olması zamanı baş verir. Məsələn, waiting, wading, seated, seeled, capital və s. Saitlə kipləşən samit arasında [r] səsi olduqda da fləpinq baş verir (məsələn, barter, party). Kanada İngilis dilində bu xüsusiyyət yaşla əlaqədardır. Havard Vuds göstərir ki Kanadada yaşlı nəsil gənc nəsilə müqayisə kipləşən zərbəli samitlərin zərbəli samitlərlə əvəz olunmasına daha az yol verirlər.

Kanada İngilis dilinin əsas xarakter xüsusiyyətlərindən biri dilçilərin **Canadian Raising** adlandırdıqları modeldir. Diftonqlar üzərində aparılan ümumi araşdırmalar göstərmişdir ki, İngilis dilində 3 fonematik diftonq vardır.

Bu diftonqlardan ikisinin nüvəsi alçaq vəziyyətli saitlərdir; ride [aI] və loud [av]. Kanada İngilis dilində hər iki diftonqun müəyyən fonoloji şərtlər daxilində variantları mövcuddur- kar samitdən əvvəl [aI] diftonqu [vI], [av]

diftonqu isə [vu] ilə əvəz olunur. Bu variantlar qalxan və ya mərkəzləşmiş diftonqlar adlandırılır çünki onların nüvəsi daha açıq sait deyilir.

“Canadian Raising” ilk dəfə Martin Cus tərəfindən diqqətə çatdırılmışdır (1942). Bu xüsusiyyətləri isə başqa dialektlərdə mövcuddur Şimali ABŞ şəhərlərində [av] kimi işlənir. İngilis dilinin Martars Vineyard variantında isə hər iki diftonq işlənir (writer və poriter kimi sözlər çıxmaq şərtilə). Hər bir Amerika dialektində bu model dəyişkəndir. Kanada İngilis dilində isə bu model əhəmiyyətli dərəcədə qətidir; bu yalnız kar samitlərdən öncə mümkündür.

Kanada İngilis dilinin mənşəyi hələ də mübahisəlidir. Palatalar və digərləri ondan Kanada İngilis dilinin loyalist köklərinin dəlili kimi istifadə edirlər. Onun Amerika inqilabı zamanı qaçqın düşmüş loyalistlərin İngilis dili olması güman edilir.

Sorry, tomorrow, borrow, sorrow və Laura kimi sözlər Amerikan İngilis dilində məcburi olaraq bu modelə əsasən tələffüz olunurlar. Florida, orange, oracle, Norwich, adorable, thesaurus kimi sözlərlə (a) əvəzinə (v) səsinin işlənməsi dəyişkən şəkildə aşkarlanır.

Cari dəyişikliklər göstərir ki, Amerikan İngilis dilində intervokal [r] samitindən öncə işlənən [a] səsi öz qüvvəsində qalır. Nəticədə Amerikan tələffüzü ilə, məsələn, [‘sarı], [‘barov] və Kanada tələffüzü [‘sarı], [darov] arasında ziddiyyət yaranır. Bildiyimizə görə, bu xüsusiyyət Kanada dialektologiyasının nəşr edilmiş heç bir müzakirələrində nəzərdən keçirilməmişdir, lakin onun Kanada İngilis dilinin dəyişməz, qəti markeri olması təklifi məqsədəuyğundur.

Baxmayaraq ki, Kanada dilində intervokal [r] səsinədən öncə [a] saiti öz qüvvəsində qalır, eyni mövqedə [ae] və [e] sairləri arasında olan fərq qismən və ya tamamilə aradan götürülmüşdür. Nəticədə **marry-merry** və **Barry-berry** kimi söz cütlükləri homofon sözlərlə çevrilmişdir. Ottava sakinləri ilə apardığı tədqiqatlar nəticəsində Hovard Vuds yaşla əlaqədar belə bir model yaradır: yaşlı nəslin nümayəndələri **marry** sözünü [‘maeri], gənc nəsil isə sözü [‘meri] kimi tələffüz edir. HO Vudsun fikrincə [aeri] səs birləşməsinin saxlanması kanadianizm olmaqla yanaşı, həmçinin, Britişizmdir. [aeri] birləşməsinin itməsi isə onu İngilis dilinin Nyu York və Yeni İngiltərə variantlarından fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. B elə ki, yuxarıda qeyd olunan dillərdə [aeri] saxlanılmaqdadır.

Kanada İngilis dilinin digər maraqlı xüsusiyyəti onun alınma [a] saitini özününküləşdirməsidir. Nəticədə alınma **pasta, Mazda, drama və taco** kimi sözlər alçaq vəziyyətli saitlərlə tələffüz olunurlar. Kanadalılar bu sözləri ön sıra [ae], amerikalılar isə [a] səsi ilə tələffüz edirlər.

Bu modelin bir qədər dəyişkən olmasına baxmayaraq, Çarles Boberq aşkar etmişdir ki, 15 belə alınma sözdə Kanada tələffüzü Amerika tələffüzünə

nisbətən daha çox ehtimal olunur. Məsələn, 94% Kanada ilə müqayisədə 82% Amerikalı **panorama** sözünü üçüncü hecədə [ae] saitilə, 81% Kanadalı ilə müqayisədə 5% amerikalı **pasta** sözünün birinci hecasını [ae] saitilə tələffüz edir.

Aşağıdakı cədvəldə Boberqin qeyd etdiyi sözlərin siyahıçı verilmişdir. V erilmiş sözlərin 70%-i (**macho, taco və Vietnam** sözlərini çıxmaq şərtilə) Kanada tələffüzünə əsasən [ae] saiti ilə tələffüz olunur.

Hindu dilindən alınma sözlərin bəziləri kalka yolu ilə daxil olmuşdur. Məsələn, ABŞ vətəndaşını ifadə edən Long Knife şindu mənşəli alqonkinlərin dilindəki eyni mənalı *keechchi* sözündəndir. Onun mənası *böyük, uzun bıçaq*dir. Bu alınmaların bəziləri ingilis dilində semantik inkişafa məruz qalaraq, törəmə mənalarda işlənməkdədir. Məsələn üçün, eskimos dilindən ingilis dilinin Kanada və Amerika variantlarına daxil olmuş kayak yalnız yüngül qayıq mənasında işlənməyib. Kayak yarışları mənasında da işlənir: kayak maraton. Toboggan ismində konvensiya yolu ilə ingilis dilində **to toboggan** – **xizəkdə sürüşmək** feli əmələ gəlir və onun iştirakı ilə mürəkkəb söz yaranır: *toboggan – slide – tobogganla sürüşmək üçün dağ*.

Toboggan fel funksiyasında frazeoloji ifadə kimi də rastlanır (*qiymətin kəskin olaraq düşməsi*): *prices tobogganed – qiymətlər kəskin düşmüşdür*.

Alınma sözlərin Kanada variantına daxil olmasının iki əsas mənbəyindən biri yerli hindu və eskimosların dilləri, digəri isə neçə yüz illər ərzində Avropadan gəlmə immiqrantların ana dilləri idi. Bundan başqa, alınma sözlər həm Kanada ingiliscəsinin lüğət tərkibinə daxil olmuş, həm də ölkənin onomastikasında öz əksini tapmışdır. Alınma sözlərin böyük bir qrupu fransız mənşəlidir. Bu onunla əlaqədardır ki, Kanada əhalisinin bir hissəsini Kvebek vilayətində məskunlaşmış fransızdilli əhali təşkil edir.

Kanada variantında daxil olmuş fransız dillərin çoxu e (ee) şəkilçiləri ilə birir: *brule – yanmış meşə; saqamite – ət və ya balıqlı bulyon və ya sup* və s. Bəzən fransız sözləri Kanada ingiliscəsində fonetik assimilyasiyaya məruz qalmışdır. Assimilyasiyaya uğramış sözlərin arasında euse şəkilçisi ilə bitən sözlər də vardır. Məsələn, *fameuse* – payızın sonunda yetişən alma iki cür tələffüz olunur [fəmu:z], [fəmə:z]. İngilis dilinin Kanada variantında ey şəkilçisi ilə bitən sözlər də assimilyasiyaya məruz qalmışdır. Eu hərf birləşməsi Kanada variantında [u:] kimi tələffüz olunur. Məsələn: Kvebek konservativ partiyası ilə bağlı olan *bleu* sözü [blu:] tələffüz olunur. *Guignolee* sözü fransız dilində bu mənalarla işlənir: *petruşka, kukla teatrı* və s. İngilis dilində vurğu dəyişməsi ildə *guignolee* gənclərin şən görünüşlü paltar geyinib mahnı oxuya-oxuya gəzinmək adətini bildirir. İngilis dili Kanada variantındakı yad mənşəli sözlərin bir qrupu coğrayi adlarda əks olunur. Ölkədə böyük sayda fransız və aborijen mənşəli yer adları da vardır. İngilis dili Kanada variantına daxil olmuş fransız və

aborigen mənşəli sözlər mənaca rəngarəngdir. Onlar ölkə həyatının müxtəlif sahələrinə aiddir. Bu sözlər aborigenlərin maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Beləliklə, ingilis dili Kanada variantının formalaşmasında bu kimi amilərin rolu böyük olmuşdur. Kanada İngilis dilinin bu xüsusiyyəti belə bir hipoteza yaradır. Çarles Boberq yuxarıda qeyd olunan mənbəyə nəzərən düşünür. Bunun səbəbi sadəcə bir şey ola bilər ki, Kanada İngilis dili bu sözlərin tələffüzünün əsası kimi onların əlyazmasından istifadə edir. Kanada və Amerika sait sistemində mövcud fərqli konfiqyrasiyalar bu sualın cavabı ola bilər. Belə ki, Şimal şəhərlərində Sait Dəyişməsi və Kanada Sait dəyişməsi [ae] səsinin tələffüzü fərqli istiqamətdə aparırlar. Nəticədə stock sözünün amerikan tələffüzünü ilə stack sözünün kanada tələffüzü, demək ki, eynidir. Yəni, amerikan [a] saiti ilə kanada [ae] saiti eyni səslərdir. Oxşar şəkildə, Kanada Sait Dəyişməsinə görə [a] səsi eyni sözlərdə daha çox arxaya meyillidir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, Kanada Sait Dəyişməsində qadınlar kişilərdəç öndə gedir. Kanada İngilis dilinin gələcək istiqaməti Amerikan İngilis dilinin xarici təsirləri və mədəniyyət ilə sıx əlaqədardır. Kanada dilinin Amerika İngilis dilindən ayrılması məsələsi, onun sosial əhəmiyyətini yeni immiqrantlar daxil olmaqla müasir və gələcək nəsillər arasında qoruyub saxlaya bilməsindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. The Language Samples Project. 2001
2. Charles Borger. The English Language in Canada; Status. History and Comparative Analysis. 2010
3. Woods Howards B.A Synchronic Study of English Spoken in Ottawa: Is Canadian English Becoming More American? In Focus on Canada. Sandra Clark (Ed.). Amsterdam: Jonh Benjamins Publishing Company.

**S. Gadjeva,
N. Zibahat**

On the vowel system in Canadian English Summary

The article deals with semantic features of the regional variants of the English language. Specially Australian version. Analysis of words are held on the bases of interesting examples and their semantic features are stressed. Canadian English has appeared on a number of factors. Canadian English was first determined by a number of immigrants settled from the northern part of the United States. Because of the geographical proximity of the two

countries and the influence on each others histories, economic systems, international policies and television media Canadian English continus to be formulated by American English.

This article deals with the faktors which differ the American variant from the British English. The author throws light on the extralinguistic factors which refet to the teritorial remoteness and socio-political independence characteristic for the modern America and the intralinguistic factors which are observed in all levels of the language system.

**С.Гаджиева,
Н.Зибахат**

**К вопросу системе гласных в Канадском
Английском языке
Резюме**

В статье рассматриваются семантические особенности канадских вариантов английского языка. Специально канадская версии. Анализ слов проводится на основании интересные примеры и их семантические особенности канадских вариантов Английского языка. Канадский Ангийский язык это результат многих факторов. Канадский Английский был первочально определен в значительной степени поселением в Канаде иммигрантов из северных Соединенных Штатов. Из-за географической близости этих стран и переплетения их историй, экономической системы, международной политики и печати и телевизионных СМИ, Канадский английский язык продолжает формироваться американским вариантом английского языка.

Настоящей статье рассматриваются факторы, обуславливающие отделение канадского варианта от британского варианта английского языка. Автор выделяет внешнелингвистические факторы, к котором относятся территориальная отдаленность и социально-политическая самостоятельность, которые характерны для современной Канады и внутри языковые факторы, которые наблюдаются во всех уровнях системы языка.

**Rəyçi: Yusif Süleymanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.**

SEVİL XƏLİLOVA
LEYLA İBRAHİMOVA
AzTU
sevil,leyla.@.mail.ru.

**XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ PREORATİV-
KOMMUNİKATİV METODDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ VƏ
TƏTBİQİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR
(Alman dili materialları əsasında)**

Açar sözlər : Alman dili , nitq materialları , kommunikativ metod , bacarıq, vərdişlər.

Key words: communicative method, the German language, speech materials

Ключевые слова : коммуникативный метод , немецкий язык , речевые материалы ,

Xarici dillərin kommunikativ metodla tədris bu gün geniş yayılmış üsuldur. Xüsusilə də qrammatikanın mənimsənilməsində kommunikativ metodun rolu böyükdür. Buna baxmayaraq qrammatikanın öyrənilməsində müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Bir çox hallarda qrammatik təlim dörd bacarıqla əlaqələndirilmir və ayrıca təqdim olunur. Əksər hallarda isə qrammatik qaydalar müəllimlər tərəfindən ənənəvi olaraq izah edilir. Belə halda öyrənənlər qaydanı sadəcə əzbərləyir və qaydanı o dərəcə də mənimsəmir. Bu hal “deduktiv təlim” adlanır. Bunun əksi isə “induktiv təlim” adlanır ki, bu halda müəllim müəyyən tapşırıqları öyrənənlərə təqdim edir və onlar qrammatik qaydanı özləri başa düşürlər. Bu halda qrammatik qaydalar daha aydın və yadda qalan olur. Qrammatik qaydanın bir dəfə izahı və bu izahın çoxlu lingvistik terminlərdən ibarət olması öyrənənlər üçün çətinlik yaradır. Buna görə də qrammatik qaydalar dəfələrlə təkrarlanmalı və sadə yolla izah edilməlidir. Qrammatika izah olunarkən ənənəvi üsulla olduğu kimi bütöv halda yox, hər dərs üçün hissələrə bölünmüş halda izah olunmalıdır. Məsələn: əgər mövzu məchul növdədirsə onun bütün zamanlarda ifadəsi bir dərstdə yox, müxtəlif dərslərdə izah edilməlidir. İsimlərin kommunikativ metodla tədrisi məsələsinə baxaq. Peter Bimmel, Bernd Kast, Gerd Neuner-in “Deutschunterricht planen” kitabında müxtəlif cinsli isimlərin Akkusativ halını izah etmək məqsədilə dioloq verilmişdir. Dioloqda Akkusativ halında işlənəcək isimlərin yeri boş saxlanılmışdır. Dil öyrənən tələbə nöqtələrin yerinə ismin Akkusativ halında işlənən müvafiq sözləri seçməlidir. Misal nəzərdən keçirək

Markieren Sie die Akkusativ – Ergänzung Merle : Papa , kaufst du uns das Eis

Vater : Nein , ich kaufe auch heute kein Eis Merle : Kaufst du mir einen Luftballon ?

Vater : Nein , Merle , ich kaufe dir heute auch keinen Luftballon.

Chris : Gebt ihr mir mal eine Schachtel Zigaretten ?

Merle : Ich gebe ihm das Feuerzeug ! Vater : Chris ! Du gibst ihr jetzt sofort das Feuerzeug zurück ! Merle : Kaufst du uns Überraschungseier Der Vater kauft ihnen keinen Süßigkeiten. Birinci cümlədə orta cinsli isim qeyri-müəyyən artiklla (ein Eis) , ikinci cümlədə isə inkarda (kein Eis) üçüncü cümlədə kişi cinsli isim qeyri-müəyyən artiklla (einen Luftballon) dördüncü cümlədə isə inkarda (keinen Luftballon) işlənmişdir.

Tangram 1-4 kitabında isimlərin təkdə və cəmdə hallanması aşağıdakı kimi vermişdir :

Singular Plural

Ich suche einen Sessel. Bitte, die Sessel sind hier

Ich suche einen Computer. Computer? Wir haben keine Computer.

Ich möchte einen Topf. Ich habe da ein Angebot: 6 Töpfe für 49 Euro

Ich suche eine Waschmaschine. Wir möchten viele Waschmaschinen.

Hast du ein Fahrrad? Eins? Ich habe drei Fahrräder.

Das Sofa ist zu teuer. Haben Sie noch andere Sofas?

Gördüyümüz kimi bu çalışmada isim təkdə və cəmdə işlənmişdir. Burada einen Sessel , einen Computer , einen Topf , eine Waschmaschine , ein Fahrrad , das Sofa isimləri işlənmişdir. Bu isimlərin təkdə və cəmdə hallanması məsələsi çalışmanın əsas məqsədidir. Burada kommunikativ dil təliminin həm də informativlik , ünsiyyət funksiyasını görürük.

İndi isə kommunikativ metodla isimlərin qeyri-müəyyən artiklla hallanmasına aid başqa misala keçək :

Unbestimmter Artikel

Wir suchen einen Tisch Tische finden Sie im ersten Stock

Ich suche ein Fahrrad. Fahrräder finden Sie in der Sportabteilung.

Ich suche eine Lampe. Tut mir Leid, wir haben keine Lampen.

Wo gibt es Teppiche? Teppiche finden Sie ganz da hinten.

Bu nümunədə qeyri-müəyyən artikllar təkdə cəmdə işlənmişdir. İkinci sütunda gördüyümüz kimi isimlər artiklla işlənməmişdir. Çünki qeyri-müəyyən artiklların cəmi yoxdur.

İsmlər həm də söz önləri ilə işlənir. Söz önlərinə uyğun olaraq smin halları dəyişir. Zavyalova və İlina “Deutsch” kitabında bunu aşağıdakı misallarla vermişdir :

1. Er geht um 9 Uhr aus Haus. 2. Er wohnt hier zusammen mit sein Freund Hans. 3. Ich gehe zu mein Schwester. 4. Ihr fahrt heute

mit d... Strassenbahn zu Arbeit. 5.Der Brief kommt von d.... Grossmutter. 6.Ich bin schon seit ein Woche hier. 7.Sie geht ihr Vater entgegen. 8. Nach d.... Unterricht fahre ich nach Hause. 9.Meine Wohnung liegt d.... Bahnhof gegenüber. 10.Ich gehe mit mein Tante zu Besuch. 11.Euer Haus steht unser Haus gegenüber. 12.Mein Bruder wohnt bei ein Kollegen. 13.Wir gehen zusammen zu Bahnhof. 14.Haben Sie schon einen Brief von Ihr Eltern?-Nein , ich habe noch keinen Brief von mein Eltern. 15.Ist der Weg von d.... Puschinplatz bis zu Universität weit? (2, S-51)

Bu çalışmada verilən söz önlərindən sonra ismin Dativ halı işlənməlidir. Tələbələr nöqtələrin yerində ismi Dativ halında qoymalıdırlar.

İndi isə öz önlərinin isimlərin Akkusativ halı ilə işlənməsinə baxaq.

1.Ich danke meinem freund für Geschenk. 2.Die Kinder durch Wald. 3.Um Haus wachsen Blumen. 4.Was sagst du gegen Meinung ? 5.Sie gingen Fluss entlang.

Bu çalışmada tələbələr nöqtə qoyulan yerlərə Akkusativ halı qoymalıdır.Bir qrup söz önləri vardır ki , bu söz önlərindən sonra ismin Genetiv halı işlənməlidir. Bunu aşağıdakı misallarda aydın görə bilərik :

1.Während Stunde übersetzen wir deutsche Texte. 2. Statt Buches nehme ich ein Heft. 3.Unsere Universität befindet sich unweit Post. 4.Wegen schlechten Wetters gehen wir nicht spazieren. Aşağıdakı çalışmada tələbələr söz önlərindən hansı halın işlənməsini dəqiq bilməlidir.

Ich parke mein Auto unter Brücke. Es stehen schon viele Autos neben _____ Brücke. Auch unter Baum steht ein Auto. Das Schiff fährt in _ Fluss. Das Grillfest findet hinter Haus statt. Vor Kirche steht ein Brunnen. Die Antenne befindet sich **über** Dach. Neben _Schule sthet die Turnhalle. Unter Halle ist ein Gymnastikraum. Die Parkplätze sind vor Halle. Die Tafel im Klassenzimmer hängt Wand. Die Schultasche liegt _____ _Tisch. Jeder Schüler sitzt Bank. Eine Schülerin sitzt vor Lehrer. Die Lampe hängt an _____ Decke. Die Schulschränke sind an Wand angebracht. Der Verkauf von Brötchen findet _ Raum des Hausmeisters statt. In der Pause spielen alle Kinder auf Pausenhof. Das lineal liegt unter Stuhl auf Fubboden. Die Schülerin steht an Tafel und neben Lehrer. Die Plakate hängen an Wand. Deine Schulsachen befinden sich leider noch in Schultasche.

Bu çalışmada həm dativ , həm də Akkusativ halını tələb edən söz önləri istifadə olunmuşdur.

Bu çalışmada isə tələbə həm söz önü , həm də artıqlı düzgün yerində işlətməlidir.

Yuxarıda göstərilən misallar müəllim və tələbənin qarşılıqlı kommunikatib bacarıqlarına əsaslanır. Belə ki , müəllim belə çalışmalar ,

dialoglar vasitəsilə tələbələrdə müsbət motivasiya yaradır, şagirdlərin yaradıcı və texniki bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Bildiyimiz kimi kommunikasiyaya xidmət edən təlim materiallarının 2 növü vardır:

Məzmun əsaslı və ya mətn əsaslı olur. 1) Tapşırıq əsaslı; 2) Realilər, yəni həyatdan götürülənlər. Yuxarıda göstərilən misallar tapşırıq əsaslı təlim materiallarına aiddir. Tapşırıq əsaslı təlim materialları tələbə intereksiyasına aiddir. Burada öyrənənlər cütlü şəkildə kommunikasiyanı tətbiq edirlər. Belə materiallar öyrənməni konkret və mənalı edir.

Rıçardsa görə belə tapşırıqlar öyrənənlərə informasiya boşluğunu doldurmağa və ya problemin həllində öyrənmə resurslarının köməyini vurğulamağı özündə ehtibə edir.

Ədəbiyyat

1) Arif Əsədov “Xarici dillərdə şifahi nitq bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi yolları” (Xarici dillərin tədrisinin actual problemləri S. 4-7 Bakı 2014)

2) Deutschunterricht planen. Berlin. 1998.

3) Sevinc Musayeva “Təlim metodları dövrün tələbələrinə uyğun olmalıdır” (Respublika elmi – praktik konfransının materialları S. 27-28 Bakı 2011)

4) Nigar Babayeva “Tədrisin ilk mərhələsində şagirdlərə almanca danışığın öyrədilməsi yollarına dair” (Xarici dillərin tədrisinin actual problemləri S. 87 – 89 Bakı 2014)

**С.Халилова,
Л.Ибрагимова**

Немецкие существительные коммуникативные методы обучения

Резюме

При обучении иностранных языков коммуникативным методом является организация интерактивной деятельностью. Коммуникативный метод обучения иностранным языкам является методом широко используется сегодня. Коммуникативный метод имеет много функций. В общем, коммуникативный метод обучения существительных распространенных. Коммуникативный подход к обучению всех категорий моей работы возможно. Грамматические правила лингвистических терминов один раз объяснения и такое объяснения многих трудностей для учащихся. Поэтому, во много раз повто-

ряющиеся грамматические правила должны быть объяснены и простым способом.

При описании целое как более традиционные методы грамматики, но разделены на секции для каждого курса будет объяснено.

Например, если субъект в любое время, чтобы использовать его на уроке неизвестно, но должны интерпретироваться в разных классах. Примеры преподавателей и студентов на основе взаимных навыков общения.

**S.Xalilova,
L.Ibraguimova**

German nouns communicative teaching methods

Summary

The communicative approach to teaching all categories of my work possible. Grammatical rules linguistic terms once explanation and this explanation of many of the difficulties for learners.

Therefore, many times repeated grammatical rules must be explained and simple way. When describing the whole as more traditional methods of grammar, but divided into sections for each course will be explained. For example, if the subject at all times to use it in a lesson unknown, but should be interpreted in different classes. Examples teachers and students based on mutual communication skills.

In such exercises, which creates positive motivation in students through dialogues, creative and technical skills to contribute to the development of the students.

The presented article is dedicated to the available vocabulary of synonyms in the German and Azerbaijani languages. Firstly, it is informed about synonyms and then it is spoken about their types. In both languages there are two types of synonyms: original and relative synonyms. There are also two types of relative synonyms: stylistic and ideographic synonyms. Samples for relative synonyms are Ufer-Strand-Küste-Kai and samples for textual synonyms are ledig-frei-losunverheiratet. Information about the publication of the vocabulary of synonyms in both languages is also given in the presented article.

**Rəyçi : Elmira Ağahüseynova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.**

MƏLEYKƏ ƏSƏDOVA
İRADƏ BƏDƏLOVA
AzTU
məleykə-iradə.@.mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ HAL KATEQORİYASININ LİNGVİSTİK PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: apostrof, vokativ, nəzəriyyə, , hal kateqoriyası nəzəriyyəsi
iqliqat yiyəlik.

Ключевые слова: Апостроф, теория, категории падежа, двойной
генетив.

Key words: an apostrophe, declension, nominative, the theory, absolute
genitive.

İsmin hal kateqoriyası müasir ingilis dilində ciddi mübahisə doğuran
məsələlərdən biridir. İsmin hal kateqoriyasından bəhs edərkən iki ciddi
lingvistik problemlə üzləşirik:

- 1) Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcuddurmu?
- 2) Əgər müasir ingilis diində ismin hal kateqoriyası mövcuddursa, onda
müasir ingilis dilində ismin neçə halı var?

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası iki mənada işlənir.

- 1) Semantik və ya məntiqi
- 2) Sintaktik (funksional)

Semantik hal kateqoriyası konsepsiyası 1960-cı illərdə Ç. Filmor
tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Belə ki, Ç.Filmor ismin hal
kateqoriyasının semantik-sintaktik təsnifatını vermişdir. Onun təsnifatına
görə, müasir ingilis dilində ismin 6 halı var. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Agentive case. John opened the door.
- 2) Instrumental case. The key opened the door.
- 3) Dative case. John believed that he would win.
- 4) Facitive case. The key was damaged.
- 5) Locative case. Chicago is windy.
- 6) Objective case. John stole the books.

İsmin hal kateqoriyasının sintaktik və ya funksional baxımdan
təsnifatı

dedikdə elementlər arasında qrammatik mənənin olması nəzərdə tutulur.
Məs. “oğlanın adı” birləşməsi iki cür verilə bilər: “The boy’s name” və “the
name of the boy”. I halda ismin yiyəlik halı sintetik yolla, yəni “s” vasitəsilə,
II halda isə analitik yolla, yəni “of” sözü ilə ifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasını nəzərdən keçirərkən irəli sürülmüş nəzəriyyələri şərti olaraq 4 əsas qrupa bölmək olar.

I. Birinci nəzəriyyə müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasının onun cümlədəki funksiyasına (cümlədəki yerinə) görə təyin edilməsinə əsaslanır. Bildiyimiz kimi, ingilis dili flektiv dildir, yəni bu dil şəkilçi ilə zəngin deyil, çox vaxt sözlərin cümlədəki funksiyası onların cümlədə yerinə görə təyin edilir.

Məs. Jane gave Tom the book.

Bu təsnifatda ismin hal kateqoriyasının işlənmə sistemi aşağıdakı kimidir.

- 1) The Nominative case (subject to a verb). Rain falls.
- 2) The Genitive case. Jane's books are on the table.
- 3) The Dative case. (indirect object to a verb). I gave John a penny.
- 4) The Accusative case. The man killed a rat. The Earth is moistened by rain.
- 5) The Vocative case. (address) Are you coming, my friend?

Beləliklə, bu təsnifata diqqətlə fikir versək görərik ki, fromal morfoloji əlamətlər qarışıb.

II. İkinci nəzəriyyə sözönlü hallar və ya analitik hal kateqoriyası nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə birinci nəzəriyyənin məntiqi davamı olub, klassik latın qrammatikasına əsaslanır.

Analitik hal nəzəriyyəsini irəli sürənlərdən biri C.Körm sözünü ilə birlikdə işlənən ismi ismin analitik halı hesab edir. Onun fikrincə, “və” for” + isim yönlük halı, “of+isim” yiyəlik halı, “ with+isim” instrumental halı göstərir. C.Körmə görə müasir ingilis dilində ismin 4 halı var:

- 1) The common case (ismin adlıq halı, şəkilçisiz)
- 2) The genitive case (of+noun)
- 3) The dative case (to+noun)
- 4) The instrumental case (with+noun)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəzəriyyə bir sıra dilçilər tərəfindən qeyri məqbul hesab edilir. Belə ki, B.A.İlyiş qeyd edir ki, əgər bu nəzəriyyə inansaq, onda bütün sözönləri ilə işlənən isimləri ismin analitik halı hesab etmək lazım gələr ki, bu da qeyri-mümkündür. (4,42).

III Üçüncü nəzəriyyə məhdud hal nəzəriyyəsi adlanır. Bu nəzəriyyə H.Suit, O.Yespersen, A.İ.Smirnitski, L.S. Barxudarov, O.İ. Musayev və başqaları tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu nəzəriyyə ismin iki qrammatik halı: adlıq hal (the common case) və yiyəlik halın (the genitive case) oppozisiyasına əsaslanıb. Oppozisiyanın güclü tərəfi ismin yiyəlik halıdır,

çünki onun “s” kimi morfoloji əlaməti var. Oppozisiyanın zəif tərəfi ismin adlıq halıdır, çünki onun heç bir morfoloji əlaməti yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ismin hal kateqoriyasının sintaktik əlaqələrin göstəricisi olmaq konsepsiyası prespektiv, qeyri-struktur, struktur-deskriptiv dilçilər tərəfindən də qəbul edilmişdir.

H.Suitin (1925) fikrincə, hal kateqoriyası sintaktik və ya morfoloji yolla gerçəkləşən bir əlaqədir. O, isminj dəyişən və dəyişməyən hallarını müəyyən edir. Dəyişməyən hal flektiv dillərin nominative (adlıq hal), accusative (təsirlik hal) və dative (yönlük hal) hallarına uyğun gəlir. Dəyişən hal isə gentive (yişəlik hal) halıdır.

O.Yespersen (1928) ismin adlıq (the common case) və yişəlik (the genitive case) hallarını fərqləndirmişdir. Bəzi dilçilər: R.V.Pens (1947), H.Vaythol (1965), H.Şou (1952) müasir ingilis dilində ismin 3 halının mövcud olduğunu qeyd edirdilər: nominative, genitive (posessive) və accusative (objective). Onların fikrincə, əvəzliyin 3 hal forması (I, me, my) olduğu kimi, ismin də 3 hal forması var. Bir çox struktur dilçilərdən fərqli olaraq, H.Vaythol məhdud hal kateqoriyası nəzəriyyəsi ilə razılaşır.

Bildiyimiz kimi, hal kateqoriyası bir ismin digər ismə olan münasibətini bildirir. Məlum olduğu kimi, təkdə olan isimlərin yişəlik halı “s”, cəmdə olan isimlərin yişəlik halı isə “'” (apostrof) işarəsinin sözün sonuna əlavə edilməsi vasitəsi ilə düzəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız canlıları bildirən isimlərin və məhdud sayda olan cansız əşyanı bildirən isimlərin yişəlik halı bu qayda ilə düzəlir. Bundan əlavə, ismin yişəlik halı yalnız təyin və bəzən predikativ (xəbərin adlıq hissəsi) funksiyasında çıxış edir. Yuxarıda adları qeyd olunmuş dilçilər tərəfindən irəli sürülmüş bu nəzəriyyənin məhdud hal kateqoriyası adlandırılması da məhz bununla əlaqədardır.

IV Dördüncü nəzəriyyəyə əsasən, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası yoxdur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından Q.N.Vorontsova, A.M.Muxin və başqalarını göstərmək olar. Onlar müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasının olmaması fikrini belə əsaslandırırdılar.

1. “s” təkcə bir sözə deyil, söz birləşmələrinə də əlavə edilə bilər, məs.his daughter Mary’s arrival.

2. “s” təkcə isimlərin deyil, başqa nitq hissələrinin də sonuna əlavə edilə bilər. Məs. somebody else’s car.

3. Müasir ingilis dilində yişəlik halın digər ifadə vasitəsi də var. Bu “of+noun” birləşməsidir. Məs. the daughter of this man.

4. Cəmdə olan əksər isimlərin yişəlik halı sözün sonuna yalnız “'” (apostrof) əlavə edilməsilə düzəlir. Bu da şifahi nitqdə isimlərin tək cəm formalarının fərqləndirilməsində çətinlik törədir.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrincə, “s” artıq şəkilçi olmaq funksiyasını itirmişdir. Buna görə də “isim+s” artıq ismin morfoloji forması deyil, o, sintaktik konstruksiyadır və müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcud deyil. Lakin onların bu fikirləri bir sıra dilçilər tərəfindən belə aydınlaşdırılmışdır.

1.“s”-in söz birləşmələrinə əlavə edilməsi hallarına müasir ingilis dilində çox rast gəlinmir. 2.Mənsubiyyət bildirən “s” adi hissəcikdən (postposition) fərqlənir. Məs. to give up, to put off və s. sözlərindəki “up, off” fələ əlavə edilərək onun mənasını dəyişir, həmişə vurğulu olur. Lüğətdə onların ifadə etdikləri məna öz əksini tapır. Lakin “s” qrammatik forma olduğu üçün lüğətdə onun isimlə işlənməsi, mənası göstərilmir. O, adi “s” suffiksi kimi üç tələffüz edilə bilər.

1. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, “s” hissəcik (postposition) ilə morfem arasında bir yer tutur. “of” və “s”-in

Ədəbiyyat:

- 1.Oruc Türksevər (Musayev), İngilis dilinin qrammatikası, Bakı-2007
2. Barber Ch.Linguistic change in Present Day English L.-1964
3. Curme C.O.A. Grammar of the English Language New York-1931
- 4.Ilyish B. The Structure of Modern English M.-1974

**М.Асадова,
И.Бадалова**

Категория падежа имен существительных в современном английском языке

Резюме

Данная статья посвящена категории падежа в современном английском языке. Известно, что категория падежа в английском языке представляет собой серьезную лингвистическую проблему. Мнения лингвистов расходятся, во-первых по поводу самого существования категории падежа в современном английском языке, а во-вторых по поводу того, сколько падежных форм существительного можно выделить в английском языке, если признать, что категория падежа существует в современном английском языке. В данной статье анализированы все 4 подхода выдвинутые в разное время разными лингвистами и даны примеры.

В статье описываются категории падежа в современном английском языке. Автор отличает что категория падежа является лексической

категорией а не грамматической. В тоже время автор доказывает, а наличии взаимоственных английских грамматических падежных окончаний, которые используются в современном английском языке, и приводит свои примеры.

**M.Asadova,
I.Badalova**

The Category of Case of Nouns in Modern English

Summary

This article has been dedicated to the category of case of nouns in Modern English. It is known that the category of case in Modern English represents serious linguistic problem. The linguists' opinion differ, firstly, on the occasion of existanse of the category of case in Modern English, how many case forms there are in Modern English. All 4 theories suggested by different scholars at different times and concerning the category of case in Modern English have been analysed in this article. The article deals with the cathegory of case of nouns in modern English.

The author proves it as a lexical cathegory but a not grammatical cathegory. She also mention the borrowed English of case of nouns suffix endings with the exemples used in English language. Quantity is a of case of nouns category. The case of nouns category is specific to all languages of the world and has many lexical grammatical ways of expression in these languages. In the article the category of of case of nouns which is considered the most important category in English language is discussed. Also thoughts a number of scientists about a of case of nouns category are reviewed.

RƏYÇİ: Nuriyyə Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

MİRANƏ ƏFƏNDİYEVƏ

AzTU

miranə.mail.ru.

İNGİLİS DİLİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA İNKARLIĞIN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ (Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə)

Açar sözlər: morfoloji əlamətlər flektiv-analitik, iltisqi- semantika.

Key words: morphological characteristics, inflexional-analytical, synthetic-
semantical, semantics, form and content, structural-semantic.

Ключевые слова: морфологический свойства, флективно-
аналитический, синтетикосемантический, семантика, форма и
содержание, структурносемантический.

Dildə inkar ilk növbədə məzmun və formanın, daha dəqiq desək, cümlə struktrunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında dilçiliyin araşdırmaya ehtiyacı olan mühüm problemlərindəndir. Ümumiyyətlə, inkar hələ çox qədim dövrlərdən əvvəlcə formal məntiqin sonra isə həm də dilçiliyin tədqiqat obyektı olmuşdur. Cəmiyyətin və elmin inkişafına baxmayaraq, bu gün də ümumi dilçiliyin araşdırılmağa xüsusi ehtiyacı olan mövzulardan biri məhz inkarlıq anlayışı və onun dildə maddiləşməsidir. Çünki, aparılmış tədqiqatlar özü-özlüyündə müsbət iş olsada, onlarda hələ də inkarlığın öyrənilməyən və yaxud özünün tam linqvistik həllini tapmayan bir sıra struktur-semantik məsələlər bu gün də öz həllini gözləyən dil problemlərindəndir. Bu problemlərə inkarın məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi mahiyyəti, inkar cümlələrin hansı meyarlarla təsdiq cümlələrdən fərqlənməsi, cümlənin strukturunda və onun ifadə etdiyi fikirdə inkarın rolu, bəzi inkar vasitələrinin leksik və sintatik tərkibinə görə eyni olan cümlənin iki səviyyədə üzvlənməsində necə fəaliyyət göstərməsi kimi bir çox məsələlər hələ də öz qəti elmi həllini tapmamışdır. Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatlar məşğul olan dilçilər arasında da yek dil fikrə rast gəlinmir. Bu fikir ayrılığı əsasən inkarlıq kateqoriyasının mənşəyi və mahiyyəti, gərəklik faktlarına, real təcrübəyə uyğun gəlib-gəlməməsi, burada obyektiv və subyektiv amillərin rolu və s. ilə bağlıdır. Dilçilərdən bəziləri inkarlığa sırf semantik, bəziləri sintaktik, bəziləri isə qrammatik-leksik kateqoriya kimi yanaşırlar.

Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində, inkarlıq anlayışının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur.

İngilis dilində inkarlıq morfoloji yolla ifadəsinin izahına keçməzdən əvvəl bir məsələnin açıqlanması tələb olunur. Dillərin tipoloji təsnifindən aydındır ki, Azərbaycan dili iltisqi-sintetik, ingilis dili isə flektiv-analitik, dil olduğundan, inkar mənası yaratmaq üçün əsasən müvafiq olaraq sintetik (-ma²) və analitik (not, no və s.) vasitələrdən istifadə edirlər.

Lakin, Azərbaycan dilində analitik (deyil, nə...nə...nə...və s.), ingilis dilində isə sintetik vasitələrin (un-, in-, dis-, de-, mis-, anti-, non-, less və s.), yəni prefiks və suffikslərin köməyi ilə də düzəlir. Bu morfoloji əlamətlər ingilis dilində söz yaradıcılığında iştirak etdikləri kimi, inkarlıq semantikasının da əmələ gəlməsində mühüm rol oynayırlar.

un-prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər -ed, -ing, -ful, -able – y, -like suffiksləri ilə işlənir. Məsələn:

unconquerable – yenilməz, **unpublished** – nəşr olunmamış; **unthinking** – düşünülmədən; **unwealthy** – dövlətsiz; **unladylike** – xanıma layiq olmayan; **ungrateful** – minnətdar olmayan.. **im-**, **in-** prefiksli alınma sifətlərlə. Məsələn: **unintentional** – bilmədən;

un important – vacib olmayan, əhəmiyyətsiz.

un- inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. un-prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər «keyfiyyət, əlamət» və s. -nin inkarlıqlı bildirir. Məsələn: **safe** - təhlükəsiz,

unsafe - təhlükəli, **graceful** - zərif **un graceful** – kobud, **reserved** – gizli, **unreserved** – açıq, **un-** prefiksi ilə işlənən fellər əks məna bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn: **to** cover – bağlama; **to uncover** – açmaq; **to** fasten – bağlamaq; **to un** fasten – açmaq;

Müasir ingilis dilində un- prefiksi antonimi olmayan təsirli fellərə işlənir. in- prefiksini üç fonetik variantı var: il – l qarşısında; im – p, m qarşısında; ir – r qarşısında. Məsələn:

il literate – savadsız; **il** logical – məntiqsiz; **immortal** – ölməz, əbədi;

immoral - əxlaqsız, pozğun; **improper** – lazımsız; **improbable** – ağlasığmaz, mümkün olmayan.

Bu prefiks sifətlərlə işlənir.- **dis-** prefiksi əsasən fellərlə işlənir. Bu prefiks fellərdə əsasən semantika yaradır. Məsələn: **to please** – xoşa gəlmək, məmnun etmək;

to displease – xoşa gəlməmək, məyus etmək; **to band** – birləşdirmək; **to disband** – ayırmaq;

de- prefiksi müasir ingilis dilində elmi-texniki və tibb terminlərində istifadə olunur. Bu prefiks həmçinin hüquqi ədəbiyyatda da işlənir. Məsələn: **defraud** – aldatmaq Ümumişlək leksikada bu prefikslərə düzələn sözlər azdır.

de- prefiksində isimlərdə, sifətlərdə və fellərdə rast gəlinir.

anti- prefiksi, əsasən, qəzet leksikasında işlənir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn: anti – socialist – antisosialist; anti – nuclear – nüvəyə qarşı;

anti – proliferation – artmaya qarşı.

non- prefiksi publistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdən onlara az- çox rast gəlinir. Məsələn: non – aggressive – aqressiv olmayan;

non – attendance – davamiyyətsizlik;

Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur.

Lakin bununla belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün, inkarlığın morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqəti cəlb edəcək qədər fərq vardır. Belə ki, Azərbaycan dili iltisagi dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə zəngindir. Bu zənginlik özünü əyani şəkildə inkarlığın morfoloji yolla ifadəsində də göstərir. Lakin qarşılaşdırma üçün cəlb edilmiş ingilislili dili flektiv dillərə daxildir və inkarlığın, o cümlədən də başqa qrammatik anlayışların formal ifadəsində daha çox analitik göstəricilər üstünlük təşkil edir. Burada mövzu ilə bağlı qarşılaşdırılmış dil faktları da bu fikri birdəfə təsdiqləyir. Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından ingilis dili formal əlamətləri bu məqsədlə Azərbaycan dilində işləyən formal əlamətlərə nisbətən kəmiyyətcə bir qədər azdır. Təbii ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi ilə bağlı alman, fransız və başqa dillərdən də misallar gətirmək olar.

Şəkilçisi vasitəsilə mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işlədiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Əlbəttə, bu şəkilçi Azərbaycan dilində alınma şəkilçi olub, adları çəkilən dillərdən alınmışdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, a-şəkilçisi dilimizdə bir o qədər işlək deyildir. Bu şəkilçi çox nadir hallarda və eyni sözlərlə işlənir.

Məs: normal – anormal (normalolmayan) hal və s. Misallar,

Anormal uşaq tibbi müayinədən keçirildi. O da anormal hərəkəti ilə hamını təəccübləndirdi. Sənin bu yaşayışın anormal yaşayışdır. Normal yaşayışdan kəskin şəkildə fərqlənir. Anormal adamlar öz nöqsanlarını görmür və özlərni, öz hərəkətlərini həmişə haqlısayırlar. Görəsən, sən bu anormal yaşayışdan nə vaxt əl çəkəcəksən?

Bizim işlərmiz çox anormaldı. Anti şəkilçisi də «əks, əleyh». məzmunu – inkarlıq ifadə edən sifət düzəlidir, məs : antifaşist, antiimperialist (hərəkət) və s. Misallar:

Antiimperialist hərəkət get- gedə genişlənir. Onun bütün antihumanisi fikirləri zaldanifrətlə qarşılandı. Hitlerin antibəşəri hərəkətləri alman xalqının beynəlmiləl nüfuzuna ağır zərbə vurdu.

Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Faktik materialın müqayisəsi göstərir ki, bəhs olunan şəkilçinin işlənmə tezliyi a – şəkilçisinin işlənmə tezliyinə nisbətən artıqdır. Daha dğrusu, bu şəkilçi ilə nisbətən çox söz düzəltmək olar. Digər tərəfdən anti – şəkilçisi başqa dillərin sözlərinə artırıldığı kimi, onlara Azərbaycan sözlərində də rast gəlinir. Bu şəkilçinin nisbətən söz yaratmasını aşağıda verilmiş misallr da sübut edir: Antiimperialist qüvvələr get – gedə daha da güclənir. Bu mərhələnin ədəbiyyatında məlum səbəblər üzündən müharibə dövrünün və qələbədən sonrakı illərin bilavasitə antifaşist mövzuda yazılmış əsərləri mühüm yer tutur.

Ədəbiyyat:

1. Леонтьева С.Ф. Отрицательные аффиксы в современном английском языке. М., 1974.
2. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1961.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988.
4. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, 1998.

М.Эфендиева

Морфологическая отрицание в лингвистике (на материале английского и азербайджанского языках)

Резюме

Данная статья посвящена морфологическим путям выражения значения отрицания в Азербайджанском и английском языках. Здесь объясняется роль отрицания при выражении идей и предоставлены примеры показывающие как средства отрицания меняются в предложениях с одинаковой лексической и синтаксической структурой.

В статье отмечается, что некоторые языковеды считают отрицание семантической, некоторые синтетической и некоторые грамматической категорией. Здесь изучаются морфологические способы образования отрицания, например в Азербайджанском: синтаксическим путем (ma²), аналитическим путем (deyil, nə, nə də).

Кроме того, в этой статье рассказывается морфологическим роль и значения отрицания в Азербайджанском и Английском языках. В английских простых предложениях роль отрицания при выражении идей и предоставлены примеры показывающие как средства отрицания меняются в предложениях с одинаковой лексической и синтаксической структурой. В статье отмечается, что некоторые языковеды считают отрицание семантической, некоторые синтетической и некоторые грамматической категорией

M.Efendieva

Morphological way of convey of negation concept in English and Azerbaijan

Summary

The article is dealing with the ways of morphological expression of negation in English Azerbaijanian. Here is spoken about the role of negation in the expression of ideas and given examples to show how the means of negation shift in sentences with the same lexical and syntactical structure. It is stated in the article that some linguists consider the negation to be pure semantical, some consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category.

Here is performed brief study of morphological ways of negation. The article is dealing with the ways of morphological expression of negation in English and Azerbaijanian. Here is spoken about the role of negation in the expression of ideas and given examples to show how the means of negation shift in sentences with the same lexical and syntactical structure. It is stated in the article that some linguists consider the negation to be pure semantical, some consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological way of negation. Such as in Azerbaijanian: synthetical (mə²), analytical (deyil, nə, nə də); in English; syntactical (in, un, dis, aniti), and analytical (not, no).

RƏYÇİ: Adilə Zeynalova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

ŞƏFİQƏ HEYDƏROVA
ŞƏFİQƏ ƏLİYEVƏ
AzTU
şəfiqə.@mail.ru.

İNKARLIQ KATEQORİYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LİNGVİSTİK TƏHLİLİ VƏ MORFOLOJİ YOLLA İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: morfoloji əlamətlər, flektiv-analitik, iltisafı-sintetik, semantika.

Key words: morphological characteristics, inflexional-analytical, synthetic-
semantical, semantics

Ключевые слова: морфологический свойства, флективно-аналитический, семантика.

Dildə inkar ilk növbədə məzmun və formanın, daha dəqiq desək, cümlə strukturunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında dilçiliyin araşdırmaya ehtiyacı olan mühüm problemlərindəndir. Ümumiyyətlə, inkar hələ çox qədim dövrlərdən əvvəlcə formal məntiqin sonra isə həm də dilçiliyin tədqiqat obyektı olmuşdur. Cəmiyyətin və elmin inkişafına baxmayaraq, bu gün də ümumi dilçiliyin araşdırılmağa xüsusi ehtiyacı olan mövzularından biri məhz inkarlıq anlayışı və onun dildə maddiləşməsidir. Çünki aparılmış tədqiqatlar özü-özlüyündə müsbət iş olsa da, onlarda hələ də inkarlığın öyrənilməyən və yaxud özünün tam lingvistik həllini tapmayan bir sıra struktur-semantik məsələləri bu gün də öz həllini gözləyən dil problemlərindəndir. Bu problemlərə inkarın məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi mahiyyəti, inkar cümlələrin hansı meyarlarla təsdiq cümlələrdən fərqlənməsi, cümlənin strukturunda və onun ifadə etdiyi fikirdə inkarın rolu, bəzi inkar vasitələrinin leksik və sintaktik tərkibinə görə eyni olan cümlənin iki səviyyədə üzvlənməsində necə fəaliyyət göstərməsi kimi bir çox məsələlər hələ də öz qəti elmi həllini tapmamışdır. Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatla məşğul olan dilçilər arasında da yekdil fikrə rast gəlinmir. Bu fikir ayrılığı əsasən inkarlıq kateqoriyasının mənşəyi və mahiyyəti, gerçəklik faktlarına, real təcrübəyə uyğun gəlib-gəlməməsi, burada obyektiv və subyektiv amillərin rolu və s. ilə bağlıdır. Dilçilərdən bəziləri inkarlığa sırf semantik, bəziləri sintaktik, bəziləri isə qrammatik-leksik kateqoriya kimi yanaşırlar. Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində, inkarlıq anlayışının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur. İngilis dilində inkarlığın morfolji yolla ifadəsinin izahına keçməzdən əvvəl bir məsələnin açıqlaması tələb

olunur. Dillərin tipoloji təsnifindən aydındır ki, Azərbaycan dili iltisafi-sintetik, ingilis dili isə flektiv-analitik dil olduğundan, inkar mənası yaratmaq üçün əsasən müvafiq olaraq sintetik (*-ma*) və analitik (*not, no və s.*) vasitələrdən istifadə edirlər. Lakin Azərbaycan dilində analitik (*deyil, nə..və s.*), ingilis dilində isə sintetik vasitələrin (*-un, -in, -dis, -de, -mis, -anti, -non, -less və s.*), yəni prefiks və suffikslərin köməyi ilə də düzəlir. Bu morfoloji əlamətlər ingilis dilində söz yaradıcılığında iştirak etdikləri kimi, inkarlıq semantikasının da əmələ gəlməsində mühüm rol oynayırlar.

-un prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər *–ed, -ing, -ful, -able, -y, -like* suffiksləri ilə işlənir. Məsələn: *unconquerable – yenilməz; unpublished – nəşr olunmamış;*

unthinking – düşünilmədən; unwealthy – dövlətsiz; unladylike – xanıma layiq olmayan;

ungrateful – minnətdar olmayan, nankor. -im, -in prefiksi alınma sifətlərlə. Məsələn:

unintentional – bilmədən; unimportant – vacib olmayan, əhəmiyyətsiz.

-un inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. *–un* prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər keyfiyyət, əlamət və s. inkarlığı bildirir. Məsələn: *safe – təhlükəsiz, unsafe – təhlükəli;*

graceful – zərif; ungraceful – kobud; reserved – gizli; unreserved – açıq.

-un prefiksi ilə işlənən fellər əks mənə bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn: *to cover – bağlamaq*

to uncover – açmaq; to fasten – bağlamaq; to unfasten – açmaq.

Müasir ingilis dilində *-un* prefiksi antonimi olmayan təsirli fellərlə işlənir. *–in* prefiksini üç fonetik variantı var: *il –l* qarşısında; *im – p, m*

-anti prefiksi, əsasən, qəzet leksikasında işlənir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn:

anti – socialist – antisosialist; anti – nuclear – nüvəyə qarşı; anti – proliferation – artmaya qarşı.

-non prefiksi publistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdə onlara az-çox rast gəlinir. Məsələn: *non – aggressive – aqressiv olmayan; non – attendance – davamiyyətsizlik.*

Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur. Lakin bununla belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün, inkarlığın morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqəti cəlb edəcək qədər fərq vardır. Belə ki, Azərbaycan dili iltisafi dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə zəngindir. Bu zənginlik özünü əyani şəkildə inkarlığın

morfoloji yolla ifadəsində də göstərir. Lakin qarşılaşdırma üçün cəlb edilmiş ingilis dili flektiv dillərə daxildir və inkarlığın, o cümlədən də başqa qrammatik anlayışların formal ifadəsində daha çox analitik göstəricilər üstünlük təşkil edir. Burada mövzu ilə bağlı qarşılaşdırılmış dil faktları da bu fikri bir daha təsdiqləyir. Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından ingilis dilinin formal əlamətləri bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən kəmiyyətcə bir qədər azdır. Təbii ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi ilə bağlı alman, fransız və başqa dillərdən də misallar gətirmək olar. *-a* şəkilçisi vasitəsilə mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Əlbəttə, bu şəkilçi Azərbaycan dilində alınma şəkilçi olub, adları çəkilən dillərdən alınmışdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, *-a* şəkilçisi dilimizdə bir o qədər də işlək deyildir. Bu şəkilçi çox nadir hallarda və eyni sözlərlə işlənir. Məs: *normal-anormal (normal olmayan hal)* və s. Məs: *Anormal uşaq tibbi müayinədən keçirildi. O da anormal hərəkəti ilə hamını təəccübləndirdi.*

Sənin bu yaşayışın anormal yaşayışdır. Normal yaşayışdan kəskin şəkildə fərqlənir.

Anormal adamlar öz nöqsanlarını görmür və özlərini, öz hərəkətlərini həmişə haqlı sayırlar. Görəsən, sən bu anormal yaşayışdan nə vaxt əl çəkəcəksən? Bizim işlərimiz çox anormaldı.

Anti şəkilçisi də “əks”, əleyhinə” məzmunu inkarlıq ifadə edən sifət düzəliş (3, s. 44). Məs: *antifaşist (təşkilat), antiimperialist (hərəkət)* və s. Məs: *Antiimperialist hərəkət get-gedə genişlənir.*

Onun bütün antihumanist fikirləri zalda nifrətlə qarşılandı.

Hitlerin antibaşəri hərəkətləri alman xalqının beynəlmiləl nüfuzuna ağır zərbə vurdu.

Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Faktik materialın müqayisəsi göstərir ki, bəhs olunan şəkilçinin işlənmə tezliyi *-a* şəkilçisinin işlənmə tezliyinə nisbətən artıqdır. Daha doğrusu, bu şəkilçi ilə nisbətən çox söz düzəltmək olar. Digər tərəfdən – *anti* şəkilçisi başqa dillərin sözlərinə artırıldığı kimi, onlara Azərbaycan sözlərində də rast gəlinir. Lakin bununla belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün, inkarlığın morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqəti cəlb edəcək qədər fərq vardır. Belə ki, Azərbaycan dili iltisafı dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə zəngindir. Bu zənginlik özünü əyani şəkildə inkarlığın morfoloji yolla ifadəsində də göstərir. Lakin qarşılaşdırma üçün cəlb edilmiş ingilis dili flektiv dillərə daxildir və inkarlığın, o cümlədən də başqa qrammatik anlayışların formal ifadəsində daha çox analitik göstəricilər üstünlük təşkil edir. Burada mövzu ilə bağlı qarşılaşdırılmış dil faktları da bu

fikri bir daha təsdiqləyir. Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından ingilis dilinin formal əlamətləri bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən kəmiyyətcə bir qədər azdır. Təbii ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi ilə bağlı alman, fransız və başqa dillərdən də misallar gətirmək olar. *-a* şəkilçisi vasitəsilə mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Əlbəttə, bu şəkilçi Azərbaycan dilində alınma şəkilçi olub, adları çəkilən dillərdən alınmışdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, *-a* şəkilçisi dilimizdə bir o qədər də işlək deyildir. Bu şəkilçi çox nadir hallarda və eyni sözlərlə işlənir. Məs: *normal-anormal (normal olmayan hal)* və s. Aparılan tədqiqatların nəticəsində inkarlıq mövzusu fonunda Azərbaycan və ingilis dillərinin tipoloji xüsusiyyətləri, aqqlütinativlik-flektivlik, sintetiklik-analitiklik kimi linqvistik məsələlər dil faktları əsasında bir daha aydınlaşdırılır və bir aqqlütinativ dil tipinə daxil olan Azərbaycan dilində inkarlıq anlayışının morfoloji vasitələrlə ifadə olunmaq baxımından ingilis dilindən zəngin olduğu aşkarlanır. Çünki, Azərbaycan dilində inkarlığa aid sırf bir şəkilçi olsa da, bu anlayış omonim şəkilçisi funksiyasında olan *-sız, -bi, -na, -a, -anti* şəkilçiləri ilə də ifadə olunur. Düzdür, bu şəkilçilərin əsas və ilkin vəzifəsi sifət düzəltməkdir, lakin onların düzəltdiyi sifətlərdə çatışmamazlıq, inkarlıq, mənfilik mənası qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu xüsusiyyətlər də məhz inkarlıq anlayışının semantik mayasını təşkil edir. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsi Azərbaycan dilinə nisbətən zəifdir. Deyildiyi kimi, bu da ingilis dilinin analitik dil tipinə daxil olması ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Леонтьева С.Ф.Отрицательные аффиксы в современном английском языке. М, 1974.
2. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1961.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988.
4. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, 1998.

Ш.Гейдарова,
Ш.Алиева

Передача значения отрицания морфологическим путем в азербайджанском и английском языках

Резюме

Данная статья посвящена морфологическим путям выражения значения отрицания в Азербайджанском и Английском языках. Здесь объясняется роль отрицания при выражении идей и предоставлены

примеры показывающие как средства отрицания меняются в предложениях с одинаковой лексической и синтаксической структурой. В статье отмечается, что некоторые языковеды считают отрицание семантической, некоторые синтетической и некоторые грамматической категорией. Здесь изучаются морфологические способы образования отрицания, например в Азербайджанском: синтаксическим путем (ма) аналитическим путем (deyil, nə...və s.). В Английском синтаксическим путем (in, un, dis, anti...) аналитическим путем (not, no...). Дана достаточно количество примеров по теме обоих языков и проводится их сравнение. На основе данных примеров объясняются цели применения префиксов..

SH.Geydarova,

SH.Alieva

Morphological way of convey of negation concept in English and Azerbaijan

Summary

The article is dealing with the ways of morphological expression of negation in English and Azerbaijanian. Here is spoken about the role of negation in the expression of ideas and given examples to show how the means of negation shift in sentences with the same lexical and syntactical structure. It is stated in the article that some linguists consider the negation to be pure semantical, some consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological ways of negation. Such as in Azerbaijanian: synthetical (ma), analytical (deyil, nə, nə də); in English: syntactical (in, un, dis, anti) and analytical (not, no). Enough examples on the matter have been given and compared in both languages, usage reasons of prefixes are explained on presented examples. The productivity and unproductiveness of prefixes have been taken into consideration and they are compared due to formation of different parts of speech. Summerising all the date given above following conclusion can be drawn thatas it is in Azerbaijanian, the negation concept is in a large scale conveyed morphologic ally as well.

RƏYÇİ:Nuriyyə Rzayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

YEGANƏ QURBANOVA

AzTU

yeganə.@mail.ru.

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏSMƏSİNDƏ ALINMA SOZLƏLİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Key words – borrowed words, word stock, etymology, polysemy, archaism, neologism,

Açar sozlər – alınma sozlər, lüğət ehtiyatı, etimologiya, çoxmənalılıq, arxaizim, neologizim,

Ключевые слова – заимствованные слова, запас слов, запас слов, этимология, многозначность, архаизм, неологизм.

. Qədim ingilis dilində alınma sozlərin bir necə mərhələləri müşahidə edilir və onun çox zəngin və geniş soz ehtiyatı olduğunun şahidi olur. Ən qədim mənbəyə müraciət etsək bu ümumi Hind- Avropa – dillər ailəsindən bəhrələnən mərhələdir ki, burada rast gəlinən sozlər mənşə etibarilə digər Hind – Avropa dilləri ailəsinə daxil edilən dillərdə də rast gəlinir

Yeni ingilis dili sürətlə inkişaf etməkdədir. Hal-hazırkı lüğətlərin toplusuna nəzər salsaq görərik ki, ingilis dilinin soz ehtiyatının dəqiq sayını bilmək çətinidir. Sözlərin bir çoxu qədim, orta ingilis dili mərhələlərində işlənib. Yeni ingilis dilində bu sozlərə rast gəlinmir və yeni sozlərin sayı kəskinləşib və işləkdən çıxmış sozlərdən xeyli sayda çoxdur. Həm daxili, həm xarici ünsürlərin təsirindən yeni alınma sozlər ingilis dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirir, yenilədir.

Təxmini hesablara görə 300 milyon insan ingilis dilində doğma dil kimi danışır və bir o qədər də ondan əcnəbi dil kimi, 100 milyon isə ondan işlə əlaqədar istifadə edirlər.

Həyatın bir çox sahələrində, əsasən texniki elmlər, diplomatiya, turizm kimi strukturlarda bu dildən geniş istifadə edilir. 45 ölkədə ingilis dili rəsmi və qeyri rəsmi dil kimi fəaliyyət göstərir, bir çox ölkədə status kimi qəbul edilməyə də ondan geniş şəkildə istifadə edirlər və o, cəmiyyət arasında nüfuz qazanmışdır. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, heç bir dil bu qədər geniş vüsət almamış və dünya dilləri arasında bu qədər yayılmamışdır. Biznes müqavillələrinin demək olarkı yarısı bu dildə bağlanır. Struktur göstəricilərinə baxsaq elmi əsərlərin, jurnalların 3/2- si ingilis dilində nəşr edilmişdir. Proseslərin bu cür gedişatı dilin daha da zənginləşməsi ilə, çoxmənalılığın inkişafı ilə nəticələnir, sozlər artıq öz etimoloji mənasından hətta cıxaraq yeni mənalar kəsb edir. Etimoloji sözlərin mənbəyi əsasən aşağıdakı elementlərdir:

1) Latin, 2)Skandinaviya, 3)Fransız dilləri:

İlk latın mənşəli sozlər ingilis dilində hələ onların əcdadları ünsiyyət yolu ilə keçmişdir. Bunlar xüsusi ilə gündəlik ehtiyac, tələbat mallarının adları, məişət xarakterli əşyalar daxil olmaqla ərzaq, geyim, avadanlıq kimi yeni adları əhatə edirdi.Latın dilindən alınma sozlər ingilis dilinin tarixində həm böyük rol oynamış, həm də bu günə qədər işlənməkdədir davam etməkdədir. Lakin bəzi mənbələrə görə belə sozlərin əksəriyyəti latın dilinə yunan dilindən nüfuz edib.məs.bishop,church,devil və s.Təxminən 15-16 – cı əsrlərdə latın dili artıq geniş miqyasda inkişaf edərək bütün elm sahələrinə nüfuz etmiş və beləliklə ingilis dilində latın mənşəli sozlərin sayı durmadan artırdı. Belə sozlər xüsusiilə də latın dilini yaxşı bilən şəxslər tərəfindən yazılı şəkildə yayılmağa başlamışdı.

Məsələn:antena- antenmae, index- idices, datum- data, sratum- srata, phemomenon- phenomena, axis- axes, formula- formulae və s. kimi sozlər daha çox yayılmışdır.Bu sozlərin sozlərin latın mənşəli olmaları xüsusiilə onların suffiks vasitəsi ilə sübut olunur ki, feillərdə adətən ate, ute şəkilcisi əlamət göstəricisi kimi götürülür, exasprute, absolute, atribute,salute, contribute: adj kimi- ant, ent, ior, alParticipiant, reluctant, evident, superident, superior İngilis sozlərinin genişlənməsinə təsir edən ikinci amil skandiviya amilidir ki, bu da 8 – 10 cu əsrlərdə onların Britaniya adlarında məskunlaşmaqları ilə əlaqədardır. Lakin bu sozlərin daha dəqiq mənbəyini izah etmək bir qədər çətinlik yaradır, belə ki, hər ikisi german dillərinin təsiri altında olublar; husband, fellow, knife, leg, wing, forget kimi sozlər bu qrupa aid edilir. Qədim ingilis dili qərbi german, xususiilə anglo-saxon və jutes (bu iki, cənubi Danimarka və şimali Almaniya) tayfalarının e.əvvəl 5- ci əsrdə Britaniyanı işğal etməklə öz dillərini onlara mənimsətmişlər, nəticədə dinin soz ehtiyatı zənginləşməkdə davam edirdi. Ardınca işğal olunmuş Kelt tayfalarının dilindən də xeyli sayda sozlər ingilis dilinə keçərək onun soz ehtiyatının zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.Bütün bu dediklərimiz, dilin trixi nöqteyi nəzərindən tarixci və dilşünas alimlər tərəfindən irəli sürülən mülahizələrdir.

Bu tədqiqatların çoxusu yazılı mənbələrə əsaslanır və müxtəlif alimlərin ümumiləşdirilmiş fikirlərinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.Lakin hər hansı bir dilin lüğət ehtiyatlarının zənginləşməsi yalnız dilin tarixi ilə məhdudlaşmayıb gün- gündən inkişaf edir, böyüyür və zənginləşir. Belə ki,bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də neologizimlərin təzahürü öz aktuallığını durmadan artırır.

Oksford lüğətinin redaktor müavini Filip Durkin “ ingilis dilindən başqa dillərə keçən sozlərin miqdarı ingilis dilinin başqa dillərdən aldığı sozlərdən daha azdır” deyər ingilis dilində alınma sozlərin bu günkü vəziyyətini belə şərh etmişdir. O, bu fikirlərini daha çox qonşu ölkələrlə olan sıx

munasibətlərlə əlaqələndirmiş və prosesin hər gün davam etdiyini qeyd etmişdir. O bu sözlərin əksəriyyətinin əvvəl şifahi şəkildə işlədilməsi tədricən ədəbiyyata sözlərin əksəriyyətinin əvvəl şifahi şəkildə işlədilməsi və tədricən ədəbiyyata daxil olması və daha sonra Oksvord lüğətində yer alması prosesi kimi müəyyən ardıcılıqla göstərmişdir. Məsələn "suşi" sözünün ingilis dilində səsləndirilməsi (eşidilməsi) uzun illər bundan əvvəl verib, küçələrdə, super marketlərdə, yeməxanalarda bu sözə tez-tez gəlinirdi, tədricən alınma söz adı altında ingilis ədəbiyyatında (qəzet, jurnal, filimlərdə, lüğətlərdə) rast gəlinməyə başladığını nümunə kimi göstərirdi. Lakin hec vaxt skandinaviya dilindən götürülmüş leg, sky, take, tey və ya fıransız dilindən keçmiş peace, war, fust, very sözləri ingilis dilinin lüğət tərkibinə nüfuz edə bilməmişdir.

Ona görə yox ki, bu sözlərin uzun tarixi var, ona görə ki, ingilis dili artıq bu sözləri öz fonetik qaydalarına tabe edərək doğmalaşdırmışdır. Müasir ingilis dilinin global dil kimi çox böyük ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, ondan istifadə edənlərin sayının günü-gündən artması dilin zənginləşməsinə çox böyük təsir edir. Belə ki, artıq biz bu gün ingilis dilinin inkişafının müxtəlif zamanlardan danışa bilərik. Standart dil səviyyəsindən fərqli olaraq müxtəlif ərazilərdə yaşayan ingilis dili xalqlar öz çevrəsində ingilis dilinə yeni anlayışlar, sözlər əlavə etməklə davam edirlər. Məsələn Yeni Zelandiya əhalisi maori(maori) mənşəli sözlərdən istifadə edərək onları lüğətlərinə daxil edir və bu da onların bütün dünyaya yayılmasına gətirib çıxardır; Aroha-sympathy, understanding, kia-ora greeting or farewell; cranachan- a type of dessert; pibroch- bagpipe music- kimi nümunələri göstərə bilərik.

Texnika və elm sahəsində alınma sözlər isə daha çox donor sözlər kimi qiymətləndirilə bilər, yəni (internet, komputer, cellphone, meeting, buisines) çünki bu sözlər bir çox dillərdə işlənir və qida məhsulları, ərzaq, içki adları kimi anlayışlar digər dillərə dəyişmədən keçir. Beləliklə bir çox dillərdə olduğu kimi ingilis dili də bir tərəfdən digər xalqların dilindən sözlər alır, digər tərəfdən isə sözlər başqa xalqlara ötürülür. Bu bir qarşılıqlı prosesdir, həmişə də əsrlər boyu davam edib, indi isə daha sürətlə inkişaf edir. Texnikanın inkişafı sözlərin daha çox geniş vüsət alınmasına imkan yaradır. Eyni fikri Azərbaycan dilində də aid etmək olar. Bu günkü Azərbaycan dilində olan yeni sözlərin işlənmə sayı əvvəlki olar. Bu çox sevindirici haldır ki, deməli bizim dilimizin inkişafı regional durumdan, beynəlxalq əlaqələrin inkişafından bəhrələnməyi bacarır.

Ədəbiyyat

1. "Cambridge Encyclopedia of the English Language" by David Cr. (Cambridge Un Press, 1995)
2. "English as a global language" by David Crystal (Cambridge University Pre, 1997)
3. Fennell, Barbara 1998. A history of English. A sociolinguistic approach. Oxford: Blackwell.

Y.Kurbanova

The role of borrowings in enrichment of the english language

Sammary

As it is konwn boorowed words comprise more than half of the language vocabulary . These borrowings have found their way through the language from many sorces, forming consequently diversity of ethymological starta. The first borrowed words entered the language of the forefathers of the English nation before they came to Britain. From the first days of the formation of the English vocabulary. Borrowed words play a great role in this direction. Thus, as in many languages, English language also comes from other languages. It is a mutual process, it has always been going on for centuries, and now it is developing faster. The development of technology creates great opportunities for the wider range of words.

In this article we can come to such a conclusion that either in the English linguistics history or in the Azerbaijan linguistics history the creation of the history of vocabulary is very ancient. The types of existing dictionaries are very different. But the English vocabulary has more ancient history than Azerbaijan. The history of vocabulary has been widespread. It has been understood from this that the great English-Azerbaijani dictionary is a large group of multilingual words.

Роль заимствованных слов в обогащении английского языка

Резюме

Как известно, заимствованные слова занимают в слове основное место. Заимствованные слова обогащаются от многих Источников и приводят к разнообразию этимологических слоев языка. Первые заимствованные слова появились в английском языке со стороны их предков до появления их в британии. надо подчеркнуть несколько факторов, действующие на обогащение лексических запасов слов, В этой отрасли большое внимание уделяется заимствованным словам.-из языков других народов, а с другой стороны, слова передаются на другие языки. Это взаимный процесс, он всегда веками велся,теперь он развивается быстрее.В этой статье мы можем прийти к такому заключению, либо в истории английской лингвистики, либо в истории азербайджанской лингвистики создание истории словаря очень древнее. Типы существующих словарей очень разные. Но английский словарь имеет более древнюю историю, чем Азербайджанский словарь.

Rəyçi: Elmira Ağahüseynova
Filologiya elmləri namizədi,dosent.

GÜNEL QURBANOVA
Bakı Slavyan Universiteti
gunel_bsu@mail.ru

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ QƏLİBİNDƏ FORMALAŞAN MÜRƏKKƏB MALİYYƏ TERMINLƏRİ

Açar sözlər: termin, maliyyə, söz, söz birləşməsi, mürəkkəb termin.

Ключевые слова: термин, финансы, слово, словосочетание, сложный термин

Key words: term, finance, word, phrase, compound term

Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin terminoloji sisteminin tədqiqi zamanı aydın olur ki, elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin formalaşmasında sintaktik üsul xüsusi əhəmiyyətə malikdir və bu yol türk dillərinin söz yaradıcılığı sistemində xüsusi rolu olan üsullardandır. Bu üsulun əsasını, əsasən, söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminləri təşkil edir. Maliyyə termin söz birləşmələri komponentlərinin sayı və təşkil olunduğu sözlərin xarakteri baxımından da zəngin və rəngarəngdir. Belə ki, maliyyə termin – söz birləşmələri quruluşuna görə sadə (iki sözlü) və mürəkkəb (çox sözlü) olduğu kimi, komponentlərinin xarakterinə (morfoloji mənsubiyyətinə) görə də ismi və feili birləşmələr kimi formalaşa bilər.

Sadə və mürəkkəb maliyyə termin – söz birləşmələrinin quruluşu təşkil olunduqları sözlərin kəmiyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Sadə söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminləri iki müstəqil mənalı sözün semantik və qrammatik baxımdan birləşməsindən əmələ gəlsə, mürəkkəb söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminləri üç və daha artıq müstəqil mənalı sözün birləşməsi nəticəsində formalaşır. İsmi birləşmələrdə bu, təyin və təyinolunan şəkildə sıralanaraq onların birliyindən meydana çıxır. Məs.: *türkcə fiyat boşluğu* – maliyyə qurumunun qiymət cədvəlində, heç bir prosedur olmadan aşağı və ya yuxarı əmələ gələn kəskin dəyişikliklərdir (FTS, 11), *konut finansmanı* – müxtəlif banklar tərəfindən lizinq yolu ilə istehlakçını mənzil sahibinə çevirmək üsulu (FTS, 16); azərbaycanca *komisyon haqqı* – prinsipalın göstərdiyi xidmətə görə agentə ödədiyi kompensasiyadır (BMTİL, 219), *qiymətləndirmə dəyəri* – qiymətləndirilən obyektin vergi məqsədləri üçün müəyyənləşdirilən dəyəridir (BMTİL, 251); türkməncə *byujet yetmezçılığı* – büdcə açığı (YDBTS, 48), *çykdaıy*

hümmətsizlənməsi – maliyyə inflyasiyası (YDBTS, 53), *dellallyk yygymy* – komisiya faizi (YDBTS, 57).

Mürəkkəb maliyyə - termin söz birləşmələri isə üç və daha çox əsas sözün məzmun və müxtəlif qrammatik vasitələrin köməyi ilə birləşməsindən əmələ gəlir. Bu cür söz birləşmələrini əmələ gətirən hər bir söz, eyni zamanda, bir – biri ilə semantik və qrammatik baxımdan bağlı olur və nəticədə hamısı birləşərək mürəkkəb söz birləşməsinin yaranmasına kömək edir. Çoxkomponentli söz birləşmələrinin hər bir komponenti öz arasında bir – biri ilə semantik – məntiqi əlaqə yaradır və bütöv sintaktik vahid şəklində özünü göstərir. Məs.: türkcə *banklararası para piyasası* – TCMB – nin əhatəsində fəaliyyət göstərən bankların bir-biri ilə məhdud əməliyyatlar apardıqları bazar (FTS, 3), *satın alma gücü paritesi* – ölkələr arasındakı qiymət səviyyəsi fərqi aradan qaldıran pul vahidinə çevirmə nisbəti (FTS, 29); azərbaycanca *alıcılıq qabiliyyəti pariteti* – bir – birinə münasibətdə həcmələrinin ölçülməsi üsulu kimi, GDP həcmələrinin milli valyutaların korreksiya edilmiş kursları əsasında hesablanmasıdır (BMTİL, 22), *bank kapitalının kafiliyi* – banklar və bank olmayan maliyyə təşkilatlarının müvəffəqiyyətli fəaliyyət göstərməsini təmin edəcək həcmdə kapitalın olması vəziyyətini əks etdirir (BMTİL, 52); türkməncə *byujetin ykdysady wesipesi* – büdcənin iqtisadi funksiyası (YDBTS, 48), *çakdanaşa köp satyn alynma* – qiymətli kağızların və ya xarici valyutanın dəyərindən artıq qiymətə satılması və ya satın alınması (YDBTS, 49), *çek karz mümküncülükli goyum şahadatnamasy* – kredit alınmasına təminat verən depozit sertifikatı (YDBTS, 51).

Məlumdur ki, maliyyə termin –söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən sözlərin sayı artdıqca (bu xüsusiyyət terminlərə xas olmasa da) terminlərin-anlayışların mənası daha aydın olmaqla onun haqqında geniş məlumat əldə etmək mümkün olur. S.Sadıqova haqlı olaraq qeyd edir: “Elm və texnikanın, cəmiyyətimizin müasir inkişaf prosesinin mürəkkəbliyi fonunda yaranan terminlər çox komponentliyi ilə seçilir. Hər hansı anlayışın mürəkkəb terminlə və ya termin birləşməsi ilə ifadə olunması həm terminlə bağlı səciyyəvi tələblərin pozulmasına, həm də elmi dilin ağırlaşmasına gətirib çıxarsa da, nəticə etibarlı ilə anlayışın mənasını daha dəqiq, mahiyyətini daha dolğun əks etdirir. Bununla da termin definitiv funksiyasının qarşısında qoyulan bu və ya digər anlayışı adlandırmaq və onu dəqiq təyin etmək tələbi yerinə yetirilir” (6, 65).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mürəkkəb maliyyə termin – söz birləşmələri komponentlərinin xarakterinə və morfoloji mənsubiyyətinə görə də iki şəkildə özünü göstərir: ismi və feili maliyyə termin – söz birləşmələri. Bu xüsusiyyəti həm sadə, həm də mürəkkəb termin – söz birləşmələrində müşahidə etmək olar. Belə ki, təyinolunan və təyinedici sözlərin xarakterinə

və morfoloji mənsubiyyətinə görə ismi söz birləşmələrində əsas tərəf adlarla ifadə olunursa, feili söz birləşmələrində bu funksiyanı feillər yerinə yetirir. Maliyyə termin – söz birləşmələrinin formal və semantik təhlilinin dilçilik üçün nəzəri və praktik əhəmiyyətini nəzərə aldığında Ə. Abdulayevin bu fikrini xatırlamamaq qeyri – mümkündür: “Söz birləşmələrini də cümlələr kimi forma və məzmun baxımından təhlil etmək lazımdır. Söz birləşmələrinin formal sintaktik təhlili zamanı onların sintaktik quruluşu, qrammatik modeli, bu modeli təşkil edən komponentlərin sıralanma xüsusiyyətləri, həmçinin bu komponentlər arasında özünü göstərən sintaktik əlaqələrin formaları nəzərə alınır” (1, s.41). Demək ki, bunu nəzərə alaraq maliyyə termin – söz birləşmələrinin komponentlərinin morfoloji mənsubiyyətini əsas hesab edərək ismi və feili söz birləşmələrini ayrı –ayrı nəzərdən keçirmək zəruridir.

İsmi termin-söz birləşmələri. Bu birləşmələrin əsas tərəfi adlarla, daha çox isimlərlə ifadə olunur və bu da öz növbəsində nominativliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Digər komponent isə müxtəlif təyinedici dil vahidləri ilə ifadə olunur ki, onun hesabına terminlərdə definitivlik semantik əlamət kimi meydana çıxır. Tərəfləri arasındakı semantik və qrammatik bağlılığı nəzərə alaraq ismi termin – söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. I növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminlərinin ən xarakterik cəhəti bu birləşmənin komponentləri arasında heç bir qrammatik əlamətin iştirak etməməsidir. Termin –söz birləşməsinin birinci tərəfi ikinci komponentə yanaşır və onu müxtəlif cəhətdən izah edir. Dilçilik ədəbiyyatında belə birləşmələrin birinci komponenti tabe olan, ikinci, yəni əsas komponenti isə tabe edən tərəf adlandırılır. I növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə termin – söz birləşmələrinin ən geniş yayılmış semantik tipləri aşağıdakılardır:

a) Birinci komponenti müxtəlif quruluşlu (sadə, düzəltmə və mürəkkəb) sifət, ikinci komponenti isim olan iqtisadi termin söz birləşmələri. Bu cür maliyyə terminləri anlayışı adlandırmaqla yanaşı, onun haqqında əlavə məlumat verir. Belə maliyyə termin-söz birləşmələrinin komponentləri daha çox yanaşma əlaqəli birinci növ ismi birləşmələr şəklində formalaşır. Məs.: *türkcə açıq bazar* – yerli tacirlərlə yanaşı, xarici istehsalçıların da mallarını sərbəst formada təqdim edə bildiyi bazar (FS), *basit faiz* – bir investisiyanın investisiya qoyuluşu müddətində əsas pulunu gətirdiyi faiz dərəcəsidir (TCMB), *finansal bulaşıcılıq* – ölkələrin bir neçəsində yaranan problemlər səbəbindən narahat olan beynəlxalq investisiya sahiblərinin digər ölkələrdən kapitallarını geri çəkmələri və bunun digər ölkələrin maliyyə sistemlərinə yayılması (FTS); azərbaycanca *daxili audit* – iqtisadi subyektin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti üzərində əsas daxili nəzarət formasıdır (MTL, 133),

nominal dəyər – buraxılış zamanı qiymətli kağızların, əskinasların üzərində qeyd olunan nominal və ya ümumi dəyəri (BMTİL, 336), *imtiyazlı səhm* – sahibinə dividend almaq hüququ verən səhm növü (BMTİL, 182); türkməncə *çylşyrymly göterym* – mürəkkəb faiz dərəcəsi (YDBTS, 54), *wençur maya* – riskli sərmayə (YDBTS, 231), *köptaraply söwdə* – çoxyönlü ticarət (YTS, 142). Bu tip maliyyə terminlərində fərdiləşdirmə, digəri ilə müqayisə, seçilmə, fərqləndirilmə semantikasi özünü daha güclü şəkildə biruzə verir və onlar semantik baxımdan konkretliyi ilə seçilir.

b) Birinci komponenti müxtəlif zamanlı feili sifətlər, əsas tərəfi isimlərlə ifadə olunan terminoloji söz birləşmələri. Bu tip maliyyə termin – söz birləşmələri semantik tutumuna görə ikinci qrup söz birləşmələri ilə eyniyyət təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, feili sifətlər də sifətlər kimi cümlədə əsasən təyin funksiyasını daşıyır, aid olduğu əşya və məfhumların konkretləşdirilməsinə xidmət edir. Məs.: *bölüşdürülmüş pay* – bir daşınmaz əmlak obyektinə ilə təmin edilmiş kreditin çoxlu sayda obyektlər ilə təmin edilmiş kreditdə olan pay (FTS, 382), *birikmiş faiz* – investisiyanın investisiya qoyulduğu dövr ərzində ödəmə tarixinə qədər yığılmış faiz (BTS); azərbaycanca *bölüşdürülməmiş mənfəət* – korporasiyanın, dividend formasında bölüşdürülməmiş qalmış gəlirləri (BMTİL, 101), *üzən uçot* – mərkəzi bankın, pul bazarının baza dərəcələrinin dəyişməsindən asılı olaraq qalxıb – enən, xəzinə öhdəlikləri üzrə mərkəzi bank tərəfindən, kredit siyasətinə nəzarət vasitələrindən biri (BMTİL, 424); türkməncə *çagyrylmayan akkreditiv* – yatırılması mümkün olmayan akkreditiv (YDBTS, 49), *üzülmedik gazna puly* – ödənməmiş xəzinə, büdcə kəsiri (YDBTS, 228), *baglanan karzlar* – ödənilən kreditlər (YDBTS, 26), *üytgeyan byujet* – dəyişkən büdcə (YDBTS, 228).

2. Oğuz qrupu türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşmələri qəlibində olan maliyyə-termin söz birləşmələri öz strukturuna, qrammatik göstəricisinə və tərəflərinin ifadə vasitəsinə görə birinci növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərindən fərqlənir. Birinci növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminlərinin özünəməxsus şəkildəsi olmadığı halda, ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərinin ikinci komponenti mənsubiyyət şəkildəsi qəbul edir: türkcə *sığorta süresi* – (STS), *aciz vesikası* – əmanətini tam halda ala bilməyən müştəriyə almalı olduğu pulun qalan hissəsini göstərən sənəd (BFT), *forward işlemleri* – valyuta bazarlarında həyata keçirilən müddətli əməliyyatlardır (BFT); azərbaycanca *kommersiya krediti* – ticarət münasibətləri zamanı əmtəə formasında təqdim edilən kredit (MTL), *yoxsulluq indeksi* – ölkə əhalisinin yoxsulluq həddini xarakterizə edən sosial – iqtisadi statistik göstərici (MTL), *vergi ödəyicisi* – ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən deilmiş vergitutma obyektlərindən vergi ödəyən istənilən hüquqi və ya fiziki şəxs (MTL, 1035); türkməncə *döwlet girdejileri*

– dövlət gəlirləri (YDBTS, 64), *eksport düzgünü* – ixracat rejimi (YDBTS, 68), *gırdeji salgydy* – gəlir vergisi (YDBTS, 85), *karz syvasaty* – kredit siyasəti (YTS,133), *maliye çykdaýylary* – maliyyə xərcləri (YTS,148).

İkinci və birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan maliyyə terminlərini fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də onların komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsindədir. Belə ki, I növ təyini söz birləşməsi modeli maliyyə terminlərinin asılı tərəfi müxtəlif nitq hissələri, xüsusilə sifət və feili sifətlərlə ifadə oluna bildiyi halda, II növ təyini söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərinin komponentləri yalnız isimlərlə ifadə olunur. Məs.: *türkcə sığorta poliçesi* – sığortalı ilə sığorta şirkəti arasında imzalanmış müqavilə (FTS, 31), *kredi riski* – bankın verdiyi kreditlərin geri ödənilməmə riskidir (FTS, 17); azərbaycanca *renta ödəməsi* – sahibkarlıq fəaliyyəti göstərmədən şəxsin mülkiyyətçi olduğu əmlakdan və ya digər aktivlərdən əldə edilən mənfəətin ödənişi (MTL, 843), *bank nəzarəti* – dövlət tərəfindən kommersiya banklarının fəaliyyətinin qanunvericilik normalarına uyğunluğu baxımından yoxlanması və tənzimlənməsi (BMTL, 53), *manat məzənnəsi* – manatın alış və satış qiyməti (MTL, 719); türkməncə *töleg ulgamy* – ödəmə sistemi (YDBTS, 217), *syahatçylyk karzy* – səyahət krediti (YDBTS, 204), *satyş kepili* – qiymətli kağızların satışını həyata keçirən banklar tərəfindən şirkətlərə verilən satış qarantisi (YDBTS, 197), *maliye töwekelçiligi* – maliyyə riski (YTS,151).

II növ təyini söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə terminlərinin tərəfləri idarə və uzlaşma əlaqələri vasitəsilə formalaşır. Ə.Abdullayev II növ söz birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma və idarə əlaqələrinin olduğu fikrini vurğulayır (1, s. 49).

3. III növ təyini – söz birləşməsi qəlibində formalaşan maliyyə termin söz birləşmələri. Söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə termin – söz birləşmələrinin müəyyən qismini III növ təyini söz birləşməsi qəlibli maliyyə terminləri təşkil edir. Belə terminlərin tərəfləri də əsasən isim + isim sxemi formasında qurulur ki, bu da II və III növ təyini söz birləşməsi modelində yaranan maliyyə terminlərinin ortaq cəhətlərindəndir. S.Sadıqova üçüncü növ təyini söz birləşməsi modelində yaranan terminlərinin komponentlərinin isimlərlə ifadə olunduğu fikrini vurğulayır (6, s.84).

Bu tip maliyyə terminlərinin tərəfləri idarə və uzlaşma əlaqəsi əsasında formalaşır. Maliyyə terminlərinin bu tipini birinci və ikinci növ təyini söz birləşməli maliyyə terminlərindən fərqləndirən əsas cəhət birləşmənin hər iki komponentinin özünəməxsus qrammatik göstəriciyə malik olmasıdır. Belə ki, birmənalı olaraq birləşmənin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Sadaladığımız cəhətlər oğuz qrupu türk dillərinin hər birinin maliyyə terminologiyası üçün xarakterikdir. Türk, Azərbaycan, türkmən dillərində mövcud olan III növ

təyini söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərinin təhlili ortaq bənzər xüsusiyyətlərə malik olduqları fikrini ortaya qoyur. Məs.: türkçə - *TCMB'nin ağırlıklı ortalama faiz oranı* (TCMBTS, 41), *paranın dolaşım hızı* (TCMBTS, 33), *ihracatın ithalatı karşılama oranı* (TCMB, 20), bankaların para piyasası (TCMB, 3); azərbaycanca – *bankın agentliyi* (MTL, 67), *bankın aktivləri* (MTL, 90), *bankın kredit portfeli* (MTL, 810), *qiymətli kağızların emissiya prospekti* (MTL, 818); türkməncə *müşdərinin bank hasaby* (YDBTS,162), *obligasiyalaryn üzüşə gaznasy* (YDBTS,167), *paynamanyň birza bahasy* (YTS,181), *sebetin düzüminin dürlileşmegi* (YDBTS,199), *spekulyativ pul islegi* (YTS,202).

II Feili termin – söz birləşmələri. Feili termin söz birləşmələri şəklində formalaşan maliyyə termin – söz birləşmələrinin komponentləri arasında da ismi birləşmələrdə olduğu kimi, müxtəlif sintaktik əlaqələr və semantik bağlılıq özünü göstərir. Bu üsulla yaranan maliyyə termin – söz birləşmələri də quruluşca sadə və mürəkkəb olmaqla daha çox hərəkət məzmunlu semantika ifadə edən maliyyə terminləri kimi özünü göstərir. Feili birləşmə şəkilli maliyyə terminləri arasında da tabelilik əlaqəsinin hər üç növünə - yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələrinə rast gəlinir. Məsdlər və feili isimlər adlandırma xüsusiyyətlərinə malik olduqları üçün terminləşə bilər, lakin bu anlayışların kökündə hərəkət semantikasi özünü qoruyub saxladığı üçün bunlar vasitəsilə ifadə olunan terminlərin də semantik məzmununda dinamiklik, dinamik nominativlik özünü göstərir. Məs.: azərbaycanca *pul köçürmək* – pul vəsaitlərinin bir sahibdən digərinə köçürülməsi (BMTL, 354), *riski bölüşdürmək* – riskin bölüşdürülməsi, vəsaitlərin bir deyil, bir neçə qiymətli kağızlara qoyulmasını nəzərdə tutur (BMTİL, 373), *yenidən girov qoymaq* – girovdan ikinci dəfə istifadə etmək (BMTL, 480); türkməncə *artykmaç malıyeleşdirmek* – miqdardan, normadan artıq maliyələşmə (YDBTS, 22), *arzan bahalandyrmak* – ucuz qiymətləndirmə (YDBTS, 22), *erkin üytgap durma* – pul bazarına edilən təsirlər nəticəsində maliyyə bazarında sərbəst dalğalanma (YDBTS, 71), *tölegi tassyklamak* – ödənişləri təsdiqləmək (YDBTS, 217), *maya goymak* – investisiya qoymaq (YTS,154); qaqauzca *avans kabletmaak* – avans almaq (GRRS,54), *bankrot olmaa* – iflas etmək (GRRS,74), *borç almaa* (GRRS,98), *kontrakt yapmaak* – müqavilə imzalamaq (GRRS,410).

Beləliklə söz birləşməsi modelində formalaşan maliyyə terminlərinin tədqiqi zamanı məlum olur ki, söz birləşməsi formalı terminlər sintaktik üsulla əmələ gəlir. Bu yolla dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşmə prosesinin tarixi çox qədimdir və həmin proses bu gün də davam etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007.
2. Ağayev A. Maliyyə terminləri lüğəti. Bakı, 2005.
3. Bank – maliyyə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2011.
4. Finansal Terimler sözlüğü. Capital yayıncılık, İstanbul,
5. Gagauzça – Rusça – Romınca sözlük. Kişnyov, 2002.
6. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002.
7. Ykdysadyet we Dolandyryş Bilimleri Terminologiya sözlüğü. Aşgabat, 2010.

Г.Гурбанова

**Сложные финансовые термины в форме словосочетания в
Огузской группе тюркских языков**

Резюме

Этот метод является одним из наиболее важных способов использования словарной системы турецкого языка, а синтаксические термины в лингвистике включены в термины сложных структурированных терминов. Таким образом, процесс обогащения тюркского состава тюркских языков очень древний, и этот процесс продолжается сегодня. Основой этого метода является, в принципе, финансовые термины, сформированные в виде комбинации слов. Финансовая терминология богата и разнообразна с точки зрения количества ключевых фраз и характера содержащихся в них слов. При изучении терминологической системы азербайджанских, турецких, туркменских и гагаузских языков, включенных в группу Огуз, ясно, что синтаксический метод имеет особое значение при формулировании терминов, относящихся к различным областям науки и техники. Таким образом, при изучении финансовых терминов, образованных в комбинации словосочетания, известно, что словосочетание формируется синтаксически. Таким образом, процесс обогащения языкового содержания нашего языка очень древний, и этот процесс продолжается и сегодня.

**Complex financial terms formed in Oghuz group Turkic
language combinations**

Summary

This method is one of the most important ways in the Turkish language vocabulary system, and the syntactical terms in linguistics are included in terms of complex structured terms. In this way, the process of enrichment of the Turkic composition of the Turkic languages is very ancient, and this process continues today. The basis of this method is, in principle, financial terms formed in the form of a combination of words. The financial terminology is rich and diverse in terms of the number of keyword phrases and the nature of the words they contain. In the study of the terminology system of the Azerbaijani, Turkish, Turkmen and Gagauz languages included in the Oghuz group, it is clear that the syntactic method is of particular importance in formulating terms relating to different fields of science and technology. Thus, in the study of financial terms formed in the combination of the word combination, it is known that the word combination is formed syntactically. In this way, the process of enriching the language content of our language is very ancient, and this process continues today.

Rəyçi: İkrəm Qasimov

Filologiya elmləri doktoru, professor

RƏNA MƏMMƏDZADƏ
ADU
rena.m6556@gmail.com

SIYASI DİSKURSDA GENDER ASPEKTLƏRİ (ingilis dilinin materialları əsasında)

Açar sözlər: siyasi diskurs, gender, linqvistik vasitələr

Ключевые слова: политический дискурс, гендер, языковые средства

Key words: political discourse, gender, linguistic means

«Gender» kateqoriyası ötən əsrin 60-70-ci illərində elmdə anlayış kimi tətbiq olunmuş və ilk əvvəl tarix, tarixşünaslıq, sosiologiya və psixologiya kimi elmdə istifadə olunmuş, daha sonra isə praqmatika və linqvistikada tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Gender amili insanın təbii cinsi mənsubiyyəti və onun sosial “nəticələrini” nəzərə alan şəxsiyyətin əhəmiyyətli xarakteristikalarından biri olub, eyniliyin dərk olunmasına, eləcə də danışan subyektin solumun digər üzvləri ilə identifikasiyasına müəyyən şəkildə təsir göstərir [7, 130].

Beləliklə, «gender» termini “kişi” ilə müqayisədə “qadının” sosial, mədəni, psixoloji aspektlərinin təsvir olunması, yəni “cəmiyyət tərəfindən qadın və kişi kimi təyin olunan fərdlər üçün səciyyəvi və arzuolunan cəhətləri, normaları, stereotipləri, rolları formalaşdıran məqamların ayırd olunması zamanı” istifadə olunur [6, 16.]

Dildə genderin təqdimatı linqvistikada aparılan müasir tədqiqatların predmetlərindən biridir. Genderin linqvistikada ümumi planda tədqiq olunması problemi iki istiqamətdə aparılır:

1. Birinci qrupa dil və dildə cinsi mənsubiyyətin tərənnümü şamil olunur. Bu cür yanaşma üsulunun məqsədi müxtəlif cinsə məxsus olan insanların dildə necə nümayiş etdirildiyini (ilk növbədə, nominativ sistem, leksikon, sintaksis, hal kateqoriyası tədqiq olunur və s.), kişilərə və qadınlara hansı qiymətlərin verilməsinin və onların hansı semantik sahələrdə daha nəzərə çarpan və ya dəqiq ifadə olunmalarının təsvirindən və izah edilməsindən ibarətdir.

2. İkinci qrupa kişilərin və qadınların nitqi və ümumilikdə, kommunikativ davranışı aiddir. Burada tipik strategiyalar və taktikalar, leksikon vahidlərinin gender baxımından səciyyəvi seçimi, ünsiyyət prosesində uğura nail olmağın üsulları, leksikanın, sintaktik konstruksiyanın seçimində verilən imtiyazlar, yəni kişi və qadının kommunikativ davranışının səciyyəvi xüsusiyyətləri ayırd edilir. [3, 4].

Müasir dövrdə dilçilikdə qender tədqiqatlarına yanaşma bir az fərqlidir:

1. Tədqiqatların bir qisminə qadın və kişilərin dilinin sosial mahiyyəti öyrənilir. Başqa sözlə desək, müxtəlif sosial pillələrdə yerləşən kişi və qadınların dil fərqləri müəyyən edilir.

2. İkinci yanaşma sosiolinqvistik yanaşmadır. Bu istiqamətin nümayəndələri, əsasən statistik göstəricilərə müraciət edirlər.

3. Digər istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda isə əsas diqqət cinslərin dil davranışındakı fərqlərin koqnitiv aspektinə yönəlir.

Gender tədqiqatlarında bütün bu yanaşmalar qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır və yalnız bu halda müəyyən nəticələr əldə edilir.

Gender həyatımızın istənilən sahələrində bu və ya digər şəkildə iştirak edir. Eynicins qruplarda kişi və qadınların ünsiyyəti, yalnız mövzuya görə deyil, üsluba görə də fərqlənir. Kişilər öz aralarında daha çox siyasətdən və idmandan danışirlar, qadınlar isə adətən ailə və qadın mövzuları ilə məhdudlaşır. Qadın dostluğunda məxfilik, fikir və duyğuları bölüşmək imkanı vacibdir, kişilərdə isə birgə fəaliyyət daha böyük önəm daşıyır.

D.Tannen [2] "*problemlər haqqında söhbət*" üzərində xüsusi dayanır. Qadınlar bir qayda olaraq söhbət zamanı rəfiqələri ilə əlaqə yaratmaq üçün "həyatdan şikayət etməyə" adətkdir. Onlar düşünürlər ki, bir-birlərinə problemlərini danışmaq onları daha yaxın edir. Bu taktika kişilərə tamamilə uyğun deyil. Kişilər "problem haqqında söhbət"i kömək istəmək məqsədi ilə və həmsöhbətinə təkliflərini təqdim etmək kimi qəbul edir.

Araşdırmalara görə, kişilərin ünsiyyətində ictimai kommunikasiya normalarına cavab verən kommunikativ üslub üstünlük təşkil edir. Kişilər müstəqil bir insanın imicini yaratmaq və status iddialarını açıq şəkildə elan etmək üçün üslub nümayiş etdikləri halda, qadınlar xüsusi ünsiyyət normalarına uyğun olan şəxsi kommunikasiyada yaxınlığa böyük əhəmiyyət verirlər.

Qadınlar daha çox *sweetheart, darling, dear, my love* sözlərini istifadə edirlər. Kişilər isə "koqnitiv cəhətdən eksplisit emosional təcrübə təlqin edirlər" [4].

Gender fərqliliyi xarakter və təhqirlə bağlı söhbətlərdə də özünü biruzə verir: amerika qadınları "*bastard*" sözünü "səs-küylü", "məhdud", "aldadıcı" sözlərlə, kişilər isə "soyuq", "etibar edilməyə layiq olmayan", "yalançı" kimi sözlərlə assosiasiya edir. Qadınlar üçün *bitch* "soyuq" "taktikasız" "yalançı", kişilər üçün "qeyri səmimi" "dominant" sözləri ilə əlaqələndirilir.

Gender məsələsi müxtəlif dillərdə müxtəlif cür biruzə verilir. Məsələn, rus və fransız dillərində cins kateqoriyası, qadın və kişi cinsini göstərən suffikslər və s. mövcud olduğundan şübhəsiz ki, bu dillərdə gender göstəriciləri daha qabarıq özünü göstərir. Lakin bəzi dillərdə (məsələn, Azərbaycan, ingilis və s.) ismin cinslərə bölünməməsi bu dillərin az seksist olması anlamına gətirmir. Bu dillərin də müəyyən cins göstəriciləri

mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilində bəzi peşə adlarına “-ə” suffiksinin artırılması (şair-şairə, katib-katibə və s.) qadın cinsli ismə işarə edir. Peşə adlarında seksizm ingilis dilində də özünü kəskin biruzə verir. Məsələn, *policeman* (*polis işçisi*), *fireman* (*yanğın söndürən*), *businessman* (*iş adamı*) və s. sözləri buna misal göstərmək olar.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrdə «gender» termini insanın sosial mədəni aspektinin və cinsi mənsubiyyətinin əks olunması üçün humanitar elmlərdə fəal şəkildə istifadə olunur.

Dildə genderin təqdimatı linqvistikada aparılan müasir tədqiqatların predmetlərindən biridir. Bu gün genderin digər aspektləri ilə yanaşı dilin gender tədqiqatına xeyli ehtiyac duyulur. Eyni dil daxilində qadın və kişilərin fərqli nitq davranışları bu günün aktual mövzularından biridir.

K.Ağayeva qeyd edir ki, ünsiyyət əsnasında qadın və kişilərin nitq davranışlarının nitq xüsusiyyətlərinə nəzər salsaq, kişi dili ilə müqayisədə qadın dili daha az kateqorikdir. Belə ki, verbal dil öz istifadəsinə görə belə stereotipləşir:

1. Qadınlar danışarkən zərif, nəcib sözlər işlətməyə çalışırlar.
2. Kişilər hissələrini gizlətməyə cəhd göstərüb fikirlərini birbaşa ifadə etməyə çalışırlar, hər şeyi öz adı ilə, düşüncələrini lokanik ifadə edirlər.
3. Qadınlar fikirlərini gözəl ifadə etməkdən ötrü daha təsirli sözlərdən istifadə edirlər.
4. Qadınlar sevdikləri haqda öz hiss və emosiyalarından söz açmağa, kişilər isə bu barədə susmağa üstünlük verirlər.
5. Qadınların danışığında bir qətiyyətsizlik hiss edilir, onlar əksər hallarda inamsız, alçaq səslə danışırlar.
6. Qadınlar danışarkən qrammatikanın düzgünlüyünə və vokabyular seçimin dəqiqliyinə diqqətli olduqları halda, kişilər onlar üçün rahat ola bilən tərzdə danışırlar.
7. Qadınlar evfemizmdən daha çox istifadə etmək istəyirlər.
8. Kişilər daha mühüm hesab etdikləri mövzudan (siyasət, biznes, idman, texnologiya və s.) danışmağı sevdikləri halda, qadınların əksəriyyəti məişət mövzularından kənara çıxırlar. [1, 238]

Qeyd olunan nitq xüsusiyyətləri demək olar ki, əksər hallarda özünü doğruldur. Bəlkə də qadınların bu formada olan nitq davranışı cəmiyyətdə qadınların daha zəif, daha qətiyyətsiz olmasına dair fikir formalaşdırır. Düşünürük ki, bu gün siyasi xadimlər arasında qadınların sayca azlığı qadınlara dair formalaşmış rəyi bir daha möhkəmləndirir.

Kişi və qadın xüsusiyyətlərinin nitqdə öyrənilməsi, onlar arasında mövcud fərqlər və bu fərqlərə təsir göstərən amillər həm yazılı, həm də şifahi nitqdə təzahür edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gender aspekti siyasi diskurslarda fəal şəkildə təzahür edir. Siyasi diskurslarda gender göstəricisinin linqvistik baxımdan nəzərdən keçirilməsi dil haqqında təsəvvürləri əhəmiyyətli şəkildə genişləndirməyə, genderlə siyasətin dili arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etməyə və sözsüz ki, kişilər və qadınlar tərəfindən reallığın qavranılmasında fərqli cəhətləri aşkar etməyə imkan yaradır.

Siyasi diskursda kişilər ictimai əhəmiyyətli hadisələr haqqında qadınlara nisbətən daha çox danışılar. Belə situasiyalarda kişilər daha çox ekspert olmağa idialı olurlar, tənqidlərlə çox az halda razılaşırlar, daha tez-tez istehzaya müraciət edirlər, avtoritet insanlara istinad edirlər, qeyri-əminlik ifadə edən sözlərin istifadəsindən qaçırırlar və nəticədə daha səriştəli və özünə güvənən bir obraz yaradırlar.

Kuniçına E.V. siyasi diskurslarda (B.Obama və H.Klinton diskurslarında) gender məsələlərini dil aspektindən araşdırmış və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, morfoloji səviyyədə gender prizmasından nəzərdən keçirilən diskurslarda fərq müşahidə olunmur. Hər iki namizədin siyasi və iqtisadi sahədə çıxışları eyni səviyyədə terminoloji leksikanın istifadəsi ilə səciyyələnir və bu da onların yüksək ritorik savadından xəbər verir. Üslubi səviyyədə müqayisəli təhlil göstərdi ki, onların çıxışları trop və ritorik fiqurlarla zəngindir [5].

Biz də ingilis dilində siyasi diskurslarda gender xüsusiyyətlərinin (deyktik, modal və leksik vasitələr səviyyəsində) necə nümayiş olunması məsələsini araşdırmağa çalışdıq və maraqlı nəticələr əldə etdik.

Şəxs əvəzliliklərinin I şəxsin təkdə və cəmdə işlədilməsi hər iki cinsdə eyni şəkildə (eyni tezliklə) müşahidə olunur. Məsələn:

"As I have long said and will continue to say, U.S. policy must be clear and unequivocal. We cannot, we should not, we must not permit Iran to build or acquire nuclear weapons" [Hillary Clinton].

H.Klintonun diskursunda "Mən" konseptinə müraciəti özünü qabarıq şəkildə biruzə verir.

"I'm here today to honor our democracy and its enduring value" [Hillary Clinton]

"I count my blessings every single day that I am an American [...] if we stand together and work together with respect for our differences, strength in our convictions and love for this nation...." [Hillary Clinton].

"We" əvəzliyindən istifadə siyasətçilərin mənsub olduqları partiyaları nümayiş etdirir. Natiqlər bu əvəzliyi işlətməklə bir növ danışanla dinləyicini yaxınlaşdırmağa cəhd edir.

«Throughout this crisis, we have been very clear about one fundamental principle...» [Barack Obama].

"We remain the most prosperous, powerful nation on Earth. Our workers are no less productive than when this crisis began. Our minds are no less inventive, our goods and services no less needed than they were last week or last month or last year. Our capacity remains undiminished" [Barack Obama].

Bununla belə, siyasi xadimlərin diskurslarının təhlili müəyyən fərqləri də üzə çıxartdı. Siyasi diskurslarda emosional leksikanın təhlili göstərdi ki, ekspressiv ifadələrin, metaforaların işlənməsi siyasətçi qadınlardan fərqli olaraq siyasətçi kişilər üçün daha xarakterikdir. Məsələn, emosionallıq B.Obamanın pafoslu çıxışlarında üstünlük təşkil edir.

"It would represent a profound interference in matters that must be determined by the Ukrainian people." [Barack Obama].

Siyasi xadimlərinin nitqinin təhlili göstərir ki, modal fellərin və konstruksiyaların istifadə olunması daha çox kişilərə xasdır. Təhlil əsnasında ingilis dilində 7 modal felinin daha məhsuldar olduğu aşkar olundu: *can (could), may (might), must, should, have to, be to, be able to*.

And we must be a source of hope to the poor, the sick, the marginalized, the victims of prejudice-not out of mere charity, but because peace in our time requires the constant advance of those principles that our common creed describes: tolerance and opportunity, human dignity and justice. [Barack Obama].

But America cannot resist this transition, we must lead it [Barack Obama].

We cannot cede to other nations the technology that will power new jobs and new industries, we must claim its promise [Barack Obama].

Aparılan təhlil əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, ingilis siyasi xadimlərinin nitqlərində deyəti vasilələr səviyyəsində kişi və qadınların nitqləri arasında praktiki olaraq gender fərqləri müşahidə olunmur. Modal fellərin və ekspressiv leksikanın işlənməsi isə kişi siyasətçiləri üçün daha xarakterik olub, onların nitqini qadın siyasətçilərinin nitqindən fərqləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Ağayeva K. Qafqazda gender məsələləri. Elm və təhsil, Bakı: 2017, 436 s.
2. Tannen D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. N.Y.:W. Morrow, 1990. 319 p.
<https://linguisticus.wordpress.com/2010/06/06/you-just-dont-understand-by-deborah-tannen-ph-d-1990/>
3. Кирилина А.В., Томская М. В. Лингвистические гендерные исследования // Отечественные записки. 2005. № 2. (23). с. 112-132.

4. Колосова О.Н. Когнитивные основания языковых категорий: Дисс. доктора филол. наук. Специальность 10.02.04. Московский госуниверситет им. М. Ломоносова.– М., 1996.- 325 с.
5. Куницына Е. В. Гендерная маркированность политического дискурса: языковой и речевой аспекты, автореферата по ВАК 10.02.19, кандидат филологических наук 2011. 249 с.
<http://www.dissercat.com/content/gendernaya-markirovannost-politicheskogo-diskursa-yazykovoi-i-rechevoi-aspekty>
6. Пушкарева Н.Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы в системе исторических наук // Женщина. Гендер. Культура.- М., 1999.- С. 15-34.
7. Цимбаева Е. Н. "Гендер" как категория исторического анализа // Вестник Моск. ун-та. Сер. 8, История. - 1999. - N 3. - С. 130-141. - Библиогр.: с. 141.
8. <http://www.mtv.com/news/1700540/barack-obama-presidential-inauguration2013-full-speech/>
9. <http://edition.cnn.com/2016/11/09/politics/hillaryclinton-concession-speech/>
10. [_http://www.wtoc.com/Global/ story](http://www.wtoc.com/Global/story)

Р.Мамедзаде

**Гендерные аспекты в политическом дискурсе
(на материале английского языка)**

Резюме

В настоящей статье рассматривается одна из самых актуальных проблем последних лет – проблема гендера. Основной целью исследования является изучение языкового поведения разных полов в политическом дискурсе, определение речевых характеристик речи у мужчин и женщин.

Различия между мужскими и женскими характеристиками и факторами, влияющими на эти различия, заключаются как в письменной, так и в устной речи.

В политическом дискурсе мужчины чаще говорят о социальных событиях, чем женщины. В таких ситуациях мужчины, как правило, становятся более экспертами, очень мало согласны с критикой, прибегают к иронии, обращая к людям они избегают использования

неопределенных слов и в конечном итоге создают более компетентный и уверенный в себе образ.

На основании проведенного анализа был сделан вывод о том, что в речи политических деятелей мужчин и женщин в политическом дискурсе, на уровне дейктических средств практически не наблюдаются гендерные различия. Использование же модальных глаголов и выразительной лексики более характерно для мужчин-политиков и отличает их речь от женщин-политиков.

R. Mammadzada

**Gender aspects in political discourse
(based on the English language materials)
Summary**

The article explores one of the most urgent problems of recent years – gender problem. The main purpose of the study is to analyze the language behavior of different sexes in political discourse, to define the speech characteristics of men and women.

The differences between male and female characteristics and factors affecting these differences are reflected both in writing and in verbal speech.

In the political discourse, men are more likely to talk about social events than women. In such situations, men tend to become more experts, agree with criticism very little, resort to irony, when they refer to people, they avoid using of uncertain words, and eventually create a more competent and self-confident image.

On the basis of the analysis, it was concluded that gender differences in political figures' speech of men and women in the political discourse at the deictic level are practically not observed. The use of modal verbs and expressive lexics is more characteristic for male politicians and differentiates their speech from female politicians.

Rəyçi: Yeganə Orucova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SARIGÜL SADIXOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sadixovasarigul@mail.ru

LEKSİK ÇALIŞMALAR VƏ ONLARA VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Açar sözlər: leksik çalışma, üsul, fəaliyyət, izahat, qrammatik qayda, mərhələ, komponent.

Key words: lexical exercise, method, activity, explanation, grammar rule, stage, component.

Ключевые слова: лексическое упражнение, метод, деятельность, объяснение, грамматическое правило.

Söz dilin bazasıdır, fikrin ifadə vasitəsidir. Söz vasitəsilə qrammatikanın qanunları yerinə yetirilir, tələffüz və oxu vərdisləri aşılır.

Bu, leksikanın spesifik xüsusiyyətidir, tədris prosesində bunu nəzərə almaq lazımdır. Hər bir leksik frazanın özünü də leksik, fonetik və qrammatik cəhətdən izah etmək faydalıdır.

Dərslərdə verilən leksik materiallar rəşional şəkildə işlədilsə, şagirdlərin oxu və yazılı nitqlərinin inkişafı ilə yanaşı şifahi nitqləri də inkişaf edir. Verilən sinif və ev çalışmaları keçilən leksik materialların möhkəmləndirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlər hər bir sözü çalışma və tapşırıq vasitəsilə nitqə daxil edir, şagirdlər özləri leksik materialı şifahi nitqdə istifadə edərək cümlələr düzəldirlər. Bu bacarıq və vərdislər çalışmaları əsasında yaranır.

Leksik vahidi bir çox üsullarla təkrar etmək olar. Onlardan ən sınaılmışı, sözün çalışma və tapşırıqlar vasitəsilə təkrar edilməsidir.

Bəs sözün cümlədə işlənilməsi üçün, şagird tərəfindən onun dərk edilməsini necə əldə etmək lazımdır? Yeni sözü şagirdə cümlə vasitəsilə izah edərək bir cümlədə yalnız bir nəməlum söz işlətmək olar.

Yeni sözü keçmiş sözlərdən fərqləndirmək üçün, onun altından xətt çəkmək lazımdır:

My sister has a tie.

She is in the classroom

The teacher comes into the classroom

Məndə verilmiş tie, classroom, come sözləri yeni leksik vahid kimi nəzərdə tutulmuşdur. Onların cümlə daxilində verilməsi həm də şagirdlərə şifahi nitq vərdislərinin aşılmasına köməklik edir.

Müəllim yeni sözləri cümlə daxilində izah etdikdən sonra, onlara aid bir neçə cümlə verir, ən nəhayət şagirdlərə cümlə dedirir. Şagirdlər əvvəl

öyrənmiş olduqları sözlərə əsasən cümlə düzəldir və yeni sözü də həmin cümlədə işlədirlər.

Sözün cümlə daxilində izah edilməsinin böyük bir müsbət cəhəti orasındadır ki, o, şagirdlərdə şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə kömək edir.

Sözlərin şifahi nitqdə intensiv işlədilməsində sözün təkrarı xüsusi rol oynayır. Buna görə də müəllim verilən hər bir sözü, vaxtında düşünülmüş təkrar etməlidir.

Leksik vahidi bir çox üsullarla təkrar etmək olar. Onlardan ən sınaılmışı, sözün çalışma və tapşırıqlar vasitəsilə təkrar edilməsidir.

Tədris materiallarının möhkəmləndirilməsində və şagirdlərin biliyinin davamlı olmasında çalışmaların rolu böyükdür. Bu baxımdan leksik vahidlərin də yaxşı yadda qalması üçün şagirdlərə leksik çalışmalar vermək və keçilən materialları möhkəmlətmək lazımdır.

Hər bir müəllim çalışma verərkən onların qarşısında xüsusi tələb qoymalıdır. Bu tələblər aşağıdakılardır:

1. Çalışma ümumi didaktik prinsiplər əsasında yazılmalıdır. Çalışmalar asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə prinsipi ilə yanaşı tərbiyəvi xarakterləri də özündə əks etdirməlidir. Verilən hər bir leksik vahidin özü cümlədə elə verilməlidir ki, o, təhsil və tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etsin.

2. Leksik çalışma verildikdə ana dili ilə müqayisə aparılmalıdır. Tədrisin ilk mərhələsində ana dilində olan sözlərdən geniş istifadə edilməlidir. Bu iş şagirdlərin leksik vahidləri şüurlu qavramasına köməklik göstərir. Tədrisin yuxarı mərhələsində isə ana dilinə yalnız ehtiyac hiss olunduqda müraciət etmək lazımdır. Şagirdlər yuxarı siniflərdə sözü anlamalı və yaxud kontekstdən onu başa düşməlidirlər. Çalışmaların məzmunu şagirdlərin yaşına görə dəyişməlidir.

3. Sözün mənası və forması ilə əlaqədar çalışma. Sözün mənası və formasına aid çalışma verdikdə ana dili ilə müqayisə aparmaq ön plana çəkilməlidir. Məsələn,

to count və to consider burda həmin sözlər “saymaq” mənasında işlənir.

Bu iki sözün Azərbaycan dilində neçə mənə verməsini dəqiqləşdirmək üçün müqayisə aparmaq lazımdır. Birinci count “saymaq” mənasında, ikinci consider sözü isə “hesab etmək” mənasında tərcümə edilir.

Bu sözlərin cümlədə işlənmə yerini də şagirdə başa salmaq olar.

My sister counts her pens.

My sister considers that she will go to Moscow the next year.

4. Leksik vahidlərin mənimsəmə mərhələlərini nəzərə almaq lazımdır. İngilis dilində verilən sözlər müəyyən mərhələlərdə öyrənilir. Öyrənmənin əsas komponentləri, başa düşmə, yadda saxlama, tanıma və xəyalında canlandırmaqdır.

Başa düşmə mərhələsində əsas sözün tərcüməsi, kontekst vasitəsilə ana dili ilə müqayisə və s. nəzərdə tutulur. Bu zaman müəllim sözün ingilis və ana dilində olan bir neçə mənasını çalışma vasitəsilə yerinə yetirir.

Sözün yadda saxlanılma mərhələsində məntiqi mənaya fikir verilməlidir. Burada verilən çalışmalar şagirdi düşündürməli, onun fikri fəaliyyətini işlətməlidir. Müəllim bu zaman mexaniki yadda saxlama hallarını da nəzərdə tutmalıdır. Mənaya görə düz gələn sözləri yadda saxlama zamanı nəzərə almaq lazımdır. Belə sözləri şagirdlər tez qavrayırlar.

Tanıma mərhələsində verilən çalışmalar həm yazılı, həm də şifahi olmalıdır. Burada çalışma əvvəldən yaxşı öyrənilmiş sözlər əsasında verilə bilər. Bu məqsədlə şagirdlərə ayrı-ayrı cümlələri və ya kiçik hekayələri tərcüməyə vermək olar. Bu məqsədlə şifahi olaraq dərk etmə üçün çalışmalar da vermək məqsəduyğundur.

Xəyalında canlandırma mərhələsində biz keçilən leksik vahidlərin yenidən yada salınmasını, xəyalda təkrar edilməsini nəzərdə tuturuq. Bu iş üçün verilən çalışma leksik materialın yaxşı mənimsənilməsində əsas vasitələrdən biri kimi istifadə edilir.

V sinif üçün leksik çalışmalar.

Verilmiş hərflərdən söz düzəldin. a, p, n, e; a, s, e, d, k; a, p, a, m; a, k, o, b, o;

Şagirdlər yazırlar:

a pen, a desk, a map, a book

Cümlələri ingilis dilinə tərcimə edin.

Mənim kitabım var.

Kamilin çantası var.

Elşadın maşını var.

Onun karandaşı var.

Şagirdlər yazırlar:

I have a book.

Kamil has a bag.

Elshad has a car.

He has a pencil.

Cümlədə boş buraxılmış yerə yeni öyrəndiyin sözlərdən birini yaz.

My sister _____ a book.

She is a _____.

The book is on the _____.

Şagirdlər yazırlar:

My sister has a book.

She is a teacher.

The book is on the table.

Şagirdlər V sinifdə müəyyən söz ehtiyatına malik olduqları üçün, onlara VI sinifdə nisbətən çətin çalışmalar vermək və onların fikri fəaliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır. Bu sinifdə şagirdlər sinif və ev çalışmalarını çox məsuliyyətlə yerinə yetirməyə çalışırlar. Ona görə ki, şagirdlər V sinifdə əsasən müəllimin dediyi materialı bir növ mexaniki yerinə yetirir. VI sinifdə isə onlar özlərini sərbəst hiss edir və öz fikirlərini bir növ sərbəst ifadə edirlər.

Şagirdi düşündürən, yaradıcılıq tələb edən çalışma daha maraqlı olur. Şagirdlər həmin çalışmanı həll edərkən bir növ sevinir, nə isə kəşf etdikləri haqda düşünürlər. Bu cür çalışmalar şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirmək üçün leksikanın möhkəm mənimsənilməsinə zəmin yaradır. Müəllim dərslikdə verilən çalışmalarla öz işini məhdudlaşdırmamalı, o yeni tapşırıq növü fikirləşməli və öz şagirdlərini dil öyrənməyə daha da maraqlandırmalıdır. Dərs dediyi sinfin bilik səviyyəsindən asılı olaraq müəllim çalışma növü verməlidir. Müəllim çalışma verərkən keçmiş leksik və qrammatik materiallara əsaslanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Tahirov A., Salayeva Ə. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978.
2. Barsuk R.Y. Səkkizillik məktəbdə xarici dillərin tədrisi. Bakı, Maarif, 1967.
3. O.Musayev. "İngilis dilinin qrammatikası", Bakı, 2003.
4. Берман И.М. Методика обучения английскому языку. М., 1970.
5. Şubin E.P. Xarici dil tədrisi metodikasının əsas prinsipləri. M., 1963.

С.Садыхова

Лексические упражнения и требования к ним

Резюме

Статья посвящается обучению лексических упражнений и требований к ним на уроке английского языка. Широко раскрываются способы преподавания лексических упражнений на различных примерах. Автор отмечает четыре сознательных способностей учащихся. Особенно важно развивать креативность учащихся. При обучении практических упражнений особое внимание также надо уделять родному языку на первом этапе. При следующем этапе учитель должен обратиться этому при надобности. При выполнении лексических упражнений они становятся более лёгкими для понимания.

Различными примерами в статье также раскрываются основные компоненты обучения.

Цель статьи помочь учителям развивать свои умения при обучении лексических упражнений. Обучение лексических упражнений требует от учителей внедрения современных методов преподавания.

S.Sadikhova

Lexical exercises and their demands

Summary

This article deals with the teaching lexical exercises at English lessons. And also deals with the required demands. The ways of teaching lexical exercises are widely explained by different samples in this article by the author. Four required demands are shown in this article. The author shows that these demands help to develop pupils' mental ability. And also they are simplified pupils' understanding by doing lexical exercises. The main components of teaching are also given in this article. And they are explained by different samples. While teaching lexical exercises especially teachers have to pay attention to their native language on the first step of teaching. Teaching these exercises is very important for teachers to develop their students' creativity.

The purpose of this article is to help teachers who want to teach lexical exercise skills.

Rəyçi: Qəribə Məmmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NURANƏ İBRAHİMOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nurana.b-va@mail.ru

BEŞİNCİ SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİYİNDƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİ ƏKS ETDİRƏN MÖVZULAR

Açar sözlər: mənəvi dəyər, sədaqət, vətənpərvərlik, düzlük, halallıq.

Key words: moral value, fidelity, patriotism, honesty, absolution.

Ключевые слова: моральные ценности, верность, патриотизм, простота, хаялизм.

Mənəvi dəyərlərimizin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması bu gün daha çox aktual olan məsələlərdəndir. Çünki milli və mənəvi dəyərlərimizin qorunub gələcək nəsillərə çatdırılması xalqımızın, millətimizin inkişafında təsiri böyük olduğu kimi, milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsində də xüsusi rolu vardır. Milli-mənəvi dəyərlərimiz xalqımızın simasında zaman-zaman yaşayıb və bizi başqa millətlərdən fərqləndirib. Bu gün çox diqqət yetirdiyimiz, Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərləri dedikdə nə başa düşülür?

Mənəvi dəyər özünün fiziki və mənəvi varlığını qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün cəmiyyətin əksər üzvlərinin doğru və lazımlı olduğuna inanıb qəbul etdikləri ortağ dünyagörüş, məqsəd, əxlaq normaları və inanclardır. Bu gün dövlətin hər cür resurslardan səmərəli istifadə yolları ilə formalaşdırmağa çalışdığı başlıca dəyərlər bunlardır: ədalətli olmaq, ailə birliyinə önəm vermək, vətənsəverliyi aşılamaq, qanunlara hörmət, dinə hörmət, eyni zamanda tolerantlıq, çalışqanlıq, qonaqsevərlik, yardımsevərlik. Milli ideologiya, milli tarix, milli dil, dinimiz, milli mədəniyyət və incəsənət, milli ədəbiyyat, milli özünüdərk, ailə, dahi şəxsiyyətlərimiz, milli musiqimiz, muğamlarımız, fərdi yaddaşı, etnos yaddaşını, millətin, xalqın yaddaşını ehtiva edən folklorumuz bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Bir sözlə, milli olan bütün nailiyyət və keyfiyyətlərimiz milli dəyərlər sisteminə aiddir. Xalqımızın mənəvi dünyasını zənginləşdirən, tariximizi və mədəniyyətimizi ucaldan, birliyimizi təmin edən milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq hər birimizin müqəddəs borcudur. Bu gün milli-mənəvi dəyərlərimizə qarşı çıxmaq təşəbbüsləri və halları olduğu üçün, bu vacib məsələnin daim diqqətdə saxlanılması zərurəti yaranıb.

Ümummilli lider xalqın qədim milli-mənəvi dəyərlərini müasirliklə bağlayaraq deyirdi: “Həyatda uğurla yaşamaq üçün xalqımızın, millətimizin milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq olmaq lazımdır, bu milli-mənəvi dəyərləri

ümümbəşəri dəyərlərlə birləşdirib müasir həyat tərzini keçirmək lazımdır”(1,235).

Azərbaycan xalqının qədim kökünə söykənən, milli kimliyini şərtləndirən mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsinin şəxsiyyət yetişdirilməsində əvəzsiz rolu vardır.

5-ci sinif dərslərində milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan mövzular özünəməxsusluğu ilə seçilir. Mənəvi dəyərlər bölməsinə daxil olan mövzular bunlardır: "Bilirdim ki, gələcəksən", "Suyun haqqı suya", "Ədalətli seçim", "Fırtınada yatan adam", "Yolla gözəl gedən adam", "İki limon ağacı", "Yoxsulluq nədir?", "Söz vermişəm", "Xoşbəxtlik", "Balaca qara balıq", "Kəndxuda və muzdur".

Bu mövzuların hər birində mənəvi dəyərlərimizi görürük, duyuruq, eşidirik. Vətəni sevmək, dostla vəfalı olmaq, insanlarla hörmətlə davranmaq, onlar arasında fərq qoymamaq, vicdanlı olmaq, yalan danışmamaq, tamah və acgözlükdən uzaq durmaq, diqqətli və məsuliyyətli olmaq, paxıl olmamaq kimi müsbət keyfiyyətlərin təbliğini aşıllayan bu mövzularda əsl vətəndaş və şəxsiyyət simasını görmək olur.

Azərbaycan dəyərlərində dostluq belə qiymətləndirilir: "Dostluq fədakarlıqdır. Özü-nə belə etiraf edə bilmədiyin sirrini, yaşadığın hər anı bilən, sənə mənəvi dayaq olan, üzüntülü anında belə üzünü bir anlığa da olsa güldürə biləndir dost. Sənin dərddini özününkü bilən, yaşadığın hər anı səninlə - yaşayan etibarlı bir ürekdir dost.

Həyatda hamıya inam, etibar olmaz. Dost elə bir şeydir ki, ona gözü bağlı güvənməlisən". Təbii ki, bunun üçün zaman da çox önəmlidir.

"Bilirdim ki, gələcəksən" mövzusunı oxuyan hər bir şagird dostluqda vəfalı və etibarlı olacaqdır. Vətəni canından əziz tutan Rəhim gözü-nə belə qırpmadan əlindəki qumbarayla düşmənin odlu silahlarla güllə atmağına rəğmən onların üzərinə atılır və düşmənin atdığı onlarla gülləyə tuş gəlir. Abbas dostu Rəhimin düşmən üzərinə atılmasına mane olmağa çalışsa da, onu dayandıra bilmir. Rəhim güllələndikdə isə Abbas onun arxasınca getməyə tərəddüd etmir. Yanındakı gizir mane olmaq istəsə də, əhəmiyyət vermir. Odlu güllə yağışı Abbasın Rəhimə olan sevgisini üstələyə bilmir. Özünü güllənin qabağına atır və dostunu çiyinə qaldıraraq geri qaydır. Müəllif həmin səhnəni çox təsirli şəkildə qələmə alır: "Düşmən güllələri qulağının dibində vıyıldaırdı. Amma Abbas heç nəyə fikir vermirdi. Özünü Rəhimə çatdırıb onun başını qaldırdı və üzünə baxdı. Sonra dostunu bəgırına basdı. Sanki gec də olsa, onu düşmən güllələrindən qorumaq istəyirdi. Birdən atəş səsləri kəsildi. Üz-üzə dayanmış əsgərlər qeyri-ixtiyari barmaqlarını avtomat tətıyindən çəkib bu mənəzərəni seyr edirdilər. Ortaya çökmüş bu sükut sanki əsgər qardaşlığına ehtiram sükutu idi."(3,81).

Xalqın mənəvi dəyərlərinin əks etdirən bu hekayədə vətən sevgisi və dost sevgisinin sintezini görürük. Mənəvi dəyərin qorxu hissində qalib gəlməsi, hətta bu sevginin düşməndə olmadığı üçün onu təəccübləndirməsi dəyərlərimizin əsl insanlıq, təmizlik, qeyrətlilik simvolu olduğunu göstərən bir simvoldur. Dostluq həyatın ən gözəl anlamıdır. O qədər dəyərli bir münasibətdir ki... Sözlərlə anladılması çətindir. Bunu qorumaq üçün sidq ürəkdən çalışmaq lazımdır. Atalar demişkən: "Dost yolunda boran olar, qar olar", "Dost dostu tən gərək, tən olmasa, gen gərək" (2,64).

5-ci sinif dərslərində daha bir əsər "Suyun haqqı suya" adlanır. Bu əsərin ideyası halallıq, təmizlik kimi müsbət xüsusiyyətlərdir.

Süd satmaqla məşğul olan bir kişi qazandığı pulları götürüb gəmi ilə səfərə çıxır. Gəmi-nin bosmanın meymunu da gəmidə olur. Kişinin qızıl kisəsini oğurlayıb dorağacına dırmaşır. Və kisədən qızılları götürüb birini dənizə, birini göyərtəyə atır. Növbə ilə qızılların birini dənizə, birini göyərtəyə atmağa başlayır. Meymunun qızılların axırına çıxacağını görən gəmi əhli meymunu güllə ilə vurmaq lazımdır təklifini verdikdə, südsatan meymuna güllə atmağa mane olur və deyir: "-Madam ki qızılların yarsını gəmiyə atacaq, mən digər yarsını itirməyə razıyam".

Gəmidəkilər elə bilirlər ki, o, çarəsizlikdən belə deyir.

Südcü məsələni belə açıqlayır:

-Mən bu qızılları süd satmaq ilə qazanmışam. Ancaq satdığım südə yarı-yarıya su qatır-dım. İndi baxıram ki, meymun Tanrının rızası ilə hərəkət edir: sudan qazandığımı suya atır, süddən qazandığımı özümə qaytarır" (3, 84).

Əsərdən çıxan nəticə: "Halal çörək qazanmaq, şərəfli həyat yaşamaq deməkdir. Halal çörək ən təmiz nemətdir. Hər bir insan anlamalıdır ki, bəd əməllərlə, fırıldaq və aldatmaqla əldə etdiyi qazancı bir gün mütləq itirəcəkdir.

"Yolla gözəl gedən adam" mətnində isə ağıl və diqqət ilə, zəhmətə qiymət verməsi və zəhmətkeşliyi ilə, düzlüyü, əqidəsi, halallığı ilə şahın mükafatına-qızıl kisəsinə layiq görülür.

Digər bir mətn "İki limon ağacı" adlanır. Paxıllıq və eqoistliyin tənqidinə həsr olunmuş bu əsərdə xeyirxahlıq, əl tutmaq, yardımsevərlik, ehtiyacı olana kömək etmək kimi mənəvi dəyərlər alqışlanır, paxıllıq və eqoistliyin özünəziyandan başqa bir şey olmadığı vurğulanır.

"Yoxsulluq nədir" mətnində isə Bilalın qaranlıq düşüncələrinə oğlu Seymurun cavabları sanki bir işıq salır. Oğlu Seymurun parlaq düşüncələri atanın gözlərini açır. İnsanlara geyimə, ev-eşiyə, yemək-içmək kimi xüsusiyyətlərə görə qiymət verilməz. İnsanları yüksək mərtəbəyə qaldıran onların mənəvi düzlük və təmizlikləridir.

"Söz vermişəm" mövzusu mənəvi dəyərlərin ifadəsində maraqlı xüsusiyyətləri ilə seçilir. İnsan verdiyi sözü tutmalı, aldatmamalı, məsuliyyətini dərk edib diqqətli davranmalı kimi keyfiyyətlər əks olunub.

Dərslikdə mənəvi dəyərlərin qorunması və aşılmasına həsr olunan daha bir neçə əsərdə maraqlı və müsbət keyfiyyətlər öz əksini tapmışdır. Dərsliklərimizdə xalqımızın sərvəti olan mənəvi dəyərlərimizi yaşadan, inkişaf etdirən belə mətnlərin verilməsi şəxsiyyət yetişdirməyin ən ümdə yollarından biridir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev Mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə. Müəllim nəşriyyatı, Bakı, 2008.
2. Atalar sözü. Öndər nəşriyyatı, Bakı, 2004.
3. Azərbaycan dili (5-ci sinif dərsliyi). Bakı, 2016.

N.İbrahimova

Beşinci sinif Azərbaycan dili dərsliyində mənəvi dəyərləri əks etdirən mövzular Xülasə

Məqalədə 5-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyində mənəvi dəyərlərə həsr olunmuş mövzular araşdırılmış, mövzuların hər biri ayrı-ayrı tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan xalqına məxsus olan vətəni sevmək və qorumaq, dostla vəfalı olmaq, yalan danışmamaq, kimsəyə paxıllıq etməmək, tamah və acgözlükdən uzaq olmaq, insanlarla hörmətlə davranmaq, kasıb və yoxsul arasında fərq qoymamaq, məsuliyyətli və diqqətli olmaq, ehtiyacı olana yardım etmək kimi mənəvi dəyərlərdən danışılmışdır. Bu dəyərlərin mövzularda öz əksini tapması müsbət bir cəhət kimi vurğulanmış və gələcək nəsillərə ötürülməsinin vacibliyi nəzərə çatdırılmışdır. Çünki həyatda inam və uğurla yaşamaq üçün, düşmənə fürsət verməmək və qalib gəlmək üçün, hər işdə lazım olan məqsəddə çatmaq üçün mənəvi dəyərlərə sadıq qalmaq, onları yaşatmaq bizim borcumuzdur.

Gənc nəslin azərbaycançılıq ideyaları ruhunda tərbiyəsi xalqımızın qələbələrinin, nailiyyətlərimizin təminatçısıdır. Əsrlər boyu xalqımızın böyük mənilik şüuru, əxlaqi dəyərlərə sədaqəti sayəsində, bütün təsirlərə baxmayaraq, öz dilini, dinini, milli adət-ənənələrini qoruyub saxlaya bilmiş, onu xüsusilə sovetlər dövrünün ideoloji taranlarından aşılmağa imkan verməmişdir. Bu məqsədlə də orta məktəb dərsliklərində verilən mövzularda mənəvi dəyərlərin təbliği təhsilimiz, xalqımız və uğurumuz üçün aktual

məsələ kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki xalqın qədim kökünə söykənən, milli kimliyini şərtləndirən mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsinin şəxsiyyət yetişdirilməsində əvəzsiz rolu vardır.

Н. Ибрахимова

**Темы, отражающие нравственные ценности в учебнике пятого
класса Азербайджанского языка**

Резюме

В статье рассматриваются темы, связанные с духовными ценностями в изучении азербайджанского языка 5-го класса, каждые из которых изучались индивидуально. В этой статье говорится о моральных ценностях азербайджанского народа, таких как любовь и защита родины, честности с другом, не лгать, не завидовать, избегать жадности, уважать людей, не различать бедных, быть ответственными и внимательными, помогать нуждающимся. Были приняты во внимание описание этих ценностей в темах как положительный аспект, и важность передачи для будущих поколений. Наш долг - оставаться морально верными и поддерживать их, чтобы они жили уверенно и преуспели в жизни, имели возможность победить врага.

Воспитание молодого поколения в духе азербайджанских идей - залог достижений нашего народа. На протяжении веков, благодаря великому чувству самосознания и моральной целостности нашего народа, несмотря на все влияния, он сохранял свой собственный язык, религию, национальные традиции и не позволял ему подвергаться влиянию идеологических идей советской эпохи. С этой целью пропаганда моральных ценностей в предметах, представленных в учебниках для средней школы, рассматривается как важная проблема для нашего образования, нашего народа и успеха. Потому что изучение наших духовных ценностей, происхождение древних корней людей и национальной идентичности, играет незаменимую роль в развитии личности.

Rəyçi: Təranə Nağıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

JALƏ SƏMƏDOVA

ADPU

e-mail:jala.semedova@mail.ru

TƏDRİS MƏTNLƏRİNİN TƏLİMİ PROSESİNDƏ YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRƏRASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞMASINDA MODELİN SƏMƏRƏLİLİYİ

Açar sözlər: tədris mətnləri, mədəniyyətlərərası səriştə, bilik, bacarıq, məzmun modeli, proses modeli, didaktik meyarlar, kommunikativlik, pedaqoji sistem, mədəni dəyərlər

Key words: educative texts, intercultural competences, knowledge, ability, content model, process model, didactic criterions, communicativity, pedagogical system, cultural values.

Ключевые слова: учебные тексты, межкультурная компетенция, знания, способность, модель содержания, модель процесса, дидактические критерии, коммуникативность, педагогические разработки, культурные ценности.

Yuxarı kurs tələbələrində mədəniyyətlərərası səriştənin formalaşması prosesində didaktik imkanlarının realizə olunması üçün didaktik modelin işlənilib hazırlanması zəruridir və bu model şəxsiyyətin mədəniyyətlərərası səriştəsinin formalaşması üçün zəruri olan didaktika prinsiplərinə və pedaqoji şərtlərə cavab verməlidir.

Pedaqoji sistemlərin tədqiqatının pedaqoji baxımdan formalaşdırılması məhz yeni quraşdırılan sistemlərin qurulması üsullarının sonradan təyin olunması, dəqiqləşdirilməsi, təşhihi və səmərələşdirilməsi ilə onların məzmununun qurulması və öyrənilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Tədris prosesində modelləşdirmənin iki aspekti mövcuddur: tələbələrin mənimsəməli olduqları modelləşdirmə məzmun kimi və modelləşdirmə dərslər fəaliyyəti, tədris vasitəsi kimi. Modelləşdirmə vasitəsilə öyrənmə prosesini mürəkkəbdən sadəyə doğru, görünməyəndən və hiss olunmayandan görünənə və hiss olunana doğru, tanış olmayandan tanış olana doğru istiqamətdə aparmaq mümkündür [Hüseynzadə 2001 ; 152]. Modelimizin işlənilib hazırlanması üçün biz, bu tərifi ikinci mənasını rəhbər tuturuq və bu zaman “Təlim mətnlərinin ” tədrisi prosesi və məzmunu məhz yeni səriştənin formalaşması vasitəsi kimi istifadə olunur.

Mədəniyyətlərərası səriştələrin komponent tərkibini və mahiyyətini nəzərdən keçirərək belə bir qənaətə gəldik ki, işlənilib hazırlanan didaktika modeli öyrənilən mədəniyyətə qarşı münasibətdə şəxsiyyətin pozitiv

münasibətini və refleksiv bacarıqlarını, dəyər oriyentasiyalarını, bilik və bacarıqlarını formalaşdırmalıdır [Kazieva 2008 ; 45-49]. Daha sonra biz, sistemli, əməli və kulturoloji yanaşmalara istinad edərək ali ixtisas müəssisələrinin tələbələrinin mədəniyyətlərarası səriştələrinin formalaşmasının didaktik modelinin layihəsini qurmuşuq. Bu layihə amillərin müəyyən toplumuna qarşı tətbiq olunmuşdur ki, bizim tədqiqatımızda da belə amillərdən biri “tədris mətnlərinin tədrisi prosesində ” yuxarı kurs tələbələrində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasıdır.

Sistemli yanaşma mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması prosesini vahid sistem kimi nəzərdən keçirməyə icazə verir və bu sistem üçün onun komponentləri arasındakı əlaqənin mövcudluğu xarakterikdir. Əməli yanaşma mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması üzrə işi məhz təhsil prosesinin subyektlərinin fəal dialoqlu qarşılıqlı fəaliyyəti şəklində təşkil etməyə imkan verir. Kulturoloji yanaşma mədəni dəyərlərin mənimsənilməsinə, tələbələrin öyrənilən mədəniyyət sisteminə inteqrasiya etmələrinə yardım göstərir.

Pedaqoji ədəbiyyatın təhlili mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması prosesini motivasiyalı – məqsədli, məzmunlu, təşkilati – prosessual, qiymətləndirici – məhduldar komponentlərdən ibarət olan mürəkkəb çoxsəviyyəli proses kimi təqdim etməyə icazə verir və bu komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi və bütövlülüyü mədəniyyətlərarası effektiv ünsiyyət üçün mədəniyyətlərarası zəruri bilik və bacarıqların toplumunun mənimsənilməsinə yardım edir. Modelin tərkib elementlərini daha ətraflı şəkildə nəzərdən keçirək.

Didaktika modelinin motivasiyalı – məqsədli komponenti biliklərin məzmununa, digər mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə xarici dilli peşəkar ünsiyyətin həyata keçirilməsinə qarşı maraq əsasında dil və mədəniyyətin mənimsənilməsi ilə bağlı məqsədlərin toplumundan ibarətdir [Arnold 1975 ; 38-46]. Bu komponentin çərçivələri daxilində formalaşan bacarıqlar – öyrənilən kursun predmetinin mənimsənilməsi ilə bağlı tapşırıqları dərk etmək və onları şəxsi peşəkar hazırlığı ilə əlaqələndirmək bacarığıdır.

Sosial sifariş – peşəkar – səriştəli, ünsiyyətçil və rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik olan şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı

Məqsəd – tələbələrdə mədəniyyətlər arasındakı səriştənin formalaşması

Mədəniyyətlər arasındakı səriştənin formalaşması prinsipləri:

- nitq istiqaməti;
- funksionallıq və situativlik;
- interaktivlik;
- “mədəniyyətlərin dialoqu”;
- antroposentriklik

Mədəniyyətlərarası səriştənin əsasını təşkil edən komponentlər

Motivasiyalı – məqsədli:

- xarici dilin, mədəniyyətin və xarici dilli ədəbiyyatın öyrənilməsinə dair motivasiya;

- tələbələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyətə hazırlanması ilə bağlı məqsədlərin toplusu; Təşkilati – prosessual;

- kursun materialının öyrənilməsinin ardıcılığının və təşkilati formalarının, məzmununun həcmnin seçimi;

- tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşması prosesinin mərhələləri

Məzmunlu:

- mədəniyyətlərarası biliklər (lingvistik, tədris, sosial – mədəni, ekstra lingvistik, linqvo ölkəşünaslıq);

- xarici dilin mənimsənilməsi;

- bacarıqlar (dil və davranış);

mətnin tədrisi kursunun əsas məzmunu (xarici dilli mətnin təhlili bacarığı);

- mədəni dəyərlər (fərdin şəxsi azadlığına, ünsiyyətinə münasibət, mədəniyyətlərarası ünsiyyətə hazırlıq) - Qiymətləndirici – məhsuldar:

- formalaşma meyarları (lingvistik, nitq, informasiya, qiymətləndirici);

- mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması səviyyələri (qeyri – kafi, elementar, kafi, yüksək, həddən artıq yüksək)

Mədəniyyətlərarası səriştənin dəqiqləşdirilmiş anlayışından, onun struktur komponentlərindən irəli gələrək mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasının meyarları – lingvistik, informasiya – koqnitiv, nitq və qiymətləndirici (münasibət) meyarları ayırd edilmişdir [Apresyan 1974; 367]. Meyarlar mədəniyyətlərarası ünsiyyət sahəsində bilikləri, bacarıqları və vərdişləri, eləcə də, yad mədəniyyətin qəbul olunması qabiliyyətini qiymətləndirirlər. Tədris mətnlərinin təlimi prosesində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasına təsir edən amillərin müəyyən toplumuna qarşı münasibətdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması səviyyələri ilə qeyri – kafi, elementar, kifayət qədər yüksək və həddən artıq yüksək səviyyə ayırd edilmişdir. Biz belə hesab edirik ki, sadalanan bacarıqlara və vərdişlərə, və qabiliyyətlərə sahib olmaq “Xarici dil” kimi ikinci ixtisasa malik olan fakültələrdə İngilis dilində tədris materiallarının təlimi prosesi kimi amillərin toplumuna qarşı münasibətdə tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəsinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün kifayət qədər əsas ola bilər.

Məqalədə autentik tədris mətnləri vasitəsilə yuxarı kurs tələbələrində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması və bu proses zamanı istifadə olunan modellərin səmərəliliyindən bəhs olunmuşdur. Bu zaman istifadə olunan proses və məzmun modellərinin tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasında əsas komponentlər olduğu göstərilir. Struktur

komponentlərindən irəli gələrək mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasının meyarları – linqvistik, informasiya – koqnitiv, nitq və qiymətləndirici (münasibət) meyarları ayırd edilmişdir. Meyarlar mədəniyyətlərarası ünsiyyət sahəsində bilikləri, bacarıqları və vərdişləri, eləcə də, yad mədəniyyətin qəbul olunması qabiliyyətini qiymətləndirirlər. Tədris mətnlərinin təlimi prosesində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasına təsir edən amillərin müəyyən toplumuna qarşı münasibətdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması səviyyələri ilə qeyri – kafi, elementar, kifayət qədər yüksək və həddən artıq yüksək səviyyə ayırd edilmişdir. Biz belə hesab edirik ki, sadalanan bacarıqlara və vərdişlərə, və qabiliyyətlərə sahib olmaq “Xarici dil” kimi ixtisasa malik olan fakültələrdə İngilis dilində tədris materiallarının təlimi prosesi kimi amillərin toplumuna qarşı münasibətdə tələbələrin mədəniyyətlərarası səriştəsinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün kifayət qədər əsas ola bilər.

Fəal tədris formalarından və metodlarından istifadə olunması şərti kommunikativ, kulturoloji və linqvistik məzmun komponentlərindən ibarətdir. Bizim ətraflı şəkildə nəzərdən keçirdiyimiz fakta əsasən tədris mətni eyni zamanda, öyrənilən mədəniyyətin bir hissəsi olmaqla yanaşı, nitq vahidi və linqvistik fenomendir. Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasında mətnin didaktik potensialını realizə etmək üçün biz, tədris prosesini mətnin təhlili vərdişlərinin mənimsənilməsinə sərf etməliyik. Eyni zamanda, mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasına yönəlmiş fəal forma və metodların istifadə olunması ilə müəllimin və tələbənin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi təşkil etməliyik.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Гусейнзаде Г.Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, 346 с.
4. Исмаилова Д.А. Методика обучения диалогической речи современного английского языка на начальных курсах языковых вузов (I-II курсов). Баку: Мутарджим, 2002, 248 с
9. Казиева М.Ю. Методологические характеристики речевого общения, существенные для обучения общению на иностранном языке// Иностранные языки в Азербайджане. № 1-2(6),2008, с.45-49.
11. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М.: Наука, 1974. 367 с.
12. Арнольд И.В. Интерпретация художественного текста: типы выдвижения и проблемы экспрессивности // Экспрессивные средства английского языка. Л.: ЛГПИ, 1975. С. 38 - 46.

15. Артемьева О.А., Макеева М.Н., Мильруд Р.П. Методология организации профессиональной подготовки специалиста на основе межкультурной коммуникации. Тамбов: Издательство ТГТУ, 2005. 91 с.
16. Арутюнова Н.Д. Номинация и текст // Языковая номинация. Виды наименований. М., 1977.

J.Samadova

This article dedicated to the formation of the intercultural competence by authentic texts on higher level students and usage of models during this process

Summary

Content and process models are the main components in the formation of intercultural competences on students .Due to the structure components , linguistics, information – cognitive , communicative and evaluative criterions are distinguished in the formation of intercultural competences. These criterions evaluate knowledge, abilities, capacities ,as well as acceptance of foreign cultures on the sphere of intercultural communication. Various spheres like – non sufficient , elementary, sufficient high and higher level are distinguished on the formation of intercultural competences by authentic texts. We consider that gaining this knowledge , abilities and capabilities could be enough in order to evaluate the formation of intercultural competences by authentic texts in the English language faculties.

Usage of active training forms and methods consists of communicative , cultural and linguistic content components. According to our survey authentic texts are the main part of foreign cultures , as well as speech unit and linguistic phenomenon. In order to realize didactic potential of the authentic texts ,we should dedicate the training process to the mastering of abilities on the analysis of educative texts during the process of formation of intercultural competences .At the same time , we should arrange mutual corporation between teacher and student by using active forms and methods on the formation of intercultural competences.

Эффективность модели при формировании межкультурных компетенций у студентов старших курсов в процессе обучения учебных текстов.

Резюме

В статье повествуется об эффективности моделей, используемых во время данного процесса и в формировании межкультурной компетенции у студентов старшего курса через тексты аутентического обучения. В это время указано, что модели используемого процесса и содержания выступают основными компонентами в формировании межкультурной компетенции у студентов. Критерии формирования межкультурных компетенций, вытекающих из структурных компонентов – выделены лингвистические, информационные – когнитивные, речевые и оценочные (связные) критерии. Критерии оценивают способность принятия знаний, способностей и навыков, а также, иноязычных культур в сфере межкультурного общения. В процессе обучения учебных текстов выделены самые высокие уровни и достаточно высокие, неудовлетворительные, элементарные уровни межкультурной компетенции в отношении определенной совокупности факторов, оказывающих воздействия на формирование межкультурной компетенции. Мы считаем, что владение вышеперечисленными способностями и навыками, может быть достаточным основанием для оценки уровня межкультурной компетенции у студентов в отношении совокупности таких факторов, как процесс обучения учебных материалов на английском языке, по специальности «Иностранный язык». Использование методов и форм активного обучения состоит из условных компонентов коммуникативного, культурологического и лингвистического содержания. Согласно факту, рассмотренному нами в более подробной форме текст обучения одновременно, является лингвистическим феноменом и единицей речи наряду с одной частью изучаемой культуры. Для реализации дидактического потенциала текста в формировании межкультурной компетенции мы, обязаны потратить процесс обучения в освоении навыков по анализу текста процесса обучения. Одновременно, мы обязаны организовать взаимную деятельность студентов и педагогов в использовании методов и активной формы, направленной на формирование межкультурной компетенции.

Rəyçi: Faida İsayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

YEGANE MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
yenana@mail.ru

КЛАССИФИКАЦИЯ СИНОНИМОВ

Açar sözlər: lüğətlərin eş, rus dili xarici dil kimi, tədrisi metodikası dilindən keçən leksik səviyyəsi dilinin sinonimlər.

Ключевые слова: словари синонимов, русский язык как иностранный, методика преподавания языка, лексический уровень языка, синонимы.

Key words: dictionaries of synonyms, Russian as a foreign language, methods of language teaching, lexical level of language, synonyms

В разных языках имеется большое количество синонимов, в том числе и в русском языке. Можно сказать, что синонимы обогащают язык, с одной стороны, и затрудняют иногда учащихся - с другой стороны. В определённой ситуации можно употребить два или более двух синонимов, но надо размышлять, какой из них является самым подходящим. Например: Хозяин, осмотрев (оглядев) незнакомца с головы до ног, вежливо спросил, кого ему надо; Я целиком (полностью, вполне) согласен с вами. Из этого можно видеть, что изучение синонимов русского языка имеет огромное актуальное значение. Синонимы образуются, главным образом, следующими путями:

1) Из однокоренных слов: приготовить - приготавливать; закаливание - закалка - закал; путать - перепутывать - запутывать - напутывать.

2) Из нелитературных и литературных слов.

Большинство лингвистов делит синонимы на три группы: смысловые синонимы; стилистические синонимы; смыслово-стилистические синонимы.

1) Смысловые синонимы.

Такие синонимы имеют разные оттенки по смыслу слов, но тождество по стилю: беспечальность - беззаботность - весёлость - радость; ссора - несогласие - раздор - разлад; беспокоить - волновать - тревожить; быстрый - проворный - стремительный.

2) Стилистические синонимы.

Такие синонимы тождественны по смыслу слов, но различаются по стилю, выразительности, сочетаемости и т. д.: отшагать - проехать - прошагать; лицо - рожа - морда; борьба - борение; апельсиновый - апельсинный.

3) Смыслово-стилистические синонимы.

Оттенки значения синонимов зависят от многозначности слова. Сочетание синонимии и многозначности определяет жизнь слова в языке, связывает слово с другими словами, дает возможность выбора слова в процессе общения: крепкий организм, — здоровый, сильный, выносливый; крепкий духом — стойкий, мужественный, бодрый; крепкая дружба — настоящая, верная, нерушимая; крепкие устои — прочные, незыблемые, несокрушимые; крепкий мороз — сильный, жестокий, трескучий; крепкая горчица — острая, «сердитая»; крепкий сон — глубокий, богатырский и т. д. Очевидно, что слова-синонимы в каждом из значений многозначного слова крепкий могут пересекаться друг с другом. Благодаря этому создаются новые значения, слова начинают вступать в новые синонимические ряды.

Большие возможности синонимов в достижении точности, уместности, богатства и выразительности речи обуславливают тот факт, что «использование синонимов в устной и письменной речи для каждого говорящего является показателем владения языком на высоком уровне» [1, с. 71]. Свободное оперирование синонимами означает способность не только максимально адекватно выразить мысль и чувство, но и выдержать стилевые, ситуативные и личностно-психологические нормы общения, а также оказать речевое воздействие на собеседника. При этом в практике преподавания иностранного языка синонимы являются не только целью обучения, но и средством обучения. В частности, синонимы представляют собой эффективный способ семантизации слова: объяснение значение незнакомого слова с помощью уже известного синонима позволяет учащимся усваивать новую иноязычную лексику без обращения к процедуре перевода, т.е. без прерывания погружения в языковую среду и нежелательного постоянного возвращения в сферу родного языка.

Уделение достаточного внимания изучению синонимов на занятиях с иностранцами хорошо вписывается в коммуникативную методику преподавания русского языка как иностранного (далее - РКИ), так как отвечает ее целям. Большая часть синонимов контекстуально обусловлена. У студента формируется навык выбора лексики в подготовленной и спонтанной речи в соответствии с коммуникативной задачей и вне отрыва от реальной речевой ситуации. Навык лексической взаимозаменяемости определяет ситуативную гибкость языковой личности. Кроме того, понимание стилистической дифференциации синонимов и их эвфемистической нагрузки играют существенную роль в овладении практическим речевым этикетом. По мнению М. В. Лысяковой, «синонимия, воплощая в себе

диалектическое взаимодействие семантического тождества и различия, своеобразно преломляет основные функции языка: коммуникативную, когнитивную, метаязыковую, а синонимы являются важнейшим семантико-стилистическим средством при решении разнообразных коммуникативно-прагматических задач».

При грамотно организованной лексической работе студенты не просто заучивают новые слова, но получают знания о системных отношениях в языке. Происходит не формальное овладение заданным набором лексических единиц, а усвоение их в контексте и в парадигматике. При обучении РКИ, когда за относительно короткий срок необходимо усвоить большой объем языковых единиц, оказываются полезны новые логические основания для систематизации лексики, обобщения в иных системах.

Свидетельствуя о хорошем владении языком (даже в отношении носителей), качественное овладение синонимией иностранцами возможно на продвинутом уровне обучения, однако формирование представления о функциональной важности русских синонимов и практика работы с ними должны вестись в течение всего периода обучения. Основные трудности при изучении синонимичной лексики связаны с точной дифференциацией синонимов. Поскольку речь идет о лексическом уровне языка, первостепенное значение имеет семантика. Как известно, в лингвистике различают идеографические синонимы (например, рынок - ярмарка, мокрый - влажный, друг - приятель) и стилистические (супруга - жена, чтобы - дабы, ложь - вранье), однако большинство синонимов имеют одновременно и семантические, и стилистические расхождения, которые подчас носят очень тонкий характер, затрудняющий лексическую дифференциацию.

Два и более синонима изучаемого языка могут переводиться на родной язык одним словом. Родной язык студента в случае русской синонимии часто вовсе не оказывается подспорьем в понимании оттенков значений и коннотаций слов. При использовании в речи синонимов «интерферентные ошибки обуславливаются как неразличением объемов значений, так и нарушением синтагматических связей» [3, с. 13]. Абсолютных синонимов в языке очень немного, и в большинстве случаев перед иностранцем стоит нелегкая задача выбора точного по семантике, стилистически уместного синонима без допущения нарушения при этом и норм лексической сочетаемости.

Наибольшую сложность представляют так называемые контекстуальные синонимы. Данные слова не имеют общих сем в языке и не фиксируются в словарях как синонимы. Слово семантизируется с учетом ситуации и контекста. Например: «Когда я вернулся, меня

забросали вопросами». В данном примере слово «забросать» выступает контекстуальным синонимом слова «задать» с добавлением семы множественности и ярко выраженной эмоционально-экспрессивной окраски.

Выполнение комплекса упражнений по работе с синонимами эффективно развивает навыки словоупотребления.

Большинство лингвистов делит синонимы на три группы: смысловые синонимы; стилистические синонимы; смыслово-стилистические синонимы.

1) Смысловые синонимы.

Такие синонимы имеют разные оттенки по смыслу слов, но тождество по стилю: беспечальность - беззаботность - весёлость - радостность; ссора - несогласие - раздор - разлад; беспокоить - волновать - тревожить; быстрый - проворный - стремительный.

2) Стилистические синонимы.

Такие синонимы тождественны по смыслу слов, но различаются по стилю, выразительности, сочетаемости и т. д.: отшагать - проехать - прошагать; лицо - рожа - морда; борьба - борец; апельсиновый - апельсиновый.

3) Смыслово-стилистические синонимы.

Оттенки значения синонимов зависят от многозначности слова. Сочетание синонимии и многозначности определяет жизнь слова в языке, связывает слово с другими словами, дает возможность выбора слова в процессе общения: крепкий организм, — здоровый, сильный, выносливый; крепкий духом — стойкий, мужественный, бодрый; крепкая дружба — настоящая, верная, нерушимая; крепкие устои — прочные, незыблемые, несокрушимые; крепкий мороз — сильный, жестокий, трескучий; крепкая горчица — острая, «сердитая»; крепкий сон — глубокий, богатырский и т. д. Очевидно, что слова-синонимы в каждом из значений многозначного слова крепкий могут пересекаться друг с другом. Благодаря этому создаются новые значения, слова начинают вступать в новые синонимические ряды.

Употребление синонимов включает в себя два случая - скрытое и открытое.

1) Скрытое употребление подразумевает то, что отдельно употребляется одно слово, которое точно и полностью отражает выражаемое говорящим значение и чувство, и синонимы данного слова не появляются. Исправленные писателями рукописи могут показать, как они употребляют это стилистическое средство. Например, Лев Толстой в романе «Война и мир» сначала так писал: «В тот же год Илья Андреевич умер, и как это всегда бывает, со смертью его распалась прежняя семья». А потом

писатель исправил «прежняя семья» как «старая семья». Ещё пример: М.Ю. Лермонтов в «Княжне Мери» сначала писал: «Я стоял сзади одной пышной дамы, осененной розовыми перьями». Затем он заменил слово «пышная» словом «толстая». После исправления текст становится более точным, образным и оживлённым.

2) Открытое употребление синонимов означает то, что в речи одновременно употребляются два или больше двух синонимичных слов, которые выполняют разные стилистические функции:

а) Функция сопоставления: различить оттенки, окраски и область употребления между синонимами.

Врача пригласить, а фельдшера позвать. Я по-прежнему верю в добро, в истину, но я не только верю, - я верую теперь.

б) Функция противопоставления: употребить способ противопоставления синонимов, чтобы выражения стали точными и совершенными.

Он собственно не шёл, а влачился, не поднимая ног от земли. В этот момент Ильей овладевают не мысли, а именно думы.

в) Функция уточнения: один из синонимов уточняет другой.

В нашу комнату вошла большая, полная, даже почти толстая дама. Было недостаточно назвать этот лес густым, это был дремучий лес.

г) Функция градации: чтобы выражения постепенно углублялись, чувства шаг за шагом усиливались.

Из вас, несомненно, получится хороший скрипач, прекрасный скрипач. Мира жаждет всё человечество, и за мир оно будет твёрдо, решительно, непоколебимо в любой точке земного шара.

д) Функция разъяснения: один из синонимов объясняет другой.

В этом краю никто не знал, что за луна такая, - все называли её месяцем. Началась анархия, то есть безначалие.

е) Функция замещения: можно избежать повторения слов и обогатить язык.

Жасмин обожала природу, и Андрей её любил, хоть не смел признаться в этом. Желал ты славы - и добился, хотел влюбиться - и влюбился.

ё) Функция пополнения: один из синонимов дополняет другой, чтобы описание стало образным и оживлённым

Смотрите-ка, сколько в этой речи храбрости и смелости! У Олега не было от нас ни секретов, ни тайн.

Данная статья с вышесказанных точек зрения говорит о синонимах. Но учащимся ещё надо обратить внимание на то, что способ синонимизации помогает установлению значения слова и поиску близких по значению слов. Он экономный по времени, но не всегда точный, так как полных синонимов в языке нет. На начальном этапе обучения применяется

ограниченно из-за того, что учащиеся обладают небольшим запасом слов. На занятиях рекомендуется использовать словари синонимов.

Литература

1. Падучева Е.В. Семантические исследования. «Язык русской литературы», Москва, 2001.
2. Падучева Е.В. Понятие синонимов русского языка. Языковая картина мира и системная лексикография. М., 2006.
3. А.Чувакова. «Синонимы русского языка». Ставрополь, № 2, 2001.
4. Голуб Н.Б. Словарь синонимов русского языка. Изд. Высшего образования. Москва. Айрис-пресс. 2003.
5. Голуб Н.Б. Классификация синонимов и антонимов русского языка. Москва, Изд. Высшего образования, 2005.

Y.Məmmədova

Classification of synonyms

Xülasə

Məqalə rus dili dərslərində leksik sinonimlərin öyrənilməsi problemlərinə həsr olunmuşdur. Tələbələrin təhsildə üzləşdiyi məqsəd və aktuallığı, onların öyrənilməsi, eləcə də əsas çətinliklər barədə danışılır. Təqribi sistem, leksik, təlimlər və kommunikasiya tapşırığı ilə iş üzrə müraciət, müvafiq metodiki əsaslanma təqdim edilmisdi. Semantizasiya - qohum olan sozlerin nitqdə istifadesinə imkan verir.

Təhsilin ilkin mərhələsində, tələbələrin az soz ehtiyati olduğu üçün, istifadəsinə məhdudiyyət qoyulur. Dərs zamanı sinonim lüğətdən istifadəyə icazə verilir. Məqalədə deyilir ki, müəyyən edilmiş kömərci sözlərə şagirdlər daha çox diqqət yetirməlidir. İlkin mərhələdə tədris olunur. Dərslərdə istifadə etmək tövsiyə olunur.

Məşğələlərdə sinonim sözlüklərdən istifadə edilməsinə tövsiyyə olunur. Texniki ixtisasa yiyələnən tələbələr söz ehtiyatının zənginliyi vacibdir. Müəllif bu məqalədə göstərir ki, tələbələr əsasən danışmaq rus dilini bilməlidir.

Y.Mammadova

Sinonimlərin klassifikasiyası

Summary

The article discusses the problem of teaching Russian lexical synonyms to non-native speakers of Russian. The purpose and relevance of study of synonyms are accentuated, as well as the main difficulties faced by students. The article presents an exemplary system of lexical exercises and communicative tasks for working with synonyms with appropriate methodological justification.

The article says that students still need to pay attention to the fact that the synonymization method helps to establish the meaning of a word and search for words that are close in meaning. It is time-saving, but not always accurate, as there are no complete synonyms in the language. At the initial stage of instruction, it is applied limitedly due to the fact that students have a small vocabulary. It is recommended to use synonyms dictionaries for classes.

It is recommended that synonyms be used in workshops. The richness of vocabulary is crucial for students who have a technical background. In this article, the author points out that students should know the spoken Russian fluently.

Rəyçi: Sevil Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZÜMRÜD RZAYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
zuma_777@mail.ru

SEQMENTASIYA ZAMANI PAUZANIN ROLU

Açar sözlər: şifahi nitq, pauza, planlaşdırılmış pauza, hezitativ pauza, sintaqma, seqmentasiya, sintaqmatik parçalanma, intonativ parçalanma

Key words: oral speech, pause, planned pause, hesitation pause, syntagma, segmentation, syntagmatic fragmentation, intonation fragmentation

Ключевые слова: устная речь, пауза, плановая пауза, нерешительная пауза, синтагма, сегментация, синтагматическая фрагментация, интонационная фрагментация

Elmi ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, “sintaqmatik üzvlənmənin ən əsas xüsusiyyəti sintaqmanın intonasiya baxımından vahidliyi, bölünməzliyidir” [5, 166]. Yəni sintaqma daxilində pauza yoxdur. Seqmentasiyanın ən etibarlı vasitəsi isə pauzadır. Lakin bununla belə dil vahidinin seqmentlərə parçalanması zamanı pauza ilə bərabər digər intonativ vahidlərdən də istifadə edilə bilər ki, bu zaman pazaya ehtiyac duyulmaya da bilər. Lakin bu cür hallar daha çox azlıq təşkil etdiyindən bu məqalədə biz seqmentasiya zamanı pazanın səciyyəsi və yerinə yetirdiyi roldan xüsusilə bəhs etməyi, mövcud fikir və mülahizələri təhlil etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Bu istiqamətdə araşdırma aparan N.V. Bardina qeyd edir ki, “pauza, əsasən, avtosemantik sintaqmaların kəsişmə nöqtəsində müşahidə olunur, sinsemantik sintaqmalara arasında isə pazalar çox az halda təsadüf edilir və belə halda özünü büruzə verən pazanın uzunluğu da kifayət qədər qısa olur” [1, 132]. Seqmentativ üzvlənmə intonasiya ilə bağlı tədqiqatlarda normativ bir hal kimi nəzərdən keçirilir. Lakin şifahi nitqdə isə bu normalar bir qayda olaraq, tez-tez pozulduğundan, daha dəqiq desək, şifahi nitq zamanı sintaqmatik üzvlənmə qrammatika və dərslərdə dəfələrlə qeyd edilənlərdən fərqli qanunauyğunluqlara tabe olur ki, bunlara da deyilən fikrin ayrı-ayrı ifadələrə pauza vasitəsilə parçalanması, bədahətən söylənmiş nitqin individuallığı, “burda və indi” nitq yaradıcılığına əsaslanan hazırlıqsız nitqin özünəməxsus səciyyəsi daxil edilir. Yəni “nitq axının semantik-sintaktik üzvlənməsi heç də həmişə intonativ-ritmik üzvlənmə ilə üst-üstə düşmür” [11, 8]. Buna nümunə olaraq aşağıdakı misalları gətirmək olar:

1.İfadənin sintaktik və semantik hüdudu intonasiya ilə vurğulanmır.
Kitabı oxudun qaytar //.

2. İntonativ-sintaktik vahid (sintaqma) olan parça intonasiya ilə parçalanır: Yaşım da artıq / kifayət qədər çoxdur // Mənim qırx / bir // yaşım var.

3. Semantik-sintaktik vahidlər hesabına yaranan parçalar arasındakı sədd ritmik-intonativ səddlə üst-üstə düşmür: Bu toplantının / əsas məqsədi/ narahatçılığa səbəb olan/ ciddi məsələlərin/ müzakirə edilməsidir//.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, yuxarıda qeyd edilən nümunələrdə fonetik və semantik-sintaktik üzvlənmə “nə psixoloji (şifahi nitq zamanı düşünmə, nitqin qırılması, nəfəs alma, növbəti replika və ya ifadə üzərində düşünmə və s.), nə də fizioloji amillərdən asılıdır Belə ki, nitq zamanı müşahidə edilən bu cür qalxıb-enmələr, bir qayda olaraq, müxtəlif siqnallarla (pauzanın, tempin dəyişməsi, “hm”, “e-e” və s kimi səslərdən istifadə edilmə) müşayiət edilsə” də, qeyd etdiyimiz nümunələrdə bu kimi hallar qeydə alınmır. Beləliklə, şifahi nitqdə sintaqma heç də hər zaman intonativ-sintaktik vahid kimi çıxış etmir [11, 9]. Sintaqmaların şifahi nitq zamanı birləşmə nöqtələrini təhlil edən İ.V.Bardina öz tədqiqatında qeyd edir ki, sintaqmaarası sərhədlər “ardıcıl (97%) və kifayət qədər aydın hiss ediləcək dərəcədə” melodik intervallarla markalanır [1, 80].

İfadələrə parçalanma kimi, şifahi nitqin seqmentasiyası da böyük çətinliklərlə bağlıdır. “Əgər əvvəlcədən hazırlanmış mətnin lazımi səviyyədə səsləndirilməsi zamanı səs axını “heç bir əlavələr olmadan” düz xətt boyunca semantik və formal (fonetik) bütövlük və formaya məxsus dil vahidlərinə bölünürsə, bədhətən söylənilən nitq zamanı tədqiqatçı üzvlənmənin fonetik vasitələrinin qeyri-dəqiqliyi ilə bərabər, həm də hissələrə bölünən parçaların semantik və funksionallığı baxımından müxtəlifliyi ilə qarşılaşır” [4, 146-147; 6, 11-14]. Bunlarla yanaşı, ayrılan parçalar arasında sintaqma adlandırılanlar parçalar seqmentlərə də bölünür ki, bunlar da öz növbəsində semantik və intonativ tamlığa malik olmur: “bağlayıcı sözlər, söz əlavələri, avtomatik olaraq bütöv bir sintaqmanın və ya onun hər hansı bir parçasının təkrar ifadə edilməsi və s. buna aid edilə bilər [4, 147; 11; 1].

Bədhətən söylənilən şifahi nitq zamanı sintaqmatik sərhədlərin və ya sintaqmanın pauza vasitəsilə parçalanmasının yaygınlığı ilə bərabər, həm də nitq parçasının semantik natamamlığı da tez-tez müşahidə edilən hallardandır. Supersegment göstəricilərinin lazımi dərəcədə şifahi nitqdə öz ifadəsini tapmaması nitqin tempinin yüksəlməsindən birbaşa asılıdır ki, bu hal da danışq nitqi üçün xüsusi səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir. Danışq zamanı nitq tempinin yüksəlməsi bəzi supersegment xüsusiyyətləri zəiflədə, və ya ümumiyyətlə, “neytrallaşdırır” bilər [11, 7]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, semantik tamın daxilində pauza o qədər də arzuolunan amil deyil, amma əgər semantik tamda pauza qaçılmaz hal kimi özünü büruzə verirsə və onun varlığı labüd hal kimi dəyərləndirilsə, bu zaman pauza planlaşdırılmış

intonativ faktor kimi deyil, nitq aktının formalaşması zamanı danışanın istifadə etdiyi və fikrini daha dəqiq ifadə etmək üçün düşünmə macalı kimi istifadə etdiyi hezitativ pauza kimi səciyyələndirilir” [12, 44; 14; 15].

Sonuncu amilin varlığı hazırlıqsız şifahi nitqin sintaqmalara parçalanması prosesini çətinləşdirir, belə ki, “bədahətən yaranan şifahi nitq zamanı hezitativ üzvlənmə və ifadələrə, eləcə də sintaqmalara parçalanma arasındakı fərq əksər hallarda zəif və ya tamam sıfıra enmiş olur. Çünki hər iki üzvlənmə tipi psixolinqvistik dil vahidlərinin (lakin bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən psixolinqvistik dil vahidlərinin) birləşmə sərhədlərini markalayır” [4, 147]. N.D.Svetozarovanın sözləri ilə desək, “hezitasiya zamanı intonativ vahid olmayan seqmentlər yaranır” [12, 105]. Eyni zamanda, tədqiqatçılar belə bir qənaətə gəlirlər ki, qalxan və ya enən (qısa və ya uzun) pauzanı bədahətən söylənilən hazırlıqsız nitq zamanı mətnin böyük struktur-semantik hissələrə (alt tematik fraqmentlərə) parçalanması (seqmentasiyası) zamanı əsas vasitə kimi xarakterizə etmək olar.

Hezitasiya hadisəsinin dərk edilməsində iki yanaşma mövcuddur. Dar mənada hezitasiyanı nitq zamanı danışığın qısa müddətli dayandırılması kimi səciyyələndirilər ki, yaranan boşluq zamanı danışan lazım olan leksik vahidin seçimi, ifadənin daha düzgün korrektə edilməsi və s. barədə düşünür (çox qısa müddət ərzində). Bu tip pauzalar tam səssiz, yəni boş olduğu kimi, tamamlanmış da ola bilər. Məsələn, bu zaman natiq parazit sözlərdən, qeyri-müəyyən səslərdən və s.dən istifadə edə bilər. Hezitasiya daha geniş mənada şərh edildikdə, buraya “ifadənin qurulması prosesində müxtəlif yanaşmalar, eyni bir ifadənin fərqli şəkildə ifadə edilməsi, artıq ifadə edilən söyləmə düzəlişlərin edilməsi, əlavələrdən istifadə və s. aid edilir” [4, 149].

Şifahi nitqi araşdıran tədqiqatçılar nitqi hezitasiyanın ən çox yayılan iki tipini xüsusi ilə vurğulayırlar. Hezitasiyanın birinci tipi onunla səciyyələndirilir ki, danışan bir anlıq dayanaraq yaranmış pauzadan sonra “artıq söylənən yeni fikri daha başqa bir tərzdə söyləyir, paralel ifadələrdən istifadə edir, ya da artıq deyilmiş ifadədə sadəcə bir sözü başqası ilə dəyişir” [11, 67]: Bu zaman korreksiya edilən sintaqma və ya cümlə ya səhv, ya bədahətən söylənilən nitq signalı, ya da üslubi vasitə, fənd kimi qəbul edilir” [13, 297].

B.Yu.Norman bu barədə qeyd edir ki, “bədahətən söylənilən şifahi nitq zamanı bu qəbildən olan avtokorreksiya tamamilə təbiidir və leksemlərin seçilməsi və axtarışı prosesini real şəkildə əks etdirir” [9, 39]. Bu cür avtokorreksiya pauzasız da müşayiət edilə bilər.

Hezitasiyanın ikinci, daha tez-tez rast gəlinən tipi isə düşünmə hezitasiyası adlanır ki, bu da danışanın ifadə etdiyi nitqi daha da uzatmaq istəyindən, arzusundan doğur. Natiq nitqini hansı istiqamətdə, və ya hansı mövzu üzərindən davam edəcəyini özü üçün müəyyən etdikdən sonra onun

nitqi eyni forma və məzmununda, yəni formatda davam etdirilir [11, 67]. Hezitasiyanın bu tipi üçün nitqin anidən kəsilməsi yerinə pauzalara daha səciyyəvidir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu zaman da pauzalar boş və ya dolu ola bilər. Pauzalar uzunluğuna görə də bir-birindən fərqlənir və elmi ədəbiyyatda qeyd edilən məlumatlara görə, onların uzunluğu “40-50 milli saniyədən 2000 milli saniyəyədək dəyişə bilər” [11, 67]. Nitqin kəsilməsinə, yəni bu zaman pauzanın yoxluğuna dəlalət edən əlamət ondan ibarətdir ki, “kəsilmənin əsas göstəricisi kimi sintaqmanın intonativ natamamlığı çıxış edir (kəsilmə zamanı sintaqmanın intonativ mənzərəsi natamam olaraq qalır) və eyni zamanda yarımçıq qalmış sintaqma ilə hezitiv kəsimdən sonra gələn sintaqma arasında temporal fərq də açıq-aşkar nəzərə çarpır. (hezitiv kəsime qədər nitqin tempi kəskin olaraq aşağı düşür və daha sonra daha sürətli tempə yenidən davam etdirilir) [11, 68].

N.D.Svetozarovanın yazdığı kimi, hezitiv üzlənmə zamanı yaranan seqmentlər “əsasən, hezitiv (boş və ya dolu) pauza vasitəsilə ayrılan köməkçi sözlərdən, ara sözlərdən, söz birləşmələrinin komponentlərindən ibarət olur”, lakin “tam sintaqma” və sintaqma olmayan “seqmentlər” arasındakı fərq onların fonetik formasından, əsasən də, melodikanın səciyyəsi və fonetik strukturu ilə bəlli olur [12, 105]. Bu cür parçalanma “təfəkkürün yaradıcılıq prosesi ilə birbaşa əlaqəlidir” [8, 106].

L.P.Bondarenkonun da qeyd edilənlərlə bağlı maraqlı müşahidələri vardır. İngilis dilinin Amerika variantı əsasında hezitiv pauzalarla bağlı müşahidələr aparan tədqiqatçı yazır ki, “hezitiv pauzanın varlığı, prinsipə, intonativ cizgilərin proqramının həyata keçməsinə heç də əngəl deyil”, yəni, ifadənin planlaşdırılmış intonativ strukturu onun seqmentativ quruluşu kimi “uzun müddət ərzində danışanın yaddaşında saxlanılır” [3, 107-108]. Sintaqmatik və hezitiv üzlənmə zamanı hər iki növ üzlənmənin sərhədi yaygın, qeyri-dəqiq olduqda xüsusi çətinliklə qarşılaşmış oluruq. Belə ki, “eyni pauza nöqtəsində hər iki tip üzlənmənin üst-üstə düşdüyü hallara da kifayət qədər rast gəlinir” [12, 105]. Bu hallarda hezitiv pauzanı müəyyən etməyə dinləmə zamanı həyata keçirilən təhlillər həyata keçirilir. Belə analiz və ya təhlillər zamanı iki tip pauza mütləq şəkildə fərqləndirilməlidir: sintaqmatik və hezitiv. “Bu pauza tiplərini bu cür səciyyələndirmək olar: planlaşdırılmış (sırf intonativ, yəni ifadələrarası, sintaqmalararası pauza) və planlaşdırılmamış (hezitiv, çox vaxt sintaqmadaxili pauza)” [12, 43]. Eyni nöqtədə hər iki pauza tipinin üst-üstə düşdüyü hallarda “pauzanın gözlənilməyindən daha uzun olması, eyni zamanda da melodik mənzərənin dəyişməsi müşahidə edilir” [12, 43; 4, 150].

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hezitiv pauzalar boş və ya dolu ola bilər. Bu tip pauzaların dolması yalnız e-e, m-m tipli səslər, parazit sözlər hesabına deyil, həm də bütöv söz və ya söz parçalarının təkrarlanması

hesabına da baş verir. [7, 117-123; 11; 12; 10]. Bununla yanaşı, pauzaların doldurulması üçün xüsusi hissəciklər də mövcuddur ki, bunlar inersiya vasitəsilə nitqə daxil olur. Araşdırmaçıların qeyd etdikləri kimi, “bu cür hissəciklərdən istifadə edilməsi dəyişkən pauza ilə müşayiət edilmir”, əksinə, “onlardan istifadə danışq nitqinin yüksək avtomatizasiyası ilə izah edilir” [11, 36]. “Boş” hissəciklərin bəziləri müstəqil sözlədir ki, bunlar da pauzaların doldurulması məqsədi ilə işlənir, bununla da onlar müstəqil söz statusunu itirir, yəni fonetik sərbəstlikdən məhrum olur, vurğusu olmur, belə sözlərin qrammatik və ya leksik cəhətdən işlədilməsi isə ifadəyə ağırlıq gətirir. “Lakin bu cür səsli seqmentlər (onları yalançı sözlər də adlandırmaq olar) danışq nitqinin ritminin formalaşmasında müstəsna rola malikdir” [11, 36]. Şifahi nitqdə pauzalar zamanı tətbiq edilən dəyişkənliklə (yəni pauzaların uzunluğunda müşahidə edilən dəyişkənlik) bağlı olaraq onların normativliyi məsələsi ortaya qoyulur. Ümumilikdə yanaşdıqda, bu tip pauzalara tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Bumer və Dittman tədqiqatlarının nəticəsi kimi qeyd edirlər ki, müşahidə dilən pauzalar 50%-i dəyişkən tiplidir. (sitat Bondarenkodandır [2, 135]). Bununla yanaşı, o da vurğulanır ki, “qeyri-danışq səsləri və parazit sözlər ilə dolu olan pauzaların həddindən artıq çoxluğu arzu edilməzdir. Belə ki, bu amil diqqəti özünə çəkərək ünsiyyət prosesini çətinləşdirir”. Həm də “hezitativ pauzalardan məhrum edilən şifahi danışq nitqi nəinki qeyri-tipik, eyni zamanda müəyyən dərəcədə kommunikasiya prosesini pozur, belə ki, hezitativ pauzalar danışana müəyyən “istirahət üçün vaxt” verməklə ifadənin planlaşdırılmış struktur sxemini eyni templə davam etdirməyə və lazımi leksik ifadələrin yerində seçilməsinə imkan yaradır. Yəni danışan yaranan pauzalar zamanı nə söylədiyini və nə söyləyəcəyini təhlil etmək üçün fürsət qazanır” [4, 149- 150].

Beləliklə, yuxarıda təhlil etdiyimiz materiallardan belə bir qənaəət gəlinir ki, planlaşdırılmış və planlaşdırılamamış pauzaların şifahi nitqdə müstəsna rolu vardır.

Planlaşdırılamamış, yəni hezitativ pauza həm danışan, həm də dinləyən üçün fikrin cəmlənməsinə, söylənilən ifadənin seqmentasiyası zamanı ritmin qorunmasına xidmət edir, lakin bununla belə bu cür üzvlənmə sintaqmatik, yəni leksik-sintaktik üzvlənmədən əsaslı şəkildə fərqlənir və daha çox psixolinqvistik funksiya yerinə yetirir.

Ədəbiyyat:

1. Бардина Н. В. Синтагма в русской спонтанной монологической речи. канд. дисс. Одесса, 1984, 248 с..

2. Бондаренко Л. П. К вопросу о хезитационном членении речи // Вестник Ленинградского университета. № 20, вып. 4. Л., 1976, с. 135-140
3. Бондаренко Л. П. О роли пауз хезитации в мелодическом оформлении синтагмы//Интонация. Киев, 1978, с. 103-119
4. Бондарко Л.В. Фонетика спонтанной речи / под ред. Н. Д. Светозаровой. Л.,1988., 245 с.
5. Брызгунова Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка. Москва, 1963, 306 с.
6. Вольская Н. Б., Скрепин П. А. Интонационное членение в спонтанной речи // Рабочие тетради по компаративистике. Вып. 3. Сравнительные исследования в гуманитарных и психологических науках. СПб., 2001, 87 с.
7. Николаева Т. М. Новое направление в изучении спонтанной речи (о так называемых речевых колебаниях) // Вопросы языкознания. 1970, № 3, с. 117-123.
8. Норман Б. Ю. Синтаксис речевой деятельности. Минск, 1978, 151 с.
9. Норман Б. Ю. Грамматика говорящего Изд. 3-е. - Москва : URSS ЛЕНАНД, 2017, 227 с.
10. Пигрова Е. К. Метакоммуникативные маркеры в устной спонтанной речи. Автореф. канд. дисс. СПб., 2001, 18 с.
11. Русская разговорная речь. Фонетика. Морфология. Лексика. Жест. Москва, 1983, 238 с.
12. Светозарова Н. Д. Интонационная система русского языка. Л., 1982, 175 с.
13. Черемисина-Ениколопова Н. В. Законы и правила русской интонации. Москва, 1999, 515 с.
14. Clark Herbert H. Speaking in time // Speech Communication. 36, 2002, pp. 5-13.
15. Christenfeld N. Effects of a metronome on the filled pauses of fluent speakers // Journal of Speech and Hearing Research. Vol. 39 Issue 6. 1996, pp. 1232-1238.

Рзаева Зумруд

Роль паузы во время сегментации Резюме

Статья рассматривает роль наблюдаемой паузы во время незапланированной речи, а также её позицию во время сегментации речевого потока. В статье использован термин хезитативная пауза, и рассмотрено его сущность и содержание, которая является новшеством

в Азербайджанской лингвистике. Хезитативная пауза это незапланированная пауза, которая образуется во время необдуманной речи. При исследовании устной речи исследователи особенно подчёркивают два наиболее распространенных типа речевой хезитации. Первый тип хезитации характеризуется тем, что говорящий после мгновенной паузы «уже новую мысль выражает по-другому, использует параллельные высказывания, или же в уже высказанном выражении заменяет одно слово другим. » Второй наиболее часто встречающийся тип хезитации называется мыслительной хезитацией, которая возникает из-за желания говорящего продлить свою речь. В ходе исследования делается вывод, что запланированная и незапланированная пауза играют исключительную роль в устной речи. В конце статьи во время научно исследовательских работ, полученные результаты отмечают и показывают, что хезитативная пауза больше носит психолингвистический характер.

Rzayeva Zumrud

The role of the pause during segmentation

Summary

The article considers the role of the observed pause during unplanned speech, as well as its position during the segmentation of the speech flow. The article uses the term hesitation pause and its essence and content, which is an innovation in Azerbaijani linguistics. Hesitation pause is an unplanned pause, which is formed during thoughtless speech. In the study of oral speech, researchers especially emphasize the two most common types of speech hesitation. The first type of hesitation is characterized by the fact that the speaker after instantaneous pause “expresses a new idea differently, uses parallel statements or in the already expressed utterance replaces one word with another.” The second most common type of hesitation is called mental hesitation, which arises from the speaker’s desire to extend his speech. The study concludes that the planned and unplanned pause play a crucial role in oral speech. At the end of the article during scientific research, the obtained results are noted and show that hesitation pause is more of a psycholinguistic nature.

Rəyçi: Mehdi Rehimov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

VALIDA ABIYEVA
AFAT SAFIKHANOVA
Azerbaijan Medical University
valida@mail.ru

THE IMPORTANCE OF PLANNING THE ENGLISH LESSONS DURING THE STAGES

Key words: plan, stage, main, lesson

Açar sözlər: plan, mərhələ, əsas, dərs

Ключевые слова: план, стадия, основной , урок

The best teachers are those who think carefully about what they are going to do their classes and who plan how they are going to organize the teaching and learning. (Jeremy Harner).

We know that every lesson must be unique and must be made up of different stages. Lessons can focus on grammar vocabulary, reading and writing. They may contain listening and speaking activities and concentrate on introducing new language items or on revision. The actual content of any lesson will depend on what the teacher aims to achieve during the lesson, the students and the teaching situation. However there are some ideas that can be considered for every lesson. Students who are interested in, involved in and enjoy what they are studying tend to make better progress and learn faster. As teachers, it is important then to provide students with lessons that are not only well structured but which are also interesting and enjoyable. Careful thought and preparation will help to achieve this.

During the lesson it is important to engage the students. This means getting the students interested in the subject, in the class and in the language point and hopefully enjoying what they are doing. But why is this important? After all, you may in any lesson students usually need something to study. In an English teaching lesson there needs to be some language focus for the class.

Students need to be introduced systematically to the way that English is put together. The study element of a lesson could be a focus on any aspect of the language, such as grammar or vocabulary and pronunciation. A study stage does not have to be new language. It could also cover revision and extension of previously taught material, feel that students come to university to learn not to be entertained.

Simply telling students about the language is not usually enough to help them to learn it.

In order for students to be able to develop their use of English, they need to be given the chance to produce it. In an activate stage the students are given tasks, normally writing and or speaking actives which require students to use not only the language they are studying that day, but also other language that they have learnt.

Here are some reasons why its important to let students have this kind of practice:

a) It gives students the chance to rehearse English, as if they were doing it in real world but in the safe environment of the classroom.

b) Some theories of language learning suggest that by giving students this kind of practice, it helps them to “switch” language they have been studying, into language which they can use instinctively without having to think about it.

c) These kind of actives are often fun for the students. As the have mentioned before, providing an enjoyable classroom experience for students helps the teaching process.

d) This kind of activity, because it does not restrict for students to using only a particular area of language, is an effective way for both students and the teacher to assess how well the class is progressing.

e) Providing suitable tasks whish the students can achieve using lots of different language has a positive motivational effect on students. Motivated students tend to learn better.

Engage, study and activate – three important considerations for any lesson. Every activity, every exercise, every part of a lesson should fit into one of these categories. Although E.S.A. is a guide to what should go into a lesson, it is not necessarily a guide as to what order actives. In other words, the activate stage helps the teacher to decide we content of the study stage.

What in a lesson plan?

A lesson plan is a framework for a lesson. If you imagine that a lesson is like a journey, then the lesson plan is a map.

It shows where you start, where you finish and the raise to take to get there. Lesson plans are the product of teachers’ thoughts about their classes, what they hope to achieve and how they hope to achieve it. They are usually though not always, in written form.

Without some kind of planning, a lesson could be just as chaotic and could have the students with no clear idea of what they were doing or why. This kind of and uncertainty is not good for effective learning or class discipline. One of the most important reasons to plan is that the teacher needs to identify his or her aims for the lesson. Teachers need to know, what to know, what is they hope to achieve in the class, what they want the students to be able to do at the end of the lesson that they couldn’t do before.

We are now going to put the above points into practice. For our imagined lesson we'll take the topic of the use of the prepositions "for" and "since" with the perfect aspect. We'll consider the following topics

- a) aims and concepts;
- b) contexts and marker sentences ;
- c) starting a lesson;
- d) presenting new language;
- e) freer (less controlled) practice;
- f) finishing the lesson.

Aims and concepts

for an task we are assuming that the students have recently been introduced to the structure and use of the present perfect. It's important to have clear and realistic aims for your lessons.

Aim. To present and provide of the use of "for" and "since" with the perfect (present). It is important to identify the concept of your target language. Many language items are used in different ways with different concepts. For example the present continuous aspect. The present continuous can be used to describe an action that is in progress at the moment speaking, for example, I'm working on my computer at the moment.

However, it can also be used to refer to a future planned arrangement, such as, I'm seeing my mother next weekend.

Although the language point in the same, the concepts are different. It can be confusing for students if different concepts are not clearly identified or are mixed up during a presentation. Every planned activity and every marker sentence can be referred back to the aim, to check that it does actually fit the concept you are trying to teach. It is essential to make sure that the exercises and activities you decide to do actually fir your aims contexts and marker sentences.

Once you have established your concept you need to consider actual contexts or situations where the language is used for our lesson we need to think of a situation when a native speaker would use the present perfect with "for" and "since". It is used when people talk about have long they have had their jobs or possessions. Then you need to think of model or marker sentences that are good examples of the contextualized target language. Marker sentences are used in the Study stage when presetting new language.

Starting a lesson

Every lesson has a beginning. And the beginning of a book or a film, it does not interest the reader, writer or in our case, the student, then it may not be successful.

The teacher should try to engage the students from the very start of the lesson. A good way of doing this is through activities called warmers or ice –

breakers. Warmers can often be adapted to provide version, giving the students and opportunity to use previously studied language.

Presently new language

When planning to present a new language item the teacher needs to be sure of the following points: How the language item is made – what grammatical structure of the item is, how it is pronounced and written how negatives and questions are formed it appropriate.

Concept – what the form actually means

Concept - when the form is actually used

Most course books have these but, here are a few more of the materials that are commonly used to introduce new language.

Video types

Audio types

Newspaper songs

Pictures

Stories

Controlled practice

Once new language has been introduced to the students, they need to have opportunity to try it out for themselves. To become familiar with the form and get their language and brains around it, controlled practice activities can be used.

Freer practice

Controlled practice activities develop students' accuracy.

Here are a new ideas

Discussions – on subject of interest to the class.

Writing actives, such as keeping a diary or writing letters and post cards.

Projects and tasks – a class newspaper for example. Finishing the lesson.

Any lesson is only as long as the university timetable allows. When planning teachers obviously have to consider the amount of time they have with their class and stage their lessons accordingly. A longer lesson may have more than one teaching sapience... shorter lessons may not, for example, contain a study stage, but may follow on from the study stage of previous lesson. But one thing is sure, every lesson does have to finish and a good ending of a lesson is as important as a good start. It is important when ending a lesson that the students have some sense of achievement. It is also common for teachers to finish the session with activities similar to warmers. The aim here is not to warm up the students but to around off the lesson with and enjoyable game or activity. As with warmer is the activity may or may not be connected with the focus of lesson.

Ədəbiyyat (Resource)

- 1.Action plan for teachers, Callum Robertson, Richard Acklam.
- 2.BBC word learning bbc.co.uk

V.Abiyeva
A. Safixanov

İngilis dili dərslərinin mərhələlərlə planlaşdırılması

Xülasə

Hər dərs unikal və müxtəlif mərhələdən ibarətdir. Dərslər əvvəlcədən planlaşdırılmalı və mərhələlərə bölünməlidir. Bu məqsədlər mövzudan asılı olaraq, hər bir dərs üçün müxtəlif ola bilər. Yaxşı planlaşdırılmış dərs çox gözəl nəticələrə səbəb ola bilər. Plan tərtib edən zaman tələbələrin bacarıq və maraqlarını nəzərə almaq çox vacib faktorlardan biridir.

Qrammatikanın tədrisində deduktiv və induktiv metodlardan istifadə olunur. Bu metoda əsasən 90 dəqiqənin təxminən 20 dəqiqəsi qrammatik maddələrlə tam əhatə olunur. Məqalədə göstərilir ki, hər hansı bir zamanı keçərkən ana dili ilə müqayisə olunmalıdır. Nəzəri mərhələ də qrammatika tərcümə ilə izah olunur. Həmin mərhələdə ana dilə tərcümə olunaraq tələbələrə çatdırılır. Qrammatikadan sonrakı mərhələ köhnə mövzunun sorğusu mərhələsi olur. Daha sonrakı mərhələ tələbələrə yeni dərslərin çatdırılması mərhələsidir. Demək olar ki, qrammatik material daha çox cümlələrdə işlədərək və mətnlər üzərində möhkəmləndirilir.

Nəticə mərhələsində müəllim çalışır ki, qarşıya qoyduğu məqsədi tələbələrə çatdırsın. Buna görə də təlim prosesində mərhələlərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

**В.Абиев
А.Шафиханов**

**Как планировать Уроки английского языка по этапам
Резюме**

Каждый урок уникален и состоит из различных этапов. Уроки могут сосредоточиться на грамматике, лексике, чтению или записи. Они могут содержать слушания и разговорные деятельности и сосредоточиться на введении новых предметов языка. Фактическое содержание любой урок будет зависеть от того что учитель стремится достичь в течение урока, студентов и преподавательского ситуации. Однако есть некоторые идеи, которые могут быть рассмотрены для каждого урока. Студента, которые заинтересованы в участие и наслаждаться тем, что они изучают, как правило, более эффективно прогресса и учиться быстрее. Как учителя, важно то, чтобы предоставить студентам с уроками, которые не только хорошо структурированных, но которые также интересным и приятным. Тщательное мышление и подготовка поможет добиться этого.

Следующим после грамматики является познание темы. Следующим был новый урок. Это означает, что грамматический материал используется для познание ферментов. Результат разный, так что он может помочь студентам.

**Rəyçi: Zemfira Məmmədova
Filologiya elmləri doktoru, professor**

TAMARA ƏLİZADƏ
ADTU
alizade64@mail.ru

ANA DİLİMİZ MİLLİ VARLIĞIMIZDIR

Açar sözlər: ana dili, inkişaf, nitq mədəniyyəti, mənəvi dəyərlər, dilin saflığı, əcnəbi sözlər, sərəncam, dil siyasəti.

Ключевые слова: родной язык, развитие, речевая культура, моральные ценности, чистота языка, иностранные слова, поручение, языковая политика

Key words: native language, progress, speech culture, spiritual values, purity of the language, foreign words, order, language policy.

Ana dilini dərindən bilən, bu dili duyan şəxs öz xalqını, millətini bütün varlığı ilə sevən şəxsdir. Şagirdlər, tələbələr arasında ana dilinin tədrisi prosesində zəif nəticə göstərilirsə, bu nəinki müəllimləri, dərhal cəmiyyəti narahat edir. "Nitq mədəniyyəti doğma ana dilini dərindən öyrənməkdən başlayır" deyən dilçi alim Buludxan Xəlilov həm də qeyd edir ki, hər bir dilin inkişafında ilk növbədə xalqın böyük rolu var. Bizim hafizədən-hafizəyə ötürülən şifahi xalq ədəbiyyatımız, klassiklərimizin zəngin yaradıcılığı əsrlər boyu ana dilimizi cəlalayaraq müasir günümüzə gətirib çıxarıb. Eyni zamanda, dilin inkişafına istiqamət verilməsində, onun bazasının zənginləşməsində dövlət başçılarının, milli liderlərin də böyük rolu olub. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinin inkişafında Ulu Öndərin xidmətləri misilsizdir (4,82).

Dilin təəssübkeşləri hər zaman olub və olacaqdır. Öz doğma dilini sevən insan xalqının tarixini, mədəniyyətini dərindən bilən insandır. Odur ki, Azərbaycan xalqının Ulu öndəri Heydər Əliyevin dilə sevgisi gənclər üçün əsl örnekdir. Nizami Cəfərov Ulu öndərin natiqliyinin yüksək səviyyədə olduğunu bildirir və tədqiqata cəlb edilməsini zəruri hesab edir: "Nitq mədəniyyəti hər bir xalqın əsrlərlə formalaşdırıb bu günə çatdırdığı mədəniyyətin ən vacib, ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Bu baxımdan ulu öndərimiz Heydər Əliyevin XX əsr Azərbaycan siyasi natiqliyinin, ümumiyyətlə Azərbaycan nitq mədəniyyətinin təşəkkül tapmasında rolu birmənalı şəkildə yüksək qiymətləndirilir. Heydər Əliyevin fəaliyyətinin öyrənilməsinə keçən əsrin 90-cı illərindən diqqət yetirilir. Bu sahədə akademik B.Nəbiyev, akademik A.Axundov, professor N.Xudiyev, professor M. Mahmudov, professor M.Məmmədov, professor N. Şəmsizadə, professor M. Qasımlı və digər dəyərli elm adamlarımız, öz töhfələrini verərək, Heydər

Əliyev nitqlərinin gələcəkdə kompleks şəkildə öyrənilməsinin əsasını qoymuşlar" (6, II, 3).

Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu ilk illərdən ana dilinin problemləri ilə ciddi məşğul olmuşdur. Görülmüş məqsədyönlü işlər dilimizin nüfuzunun yüksəlişinə xidmət etmişdir.

1978-ci il aprelin 2-də IX çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının (Əsas Qanununun) layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunlarına həsr olunmuş VII sessiyasında məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyevin təklifi ilə 73-cü maddəni aşağıdakı redaksiyada vermək təklif olunmuşdur: "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir."

1978-ci il Konstitusiyası həqiqətən Heydər Əliyevin öz xalqı, öz vətəni qarşısında göstərdiyi böyük xidmət idi. Nəticədə Azərbaycan Konstitusiyası böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin təklif etdiyi şəkildə qəbul olundu və Azərbaycan dili dövlət dili statusu aldı. Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin xalq qarşısında ən böyük tarixi xidmətlərindən biridir. Ulu öndər bununla gələcək müstəqil dövlətçiliyin milli atributlarından birini məharətlə qorumuşdur. Bundan sonra isə ana dilimizin inkişafı və qorunması sahəsində mühüm əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur.

Xalqın təkidli tələbi ilə 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, adət-ənənələrimizin, milliliyimizin inkişafı məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verən ümummilli lider Heydər Əliyev ana dilimizi özünə qaytardı (5, 175). Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 2001-ci il avqustun 9-da imzaladığı Sərəncama əsasən avqustun 1-i respublikamızda Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi qeyd edilir. Bu, Azərbaycan dili tarixində əlamətdar, önəmli hadisədir.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini uca tutan Ulu Öndər bunu hər zaman auditoriyaya çatdırırdı. "Xalqları dil qədər, milli-mənəvi dəyərlər qədər birləşdirən başqa bir vasitə yoxdur. Biz bu vasitədən daim istifadə etməliyik. Xüsusən, başqa ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar. Ona görə də mən arzu edərdim ki, hər bir ölkədə Azərbaycan icmasında azərbaycanlılar həmrəy olsunlar, bir-birinə dayaq olsunlar, bir-birinə yardım etsinlər, bir-birinin dərdinə yansınlar və bizim milli adət-ənənələrimizi, milli dəyərlərimizi birlikdə gözləsinlər, milli bayramlarımızı qeyd etsinlər. Təkcə müstəqillik bayramını, Novruz bayramını deyil, bütün başqa bayramları da qeyd etsinlər. Azərbaycan dilini yeni nəsllə, uşaqlara çatdırmaq üçün müəyyən tədris imkanları yaratsınlar. Biz bu barədə kömək edəcəyik ki, bizdən sonra gələn nəsillər, sizin övladlarınız, bizim övladlarımız azərbaycançılığı daha yüksəklərə qaldırsınlar, Azərbaycan dilini, milli-

mənəvi dəyərlərimizi daim yaşatsınlar" (XXXVI c., 437-438) . Bu fikirlərlə yanaşı, Ümummilli Lider Azərbaycan övladlarının, gənclərinin digər dilləri mükəmməl bilməsinin də tərəfdarı idi. Çünki O, Azərbaycan ziyalisını, gəncini hərtərəfli biliyə malik görmək arzusunda idi. "Biz Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hakim olmasını, Azərbaycan dilinin getdikcə inkişaf etməsinə təmin edəcəyik. Ancaq eyni zamanda arzu edirik ki, hansı ölkədə, hansı qitədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı o ölkənin dilini də mənimsəsin, o ölkənin adət-ənənələrindən də istifadə etsin, o ölkənin şəraitinə uyğunlaşsın. Amma Azərbaycan dilini yaşatsın və inkişaf etdirdsin" (XXXVI c., 436).

Ana dilinə dərin sevgi bəsləyən, digər dilləri də öyrənməyi tövsiyə edən Ulu Öndər Azərbaycan gəncini necə görmək istəməsinə daim xatırladırdı: "Mən arzu edirəm ki, Azərbaycan gənci Şekspiri ingilis dilində oxusun, Puşkini rus dilində oxusun, Nizamini, Füzulini, Nəsimini isə Azərbaycan dilində oxusun" (V c., 321). Öz doğma dilini də mükəmməl bilməklə yanaşı əcnəbi dil bilməyin də müsbət hal olduğunu deyən, vacibliyini qəbul edən B.Xəlilov belə münasibət bildirmişdir: "Dövlət başçılarının öz doğma dillərindən əlavə digər dilləri bilmələri onların ünsiyyət qurmaq imkanlarını həyata keçirmək işini daha da asanlaşdırır. Bir sözlə, doğma ana dilini, eləcə də əcnəbi dilləri öyrənmək hər bir insanın, xüsusilə sayılan, seçilən insanların maraq dairəsindədir. Bəzi insanlar heç doğma ana dilini də yaxşı bilmir. Və doğma ana dilini öyrənmək marağından da çox-çox uzaqdırlar (4, 152).

Fikirdən nəticə çıxararaq deyə bilərik ki, Azərbaycan ziyalıları da Ulu Öndərin tövsiyə etdiyi kimi, ilk olaraq ana dilini dərinləndirən mənimsədikdən sonra əcnəbi dilləri də bilməyin tərəfdarıdırlar.

Uşinski "Ana dili" məqaləsində yazırdı: "Dil xalqın içində ölüb gedənləri, yaşamaqda olanları və gələcək nəsilləri böyük tarixi və canlı bir tam şəkildə birləşdirən ən canlı, ən məhsuldar, ən möhkəm əlaqədir. Dil nəinki xalqın həyatiliyini özündə ifadə edir, xalqın ağzında dili hələ yaşadığıca xalq da yaşayır ".

Ulu öndər ana dilində düşündüyü, danışdığı, nitq söylədiyi haqqında qürurla bəhs etmişdir. "Mən bu gün böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, Azərbaycan dili XX əsrdə böyük inkişaf yolu keçmişdir. İndi baxın, bizim dilimiz nə qədər zəngindir, nə qədər məlahətlidir, nə qədər şirindir və bütün fikirləri ifadə etməsi üçün nə qədər böyük söz ehtiyatına malikdir" (XXXVI c., 435).

"Heydər Əliyev və nitq mədəniyyəti" mövzusunda geniş elmi araşdırma aparan tədqiqatçı N.Zamanov yazır: "Azərbaycan dilinə olan sevgilə bağlı Heydər Əliyev öz şəxsi həyatını məişət üslubunda, auditoriyanın asan mənimsəyəcəyi bir dildə nümunə gətirir" (6, III, 217).

Ana dilimizin inkişafı, uğurları Ulu Öndərin qəlbini sevinclə doldurub. "Məni sevindirən odur ki, azərbaycançılıq artıq tarixdə həkk olunubdur.

Azərbaycan dili - Azərbaycan xalqının ana dili, müstəqil Azərbaycan respublikasının dövlət dili artıq dünya dilləri içərisində öz yerini tapıbdir. Dünya azərbaycanlılarında millilik, milli vətənpərvərlik hissləri günü - gündən artır, bu da bizim həmrəyliyimizin güclənməsinin rəmzidir. Mən əminəm ki, bütün proseslər bundan sonra daha da sürətlə inkişaf edəcəkdir (XIV c., 17.)

"Heydər Əliyev və ana dilimiz" məqaləsində Jalə Əliyeva ana dilinin varlığı, saflığı uğrunda çalışan böyük mütəfəkkirlər haqqında bəhs edir və davam edir: "Lakin mən bu sıraya bir ismi də əlavə etmək istəyirəm. Düzdür, o nə şairdir, nə yazıçıdır, nə də dilçidir. Onun şeirləri, romanları, hekayələri yoxdur. Bir sözlə, o əlinə qələm alıb əsər yazmayıb. Lakin o, ən istedadlı yazıçının, şairin belə yarada bilməyəcəyi, qüdrətli bir əsər yaradıb. Bu misilsiz əsərin adı - Azərbaycan, yazarı, banisi və yol göstərəni isə xalqının çox haqlı olaraq ulu öndər adını verdiyi Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir" (2, 7).

Ana dili ilə bağlı tövsiyələrin Prezident İlham Əliyevin fəaliyyətində əyani olaraq həyata keçirilməsi davam etdirilir. "Azərbaycan dili bizi bir xalq, millət kimi qoruyub. Əsrlər boyu biz başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşadığımız, müstəqil olmadığımız dövrdə milli dəyərlərimizi, ana dilimizi, qoruya, saxlaya bilmişik. Ona görə, bu gün bəzi hallarda görəndə ki, dilimizə xaricdən müdaxilələr edilir və bəzi hallarda bu müdaxilələr Azərbaycanda da dəstək qazanır, bu, məni doğrudan da çox narahat edir. Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Bir daha demək istəyirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq. Bu gün də qorumalıyıq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik. Əlbəttə, bizim vətəndaşlar, xüsusilə gənc nəsil nə qədər çox xarici dil bilsələr, o qədər yaxşıdır. Ancaq, ilk növbədə öz ana dilini bilməlidirlər. Digər tərəfdən, imkan verməməlidirlər ki, ana dilimizə yad kəlmələr daxil olsun. Buna ehtiyac yoxdur. Ancaq biz bunu görürük. Bəzi ictimai xadimlərin, hökumət üzvlərinin çıxışlarında, bəzi televiziya verilişlərində, Milli Məclisdə eşidirəm ki, kənar kəlmələrdən istifadə edilir. Buna ehtiyac yoxdur. Əlbəttə, mən bu sahədə mütəxəssis deyiləm, ancaq bir vətəndaş kimi hesab edirəm ki, yeni kəlmələrin icad edilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Lüğətimiz o qədər zəngindir ki, bunu qorusaq və gələcək nəsillərə əmanət kimi təhvil versək bu, bizim bu sahədəki ən böyük nailiyyətimiz olacaqdır" (1).

Akademik Tofiq Hacıyev bu istiqamətdə görülmüş işlərə belə münasibət bildirir: "Ana dili, dövlət dili ilə bağlı dövlət siyasətində vərəsəlik budur" (3, 41).

Ümummillî liderin ideyalarını layiqincə yerinə yetirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev doğma dilimizə, milli adət-ənənələrimizə, qədim mədəniyyətimizə böyük həssaslıqla yanaşır. Bu gün Azərbaycan dilinin

hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyev bu siyasəti uğurla davam etdirir.

Hazırda dünyada milyonlarla azərbaycanlı Azərbaycan dilində danışır. Bu dillə ruhunu, fikrini, istək və arzusunu, böyük ideallarını ifadə edir. Xalqımızın laylalarını, nəğmələrini, nağıllarını, dastanlarını bu dillə qəlbinə hopdurur. Azərbaycan dilinə olan sevgi, bağlılıq, doğmalığ onun qüdrətini torpaq və Vətən qədər müqəddəs zirvəyə çatdırır.

**Mən aşiq dilim-dilim,
Qovun kəs, dilim-dilim,
Öz dilimdən dönmərəm,
Doğransam dilim-dilim.**

Bu bayatının, xalq müdrikliyini ifadə edən bu deyimlərin tarixini araşdırmaq qeyri-mümkündür. Əlbəttə, bu misralar xalqımızın yaranışıyla eyni vaxtda yaranıb, fikrin, hissın ifadəsinə çevrilib. Dilimizə sevgi anamızın laylası ilə qəlbimizə hopdurulub. Onun saflığını qoruyaraq gələcək nəsələ ötürmək borcumuzdur.

Qaynaqlar

Heydər Əliyev "Müstəqilliyimiz əbədidir". V cild, Bakı, "Azərənşr", 1998. 500 s.

Heydər Əliyev "Müstəqilliyimiz əbədidir". XIV cild, Bakı, "Azərənşr", 2005. 520 s

Heydər Əliyev "Müstəqilliyimiz əbədidir". XXXVI cild, Bakı, "Azərənşr"

1. Əliyev İlham. AMEA-nın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş ümumi yığıncaqda nitq. Xalq qəzeti, 11 noyabr, 2015-ci il.
2. Əliyeva Jalə. Heydər Əliyev və ana dilimiz. Xalq qəzeti. 8 may.
3. Hacıyev T. Özü, varisi və ana dili. Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemləri. Bakı, Nurlan, 2013, 192 s.
4. Xəlilov B. Dil mədəniyyəti. Bakı, "Papirus NP", 2016, 192 s.
5. Sadıqova S., Həsənli-Qəribova Ş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Milli ədəbi dilin inkişaf tarixi (1918-2018). Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2018, -488 s.
6. Zamanov N. H.Əliyev və nitq mədəniyyəti (II kitab). Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 494 s.

T.Alizdeh

Our native language is our wealthy

Summary

Every nation's language is its spiritual wealth. The historical roots of Azerbaijani language are ancient. Azerbaijani language has passed a historic way to our day. To day it has risen to the level of the developed languages of the world.

The article analyzes the condition of our native language. Unprecedented services of the great leader have been emphasized. In the article Haydar Aliyev's deep love and careful approach to the language, orders, his work, and also examples from the speeches are given. Tofik Hacıyev, Nizami Jafarov, and Jale Aliyeva's views have been included.

It is noted that the language policy of the nationwide leader is successfully continued by President İlham Aliyev. Significant work is being done to protect the purity of our native language.

T.Ализаде

Наш родной язык - это наше национальное существование

Резюме

Родной язык - духовное богатство каждой нации. Исторические корни азербайджанского языка связано с древних времен. До нашей времени азербайджанский язык прошел исторический путь. Сейчас один из самых продвинутых языков в мире.

Статья была вовлечена в анализ состояния нашего родного языка. Были подчеркнуты беспрецедентные услуги великого лидера. Гейдар Алиев глубоко любил и заботился о своем родном языке и доказывал это в приказах, выполненных работах и приводились примеры из его выступлений. Идеи Тофика Гаджиева, Низами Джафарова, Жале Алиевой имели место.

Было отмечено, что языковая политика Общенационального Лидера успешно продолжается Президентом Ильхамом Алиевым. Проводится важная работа по защите чистоты нашего родного языка.

Rəyçi: Nigar Həsənova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MIRVARI QASIMOVA

ADPU

qasimovamirvari@gmail.com

OMONİMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Açar sözlər: omonim, funksional üslub, poetik dili, satira, yumor, kalambur, bayatı

Ключевые слова: омоним, функциональный стиль, язык поэзии, сатира, юмор, каламбур, баяты

Key words: homonym, functional style, language of poetry, satire, humour, pun, bayati

Omonim sözlər özünəxas üslubi xüsusiyyətləri olan dil vahididir. Omonimlərin dildə geniş imkanlara malik olmasını ilk dəfə Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” kitabında qeyd etmişdir ” [6, 169]. Ə.Dəmirçizadə omonimlərin bir sıra xüsusiyyətlərinə toxunmaqla yanaşı, onları nəinki bədii üslubda, hətta danışqda, müxtəlif növ mətnlərdə, nağıl və tapmacalarda, lətifə və anektdovarı məsəllərdə, çaşdırma və zarafatlı dolamalarda bir sıra müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən əlverişli vasitə kimi qiymətləndirmişdir [1,150].

Dilçiliyimizlə bağlı əksər mənbələrdə omonim sözlərin üslubi xüsusiyyətləri qısa, lakonik şərh edilir. Demək olar ki, əksər mənbələrdə omonimlər bədii dilin seir janrına xidmət göstərən bir vasitə kimi qiymətləndirilir, onların bədii-ifadə vasitəsi kimi şəiiryyatda ahəngdarlıq, musiqililik yaratmaq, qafiyə, cinas və təcnislərdə əvvəzsiz rola sahib olmaq kimi xüsusiyyətləri təhlil edilir. (Bax: Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007; Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1990; Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan Ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985)

Sinonim və antonimlərdən fərqli olaraq, omonimlərin bədii nitqdə istifadəsi bir qədər məhduddur. Əgər sinonimlər həm ayrı-ayrılıqda, həm də yanaşı işlədildikdə üslubi vəzifələr daşıyarsa, omonimlərin üslubi rolu yalnız qarşı-qarşıya işləndikdə özünü doğruldur. Bu cəhətcə omonimlər antonimlərlə səsləşir [2, 58].

Omonim sözlərin üslubi imkanlarının sinonim və antonim sözlərlə müqayisədə bir qədər məhdud olması bir sıra səbəblərlə izah edilə bilər. Bunlardan sinonim və antonimlərlə müqayisədə omonim sözlərin səslənmə və yazılış baxımdan nisbətən mürəkkəb təbiətə malik olmasını, dildə işlənmə dairəsi və söz əhatəsinin (kollokasiya xüsusiyyətlərinin) geniş olmamasını, lüğət fondunda faiz nisbətinə görə azlıqda olmasını və s. göstərə bilərik.

Bütün bu qeyd edilənlər omonimlərin istər şifahi xalq dilində, istər ədəbi dildə, istərsə də bədii dildə funksionallığına təsir edir, belə demək mümkünsə, bir qədər məhdudlaşdırır. Belə ki, eyni səs tərkibinə, lakin müxtəlif mənalara malik sözlərin nitq prosesində işlədilməsi dil daşıyıcısının diqqətini, lazımı an və doğru zamanı duyma qabiliyyətini tələb edir. Buna nə dərəcədə riayət etmək isə dil daşıyıcısının həmin dilin zəngin imkanlarına nə qədər bələd olmasından asılıdır.

Bədii dildə yazıçı və ya şair həmahəng sözləri kontekstə uyğun seçmək, həmin sözləri seçərkən düşünmək, götür-qoy etmək imkanına malik olur. Nitqin yazılı forması ilə müqayisədə şifahi formasında isə vəziyyət bir qədər başqa cürdür. Belə ki, şifahi ünsiyyət zamanı insan həmahəng sözlər düzgün, yerində işlətməyi əvvəlcədən planlaşdırmır, onları nitqin tələb etdiyi an və məqama uyğun işlədir, bir növ intuitiv dil qabiliyyətini göstərir. Burada omonimlərin leksik mənası, nitq situasiyası ilə yanaşı intonasiya, mimika, jest və ifadə tərzı də mühüm rol oynayır. Bu mənada hesab edirik ki, omonimlərin sinonim və antonimlərlə müqayisədə dildə daha məhdud maneə imkanlarına malik olması onun üslubi xüsusiyyətlərinə də təsirsiz ötürür.

Omonimlər həm də dilin funksional üslublarında işlənmə xüsusiyyəti baxımdan da fərqlənir. Əsasən ədəbi danışq və bədii üslubun janrlarında istifadə edilən omonimlərə digər üslublarda (elmi, publisistik, rəsmi) olduqca az rast gəlinir. Bu sözlərə daha çox rast gəlinən bədii üslubun janrlarında belə omonimlərin istifadəsi qeyri bərabərliyi ilə seçilir. “Omonimlərə əsasən poetik nitqdə təsadüf edilir. Bu da təbiidir. Eyni fonetik tərkibli bir cür səslənən sözlər artıq spesifikə etibarilə qafiyələnən sözlərdir” [2, 59].

Omonimlər bədii üslubda *söz oynatmalarının, kalamburların* yaradılma vasitəsi kimi geniş imkanlara malikdir. Eyni səslənən, lakin semantikasi baxımdan fərqlənən sözlərin müəyyən bir mətn daxilində qarşılaşdırılması ilə yazıçı əsərdə surətlərin xarakteri, onların həyat tərzı, yaşadığı dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti və bir sıra başqa mətləblərə bağlı komik, dramatik-komik, satirik-yumoristik situasiyalar yaratmaqla oxucuya çatdırır. Burada yazıçının qarşıya qoyduğu məqsədə satira, yumor vasitəsilə nail olması həm də əsərin axıcı, oxunaq olmasına şərait yaratmış olur.

“Xan: Ora niyə *Qarabağ* deyilər? Dedim: Çünki hər şeyimiz *qara bağlıdır*, bir kəs ilə haqq-hesabımız olanda qarın üstünə yazırıq ki, möhkəm qalsın. Xan yenə güldü, dedi: Sənin bu güncü təqsirini də *qara yazdım*. Get... Bir də onu səslədim: A xan, başa düşmədim, mənim təqsirimi *qara yazdın*, yoxsa *qarın üstünə yazdın?*” (Y.V.Çəmənzəminli)

Omonimlərin dildə istifadəsinə dair bütün qeyd edilən xüsusiyyətlər şifahi nitqdə olduğu kimi bədii dildə öz əksinin tapır. Omonimlərin üslubi

xüsusiyyətlərini araşdırarkən bu sözlərin bədii dildə əsasən iki istiqamətdə istifadə edilməsi müşahidə olunur:

1. eyni növlü omonim sözlər biri-digəri ilə qarşılaşdırılır;
2. müxtəlif növlü omonimlər bir- birilə qarşılaşdırılır.

Omonimlərin üslubi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasında onların növlərinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qarşılaşdırılan omonim növlərindən asılı olaraq, yazıçı və ya şair müxtəlif məqsədlərə nail ola bilər. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

a) leksik (semantik) omonimlərin qarşılaşdırılması - bu əsasən bədii dildə müəyyən üslubi effekt yaratmaq, oxucu və ya dinləyiciyə güclü emisional təsir göstərmək üçün edilir:

Dad sənin əlindən a qanlı fələk!

Könül həsrət qaldı *yara dəyməmiş!*

Köhnə yaram qövr eylədi təzədən,

Təbib neştər vurdu *yara dəyməmiş* (Aşıq Ələsgər)

Omonimlərin belə qarşılaşdırılmasına nəinki aşıq sənəti, ümumiyyətlə şeir dili üçün xasdır:

Bu dünya dediyin ümid tələsi,

Hansı bəxtəvərin eşqi tam olub.

Beləcə çəkilir *günün* şöləsi,

Bir də görürsən ki, *gün* axşam olub,

Mən sənin yolundan çəkilməyə gərək. (Məmməd İsmayıl)

Burada isə şair eyni nitq hissəsinə aid olan *gün* isminin iki mənasını şeirin məzmun və quruluşuna uyğun olaraq işlətməmişdir. Bunlardan 1-ci söz səma cismini, Günəş planetini, 2-si isə 24 saatdan ibarət zaman kəsimini bildirir [3, 89].

b) leksik-qrammatik omonimlərin qarşılaşdırılması – bu hal əsasən poetik mətnlər üçün spesifik hesab edilir. Bu zaman müxtəlif nitq hissələrinə aid olan və hansısa bir qrammatik formada tələffüzü eyni olan sözlər yazıçı tərəfindən *qafiyə xatirinə* yaxınlaşdırılır. Bu cür təsadüfi fonetik uyğunluq nəticəsində müxtəlif qrammatik formalarda uyğunlaşan omonimlər bədii dildə üstünlük təşkil edir. Bu sözlərdən ustalıqla istifadə şeir dilinə xüsusi ahəngdarlıq verir, orijinallığı ilə oxucunun diqqətini cəlb edir, onun hiss və duyğularına güclü təsir göstərir:

Tale pis üzünü mərdə tutubdur,

Eşqin ürəyimi dərdə tutubdur,

Saçların üzünə pərdə tutubdur,

Utanma geriye *dara* qayıt gəl. (daramaq – feli arzu, istək formasında)

Sənsiz ömür-günüm keçər bihuda,

Gəzərim dünyanı qəm uda-uda.

Gündüz xəyallarda, gecə yuxuda,

İnan çəkilirəm dara, qayıt gəl. (dar ağacı-isim) Məmməd İsmayıl

c) *omoformların qarşılaşdırılması* – omoformlar morfoloji əlamət əsasında fonetik oxşarlıq qazanan sözlərdir. “Omoform sözlərin hər ikisi qrammatik şəkilçilər vasitəsilə biri-birinə oxşamalıdırlar” [4, 107]. Digər omonimlərlə müqayisədə omoform sözlər qafiyələndirmə xüsusiyyəti səbəbilə *bayatı* yaratmaqda olduqca böyük rola malikdirlər:

Əziziyəm incidi,

Mirvaridi, incidi. (inci isim - qiymətli sədəf maddəsi; muncuq)

Mən yara nə dedim ki,

Küsdü məndən incidi. (incimək feli (k.z.) –küsmək, qəlbi sınmaq)

d) *omofonların qarşılaşdırılması* – Azərbaycan dilinə xas olmamaqla səciyyələnir. Belə ki, dilimizdə omonimlərin bu növünə ancaq müxtəlif morfoloji tərkibə malik olan leksik vahidlər arasında rast gəlinir və bu zaman da söhbət həmin sözlərin tələffüz eyniliyindən yox, oxşarlığından gedir. Bununla belə, omofonlardan da bədii dildə istifadə edilir. Bədii dildə omofonlara şeir dilində daha çox *cinas* yaratmaqda müraciət edilir. Bu cür omonimlər “yalnız beytdaxili səslənməsinə görə omonim (omofon) hesab edilir” [5, 62].

Gün batanda yem axtarar yarasa,

Qızılquş şikara o başdan çıxar.

Hər gün bir xilqətdə qalmayırsan dünya,

Bu baş zülmət çökmə, o baş dan çıxar.

(Məmməd Aslan)

Ay Allah belə də gözəl olarmı?

Kimdir qələm çəkən, nə gözəl çəkib,

Üz-üzə, göz-gözə sehlənmişik,

Nə gözəl əl çəkir, nə göz əl çəkir.

(Məmməd İlqar)

ç) *omonimlərin müxtəlif növlərinin qarşılaşdırılması* – bu zaman omonim sözlərin müxtəlif növləri fərqli şəkildə qarşılaşdırılır - omofon və omoformlar, omoform və leksik-qrammatik, omofon və omoqraflar və s. Omonimlərin bu cür işlədilməsi əsasən *təcnislərdə* daha geniş yayılmışdır. Təbiidir ki, müxtəlif xarakterli omonimlərin eyni bir mətn daxilində qarşılaşdırılması sənətkardan yüksək ustalıq tələb edir. Omonimlərin belə qarşılaşdırılması şeir dilinin estetikliyini artırır, onun məzmununa rəngarənglik verir, oxucunun diqqətini cəlb edir:

Ələsgər, təqsirin oldu nə, ayə?

Kim inansın, qəsəm edim nə ayə?

Bu ahım qalmasın ilə, nə ayə.

Sağalmaz bu düyün, a yara məndən. (Aşıq Ələsgər)

Nümunədəki *ayə*¹ - ədatdır, xitab kimi işlənib; *ayə*² - Quran ayəsi; *dan*.hökm, ehkam, qanun, əmr mənasını verən isimdi; *ayə*³- 30 gündən ibarət zaman kəsiyini bildirən isimdir.

Omonimlərin üslubi xüsusiyyətləri, xüsusilə də onların şeir dilində istifadəsi, bədii dildə hansı məqsədlərə xidməti barədə qeyd edilənləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı mümkün hesab edirik:

- a) bədii dildə, şeirdə nitqin obrazlılığını təmin etmək;
- b) bədii dildə, şeirdə bədii təsviri daha ifadəli etmək, oxucuda, dinləyicidə emosional ruh yaratmaq;
- c) bədii dildə, şeirdə estetik təsvir vasitəsi kimi çıxış etmək;
- d) bədii dildə, şeirdə cinas yaratmaq.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
2. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilini leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 250 s.
3. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Şərq - Qərb, 2007, 166 s.
4. Həsənov İ.Q. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Ali məktəb üçün dərs vəsaiti. Gəncə: Gəncə Poliqrafiya, 2006, 164 s.
5. Qədimaliyeva A.F. Qazi Bürhanəddin dilinin leksikası: Fil. elm. nam. ...dis.. Bakı: 2007, 151 s.
6. Mustafayeva Q.H. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Elm, 2010, 388 s.

M.Gasimova

Stylistic peculiarities of homonyms

Summary

The article deals with the investigation of the stylistic peculiarities of homonyms – words having either same or different spelling or pronunciation, but always different lexical meanings.

The article touches upon the use of homonyms in the Azerbaijani language in general and in its functional styles in particular. The lexical peculiarities of homonyms and their contribution to the belles-lettres as means of forming different stylistic devices is given priority of analysis in the article. Special attention is given to the study of the use of homonyms as

means of forming satire, humor, puns and rhyme in the language of poetry and in folk culture.

To achieve these objectives and to illustrate to the above mentioned use of homonyms the author presented different literary samples from various sources. The role of homonyms in the belles – lettres is analysed by means of its different types.

Г.Мирвари
АГРУ

Стилистические особенности омонимов
Резюме

Статья посвящена исследованию стилистических особенностей омонимов - слов, имеющих одинаковое или разное написание или произношение, но всегда разные лексические значения.

В статье затрагивается использование омонимов в азербайджанском языке в целом и в его функциональных стилях в частности. В статье рассматривается приоритетность анализа лексических особенностей омонимов и их вклад в художественную литературу как средство формирования различных стилистических приемов. Особое внимание уделяется изучению использования омонимов как средств формирования сатиры, юмора, каламбура и рифмы на языке поэзии и в народной культуре.

Для достижения этих целей и для иллюстрации вышеупомянутого использования омонимов автор представил различные литературные образцы из различных источников. Роль омонимов в художественной литературе анализируется с помощью различных ее типов.

Rəyçi: Ülviyyə Hacıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İRADƏ ƏLİYEVƏ
ATU
iradaazeri@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDRİSİNDƏ BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, mədəniyyət, dil tədrisi, ədəbiyyat, oxu mətnləri

Ключевые слова: Азербайджанский язык, культура, преподавание языка, учение, литература, речевые нормы

Key words: Azerbaijani language, culture, language teaching, literature, speech norms

Dil hər bir xalqın sahib olduğu onun milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynayan ən dəyərli sərvətdir. “Dil xalqın böyük sərvətidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir”- deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev hər zaman ana dilinin qüdrətini, əhəmiyyətini vurğulamış, dili xalqın milli varlığını müəyyən edən başlıca amil hesab etmişdir.

Dil insanın intellektual və kommunikativ bacarıqlarından biri olaraq mədəni həyat üçün təməl zərurəti olan nəzəri fəaliyyət və sosiallaşmanın əsas şərti, dayağı və vasitəsidir. Dil hər bir mədəniyyətin prioritet cəhətlərini əks etdirir. Əminliklə deyə bilərik ki, dil mədəniyyətin əsasını təşkil edir. Dil və mədəniyyət hər zaman qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmiş və bir-birini tamamlamışdır. Mədəniyyətin ötürülməsi, qorunması və qavranılması məhz dilin sayəsində mümkün olur. Dil reallığın sadəcə təsvirini yaratmır, o həm də reallığın özünü formalaşdırır. Dil düşünmək və insanın ətrafda olanları dərk etməsi üçün əsas vasitədir.

Təbii ki, bizim üçün bu qədər dəyərli olan bu dilin tədrisi, həm də keyfiyyətli tədrisi hər zaman öncəliyimiz olmalıdır. Bu baxımdan ali məktəblərdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənninin tədrisinə diqqəti artırmaq dil öyrənilməsinin inkişafında olduqca mühüm addım kimi dəyərləndirilməlidir. Nitq mədəniyyəti mədəniyyətin elə bir formasıdır ki, o, mədəniyyətlərin bütün növlərinə və formalarına xidmət edir. Bu mədəniyyətin təzahür imkanları geniş, tətbiq sahəsi çoxşaxəlidir. Ona görə də mədəni olan hər bir şəxs nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməli, onun tələblərini praktik olaraq yerinə yetirməlidir.

Dil tədrisinin metodikası ilə bağlı müxtəlif tədris proqramları hazırlanmış, dərslilər yazılsa da fikrimizcə ana dilinin mükəmməl tədrisinin ən mühüm vasitələrdən biri ədəbi-bədii nümunələrdən istifadə etməkdir. Bədii mətnlərin diqqətlə seçilməsi və mövzuya, auditoriya uyğunluğu da əsas şərtlərdəndir. Əslində, Azərbaycan dilinin tədris tarixinə nəzər yetirərsək, dil və nitq mədəniyyətinin tədrisində bədii mətnlərdən istifadənin köklü əsasları olduğunu da müəyyən etmiş olarıq.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda XIX əsrdən yeni tipli məktəblərin, dərslilərin yazılması sürətli şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Çernyayevskinin yaratdığı «Vətən dili» dərsliyi ilə əsas qoyulan uşaq dərsliyi yazmaq ənənəsi Abdulla Şaiqin “Uşaq gözlüyü”, özündən əvvəl yazılmış dərslilərin ən yaxşı ənənələrini qoruyub saxlayan R.Əfəndiyevin “Bəsirətül-ətval” (1902) dərsliyi ilə mükəmməl şəkildə davam etdirilir. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, A.Şaiq, R.Əfəndiyev, A.Səhhət, M.Mahmudbəyov və başqaları da uşaqlar üçün dərslilər hazırlamışdılar. “Kitabi-türki”(1852), “Vətən dili”(1882), “Uşaq bağçası”(1898), “Bəsirətül-ətval”(1901), “Birinci il”(1907), “İkinci il”(1908), “Yeni məktəb”(1909) kimi dərslilər ana dilinin, milli düşüncənin tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İlk ana dili dərslilərinin əsas ortaqlar cəhətləri bu əsərlərdə oxu mətnlərinin, daha doğrusu bədii əsərlərdən parçaların verilməsi idi, bu prinsip öz növbəsində dil qaydalarının tədrisində olduqca yaxşı nəticə verirdi. İllər, ictimai-siyasi quruluşlar dəyişə də, müasir İKT resursları həyatımıza sürətli şəkildə daxil olsa da bədii ədəbiyyat hər zaman dil tədrisində əhəmiyyətini qoruyacaqdır.

Ədəbi nümunələrin məktəbdə tədrisi sahəsində görkəmli maarifçilər R.B.Əfəndiyev, F.Ağazadə, F.B.Köçərli, M.T.Sidqi, B.Çobanzadə, Ə.Qarabağlı, B.Əhmədov, A.Səmədov və başqalarının fikir və mülahizələrinin böyük əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Metodistlərdən A.Axundov, Ə.Qafarlı, Q.Ələkbərli hekayə və nağılın məzmununu şagirdlərə çatdırmağın müxtəlif forma və metodlarından istifadə etmişlər. Onlar bədii mətnin sinifdə dialoqlar şəklində oxunmasını, zəruri hallarda səhnələşdirməyi üstün sayırdılar. Ə.Qarabağlı “Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası” adlı kitabında ədəbiyyatın tədrisi ilə əlaqədar çox qiymətli fikirlər söyləyir və uşaqların fantaziyasında və təxəyyüllərinin inkişaf etdirilməsində onun böyük rolunu dərk etməyən müəllimlərin hələ də olduğundan acı-acı gileylənir. Metodist-alim göstərir ki, ədəbiyyat uşaqların təkcə oxu vərdislərini inkişaf etdirmir, şifahi və yazılı nitqin inkişafında, ədəbi tələffüzün mənimsənilməsində onun rolu böyükdür.

“İlk dərslilərimizdə diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri obrazlı sözə, məntiqə əsaslanan dialoqa xüsusi diqqət yetirilməsidir. Bu da təsadüfi deyil ki, sonralar həmin dərslilərdə verilən bədii əsərlər “Hikmət xəzinəsi”

kimi qiymətləndirilmişdir. Dərsliklərdə “Yeddi nar çubuğu”, “Xaqani”, “Kəndli və ilan”, “Bağban və oğlanları”, “Taxta qaşiq” və s. kimi mətnlər uzun müddət dərsliklərimizin əsas mətnləri olmuşdur”(1,36). Şagirdlərdə mənəviyyat, əxlaq, valideynə hörmət, dostla sədaqət aşıl原因 bu mətnlər uşaqların mükəmməl şəxsiyyət kimi formalaşmasında vacib element olduğu kimi, onların ədəbi dilinin inkişafında da önəmli yer tuturdu.

Təbii ki orta məktəbdə dil tədrisində bədii mətnlər əhəmiyyətli olduğu qədər ali məktəblərdə də nitq mədəniyyəti və Azərbaycan dili fənninin tədrisində bu məsələ aktuallığını qorumaqdadır. Əksər dilçi alimlər də təsdiq edir ki, tədris prosesində yaxşı nəticələrə nail olmaq üçün bədii qiraət nümunələrindən gen-bol istifadə etmək lazımdır.(B.Xəlilov) Bədii qiraət nümunələri içərisində həm nəsr, həm də şeir parçalarının olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, şeir də, nəsr də bədii nümunələr olsa da, onların bədii qiraətində fərqlilik var və bu, nəzərə alınması vacib olan məsələdir. Buludxan Xəlilov Azərbaycan ədəbi dilinin ədəbiyyatla olan əlaqəsini bir neçə bəndlə əsaslandırır. “1.Hər hansı bir ədəbi əsər konkret bir tarixi dövrdə yazılır və həmin dövrdəki ədəbi dilin qayda-qanunlarını özündə yaşadır. Deməli, istənilən bir ədəbi-bədii nümunə yazıldığı dövrün ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır, bu da ədəbiyyatla ədəbi dilin əlaqəsini təsdiq edir.

2. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər ədəbi əsərlərdə daha yaxşı qorunub saxlanılır. Yaxud, dilimizdə tarixən işlənmiş və hazırda arxaikləşmiş sözlər, şəkilçilər ədəbi əsərlər vasitəsi ilə bizə gəlib çatmışdır. Məsələn, **ol**, **xaçan**, **tamu** (cəhənnəm), **sayru** (xəstə, xəstəlik), **yaşıрмаq**(əzizləmək) və s. sözlər indi arxaikləşmişdir. Yəni də bu tipli misallar ədəbiyyatla ədəbi dilin əlaqəli olduğunu göstərir.

3. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə şair və yazıçılarımızın yazıb yaratdıqları bədii əsərlər vasitəsilə öyrənirik. Bu da ədəbiyyatla ədəbi dilin (konkret desək, ədəbi dilin lüğət tərkibinin) əlaqəli olduğunu təsdiq edir” (2,10).

Diin və nitq mədəniyyətinin ədəbiyyatla əlaqəsindən danışanda birinci növbədə yadda saxlamalıyıq ki, ədəbiyyat həyatı bədii obrazlarla əks etdirən söz sənətidir. Deməli, həm nitqin, həm də ədəbiyyatın materialı sözdür. Ədəbiyyat xalq arasında ən geniş yayılmış elm sahələrindən biridir. Bu sənət hamının (qocaların, cavanların, ziyalıların, uşaqların, böyüklərin və başqalarının) diqqətini cəlb edib. Ədəbiyyat böyük auditoriyanı əhatə edir. Ona görə də şair və yazıçılarımız əsəri yazarkən, hər bir söz haqqında, cümlə haqqında dərindən düşüncə, ona yeni rəng, çalar, mənə verib sonra işlədirlər.

Beləliklə, yazıçı özü bilmədən, natiqlik sənətinə xidmət edir. Yəni nitqin gözəlliyinə xidmət edən bu ifadələr bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, bədii üslubun yaranmasına, inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Bədii ədəbiyyat

yatda istifadə olunan məcazi mənalı sözlər, sinonimlər, cinas qafiyənin yaradılmasında işlənən omonimlər və s. nitqin qurulmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, C.Məmmədəquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin hekayə və pyeslərində dialekt sözlər, frazeoloji birləşmələr, leksik paralellər xalq dili üzərində inkişaf edən ədəbi dilin zənginləşməsinə öz töhfəsini verir. Bədii əsərlərin dilinin tədqiqində dilçi dil vahidlərini təhlil edərkən yazıçının nitq qabiliyyətini, dildən istifadə yollarını aydınlaşdırmağa çalışır. Bu da ədəbiyyatın nitq mədəniyyəti ilə əlaqəsi, elmi nailiyyətlərin qarşılıqlı istifadə olunması nəticəsində əldə edilir. Dil tədrisində bədii mətnlərə müraciəti vacib edən bir sıra məqamlar var ki, onlara əməl edilməsi dil qaydalarının mənimsənilməsində əhəmiyyətli mövqe tutur.

- Azərbaycan dilinin tədrisi təkcə dil qaydalarının öyrədilməsi ilə məhdudlaşmayıb, Azərbaycan düşüncəsinin, Azərbaycan mədəniyyətinin öyrədilməsini də əhatə edir. Təbii ki mədəni düşüncə tərzinin formalaşmasındakı ən mühüm mənbə bədii mətnlərdir.

- Məhz bu mətnlər real həyatla tələbə arasındakı əlaqəni təmin edir. Oxu mətnləri əsasında Azərbaycan dilini öyrənən tələbə həyatı bir daha dərk edir, daha fərqli baxış formalaşdırır.

- Oxu üçün istifadə edilən bədii mətnlər tələbənin məntiqini inkişaf etirir

- Bu mətnlər tələbələrdə tənqidi düşüncə formalaşdırır, münasibət bildirməyi, yeri gələndə qarşı çıxmağı inkişaf etdirir.

- Dərs prosesində mətnlərə alışan tələbələr gündəlik həyatda qəzet, televiziya dilini anlamaqda çətinlik çəkmir.

- Mətnlər tələbələrin sosial həyatla bağlılığının artmasına kömək edir.

- Tələbə dilin lüğət tərkibini məhz oxu mətnləri vasitəsilə kəşf edir. Bədii nümunələr tələbənin söz dağarcığını artırdığı kimi bu dildə daha rahat ünsiyyət qurmasına, fikirlərini, düşüncələrini daha səlis ifadə etməsinə kömək edir.

- Bədii mətnlər təkcə oxumağı deyil, dil tədrisində vacib 4 mərhələnin oxumaq, yazmaq, dinləmək və danışmaq bacarıqlarının inkişafında da mühüm rol oynayır.

Dil tədrisində nəsr əsərləri qədər poeziya nümunələrinin işlənməsi də əhəmiyyət daşıyır. Axıcı, rəvan dildə yazılmış, ədəbi-bədii dilin incəlikləri ilə zəngin şeirlər tələbələrin ruhunu oxşadığı kimi onlara bədii təsvir və ifadə vasitələrini, dilin alliterasiya və assonans hadisələrini öyrətmək üçün də yaxşı imkan yaradır. Məsələn, Mikayıl Müşfiqin, Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın şeir və poemaları bu kimi nümunələrlə olduqca zəngindir.

Yollar yadıma düşür,

Tozlu yollar,

Yulğunlu, yovşanlı yollar,

Turaclı, dovşanlı yollar,
Qarğı tütəyi yadıma düşür!
Sümsüm yadıma düşür!

Şeirdə işlənmiş *yollar* və *yadıma düşür* təkrarları ifadə olunan fikri bir neçə dəfə vurğulamaqla insanı xəyala dalmağa, geridə qalmış uşaqlıq, gənclik illəri xatırlamağa təhrik edir.

Nitq mədəniyyəti ilə bədii əsərin əlaqəsində olduğu kimi bədii əsərlərdə də müəllifin təsvir etdiyi hadisələr onun ifadə etdiyi fikirlərin məcmusudur. Əsas ideya da buradan doğur. Məsələn, tutaq ki, böyük Azərbaycan dramaturqu, nasiri, tənqidçisi, akademik M.İbrahimov “Böyük dayaq” əsərini yazarkən, qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdur ki, xalqa arxalanmayan, inadkarlıq göstərən, mənəm-mənəm deyənlərin axırı fəlakətlə qurtarır. Ona görə də şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün məhsulu olan bu əsər Rüstəm kişi ətrafında cərəyan edir. Özündən başqa heç kəslə razılaşmayan gənclərə, ağsaqqallara, əmək qabaqcıllarına, kəndi namuslu, düz adamlarına inanmayan Rüstəm kişinin aqibəti əsərdə çox gözəl və bədii boyalarla əks olunmuşdur. Yaltaqları, əliyəriləri ətrafına toplayan Rüstəm kişi əsərin finalında tək qalır və ətrafına topladığı bu yaramaz adamlar tərəfindən ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. Böyük yazıçı əsərin adını da ideyası ilə bağlayır. Xalq qüvvəsini cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi təsvir edir. Yalnız xalq kütlələrinə arxalanmaqla müvəffəqiyyət qazanmaq olar fikrini əsərin ideyası kimi tərənnüm edir. Öz günahını, səhv mövqeyini başa düşən Rüstəm kişinin xəstəxanada yatması səhnəsi ilə müəllif fikrini və əsərin ideyasını tamamlayır. «Bayırda isə gur yağış yağdı, hər şeyi yuyub təmizləyən yağış». Bu cümlə ilə müəllif olub keçənləri unutdurmaq istəyir. Yeni bir həyatın başlanğıcından xəbər verir. Həyatı bədii boyalarla əks etdirən, realizm ənənəsini əsas götürən, dolğun süjetə malik olan belə əsərlər cəmiyyət üçün bir məktəb, örnək olmalıdır. Əsərdə əsas ideyadan əlavə, ana süjet xəttindən törəyən bir sıra hadisələri də təsvir edib, onlara surətlər vasitəsi ilə münasibət bildirməsi də dilimizin zənginliyi, səlisliyi ideyasını təsdiqləyir. “Mirzə İbrahimov çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus dəsti-xətti ilə seçilən yazıçılardandır. Yazıçı nədən yazırsa-yazsın, onun üçün başlıca meyar folklor qaynaqlarına söykənərək xalq dili dərinliklərinə varmaq və ondan qədərincə faydalanmaqdır”(3, 177).

Nitq prosesində nikbin, gələcəyə inamla baxan, yeni dünya quruculuğuna xas olan duyğuları, əməlləri əks etdirən ideyaları açıb göstərilməlidir. İdeya həyatda baş verən mürəkkəb ictimai ziddiyyətləri, natiqin apardığı müşahidələri, ümumiləşdirmələri konkret şəkildə əks etdirir. İdeyanı natiq nitqinin ruhunu kimi qəbul etməlidir. Çünki ideya nitqin əsasını, canını təşkil edir. Natiq apardığı müşahidələri canlı, bədii təsvir vasitələri ilə işıqlandırır. Təsvir etdiyi və yaxud haqqında danışdığı hadisəyə öz münasibətini bildirir.

Bu isə ideyanın özəyini, əsasını təşkil edir. “Böyük sənətkarların öz əsərlərində yürütdüyü ideyalar bəzən mürəkkəb bir xarakter daşıya bilər, əsərlərdə bir sıra ideyalar ifadə oluna bilər. Bu, əlbəttə mümkündür. Dünya ədəbiyyatının təcrübəsi bunu aydınca sübut edir. Lakin əsərin bir əsas ideyası ola bilər, qalan ideyalar isə yardımçı xarakter daşıyır və ədəbi əsərin birliyini mühafizə etmək üçün əsas ideyaya tabe olur, əsas ideyanın təzahür etməsinə yardım edir. Bədii əsərdə əsas yardımçı ideyalar təbii olaraq, yalnız bədii şəkildə təzahür edir. Yəni ideya mücərrəd şəkildə deyil, fikir, hiss, həyəcan vasitəsi ilə tamamilə konkret şəkildə təzahür edir. Əsas ideya əsərin bütün ideya məzmununu birləşdirir, ümumiləşdirir, əsərin təlqin etdiyi fikir, hiss və həyəcanların birliyini təşkil və təmin edir”(4, 75). Deməli, yaradıcı olan hər bir adam ideya anlayışına ciddi yanaşmalı və ondan məqsədinə nail olmaq üçün ustalıqla istifadə etməlidir. İdeya hadisələrin inkişafında, fikrin canlandırılmasında, müəllifin hadisəyə şəxsi münasibətini ifadə edən ədəbi termindir. İdeya nətiq üçün zəngin və müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə edərək, həyata olan münasibətini daha canlı və ifadəli, daha təsirli və mənalı ifadə etmək üçün dəyərli, kəsərli silah olmalıdır.

Fikirlərimizin yekunu olaraq deyə bilərik ki, dil tədrisi mədəniyyət, dolayısı ilə ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqədədir. İstər nəsr əsərləri, istərsə poeziya nümunələri cəmiyyətin duyğu-düşüncələrini, dünyaya baxışını qısa, lakin poetik dillə ifadə edilməsini təmin edir. Dilin bütün incəliklərindən istifadə edilməsi bədii əsəri nə dərəcədə zənginləşdirirsə, bədii əsərlərdə qoyulan ideya, məqsəd, baxış bucağı da ədəbi dil qayda-qanunlarının, nitq normalarının daha fərqli, obrazlı dil ilə tələbələrə çatdırılmasını mümkün edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Nəbiyeva Ş. Ana dilinin tədrisi metodikasının aktual problemləri, Bakı, 2010
- 2..Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, “Bakı çap evi” nəşriyyatı, 2013, 310 səh
3. Mehdiyeva S. Ədəbi dil məsələləri, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 354 səh.
4. M.Rəfili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş, Bakı,

I.Aliyeva

The role of literary works in teaching azerbaijani language and speech culture Summary

Language and culture have always been mutually reinforcing and complementary. The transmission, preservation and perception of culture is

possible only through language. Increasing attention to the teaching of the Azerbaijani language and speech culture is considered as an important step in the development of language learning. The article reaffirms that the teaching of Azerbaijani language is inextricably linked with literature. The texts used in the learning process enrich vocabulary resources. Literary texts develop logical, critical thinking. In the study, it is concluded that regardless of genres, prose works and poetry samples provide a short, but poetic expression of society's thoughts and feelings to the world. Literary texts are important not only for reading but also for the development of skills in reading, writing, listening, and speaking that are important in language teaching.

И.Алиева

**Роль художественных произведений в преподавании
азербайджанского языка и речевой культуры**

Резюме

Язык и культура всегда были взаимодополняющими. Передача, сохранение и восприятие культуры возможна только через язык. Усиление внимания к преподаванию Азербайджанского языка и речевой культуры рассматривается как важный шаг в развитии языкового обучения. В статье подтверждается, что преподавание Азербайджанского языка неразрывно связано с литературой. Тексты, используемые в процессе обучения, обогащают ресурсы лексики. Литературные тексты развивают логическое и критическое мышление. В исследовании делается вывод о том, что мысли и чувства общества, взгляды на мир независимо от жанра произведения выражаются поэтическим языком. Использование всех тонкостей языка обогащает литературу, а также помогает донести до студентов идею художественного произведения, его цели и нормы литературного языка более разнообразными путями.

Rəyçi: Dürdanə Rəhimzadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYNUR KƏRİMLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti
aynurkarimli@yahoo.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN TƏLƏFFÜZÜNDƏ VARIASIYANIN AKUSTİK GÖSTƏRICİLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: akustik, eksperiment, nəticə budaq cümləsi, variasiya, tələffüz

Key words: acoustic, experiment, adverbial clause of result, variation, pronunciation

Ключевые слова: акустик, эксперимент, наречное положение результата, вариация, произношение

Dilçilikdə xüsusi cihazlar vasitəsilə dil materiallarının tədqiqi daima diqqət mərkəzindədir. Çünki dil materialının eksperimental-fonetik tədqiqi eksperimentatora dəqiq obyektiv məlumatlar toplamağa, ən əsası isə danışığı dinamikada öyrənməyə imkan yaradır. Dil materialının akustik təhlilinin aparılmasında “Speech Analyser”, “PRAAT”, “MacSpeech Lab” proqramlarından istifadə edilir. Bu məqalədə səs signallarının akustik parametrlərinin alınmasında “PRAAT” kompüter proqramından istifadə edilmişdir. “PRAAT” proqramı dil materialının ossilloqrafik və spektroqrafik təhlilinin aparılması, akustik parametrlərin - əsas tonun tezliyi, intensivlik və zaman göstəricilərinin əldə edilməsi və s. kimi imkanlara malikdir.

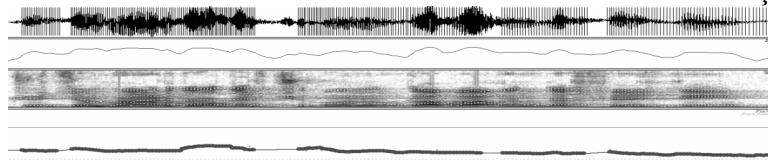
Eksperiment materialı dil daşıyıcıları tərəfindən səsləndirilmişdir. Diktorlar dil materialları ilə əv-vəlcədən tanış edilmişdir. Mətni səsləndirən diktorların tələffüzü ədəbi tələffüz normalarına tam cavab verir.

Cümlələrin fonetik transkripsiyasında Beynəlxalq Fonetik Əlifbanın (İPA) işarələrindən istifadə edilmişdir. Eksperiment materialının akustik parametrlərinin linqvistik şərhı F.Y.Veysəlli tərəfindən işlənilib hazırlanmış metodika əsasında aparılmışdır.

Eksperimentə cəlb edilmiş /Gücüm hardadır ki, onun qabağında söz deyim// nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə hara sualı işlənmişdir. Cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi, proqrediyent sintaqm baş cümlə və terminal sintaqm isə budaq cümlənin sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Cümlədə sintaqmlararası fasilə 0,241 m/san-dir. Hər iki sintaqmda maksimum tezlik qiymətləri başlanğıcda qeydə alınmışdır: 224 hs və 191 hs. Maksimum intensivlik qiymətləri də sintaqmların başlanğıc fazasında qeydə alınmışdır: 85 db və 80 db.

Sintaqlarda zaman parametri nəqli intonasiya üçün səciyyəvi olan ləngimələrlə müşahidə edilir (bax: şəkil 2.23: qrafik 2.17).

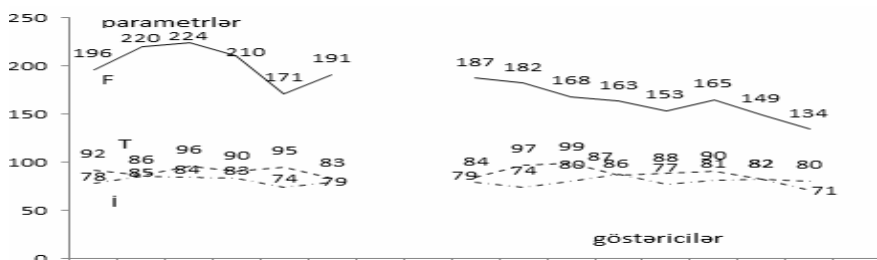
Şəkil 2.23

/Gücüm hardadır ki, onun qabağında söz deyim//.

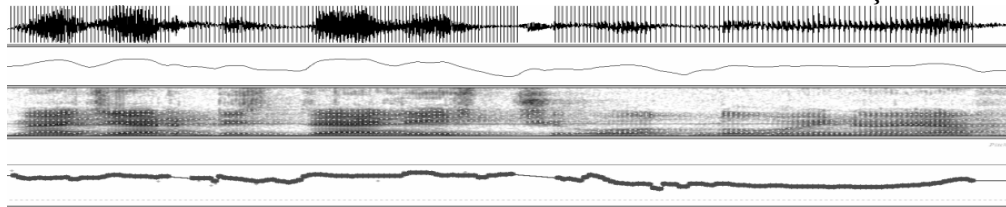
Qrafik 2.17

/Gücüm hardadır ki, onun qabağında söz deyim// cümləsinin akustik parametrləri

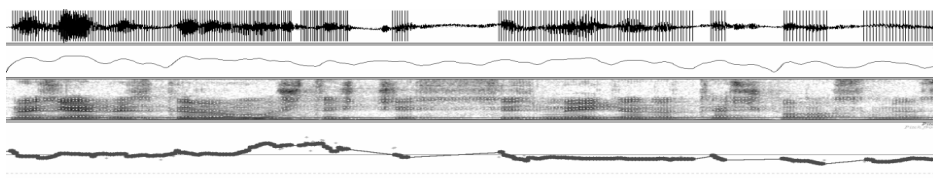
Baş cümlədə sual ədatının işləndiyi Məgər biz dəliyə ki, odla oynayaq? və Məgər biz qırılmışıq ki, siz meydanda tək qalasınız? cümlələrində melodiklik zirvəsi sintaqların başlanğıcına düşür: proqrediyyət sintaqmda: 189 hs - 192 hs; terminal sintaqmda: 151 hs - 156 hs. Hər iki cümlədə melodiklik sintaqların sonuna doğru zəifləyir: proqrediyyət sintaqmda: 150 hs - 138 hs; terminal sintaqmda: 149 hs - 132 hs. Hər iki cümlədə intensivlik zirvəsi sintaqların başlanğıcına düşür: proqrediyyət sintaqmda: 84 db – 83 db; terminal sintaqmda: 76 db – 73 db. Hər iki cümlədə intensivlik proqrediyyət sintaqların sonuna doğru zəifləyir: 77 db – 74 db. Terminal sintaqmda isə intensivlik son hecadə nisbətən yüksək göstəricilidir : 78 db – 71 db. Hər iki cümlədə tələffüz tempi terminal sintaqların sonuna doğru zəifləyir: 82-93 m/san; 75-79m/san (bax: şəkil 2.31; 2.32).

Şəkil 2.31

¿Məgər biz dəliyə ki, odla oynayaq?

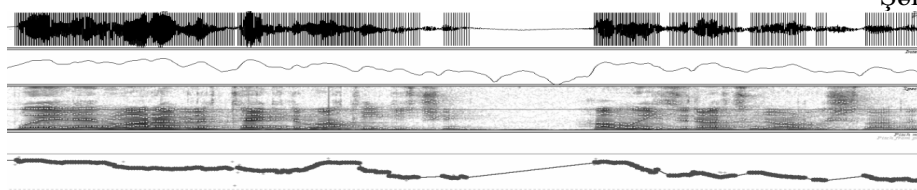
Şəkil 2.32

İMəgər biz qırılmışıq ki, siz meydanda tək qalasınız?

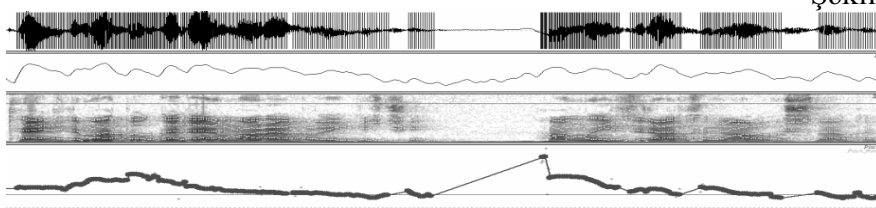
Baş cümlədə “elə” və “o qədər” sözlərinin işləndiyi /Bu elə maraqlı təqdimat idi ki, hamı icraçını alqışladı// və /Təqdimat o qədər maraqlı idi ki, hamı icraçını alqışladı// cümlələrində akustik parametrlər aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunmuşdur: melodiklik zirvəsi sintaqmların başlanğıcına düşür: proqrediyent sintaqmda: 231 hs - 200 hs; terminal sintaqmda: 196 hs - 190 hs. Hər iki cümlədə melodiklik proqrediyent sintaqmların sonuna doğru zəifləyir: 142 hs - 138 hs. Terminal sintaqmların sonunda melodiklik 123 hs -118 hs. Hər iki cümlədə intensivlik zirvəsi sintaqmların başlanğıcına düşür: proqrediyent sintaqmda: 85 db -84 db; terminal sintaqmda: 82 db – 81 db. Hər iki cümlədə intensivlik proqrediyent sintaqmın sonuna doğru zəifləyir: 71 db – 69 db. Hər iki cümlədə tələffüz tempi terminal sintaqmın sonuna doğru zəifləyir: 86-90 m/san; 68-86 m/san (bax: şəkil 2.40; 2.41; qrafik 2.25).

Şəkil 2.40

/Bu elə maraqlı təqdimat idi ki, hamı icraçını alqışladı//

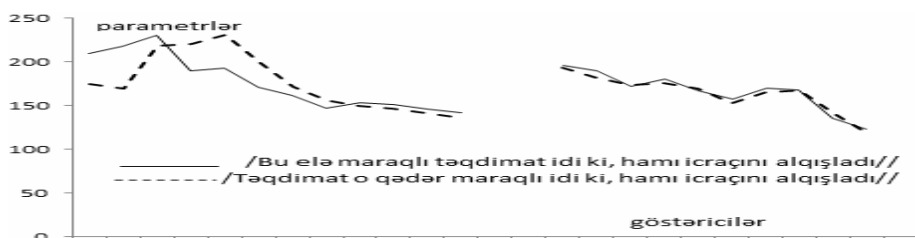
Şəkil 2.41

/Təqdimat o qədər maraqlı idi ki, hamı icraçını alqışladı//

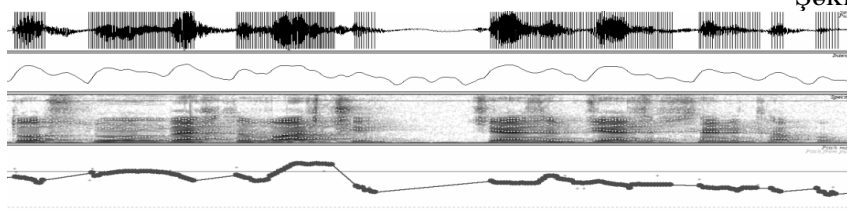
Qrafik 2.25

/Bu elə maraqlı təqdimat idi ki, hamı icraçını alqışladı// və /Təqdimat o qədər maraqlı idi ki, hamı icraçını alqışladı// intonasiya konturları

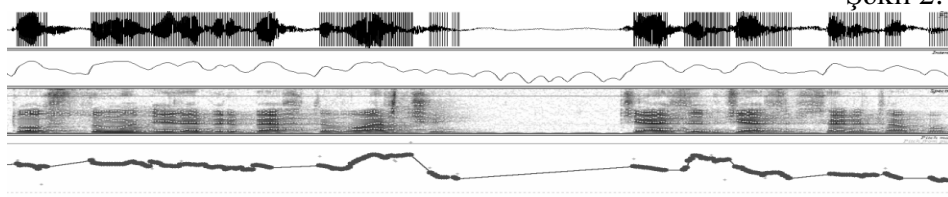
/Dostumun bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb// və /Dostumun elə bir bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb// cümlələrində nəticə budaq cümləsi baş cümləyə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Ossilloqrafik təhlil olunan cümlələrdə sintaqmlararası fasilə 0, 395 m/ san və 0,429 m/san-dir. Hər iki variantda melodiklik zirvəsi sintaqmların başlanğıcına düşür: proqrediyent sintaqmda: 198 hs-182 hs; terminal sintaqmda: 174 hs -169 hs. Hər iki cümlədə melodiklik proqrediyent sintaqmların sonunda zəifləyir: 145 hs-141 hs. Terminal sintaqmların sonunda melodiklik 131hs-132hs. Hər iki cümlədə intensivlik zirvəsi sintaqmların başlanğıcına düşür: proqrediyent sintaqmda: 86 db-85 db; terminal sintaqmda: 83 db-80 db. Cümlələrin sonunda intensivlik zəifləyir: 69 db-68 db. Hər iki cümlədə tələffüz sürəti cümlənin sintaqmın sonuna doğru ləngiyir: 87-76 m/san; 86-76 m/san (bax: şəkil 2.48; 2.49; qrafik 2.31).

Şəkil 2.48

/Dostumun bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb//

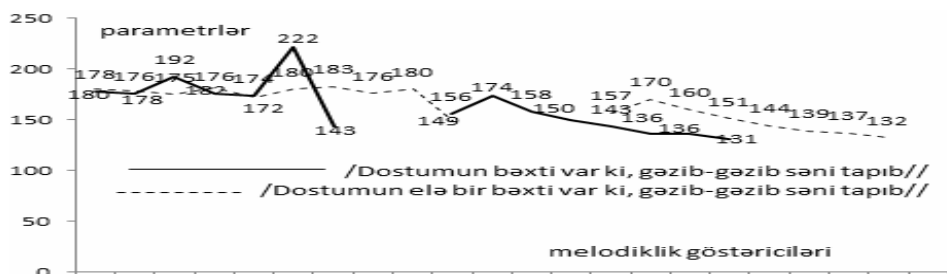
Şəkil 2.49

/Dostumun elə bir bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb//

Qrafik 2.31

/Dostumun bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb// və /Dostumun elə bir bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb// cümlələrinin intonasiya konturu

Məqalədə sintaqm L.V.Şerbanın anlamında, yəni “məna və maddi ifadənin vəhdəti olan minimal intonasiya vahidi kimi” götürülmüşdür (4, 87).

Azərbaycan dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi baş və budaq cümlələrin sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə prepozisiyada, budaq cümlə (terminal sintaqm) postpozisiyada yerləşir. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə mürəkkəb bütövün ümumi mənası, daha dəqiqi əsas informasiya üçün zəmin hazırlayır. Bu tip cümlələrdə baş cümlə əsasən “tema” rolunda çıxış edir. Cümlənin “reması” kimi isə mürəkkəb cümlənin tamamlayıcısı olan budaq cümlə komponenti çıxış edir. Aparılan təhlil göstərir ki, “baş cümlə (birinci hissə), yəni tematik tərkib özünün kommunikativ funksiyasını tam yerinə yetirməmişdir və bu səbəbdən də rema hissəsi (budaq cümləsi) eyni zamanda həm mürəkkəb sintaktik vahidin bütövlüyünü, həm də struktur semantik baxımdan baş cümlə komponentinin hər hansı bir üzvünün genişlənmiş təqdimatını üzə çıxarır (3, 11).

İkisintaqmlı cümlələrin intonasiya konturunun hərəkət dinamikasını təyin etmək üçün həmin sintaqmların sonunu müqayisə etmək lazımdır. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin akustik göstəricilərinin təhlili göstərir ki, proqrediyent sintaqmların sonunda əsas ton tezliyi terminal sintaqmın başlanğıcına münasibətdə yüksək, bərabər və ya aşağı səviyyəli ola bilər. Təhlil olunan cümlələrdə proqrediyent və terminal sintaqmların qovuşuğunda əsas etibarilə müsbət intervalla, yəni proqrediyent sintaqmın intonasiya konturunun sonunun terminal sintaqmın intonasiya konturunun başlanğıcı ilə müqayisədə aşağı olması ilə səciyyələnilir.

İkisintaqmlı cümlələrin melodik və dinamik strukturlarının təhlili göstərir ki, proqrediyent sintaqmın akustik qiymətləri maksimum, terminal sintaqmların müvafiq göstəriciləri minimum səviyyədə olur. Proqrediyent və terminal sintaqmların qovuşuğunda melodik və dinamik strukturlar öz aralarında iki cür münasibətdə olurlar (bax: sxem 2.1, 2.2.):

Sxem 2.1

proqrediyent sintaqmın sonu terminal sintaqmın başlanğıcı

Azərbaycan dilində proqrediyent və terminal sintaqmlar arasında mənfə interval yalnız altı halda qeydə alınmışdır.

Sxem 2.2

proqrediyent sintaqmın sonu terminal sintaqmın başlanğıcı

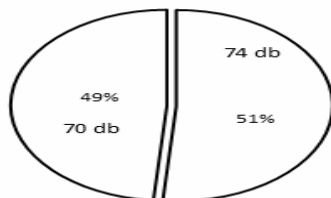
Azərbaycan dilində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə melodik strukturun variativlik xüsusiyyətlərində diapazon genişliyi terminal sintaqmlarla müqayisədə proqrediyent sintaqmlarda üstünlük təşkil etməsilə diqqəti cəlb edir. Bunu proqrediyent sintaqmlarda istifadə edilən seqment (leksik) vahidlərin zənginliyi ilə izah etmək mümkündür.

İki və daha artıq sintaqmlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin dinamiklik strukturunun variativliyinin təhlilindən aydın olur ki, proqrediyent və xüsusən də terminal sintaqmlarda tonun nisbətən zəifləməsi intensivliyin də minimal dərəcədə zəifləməsinə səbəb olur. D.Yunusovun qeyd etdiyi kimi, “cümlənin mütləq sonu intensivliyin maksimal dərəcədə aşağı düşməsilə müşayiət olunur və intensivlik adətən sintaqmın (terminal sintaqm) sonuna doğru aşağı düşməyə meyillidir” (3, 16). Ümumilikdə proqrediyent sintaqmların da sonunda intensivliyin zəifləməsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir.

Proqrediyent və terminal sintaqmların sonunda intensivlik başlanğıc mərhələ ilə müqayisədə aşağıdır. Sintaqmların sonunda intensivliyin düşmə dərəcəsi saitin keyfiyyətindən, hecanın açıq və ya qapalı olmasından da asılıdır. Cümlə səviyyəsində terminal sintaqmların sonunda intensivliyin mütləq zəifləməsində bu amillər öz qüvvəsini itirir və bu xüsusiyyət terminal intonasiyalı sintaqmların fonoloji əlaməti kimi götürülə bilər. Lakin terminal sintaqmlarda intensivliyin zəifləməsi proqrediyent sintaqmlarla müqayisədə sabitliyi və hissəolunacaq dərəcədə çox olması ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilində proqrediyent və terminal sintaqmlararası intensivlik 74 db: 70 db nisbətindədir (bax: 2.59).

Şəkil 2.59

Azərbaycan dilində sintaqmlararası intensivlik nisbəti

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindən eksperimentə cəlb edilmiş sual intonasiyalı cümlələrdə nisbətən fərqli melodiklik və zaman göstəriciləri qeydə alınmışdır. Məsələn, bu tipli cümlələrin terminal sintaqmlarının sonunda melodiklik nisbətən yüksələn, tələffüz tempi isə sürətliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu nəticə D.Yunusovun “iki və daha artıq sintaqmlı mürəkkəb sintaktik vahidlərin temporal variativliyinin təhlilindən aydın olur ki, melodik komponent sonda yüksələn hərəkət boyunca irəlilədikdə, temporal komponent sürətli templə seçilir” (3, 15) fikri ilə uzlaşır. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin proqrediyent sintaqmlarında, F.Veysəllinin də qeyd etdiyi kimi, “davamedici intonasiya” (2, 302) konturu reallaşır.

Dil materialının təhlili göstərir ki, Azərbaycan dilinin zaman parametrləri arasındakı əsas fərq həmin dillərin sillabik strukturlarındadır. Azərbaycan dilində sözlərin heca strukturunda /sait+samit/ və ya /samit+sait/ monofonqlarının ardıcılığının işlənməsi cümlələrin intonasiya konstruksiyalarında akustik parametrlərin dəqiq intervalını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimental-fonetik tədqiqi. Filol. elm. dok. ...dis. avtoreferatı. - Bakı: 2009, 39 s.
2. Yadigar (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, 192 s.
3. Yunusov D.N. Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi. Avtoref. doktorluq dissertasiyası. -Bakı: 2007, 36 s.
4. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: 1963, 256 с.

A.Karimli

Analysis of acoustic indicators of variation in pronunciation of adverbial clauses of result in the Azerbaijani language

Summary

This article deals with analysis of acoustic indicators of variation in pronunciation of adverbial clauses of result in the Azerbaijani language. Acoustic parameters of spoken sounds- basic tone frequency, considering the importance of time and intensity are mentioned in the article. The study of linguistic material by using special devices has always been the focus of

linguistic science. Experimental-phonetic study of language material allows the experimenter to learn objective information. Some programs like "Speech Analyser" and "PRAAT" are used in acoustic analysis of language material. In this article we used the "PRAAT" program for getting acoustic parameters of the sound signals. Experimental material was sounded by native speakers. Their pronunciation fully meets the literary pronunciation norms. International Phonetic Alphabet (IPA) has been used in phonetic transcription of sentences. Linguistic explanation of the acoustic parameters of the experimental material was based on the methodology developed by F.Y. Vaysseli.

А.Каримли

**Анализ акустических показателей вариаций
обстоятельств прилагательных результатов в английском языке
Резюме**

Статья посвящена анализу акустических показателей вариаций обстоятельств прилагательных результатов в английском и азербайджанском языках. В статье упоминаются акустические параметры произносимых звуков - основная частота тона, учитывая важность цены времени и интенсивности. Изучение лингвистического материала с помощью специальных устройств всегда было в центре внимания лингвистической науки. Экспериментально-фонетическое изучение языкового материала позволяет экспериментатору узнать объективную информацию. Некоторые программы, такие как "Speech Analyser" и "PRAAT" используются в акустическом анализе материала языка. В этой статье мы использовали программу «PRAAT» для получения акустических параметров звуковых сигналов. Экспериментальный материал был озвучен носителями языка. Их произношение полностью соответствует литературным нормам произношения. Международный фонетический алфавит (МФА) был использован в фонетической транскрипции предложений. Лингвистическое объяснение акустических параметров экспериментального материала основывалось на методологии, разработанной Ф.Ю. Вейселли.

Rəyçi: Fikrət Cahangirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HÜSEYN HƏŞİMLİ

əməkdar elm xadimi, professor

(Naxçıvan Dövlət Universiteti)

E-mail huseyn.hashimli@mail.ru

MƏHTİMQULU FƏRAQİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA (1910-1920-Cİ İLLƏR)

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, türkmən ədəbiyyatı, Məhtimqulu Fəraqi

Key words: Azerbaijan literary criticism, Turkmen literature, Makhtumquli Faraghi

Ключевые слова: Азербайджанское литературоведение, туркменская литература, Мехтимгулу Фераги

Elmi-ədəbi fikirdə qənaət budur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Məhtimqulu Fəraqi haqqında ilk yazı fədakar tədqiqatçı Salman Mümtazın “Maarif və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) jurnalının 1923-cü ildəki 8-9-cu sayında dərc olunmuş “Türkmən şairləri” məqaləsidir. Ədəbiyyatşünas Nəcəf Nəcəfovun “Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti” kitabındakı bir başqa məlumat da bu baxımdan diqqəti çəkir: “Türkmən şairlərindən Azərbaycanla ən çox bağlı olanı Məxdumquludur... Hələ inqilabdan əvvəl Y.V.Çəmənzəminli onun bir neçə şeirini mətbuatda vermişdir” (10, s.60). Lakin kitab müəllifi Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin bu şeirləri hansı mətbuat orqanında və nə vaxt dərc etdirməsini bildirməmişdir.

Əvəzində isə akademik Kamal Talıbzadənin “XX əsr Azərbaycan tənqidi” adlı fundamental monoqrafiyasındakı bir cümlə mövzumuzla bağlı dəqiq məlumat verir: “Seyid Hüseyn məşhur türkmən şairi Məxdumqulunun əsərlərini Azərbaycan mətbuatında ilk dəfə nəşr edərək onun yaradıcılığına maraq göstərmiş,...”. Səhifəaltı qeyddə mənbə də nəzərə çatdırılır: “İqbal” qəzeti, 18 iyun 1913, № 388. (13, s.515) O vaxtdan ötən müddət ərzində respublikamızda bu məlumat, demək olar ki, diqqəti çəkməmiş, ədəbiyyatşünaslar Azərbaycan məhtimquluşünaslığının start nöqtəsini S. Mümtazın yuxarıda adı çəkilən məqaləsi ilə bağlamışlar.

2008-ci ildən etibarən Türkmənistanda, Azərbaycanda və Türkiyədə nəşr olunmuş bəzi yazılarımızda Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığına mətbuatımızda müraciətin tarixini işıqlandırmağa çalışmış, həmçinin

akad.K.Talıbzadənin verdiyi məlumatı da xatırlatmışıq (**bax: 2, s.12; 3, s.14; 4 və s.**) Lakin biz də Seyid Hüseynin “İqbal”dakı yazısını son vaxtlaradək araşdırmamışıdıq.Yalnız 2018-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunmuş “Azərbaycan ədəbi fikrində Məhtimqulu Fəraqi irsinə ilk müraciətin tarixindən“ adlı məqaləmizdə (**5**) Seyid Hüseynin “İqbal” qəzetindəki yazısını ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə təhlilə cəlb etmişik. Sonraki tədqiqat nəticəsində bu mövzu ilə bağlı yeni materiallar da aşkarladıq...

Tənqidçi Seyid Hüseynin “Maxdumqulu” başlıqlı yazısı Bakıda “İqbal” qəzetinin 18 iyun 1913-cü il tarixli 388-ci sayının 3-cü səhifəsində “Kazımoğlu” imzasıyla verilib (**7**). Materialla tanışlıq göstərir ki, Seyid Hüseyn türkmən şairinin ədəbi şəxsiyyətinə və yaradıcılığına o qədər də bələd deyil. Onun şeirlərini oxumuş, bəyənmiş və bəzi nümunələrlə mətbuatda ədəbi ictimaiyyəti də tanış etmək istəmişdir. Kazımoğlu yazırdı: “...Türkman obaları arasında çıxmış və tərcümeyi-halı, tarixi-zühuru məəttə-əssüf bizcə məlum olmayan bu türk şairinin əlimizə keçmiş şeirlərindən nümunə olmaq üçün bir neçəsini möhtərəm “İqbal”ın sütunlarında dərc etməklə bu türk şairinin barəsində məlumatı olanlardan bildiklərini bəyan etmələri rica olunur”. Bunun ardınca isə qəzetdə Maxdumqulunun aşağıdakı üç şeiri verilmişdir:

Bilinməz

Dərdim bardır, diyarimdin, dövrümdin,
Xeyir qapısı, ehsan qapısı bilinməz.
Cahillərin cəfasındın, cövründin
İslam qapısı, iman qapısı bilinməz.

Söhbətində həqq kəlamın söyləyən yox,
Məclisində bir nəsihət edən yox.
Halal qapısı, haram qapısı sayılan yox,
Sud qapısıdır, ziyan qapısı, bilinməz.

Xəlayiqdə görəldə yox, görüm yox,
Baylarında səxavət yox, verim yox.
Əyallarda oyat¹, qızlarda şərm yox,
Ədəb qapısı, ərkan qapısı bilinməz.

Kişi malına quvanıb göz aldurarlar,
Təəssüb edib könlünə genə doldurarlar,
Bir-birini nahaqq yerə öldürərlər,
Nürbət² qapısı, aman qapısı bilinməz.

Maxdumqulu, can mehmandır güdən leş,
Yaxşı dost köp, yaman bulsan, yox qardaş.
Bir əyyamdır, baş ayaqdır, ayaq baş,
Yaxşı qapısı, yaman qapısı bilinməz.

1.Oyat- həya; 2.Nürbət- ədalət

Ögüd

Adam bulsan, qulaq birgil ögüdə,
Mollalar yanında söhbət yaxşıdır.
Ataran-çaparan alunur yigitdə,
Yeri gilsə, bir mürüvvət yaxşıdır.

Yoldaş bolub oturmağil fis bilə,
Ol nəcisdir, beynin dolar pis ilə.
Gövhər daşın yüzük etsən mis bilə,
Qiyməti əksilməz, hörmət yaxşıdır.

Qəsd etməğil, zinhar, yedigin nana,
Könlün xeyrə bağla, sidqin imana.
Heç azar birmagil sən bir insana,
Oğru ərdən bir doğru it yaxşıdır.

Ol adam bu dünyağa gilmasa,
Gilandan son duran sorsa, olmasa,
Əldən gilən yaxşı işin bulmasa,
Könlün içrə yaxşı niyyət yaxşıdır.

Yaxşılıq

Yaxşı sözdən yarır cahan,
Yaxşı bilən, qardaş bolan.
Qaçıb qurtulmağa unar,
Yaman bilən, yoldaş bolan.

Dünyanın sonu ötməkdir,
Murad bunda iş bitməkdir.
Dəmbədəm qüssə butmaqdır,
Bir yaman qonşa duş bulan.

Hər yaman söz yürək bolar,
Yaxşını aləm arzular.
Yaddın çıxmaz, kömək qılar,
Bireyden könlü xoş bulan”.

Yuxarıdakı qeydlərdən görüldüyü kimi, Kazımoğlu türkmən şairi Məhtimqulu haqqında geniş məlumata malik olmadığını bildirmişdir. Maraqlıdır ki, “İqbal” redaksiyası məsələyə operativ münasibət bəsləyərək elə qəzetin həmin sayında, Məhtimqulunun şeirlərinin ardınca aşağıdakı qeydləri verməklə oxucularını türkmənlərin milli şairinin irsi ilə tanış olmağa istiqamətləndirmiş, bu məqsədlə Həştərxanda nəşr olunmuş kitabı xatırlatmışdır: “İdarədən: Türkman şüərasından olan şairi-milli Maxdumqulu cənablarının bundan yüz sənə əvvəl təlif etdiyi bütün asari-şeyriyyəsi “Divani-Maxdumqulu” ünvanı ilə Hacı Tərxanlı Molla Əbdürrəhman Niyazi həzrətləri tərəfindən toplanıb (təlif edilib) böyük bir məcmuədə Maxdumqulunun tərcümeyi-halı və həyatı haqqında müfəssəlcə məlumat verilmiş olduğu kimi, asari-şeyriyyəsi haqqında da bəzi məlumat vardır. İştə Maxdumqulu həzrətləri haqqında bir fikir edilmək və məlumat istehsal etmək istəyənlərə şu məcmuəni mütləq etmələri tövsiyə olunur. Məcmuənin sahibi mumileyh Molla Niyazi həzrətləri olub, Hacı Tərxanın “Ə.Ömərov və şürekasının ticarətxana mətbəəsi”ndə təb etdirmişdir. Arzu edənlər Hacı Tərxanda iştə şu mətbəəyə və yaxud Molla Niyazi əfəndiyə müraciət etməlidirlər”. Redaksiya qeydində on səkkizinci əsr şairi Məhtimqulu haqqındakı “yüz sənə bundan əvvəl” qeydini yuvarlaq rəqəm kimi qəbul etmək lazım gəlir...

Seyid Hüseynin “İqbal”da dərc etdirdiyi Məhtimqulu şeirlərini “Mahtumqulu Firaqinin kamil divanı” (çapa hazırlayan Orazpolat Ekayev-Baharlı, Aşqabat, 2014) adlı təkmil nəşrdəki (8) mətnlərlə tutuşdurduq, bir sıra fərqlərin varlığı ortaya çıxdı. Məsələn, “İqbal”dakı “Bilinməz” adlı ilk nümunə “Kamil divan”da “İhsan kaysı bilinmez” adıyla verilib (8, s.260-261). Rədifli misralardakı “kaysı” sözünü Kazımoğlu “qapısı” kimi vermişdir: Xeyir qapısı, ehsan qapısı bilinməz və s. İkinci bəndin misralarında “yox” rədifindən əvvəl şeirin orijinalında “söylən”, “eylən”, “saylan” qafiyələri var. Kazımoğlu bunları “söyləyən”, “edən”, “sayılan” kimi verib. Məhtimqulunun “İqbal”dakı “Ögüd” şeiri “Kamil divan”da “Söhbət yaxşıdır” adlandırılıb (8, s.228-229). Həmin şeirin aşağıdakı son bəndinə “İqbal”da rast gəlmirik:

Maqtımquli, niçik keçer ruzugar,
Haka şükr et, barma, namarda, zinhar,

Yok dövlətdən yegdir, bolsa bir hünar
Min hünardan zerre dövlət yağsıdır!

Kazımoğlunun “Yaxşılıq” adıyla təqdim etdiyi üç bəndlik şeir “Mahtumqulu Fıraqlının kamil divanı”nda “Yoldaş bolan” adıyla verilmişdir və beş bənddən ibarətdir (**8,s.329**). Kazımoğlu nəşrində sonuncu iki bənd yoxdur. Yaxud, Kazımoğlunun “Yaxşı sözdən yarır cahan” kimi verdiyi misra “Mahtumqulu Fıraqlının kamil divanı”nda “Her bir sözi cana yarar” şəklindədir və s. ...Seyid Hüseynin türkmən şairi Məhtumqulu irsinə marağı ötəri xarakter daşımayıb. Təsadüfi deyil ki, o, sürgündə olan yaxın dostu, şair Əlipaşa Səbur Hüseynzadəyə göndərdiyi 21 mart 1912-ci il tarixli məktubunda həmdərdindən ayrı düşməsinin yaratdığı kədərli ovqatdan söz açarkən münasib bədii parça kimi Məhtumqulun misralarına da istinad etmişdir. Məktubda oxuyuruq: “...Türkmənin ən dəhşətli və qumsal çöllərindəki obalar arasında zühur etmiş Məhtumqulu adlı bir türk bu yolda deyir ki:

Gərçi əvət yaksalar aşiqi-yağındəmi,
Ölüm asand olur dust fərağındəmi,
Hicran məni qoydu səbr dağındəmi?!” (**6, s.139**)

Bir neçə cümlə də Salman Mümtazın “Maarif və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) jurnalının 1923-cü ildəki 8-9-cu sayında dərc olunmuş “Türkmən şairləri” məqaləsi barədə (**9, s.313-316**). Türkmən ədəbiyyatının Durdu Şeyx, Məxtumqulu, Zəlili kimi nümayəndələrinin adını çəkən S.Mümtaz “tamamilə bizim şivəmizə yaxın ləhcədə danışan türkmənlərin” söz sənəti ilə tanış olmağı lazımlı bilərək yazırdı: “Türkmən ədəbiyyatı ilə Azəri türklərini və Azərbaycan “Maarif və mədəniyyət”i ilə türkmən ellərini aşına və tənvir etmək bugünkü vəzifələrimizin ən ümdələrinin biridir və bunu nəzr etibarə alaraq bu nömrədən etibarən türkmən şair və şairələrindən bəhs etməyə səy edəcəyik. İlk əvvəl türkmənlərin filosof şairi olan Məxtumqulu ilə Durdu Şeyxin bir-birlərinə müəmma tərzində verdikləri sorğu və qaytarğuları “Maarif və mədəniyyət” oxucularına təqdim edirəm”. S.Mümtazın təqdim etdiyi deyişmənin 6 bəndi Məhtumquluya, 6-sı da Durdu Şeyxə aiddir. Bu poetik mükəllimə aşiq deyişmələrini xatırladır. Təsəvvür üçün iki bəndi xatırladıırıq:

Məxtumqulu:
Ol nəmədir, yemədilər, doydular?
Ol nəmədir, uluq günə qoydular?
Ol kim idi, dabanından soydular?
Şair olsan, şundan bizə xəbər ver.

Durdu Şeyx:
Ol didardır, yemədilər. doydular,
Ol nəməzdir, qiyamətə qoydular,
Nəsimini dabanından soydular,
Bizdən salam olsun, cavab şöylədir.

Yuxarıdakı iki bəndə S.Mümtazın 1926-cı ildə çap etdirdiyi “Seyid İmadəddin Nəsimi” kitabçasında (9, s.148) və “Maarif və mədəniyyət”in 1923-cü ildəki 1-ci sayında çıxmış “Nəsimi” məqaləsində də (9, s.282-283) rast gəlirik. Lakin həmin iki mənbədə Məxtumqulunun ikinci misrasındakı “uluq günə” ifadəsi sinonimi olan “qiyamətə” sözü ilə əvəzlənmişdir. S. Mümtazın arxivindəki əlyazmaları içərisində 4 vərəqlik bir material da vardır ki, görkəmli ədəbiyyatşünas orada Məhtimqulunun “Bilə”, “Yaxşıdır”, “Bulmasa” rədifli qoşmalarını yazıya almış, həmin şeirlərdə işlənmiş bəzi sözlərin tərcüməsini, yaxud izahını vermişdir (11, s.153). Bu fakt da göstərir ki, S. Mümtazın M.Fəraqi irsinə müraciəti təsadüfi xarakter daşımayıb.

İndiyədək araşdırılmamış daha bir məqaləyə- Həsən Sadiqinin Bakıda çıxan “Maarif və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) jurnalının 1927-ci ildəki 3-cü sayında dərc olunmuş “Maxdumqulu qoşquları” adlı yazısına (12, s.46-47) da ilk dəfə nəzər salmaq istəyirik. Həsən Sadiqi məqalənin əvvəlində müəllif o illərdə keçmişə, klassik ədəbi-mədəni irsə artan diqqəti, türkmənlərin də “öz elmi-tarixi məsələləri ətrafında çalışmağa” səy göstərdiklərini təqdir edərək yazırdı: “Türk-tatar xalqları gündən-günə yüksələrək elmi tətəbbüat sahəsində fəaliyyətlərini artırarkən, türkmənlər də bu hərəkətdən geri qalmayaraq tədqiqat işlərinə başlayıb, özlərinin keçmiş əsərini toplayaraq meydana qoymaq və onları nəşr etmək əhəmiyyətini düşünmüşlər”. Türkmən tarixinin və ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş məqalələrdən ibarət kitabların nəşrini də H.Sadiqi keçmişə ehtiram kontekstində dəyərləndirmişdir: “1924-cü sənədə basılmış “Türkmən xalqının tarix həmnəsilləri haqqında məqalaların yığındısı” onların tarixi keçmişləri ilə maraqlandıqlarına və özlərinin kim olduqlarını tanımalarına bir sübut olduğu kimi, 1925-ci ildə basılan M.Gəldiyev “Məqal və məqalalar yığındısı-Babalar sözü” kitabı da türkmən xalqı arasında olan dərin bir keçmişin ədəbi xatirələrini toplamaqdan-araşdırmaqdan başqa bir şey deyildir”.

Bundan sonra isə diqqət M. Fəraqinin ədəbi irsinə yönəldilmişdir. H.Sadiqi şairin yaradıcılığına yüksək qiymət verərək yazırdı: “Maxdumqulu əslən türkmənlər arasında yetişərək vaxtına və mühitinə görə böyük bir külliyyat yaratmış olan türkmən şairlərindəndir”. Məqalə müəllifi bir çox Şərq klassikləri kimi, Məhtimqulunun da ədəbi irsinin toplanılması, nəşri və tədqiqi istiqamətində az iş görüldüyünü, bu sahədə çətinliklərin olduğunu

xatırladırdı: “Maxdumqulu haqqında isə tədqiqat aparan və yaxud onun əsərlərini toplayıb, nəşr edən bu günədək çox olmamışdır”.

Həsən Sadiqi türkmən şairi haqqında söz açan müəlliflərdən bəziləri haqqında qısa məlumat verərkən ilk növbədə Azərbaycan ədəbiyyatşünası Salman Mümtazın adını çəkmişdir: “Bu barədə ən birinci təşəbbüs “Maarif və mədəniyyət” yazıçılarından Salman Mümtaz olmuşdur ki, 1922-ci sənədə məcmuəmizdə “Maxdumqulu və Durdu Şeyx” məzmunlu mənzuməni dərc etmiş”. Burada söhbət S. Mümtazın “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1923-cü ildəki 8-9-cu sayında dərc olunmuş, yuxarıda bəhs etdiyimiz “Türkmən şairləri” məqaləsindən gedir. Amma H.Sadiqi məqalənin nəşr ilini səhvən 1922-ci il kimi göstərmişdir. S.Mümtazdan əvvəl Seyid Hüseyn Kazımoğlunun hələ 1913-cü ilə aid təşəbbüsü, çox güman ki, Həsən Sadiqiyə bəlli deyilmiş. Həsən Sadiqi bu qısa qeydlərdən sonra 1924-cü ildə İstanbulda Şeyx Möhsün Fani tərəfindən nəşr olunmuş “Maxdumqulu divanı” adlı kitab barədə Azərbaycan oxucularına məlumat verərək yazırdı: “Sonra 1924-cü sənədə Şeyx Möhsün Fani tərəfindən İstanbulda “Maxdumqulu divanı” nam ilə təb etdirdiyi nüsxədir ki, bu pək nəfis surətdə 41 mənzumələri havidir”. H.Sadiqinin bəhs etdiyi bu kitabın tam adı belə idi: “Mahtumkulu divanı ve yedi asırlık türkce bir manzume”. Həmin kitabı çapa hazırlayan, şərhlər yazan Şeyx Muhsin Faninin əsl adı Hüseyn Kazım Kadri bəy (1870-1934) olmuşdur. İctimai xadim və tədqiqatçı kimi tanınan Hüseyn Kazım Kadri bəy əsərlərində Şeyx Muhsin Fani imzasından istifadə etmişdir.

Həsən Sadiqi türkmən şairinin 41 şeirinin yer aldığı “Maxdumqulu divanı və yeddi əsrlik türkce bir mənzumə” adlı 64 səhifəlik kitabı yüksək qiymətləndirmiş, xüsusən şairin müxtəlif əsərlərində rast gəlinən ayrı-ayrı sözlərin etimologiyası barədə izahları, bu məqsədlə müxtəlif türk xalqlarının ədəbi nümunələrinin dilində işlənmiş sözlərlə müqayisəli təhlilləri müsbət hal kimi vurğulamışdır: “İstanbul təbinin pək artıq əhəmiyyəti və qiyməti olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu nüsxə şarihi (*şərh yazanı* - **H.H.**) tərəfindən əlyazması halında bulunaraq basılmış və hər mənzumənin içindəki sözlər təhlil edilərək şərh verilmişdir. Şərh isə Maxdumqulunun şeirlərinin içindəki sözlərin hankı türk ləhcələrində olunduğunu göstərir. Beləliklə, Maxdumqulun 41 mənzuməlik bir risalənin; azəri, yaqut, türkmən və i.a. kimi türk ləhcələrində qullarılan hankı sözlərdən əmələ gəlidiyi bəyan edilərək, hər kəlmə üçün də bir çox yerlərdə Əlişir Nəvai, Hüseyn Bayqara, Sabir, Abdulla Şaiq kimi müxtəlif türk şairlərinin parçalarından həman kəlməyə daxil olmaqla nümunələr gətirmişdir”. Şeyx Möhsün Faninin nəşri bir sıra qüsurlardan, qeyri-dəqiq mülahizələrdən də xali deyildi. Zəki Vəlid Toğan 1926-cı ildə “Türkiyyat” məcmuəsinin II cildində dərc etdirdiyi məqalədə “Maxdumqulu divanı və yeddi əsrlik

türkcə bir mənzumə”nin müsbət məziyyətləri ilə yanaşı, bəzi qüsurlarına da diqqət yönəltmişdi.

Ş.M.Faninin nəşr etdirdiyi həmin kitabın son bölümündə yeddi əsr əvvələ, yəni 13-cü yüzilliyə aid türkcə bir mənzumədən parçalar da verilmişdir. Həsən Sadiqi həmin əsər barədə bir cümləlik məlumatla kifayətlənmişdir: “Kitabın sonunda VIII əsr hicridə yazılmış “Yusif və Züleyxa” hekayəsinə aid bir qəç mənzumə dəxi əlavə edilmişdir”. Mövcud tədqiqatlara əsasən müəyyənləşdirdik ki, bu əsər Qul Əlinin dördlülər şəklində yazdığı “Qisseyi-Yusif” əsəridir. Şeyx Möhsün Fani holland şərqşünası Houtsmanın 1889-cu ildə dərc olunmuş irihəcmli elmi məqaləsinə istinadən “Maxdumqulu divanı və yeddi əsrlik türkcə bir mənzumə” kitabının sonunda Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərindən 160 misra vermişdir.

Həsən Sadiqinin “Maxdumqulu qoşquları” məqaləsində söz açdığı üçüncü nəşr böyük türkmən şairinin Aşqabadda 1926-cı ildə çap olunmuş “Maxdumqulu divanı” adlı şeirlər kitabıdır. Məşhur türkmən ədibi Berdi Kerbabayev tərəfindən toplanılıb nəşrə hazırlanan 562 səhifəlik bu kitabda Məhtimqulun 532 şeiri oxuculara çatdırılmışdı. Kitabda o dövrün tanınmış ziyalılarından olan Bekki Emir Berdiyevin ön sözü də verilmişdi. Həmin nəşrin əsas mündəricəsi, strukturu, bölmələri barədə müfəssəl dəyərləndirmələr aparan H.Sadiqi yazırdı: “Üçüncü təşəbbüs isə B.Kerbabayevin topladığıdır. Bu kitab bundan qabaqına nisbətən pək artıq olub, 41 mənzum deyil, 532 mənzuməni havidir. Şeirlər bu kitabda dünyadan boş getmək haqqında, dünya haqqında, nəsihət haqqında, sual-cavab kimi 46 fəsilə təqsim edilməklə dərc edilmişdir. Bu kitab nəfəsətcə orta olub, üzərində Maxdumqulun bir yapı qarşısında qadın və erkəklərə şeir oxuyub, onları heyərdə buraxması təsvir edilmişdir”. H.Sadiqi həmin nəşri bütövlükdə türkmən elm və ədəbiyyat xadimlərinin ciddi əməyinin bəhrəsi kimi qiymətləndirmişdir: “1926-cı ildə basılmış “Maxdumqulu divanı” işdə türkmənlərin (Türkmən Dövlət Bilim Şurası başda olmaq üzrə) səylərinin son səmərəsi olaraq göz önündə durmaqdadır... Belə əsərlərin türkmənlər arasında intişarı türkmən ziyalıların axtarış və tədqiq işlərində maraqlandırır, Maxdumqulu kimi Türkmənistanda və Orta Asiyada yetişmiş olan daha başqa şair və alimlər haqqında araşdırma bulunmaya cəlb etməlidir”.

Məhtimqulu Fəraqi irsinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk müraicət edənlərdən biri də Əmin Abid olmuşdur. Ə.Abid “Maarif işçisi” jurnalında 1927-ci ildə (№ 3, 4, 6, 7) dərc edilmiş “Heca vəzninin tarixi” adlı məqaləsində türk xalqlarının poeziyasında heca vəznini barədə müqayisəli təhlillər apararkən türkmən şairi Məxdumquludan da nümunə vermişdir:

...Bir dəyişli xanədir dünya özü,
Nəsihətim dinlə, eşit bu sözü.

Əcəl yetib, adam yumarsa gözü
Guya bu dünyaya gəldi, gəlmədi. (1, s.59)

Əmin Abid Tiflisdə (Tbilisidə) çıxan “Dan yıldızı” jurnalında 1928-ci ildə (№4-5, səh.22-26; № 6, səh.9-14) dərc olunmuş “Türk ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundov” adlı məqaləsinin əvvəlində dini-didaktik məzmunlu şeirlərdən danışarkən “Xəzər dənizinin digər tərəfində yaşayan türkmənlərin bədii ehtiyacını təmin edən Məhdimqulunun” “Görünər” rədifli qoşmasından da üç bənd xatırlatmışdı (1, s.91)...

Bu deyilənlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında böyük türkmən şairi Məhdimqulu Fəraqi irsinə ilk müraciətlər barədə müəyyən təsəvvür yarada bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abid Ə. Seçilmiş əsərləri (tərtib edəni və ön sözün müəllifi B.Əhmədov). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 288 s.
2. Həşimli H. Türk halklarının edebiyat ilişkilerine dair araştırmalar. Ankara: Kültür ajans yayınları, 2009, 160 s.
3. Həşimli H. Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası. Bakı: Mütərcim, 2009, 200 s.
4. Həşimli H. Azərbaycan ədəbi mətbuatı və türkmən klassik poeziyası. “Filologiya məsələləri” toplusu, Bakı, 2012, № 3, s.648-654
5. Həşimli H. Azərbaycan ədəbi fikrində Məhdimqulu Fəraqi irsinə ilk müraciətin tarixindən. “Ədəbiyyat qəzeti”, Bakı, 6 may 2018, № 17 (5140)
6. Hüseynzadə A. Romantik şair Əlipaşa Səbur. Bakı: Boz oğuz, 2000, 176 s.
7. Kazımoğlu. Maxdumqulu. “İqbal” qəzeti, Bakı, 18 iyun 1913, № 388
8. Magtymguly Pyragynyn kamil diwany (çapa tayyarlan ... Orazpolat Ekayew-Baharly). Aşgabat, 2014, 750 s.
9. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları (tərtib edəni R.Tağıyev). Bakı: Yazıçı, 1986, 445 s.
10. Nəcəfov N. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti. Bakı: Maarif, 1987, 100 s.
11. Paşayeva M., Hacıyeva Z. Salman Mümtaz arxivinin təsviri. Bakı: Nurlan, 2005, 288 s. (internet versiyası)
12. Sadiqi H. “Maxdumqulu qoşquları”. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, Bakı, 1927, № 3, səh.46-47
13. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1966, 540 s.

Гусейн Гашимли

**Мехтимгулу фераги в азербайджанском
литературоведении (1910-1920-ые годы)**

Резюме

Мехтимгулу Фераги – известный представитель туркменской литературы XVIII века. в Азербайджане проведен ряд исследований по популяризации, изучению и изданию его творчества. Однако первые труды о Мехтимгулу Фераги, написанные в азербайджанском литературоведении, до сих пор неисследованы.

В представленной статье впервые и систематически рассмотрены соответствующие труды азербайджанского литературоведения, созданные в 1910-1920 годах и посвященные Мехтимгулу Фераги. Как первая инициатива в этой области, анализируется статья критика Сеида Гусейна Кязимоглу, написанная в 1913 году, рассмотрены соответствующие статьи литературоведов Салмана Мумтаза, Эмина Абида и Гасана Садига, написанные в 1920-ых годах, оценены их мысли об идейно-художественных особенностях произведений Мехтимгулу.

В этом статье автор сравнивал образцы избранных стихов туркменского поэта с их оригиналами, проводил необходимые уточнения. При разработке статьи автор ссылался на художественную печать и архивные материалы 1910-1920 годов.

Huseyn Hashimli

**Makhtumquli faraghi in azerbaijani
literary criticism (1910-1920s)**

Summary

Makhtumquli Faraghi is a famous representative of the eighteenth century Turkmen literature. Numerous studies have been made about the recognition, study and publication of his creative activity in Azerbaijan. However, the first works written about Makhtumquli Faraghi in the Azerbaijan literary studies have not been studied so far.

The presented article analyzes systematically certain works of Azerbaijani literary critics who mentioned about Makhtumquli Faraghi in

1910-1920 for the first time. As the first initiative in this field, the article written by the critic Seyid Husseyn Kazimoglu in 1913 was analyzed, relevant articles written by literary critics Salman Mumtaz, Amin Abid and Hasan Sadiq in the 1920s were investigated and their ideas about the ideological and artistic features of Makhtumquli's works were also appreciated.

The article also compares the samples of poet's poems in the original, as well as the necessary precisions have been made here. While writing the article, the literary press of 1910-1920 and archive materials have been referred to.

Rəyçi: Əsgər Qədimov

Filologiya elmləri doktoru, professor

ŞƏHLA ABDULLAYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli
Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı
abdullayevashakhla@gmail.com

AZƏRBAYCAN-TÜRK ƏDƏBİYYATINDA BƏZİ “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” MƏSNƏVİLƏRİNİN “SƏBƏBİ-NƏZM”İ

Açar sözlər: Yusif və Züleyxa, Qul Əli, Xəliloğlu Əli, Mustafa Zərir, Əhmədi, Şəms, səbəbi-nəzm

Ключевые слова: Йусуф и Зулейха, Кул Али, Халилоглы Али, Мустафа Зарир, Ахмеди, Шамс, «сабаб-и назм» (причина создания)

Keywords: Yusif and Zulaikha, Qul Ali, Khaliloghlu Ali, Mustafa Zarir, Ahmadi, Shams, “sebeb-i nazm” (reason for creation)

Klassik ədəbiyyat ənənələrinə görə, məsnəvilərdə əsas hekayətə keçməzdən öncə, bəzən yığcam, bəzən isə müfəssəl giriş hissəsi olur. Bu hissədə Tövhid, Minacat, Nət, Peyğəmbərin dörd səhabəsinin mədhindən sonra, adətən əsərin yazılma səbəbi nəql olunur ki, buna “səbəbi-nəzm” deyilir. Bu baxımdan, “Yusif və Züleyxa” mövzusunda türkdilli xalqların ədəbiyyatında yer tutan məsnəvilər də istisna deyildir.

XIII əsrdən başlayaraq türkdilli xalqların ədəbiyyatına yol açmış “Yusif və Züleyxa” mövzusunda türk dilinin müxtəlif qollarında, istər nəzm, istərsə də nəsrə çox sayda əsər yazılmışdır. Azərbaycan alimi Ataəmi Mirzəyevin araşdırmalarına görə, türkdilli ədəbiyyatda bu mövzuda 68 əsər qələmə alınmışdır ki, 20-si Azərbaycan türkcəsində olmuşdur [5, s.16].

Azərbaycan-türk ədəbiyyatında bu mövzuda ilk əsər Qul Əlinin heca vəznində qələmə aldığı “Qisseyi-Yusif” əsəridir. Araşdırmalara görə, sözlərinin 60%-i türk, 30%-i ərəb, 10%-i isə fars dilində olan [19, s.187] bu əsərdə müxtəlif türk dillərinə məxsus özəlliklərin mövcudluğu fərqli fikirlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. “Qisseyi-Yusif”i məşhur Holland şərqşünası Martin Houtsma (1851-1943) əski Anadolu [bax: 5, s.18], alman şərqşünası Karl Brokelman (1868-1956) əski Osmanlı türkcəsində ilk mənzumə [bax: 17, c.2, s.379] hesab etmişlər. Bəzi alimlər şairi bulğar-tatar ədəbiyyatının banisi hesab edir və “Qisseyi-Yusif” məsnəvisini tatar ədəbiyyatının ilkin nümunəsi kimi öyrənirlər [20; 21; 22]. Lakin bir sıra alimlər əsərin qıpçaq və oğuz türklərinin (xüsusilə, Azərbaycan və türkmən) dilinə daha yaxın olduğunu [4, s.3; 8, s.34; 13, s.235-236; 16, s.45; 17, c.2, s.379; 18, c.11, s.893], əsərin maraqlı bir

türkcədə – “oğuz, qıpçaq və karluk türkcələrinin qovuşmasından, sintezindən ibarət qarışıq bir türkcə”də yazıldığını [1, s.65] qeyd etmişlər.

Şairin özünün yazdığına görə, hicri 609-cu il rəcəb ayının 30-u, yəni 26 dekabr 1212-ci il tarixində tamamlanmış bu əsər 1235 bənd həcmində olub, “Başlanğıc” hissəsi və 24 fəsildən ibarətdir. Əsər Allahı həmd-səna ilə başlanır, daha sonra Peyğəmbər, Hz.Əbu Bəkr, Hz.Osman, Hz.Ömər, Hz.Əli, Peyğəmbərin iki nəvəsi və İmam Əbu Hənifənin mədhi verilir. Sonra şair Allaha müraciətlə, ondan özü üçün ilham və tövfiq verməsini istəyir və atası “Həqq həbib” Yaqub olan Yusifin əhvalatını aqıl bəndələrin zövqünü daha da zənginləşdirəcəyini, möminlərə xeyri olacağını düşündüyü üçün nəzmə çəkmək istədiyini bildirir:

Tövfiq vergil hikmət bitək qayıtmağa,
Aqıl qullar xatirini bayıtmağa,
Yusif savçı əhvalını ayıtmağa,
Əqlim toluğ, dilim tatlıq qılğıl imdi.

Yusif içrə nətək əhval gəldüğünü,
Qardaşları Yusifə nə qıldığını,
Misir içrə uluq məlik olduğunu,
Nəzm birlə ayıdalım, anlatğıl imdi

Bundan sonra hikmət bitə keçə sərvən,
Güli-reyhan, dürri-mərcan seçi sərvən,
Yusif nəbi əhvalını açı sərvən,
Mö`minlərə nəf idürür, anlan imdi [3, s.19].

Türkdilli xalqlar arasında Qul Əlidən sonra bu mövzuya Krımlı Mahmud müraciət etmiş və əsərini krım-tatar dilinin “çöl şivəsi”ndə qələmə almışdır. Əsər Krımlı Mahmudun vəfatı ilə yarımçıq qalmış və Xəliloğlu Əli adlı şair onu tərcümə ilə bərabər tamamlamışdır [9, s. 16] ki, Krımlı Mahmudun və əsəri haqqında elə həmin tərcümədən bilgi əldə edilmişdir. Məşhur türk alimi Ağah Sirri Ləvənd (1893-1978) Xəliloğlu Əlini XIV əsr şairi hesab edir [15, s.128]. Əlinin tərcüməsini böyük əhəmiyyətə malik bir əsər hesab edən digər görkəmli türk alimi, şairi və tənqidçisi Vəsfə Mahir Kocatürkün (1907-1961) sözlərinə görə, əsər türk ədəbiyyatında bugünkü gündə əlimizdə olan, heca vəznində yazılmış ikinci ən böyük əsərdir və “əruzlu nəzm şəkli qarşısında kölgədə qalmış görünən saz şeiri tərzini yaşatmaqda davam edir” [11, s.104]. Gönül Ayan əsəri köçürən katibin əsərin dilinə toxunduğunu, əski Anadolu türkcəsinə aid orijinallığını pozduğunu yazır [8, s.36]. İran alimi Ə.Xəyyampur əsərin dilinin “Dədə Qorqud dastanları” dilinə bənzədiyini

qeyd etmişdir [23, s.99]. Bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən məşhur türkoloqlardan Pavel Falev (1888-1922) və Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975) və İsmayıl Hikmət Ertaylan (1889-1967) Xəliloğlu Əlinin tərcüməsinin dilinin Azəri ləhcəsinə yaxın olduğunu qeyd etmişlər [bax: 9, s.18]. Lakin alman alimi Brokelman əsəri “Osmanlı ədəbiyyatının ilk örnəklərindən” hesab etmiş və türkiyəli tədqiqatçılar Günay Kut və Leyla Karahan da Brokelmanla eyni fikri bölüşmüşlər [bax: 9, s.18; 10, s.11; 14, s.129].

Xəliloğlu Əlinin “Yusif ilə Züleyxa”sı 1340 dördlүkdən ibarət 19 məclis şəklində yazılmışdır. Şair əsəri Allahın adıyla başlayır və sonra Hz.Yusifin əhvalatını anladan gözəl bir qissə, xoş hekayət nəql edəcəyini bildirir:

Ver səlavat, ey əziz,
Başlayalım sözə biz.
Xoş hekayət görəsiz,
Qisseyi-əcəpləyü.

Bu bir gözəl qissədir,
Sizə çox hal anladur.
Yusif halın bildirür,
Netdi Yə`qub ağlayu [12, s.557]

Daha sonra hekayətin əslinə başlayan şair əsərin yazılma səbəbinə heç bir işarə etmir və bir də əsərin sonunda Kırmılı Mahmud öldüyü üçün əsərin yarımçıq qaldığını və özünün onu tamamlayaraq, tərcümə etdiyini yazır:

Bu qissə bunda dindi
Qırımı Mahmud öldi
Qalanın deyəmədi
Yaranlara bildirü.

...Ol Xəliloğlu Əli
Yeddi divandur əli
Ol düzdi türki dili
Tus dilindən döndürü [12, s.617]

Yuxarıdakı şeir parçalarından şairin özü, yaradıcılığı haqqında müəyyən məlumat əldə olunmaqla yanaşı, onun bu əsəri türkcəyə “dost” dilindən tərcümə etdiyi anlaşılır.

XIV əsrin şair və nasirlərindən olan Mustafa Zəririn də “Yusif və Züleyxa” əsəri vardır. “Qissəyi-Yusif” adilə də tanınan bu məsnəvinin özündən əvvəlki eyni məzmununda yazılmış əsərlərdən dil, üslub baxımından daha

üstün [18, c.7, s.919], dil baxımından Azəri türkcəsinə daha yaxın [18, c.11, s.1019], lakin Əski Anadolu türkcəsi özəlliklərini də daşımaqda olduğu [17, c.8, s.498] qeyd edilmişdir. Əsər rəməl bəhrində yazılmışdır, 8 məclisdən ibarətdir və toplam 2120 beyt həcmindədir. Şair əsəri Peyğəmbər və onun dörd səhabəsinin mədhinə həsr olunmuş səkkiz beytlik bir hissə ilə başlayır və ardından dastanın nəzm səbəbini açıqlayır:

Ol gülilə bülbüli şad edəlim,
Qisseyi-Yusifə bünyad edəlim.
Dinləyənlər ta ki bulsunlar murad,
Anlıyanlar canı-könli ola şad [6, s.7]

Zərir Yusif qissəsinin qəribə, möcüzəli bir dastan olduğunu bildirir, dinləyənlərin arzu-muradlarına yetişməsi, dərrakə sahiblərinin ruhlarının şadlanması üçün bu dastanı nəzmə çəkmək qərarına gəldiyini bəyan edir.

Azərbaycan-türk ədəbiyyatında daha bir “Yusif və Züleyxa” müəllifi Əhmədidir. Günümüze gəlib çıxmış iki əsəri – məşhur “Əsrarnamə” və “Yusif və Züleyxa” məsnəviləri ilə tanınmış Əhmədi Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin Türkiyədə, Mərmərə Universitetinin Fənn-Ədəbiyyat fakültəsi kitabxanasında saxlanılan yeganə əlyazma nüsxəsində əsərin 4035 beytdən ibarət olması göstərilə də, həmin əlyazma cəmi 2990 beytdən ibarətdir. Məsnəvinin Təbriz şəhərində əlli yeddi gündə tamamlanması məlumdur, lakin yazılma tarixi məlum deyil. Əsər bu beytlərlə başlanır:

İbtida qıl sözi bismillah ilə,
Duruş ey dil dünü gün Allah ilə [2, v.1b]

Şair klassik ədəbi ənənələrə uyğun olaraq Tövhid, Nət və Peyğəmbərin dörd səhabəsinin mədhini verir. Daha sonra “Səbəbi-nəzmi-kitab” başlıqlı bölümdə şair ilk öncə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubdan (1478-1490) bəhs edir. Sonra baharın gözəl çağını tərif edən Əhmədi İbn Bəktəş kimi tanınan, Sultan Yaqub sarayının əmirül-ümərası olmuş və “atabəy” təyin edilmiş Xəlilullahın tərifini verir və “Ağazi-qisseyi-Yusif əleyhisəlam” başlıqlı hissəni başlayaraq, əsərin nəzm səbəbindən bəhs edir:

Gəldük uş nəzmin bəyanına yenə
Bu hekayət tərcümanına yenə [2, v.5a]

Şair Xəlilullahın gecə-gündüz peyğəmbərlərin qissəsini oxutduğunu, onlar arasında Yusif qissəsinin də olduğunu yazır. Bir gün Xəlilullah Rum

eli tərəfə səfərə yollanır və şairi də özilə aparır. Bir gün onu yanına çağırır, Yusif qissəsini nəzmə çəkməsini xahiş edir:

Lütfilə bir neçə sözlər söylədi,
Qisseyi-Yusifdən ağaz eylədi.
Himmət edib dedi: Ey alinəzər,

Qissə nəzm olmaq gərək, bilgil xəbər [2, v.5b, 6a].

Xəlilullahın bu xahişi şairdə bu işin əncamına böyük bir şövq yaradır və o, səhəri gün Təbrizə gəlib, əlli yeddi gün içində əsəri tamamlayır:

Çün işarət qıldı ol eyni-nəfəs,
Canü dildən qodu bin dürlü həvəs.
Şövkətlə yüridi ol dəm şahı-cahan,
Əlvida edib, geri döndüm rəvan.
Guşeyi-Təbrizi qıldım ixtiyar,
Düşdüm onun şüglünə leylü nəhar.
...Əlli yeddi gündə bu töhfə nizam,
Xətmə gəldi Təbriz içində təmam. [2, v.6].

Əhmədi Yusif qissəsinin başdan-başa ürək dağlayan, nalə və fəryadla dolu bir əhvalat olduğunu bildirir və əsərin daha bir nəzm səbəbini açıqlayır. Belə ki, şairin fikrincə, dərd əhlinin, möminlərin nalə və fəryadı Allah-təalaya xoş gəlir və O, bu ah-naləni duyantək öz bəndəsinin dadına yetişir. Möminlər də öz qüssələrinin dağılmasını, müşküllərinin həllini istərlərsə, bu “dilsuz” – ürək dağlayan Yusif qissəsini oxuyub göz yaşı tökər və beləliklə, Allahın inayəti və rəhminə nail olarlar:

Qisseyi-dilsuzdur başdan başa,
Özgə söz yox daxi anda, ey şah.
Suz ilə ah eylədikcə dərdimənd,
Ol Xudavəndi-cəhan edər pəsənd.
Binəva qıldıqca hər dəm ahü zar,
Ona yari verər ol pərvərdigar.
Ahi-zar ilə qana boyanmış hər vərəq,
Pəs, şəha, bu qissədən algil səbəq.
Yaş ilə toludur bu kitab,
Naləvü fəryad içində bihesab [2, v.6b].

Daha bir “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi adı ədəbiyyat tariximizdə yalnız həmin əsərlə düşmüş Şəms adlı şairin qələminə məxsusdur. XV əsrdə

yaşayıb-yaratmış bu şairin həyatı və digər əsərləri haqqında heç bir məlumat yoxdur. Sadəcə, “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində altı qəzəlin son beytində işlətdiyi “Şəms” adından, onun təxəllüsünün Şəms olduğu anlaşılr. Şəmsin h.880/m.1475-ci ildə yazılmış, 2750 beytdən ibarət olan məsnəvisi birbaşa Yaqubla qardaşı Esavın əhvalatının nəqlilə başlanır. Lakin elə əvvəldə şair Mustafa Zərir kimi Yusif qissəsinin çox məşhur olduğunu, bu əhvalatı dinləyənlərin qəmdən-qüssədən azad olacağını yazır:

Gəl imdi same` ol, ey mərdi-xassı,
Edəm qissə, qəmdən bul xilas [7, v.1a]

Şair əsərdə yeri gəldikcə həmin fikri yenə səsləndirir və qəmli, qüssəli insanları Yusif əhvalatını dinləməyə dəvət edir:

Gəl imdi dinlə məndən tazə qissə,
Ki qalmasın səniğ gönlündə qüssə.
...Ki Yusif qissəsini dinlə candan,
Qəm ilə nagəh gedə qüssə səndən [7, v.7b]

Əsərin sonunda Şəms zahirdə sevimli övlad haqqında olan, lakin əslində ariflər üçün çox ibrəti ehtiva edən bu əsəri, ona qədər ərəb dilində yazılmış bəzi kitablardan rəvayətləri cəm edərək, onu türkcə nəzmə çəkdiyini bildirir və oxucunu qissənin hər bir nöqtəsinə diqqətlə varmağı məsləhət görür:

Behəmdülla təmam oldı bu əxbar,
Sərasər nüktədürür uşbu əsrar.
Bu Yusif qissəsin sən zikr qılğıl,
Ki hər halına anın fikr qılğıl.
Əgərçi qissədürür yari-fərzənd,
Vəleyk arifədür ibrəti-çənd.
Təvarixdən qisəsdən muni xamı,
Gətürdüm cəm` qıldum mən təmamı.
Lisani-ərəbə ta dərk qıldum,
Oturdum muni türki nəzm qıldum [7, v.106b, 107a]

Azərbaycan-türk ədəbiyyatında “Yusif və Züleyxa” mövzusunda yazılmış bəzi əsərlərin nəzmə çəkilmə səbəbləri haqqında həmin əsərlərdən gətirdiyimiz nümunələr əsasında belə nəticə əldə etmək olar:

1. Qul Əli öz “Qisseyi-Yusif” əsərini aqıl bəndələrin zövqünü daha da zənginləşdirmək niyyətilə və möminlərə xeyri olacağını düşündüyü üçün qələmə almışdır.

2. Xəliloğlu Əli əsər Kırımlı Mahmud tərəfindən yarımçıq qaldığı üçün onun tamamlanması və öz soydaşlarının da oxuması üçün türkcəyə tərcümə etmişdir.

3. Mustafa Zərir gözəl bir əsər yaradaraq, onu oxuyanları qüssədən, kədərdən xilas etmək istəyini bildirmişdir.

4. Əhmədi Təbrizi atabəy Xəlilullahın xahişini yerinə yetirmək, eləcə də aşiqlər və dərdlilərin Allahın inayəti və rəhminə nail olmaları üçün bu qissəni nəzmə çəkmişdir.

5. Şəms Yusif qissəsini çox gözəl, ibrətli bir qissə olduğu, dinləyənin qəlbindən qüssəni, kədəri apardığı üçün ərəb dilində müxtəlif təfsir və kitablardan bəhrələnərək, türkcə nəzmə çəkmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Babayev Yaqub. Ana dilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XIV əsrlər). Bakı: ADPU, 2008
2. Əhmədi Təbrizi. Qisseyi-Yusif və Züleyxa. Mərmərə Universiteti Fənn-Ədəbiyyat Fakültəsinin Kitabxanası, əlyazma № 51
3. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. Nəşrə hazırlayanlar: Elməddin Əlibəyzadə, Əbülfət Hüseynli. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004
4. Quliyev İlkin. Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasının dili (metodik vəsait). Bakı: Mütərcim, 2011
5. Mirzəyev Ataəmi. XIII-XVI əsrlər anadilli Azərbaycan epik şeiri (dərs vəsaiti). Bakı: Avropa, 2017
6. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. Transfoneliterasiya edən və ön sözün müəllifi: Şaməddin Xəlilov. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006
7. Şəms. Hekayeyi-Yusif və Züleyxa. Təbriz Mərkəzi Kitabxanası, əlyazma № 2671
8. Ayan, Gönül. Ahmed Yesevi Etkisiyle Yazılan İki Yusuf u Züleyha // Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı 3, Konya 1997, s.31-38
9. Ertaylan, İsmail Hikmet. Yusuf ile Züleyha. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960
10. Karahan, Leyla. Kısası-i Yusuf. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994
11. Kocatürk, Vəfə Mahir. Türk Edebiyatı Tarihi. Başlangıçtan Bugünə Kadar Türk Edebiyatının Tarihi, Tahlili və Tenkidi. Ankara: Edebiyat Yayınevi, 1964
12. Köktürk, Şahin. Haliloğlu Ali'nin Yusuf ile Zeliha Hikayesi // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/4 Fall 2007, s.554-617
13. Köprülü, Fuad. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980

14. Kut, Günay. 13. Yüzyılda Anadolu'da Şiir Türünün Gelişmesi, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1991, s.127-136.
15. Levend, Agah Sırrı. Türk Edebiyatı tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988
16. Mengi, Mine. Eski Türk Edebiyatı Tarihi. 12. baskı. Ankara: Akçağ, 2006
17. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 2: Ahlak-Amarı, Michele. Ankara: TDV, 1989; Cilt 8: Cilve-Darünnedve. Ankara: TDV, 1993
18. Türkler Ansiklopedisi. 21 ciltte. Editörler: H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca. 7. cilt: Orta Çağ; 11. cilt: Osmanlı. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002
19. Yaman, Hakan. Ali'nin Kıssa-i Yusuf'unda Söz Varlığı Üzerine // Türkbilig, 2007/14, s.184-199
20. Ахунов А.М. Трактовка коранических образов в поэме «Кысса-и Йусуф» Кул Гали // Научный Татарстан, 2009, №4, с.39-45
21. Хисамов Н.Ш. Поэма «Кысса-и Йусуф» Кул Али. Анализ источников сюжета и авторского творчества. Москва: Наука, 1979
22. Шаряфетдинов Р.Х. Трансформация коранического сюжета об Иосифе Прекрасном в поэме Кул Гали «Кысса-и Йусуф»: «Сказание о Йусуфе». Автореф. диссертации к.ф.н. Москва, 2009.
23. خیام پور، عبدالرسول. یوسف و زلیخا // نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز. ۱۳۳۹، شماره ۵۲، صص ۸۵-۱۱۹.

Ш.Абдуллаева

**«Себеб-и назм» некоторых поэм «Йусуф и Зулейха» в
азербайджанской тюркской литературе**

Резюме

По традициям классической литературы Востока, обычно в поэмах (маснави) переходу к основному рассказу предшествует вступительная часть, основными составными которого являются «Таухид» – слово о единстве Творца, «Мунаджат» – обращение и мольба к Всевышнему, «Нат» – восхваление Пророка и «Себеб-и назм» – причина создания поэмы. С этой точки зрения, поэмы на тему «Йусуф и Зулейха» в литературе Восточных, в том числе тюркоязычных народов, не исключение.

Легенда о Йусуфе и Зулейхе на протяжении столетий являлась одной из широко используемых и любимых тем в литературе тюркоязычных народов. Эта легенда берет свои истоки из истории об Иосифе

Прекрасном в Торе и в Священном Коране. В Торе прослеживается вся его жизнь – от рождения до его смерти. В Коране, в котором сведения о других Пророках разбросаны по всей Священной книге, история о Пророке Иосифе передана полностью только в одной суре. Со временем первоначальная версия притчи подверглась изменениям. Но, несмотря на это, основной сюжет и мотивы притчи были сохранены и отражены в литературных произведениях.

Согласно исследованиям, в тюркской литературе на эту тему было написано 68 произведений, 20 из которых на азербайджанском языке. Первым произведением на данную тему в азербайджанской тюркской литературе является «Кысса-и Йусуф» Кул Али (XIII в.). После Кул Али крымскотатарским поэтом Махмудом Кырымлы была написана поэма «Йусуф и Зулейха», которая осталась незавершенной из-за смерти автора, а позже была завершена и переведена азербайджанским тюркским поэтом Халилоглу Али. Также известна одноименная поэма Мустафы Зарира, знаменитого поэта и прозаика XIV века. В XV веке к этой теме обратились два поэта из Табриза – Ахмеди и Шамс. В настоящей статье исследованы «Сабаб-и назм» поэм «Кысса-и Йусуф» Кул Али, «Йусуф и Зулейха» Халилоглу Али и Мустафы Зарира, а также одноименные произведения Ахмеди и Шамса.

Sh.Abdullayeva

**The “Sebeb-i nazm” of some “Yusif and Zulaikha” poems in
Azerbaijani Turkic literature**

Summary

According to the traditions of classical Eastern literature, usually, in Masnawi (poem) before the transition to the main story, there is an introductory part, the main components of which are “Tawhid” - about the unity of God, “Munajat” – an appeal to God and a plea for God, “Na’t” – the praise of the Prophet and “Sebeb-i nazm” - the reason for creation of the poem. From this point of view, poems on the theme “Yusif and Zulaikha” in Eastern literature, including Turkic speaking nations, are no exception.

The legend about Yusif and Zulaikha was one of the commonly used and favorite themes in Turkish literature. The basis of this theme was taken from the life story of Prophet Joseph, narrated in Torah and in Holy Qur'an. There is given all Joseph's life in Torah – from birth to his death. And, in Qur'an, unlike stories of other Prophets, the details of which are scattered throughout the Holy Qur'an, the history of Prophet Joseph was revealed completely in

one surah. With time, the original version of this parable, given in the sacred books, underwent changes. Though, the main motifs were preserved and reflected in literary works.

According to researches, there were written 68 poems on this theme in Turkish literature, 20 of which were in Azerbaijani Turkic. The first work on this theme in Azerbaijani Turkic literature is “Qissa-i Yusif” of Qul Ali (13th century). After Qul Ali, there was written the poem “Yusif and Zulaikha” by the Crimean-Tatar poet Mahmoud Crimly, which remained unfinished because of author’s death. This poem was later completed and translated by Azerbaijani Turkic poet Haliloglu Ali. Mustafa Zarir, a famous poet and prose writer of the 14th century also wrote the poem of the same name. In the 15th century Ahmedi and Shams, two poets from Tabriz were turned to this theme too. This paper dedicated to research of “Sebeb-i nazm” (reason for creation) of Qul Ali’s “Qissa-i Yusif”, “Yusif and Zulaikha” poems by Khaliloghlu Ali and Mustafa Zarir, as well as poems of the same name by Ahmadi and Shams.

Rəyçi: Möhsün Nağısoylu
Akademik

QALİB SAYILOV
AMEA Folklor İnstitutu
Fil.ü.f.d.. dosent,
qalibsayilov@mail.ru

“KOROĞLU” DASTANINDA MİFİK-İRFANİ, TƏSƏVVÜFİ-İSLAMI MOTİVLƏR

Açar sözlər: İslam, Koroğlu, sufizm, mif-islam transformları, islami ideya

Key words: Islam, “Koroglu”, Sufism, transformations of myth-Islam, Islamic idea

Ключевые слова: Ислам, «Короглы», суфизм, трансформы миф-Ислам, Исламская идея

Məsələnin qoyuluşu: “Azərbaycan folkloru və İslam dini” probleminin mürəkkəb təzahür sahələrindən biri “Koroğlu” dastanıdır. Bu, üç əsas amillə müəyyənləşir:

1. “Koroğlu” dastanının sovet nəşrləri sovet ateist ideologiyasının tələblərinə uyğun olaraq bacardıqca dini görüşlərdən süni surətdə təmizlənmişdir. Bu cəhət xüsusilə M.Təhmasibin hazırladığı “Koroğlu” nəşrlərinə aiddir (3; 4; 5; 6; 7; 8).

2. Dastanın “qeyri-sovet” nəşrlərində, xüsusilə Tiflis nüsxəsi/Təbriz variantında (bax: 9) mifik, təsəvvüfi, irfani, islami görüşlər bir-birinə qovuşaraq son dərəcə mürəkkəb semantəmlər yaratmışdır.

3. “Koroğlu” dastanı türk xalqları arasında geniş yayılmış dastan kimi özündə ən mürəkkəb inancları islamla qovuşdurur.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd “Koroğlu” dastanında mifik-irfani, təsəvvüfi-islami motivləri araşdırmaqdır.

Biz dastanda islami transformları öncə inanclar sistemi əsasında izləməyə çalışacağıq. Su inancı “Koroğlu” dastanında daha geniş səviyyədə Vahid Allah inancı olaraq təhkiyə hadisəsi kimi ortaya çıxır. Dastan kompozisiyasının əsasını təşkil edən və bütün süjet xəttinin ana istiqamətlərini müəyyənləşdirən, daha dəqiqi isə dastanın struktur qalibi olaraq özünü göstərən “Koroğlunun atasına su apara bilməməsi” motivi yenə də eyni anlamları sərgiləyir. Öncə onu deyək ki, süjet xəttində təsvir olunan bu hadisənin kökündə dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılmış “Dirilik suyu” motivi dayanır ki, eposun “Alı kişi” qolunda ilkin olaraq bu təsviri səciyyəni izləyirik. Dastanın bütün əsasını əhatə edən Koroğlunun Rövsəndən Koroğluya çevrilməsi status dəyişməsində məhz su aktı eyni anlam olaraq özünü göstərir.

Məlumdur ki, Qoşabulağın suyu Koroğlunun güc və igidliyinin, aşıqlığının, aşıqlığının və qüvvəsinin əlaməti kimi səsinə və nərəsinə təmin

etməklə onu yenilməz qəhrəmana çevirir (10, 57). Məhz bu situasiyada suyun Allah ikramı olaraq verilməsi xalq düşüncəsinin məhsulu olaraq dastan poetikasında üzə çıxır. Qoşabulağın möcüzəvi funksiyasının məhz cümə axşamında verilə bilməsi islami övqatdan irəli gələn stereotip kimi dastan mətnində daşınır (10, 56). Koroğlunun atasına su apara bilməməsi dirilik suyunda olduğu kimi burada da vahid nizamı göstərir, kosmosla xaosun qarşılaşmasında kosmik düzəni bərpa edir, daha aydın şəkildə ifadə etsək Allahu-Təalanın qoyduğu qanunauyğunluğun pozulmasına imkan vermir. Hətta E.Abbasovun süjet xəttində Koroğlunun övladsızlığının atasına su gətirə bilməməsi günahından irəli gələn cəza kimi dastan məntiqi əsasında izah etməsi də (1, 86) hər hansı şəkildə olursa olsun, dini-mənəvi baxış tərzini ifadə edir.

“Koroğlu” da su sinancı ilə yanaşı, Tövhid ideyası ilə belə “gizli” xəlitə/qovuşma yaradan inanclardan biri dağ inancıdır. Dastan strukturunun əsas komponentini təşkil edən dağ istehkamı olan Çənlibel (Çəmlibel) də Koroğlunun səngər qalası olaraq mətnə diqqət çəkir.

Alı kişi oğlu Rövşənə deyir: “Necə ki, misri qılınc sənin belində, sən də Qıratın belindəsən, özü də bu Çənlibeldəsən sənə heç kəs dov gələ bilməyəcək. Get, sənin adını Koroğlu qoydum” (10, 58). Prof. Əzizxan Tanrıverdi yazır ki, “Qazan xanın Ala dağda çadır dikəldirərək məskən salması aydın şəkildə ifadə olunur. Eyni zamanda bu cümlələrin semantik yükü “Koroğlu” eposundakı Çənlibeli yada salır. Konkret desək, “Çənlibel” “kitab”dakı Ala dağın məntiqi davamı kimi görünür” (13, 74).

Göründüyü kimi dağ anlayışı “Koroğlu” dastanında da inanc qaynağı deyil, arxa-dayaq və s. bu kimi anlayışların məcmusu olaraq təzahür edir. Müşahidələr göstərir ki, “Koroğlu” dastanında istər mifik, istərsə də islami görüşlər təsəvvüfi-irfani görüşlərlə qovuşaraq mürəkkəb mənə cərgələri yaratmışdır. Bunu tədqiqatçılar da təsdiq edirlər.

Fəxrəddin Salim (Baxşəliyev) özünün “Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf” adlı monoqrafiyasında bu məsələdən geniş şəkildə bəhs etmişdir. O, dastanda mifik elementlərin təsəvvüfi semantika kəsb etməsinə toxunaraq yazır ki, “Koroğlu” dastanının ürfani tərəfləri əsas etibarilə onun şəxsiyyəti ətrafında nəzərə çarpır. Onun Alı kişinin oğlu olması, “Qoşa bulaq”dan su içməci, Qıratla Düratın səmavi ata dönmələrini qırx gün gözləməsi, bütün bunlar əslində mifik süjetlər olmasına baxmayaraq, batini anlamda ürfanidir” (12, 311). Müəllif geniş müqayisələr əsasında dastanın Tiflis nüsxəsi/Təbriz variantındakı Koroğlu obrazının Həzrət Əli (ə.) obrazı ilə təsəvvüfi-irfani kontekstdə əlaqələndiyini göstərmişdir: “Beləliklə, görünür ki, torpaqla bağlı ürfani mətləblərin “Koroğlu” dastanındakı yeri təsadüfi deyildir. Buna bir sübut da dastandakı Alı kişi obrazıdır. Çox güman ki, “Alı” adı “Əli”nin Azərbaycan türkcəsindəki təhrif variantıdır. Elə bəzi bölgələrdə və müxtəlif aşıqların dilində “Alı kişi” sözü “Əli kişi” kimi ifadə olunur... Bu da onu deməyə əsas

verir ki, Koroğlu Əlinin “Əbu Turab”ın “Torpaq Atası”nın, torpağın oğludur (12, 312-313).

Öz növbəmizdə bildirmək istərdik ki, Cənub Azərbaycan ziyalıları Əli Kəmalinin arxivindəki variantlar əsasında Bakıda nəşr olunmuş “Koroğlu” dastanında Koroğlunun atasının adı Əlidir. Aşıq Ələkbərdən toplanmış “Bu, Koroğlunun Çəmliyə gəlməgidi və Ərəb Reyhanı görməgidi” qolu belə başlayır: “Bəli, Koroğlunun atası Əli bir şahın yanında at becərirdi” (11, 26).

Dastanın Tiflis nüsxəsi/Təbriz variantında Koroğlu məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, Həzrət Əli əleyhissəlamdan buta alır:

Canım ata, necə türkü söyləyəm,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.
Qadir Allah verdi mənim payımı,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.

Ağam Əli verdi, içdim badəni,
İtmişdim, yaxşı tapdım caddəni,
Həqq ucaltdı bu türkmən zadəni,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.

Ağam Əli qurşuyubdur belimi,
Uzun edib düşməni üstə dilimi,
Türk edirəm Cəlaləni tək elimi,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir.

Ağam Əli görünübdür gözüme,
Həqq qapusu açılıbdur üzümə,
Koroğluyam, bir qulaq ver sözüme,
Aç qulaqun, sözlərimi eşit bir (9, 457).

Bu şeir bizə dastanda islami ideyanın poetik strukturun hansı səviyyəsinə və necə nüfuz etməsinə öyrənməyə imkan verir. Şeirə təhlili göstərir ki:

~ Dastan öz ideoloji mahiyyəti etibarilə İslam konsepsiyası üzərində durur. Dastanda təqdim olunan reallıq Allahdan başlanmaqla bütün hallarda ona konsentrasiya olunur. Qəhrəman öz taleyini, daha doğrusu, tale missiyasını birbaşa Allahdan (c.c.) alır: “Qadir Allah verdi mənim payımı”.

~ Dastanda Allahın iradəsi onun vəlisi Həzrət Əli əleyhissəlam vasitəsilə gerçəkləşir: “Ağam Əli verdi, içdim badəni”.

~ Koroğlu eşq badəsinə içməklə öz tale yolunu tapır: “İtmişdim, yaxşı tapdım caddəni”;

~ Qəhrəman ona Haqdan qismət edilən bu taleyi özü üçün şərafət hesab edir: “Həqq ucaltdı bu türkmən zadəni”.

~ Koroğlu buta almaqla birbaşa Həzrət Əli Əleyhissəlam yolunun əsgərinə çevrilir: “Ağam Əli qurşuyubdur belimi”.

~ Allahın (c.c.) haqqı Koroğluya Həzrət Əli (ə.) obrazında zahir olur: “Ağam Əli görünübür gözümə / Həqq qapusu açılıbdur üzümə”.

Digər bir şeir də Koroğlunun Həzrət Əli kultu ilə bağlılığını təsdiq edir:

Ata, mənı çox eyləmə məlamət,
Başımda var Ağam Əli havası,
Qəni Mövlam badə verüb, içmişəm,
Gecə-gündüz zövq artırır səfası...

...Qoç Koroğlu sığınıbdır Xudaya,
Şahlar Şahı Əli kimi Mövlayə,
Düşmən başın keçirərəm cidayə,
Başımda var Ağam Əli havası (9, 457-458).

Şeirin təhlili göstərir ki:

~ Koroğlunun başında ancaq Əli eşqi var: “Başımda var Ağam Əli havası”;

~ Çünki o, butasını barbaşa Həzrət Əlidən alıb: “Qəni Mövlam badə verüb, içmişəm”;

Şeirlərdən göründüyü kimi, dastanda islami ideya tam şəkildə təsəvvüfi-irfani ideyaya transformasiya olunmuşdur. Dastanın qəhrəmanı Koroğlu bütün varlığı ilə Həzrət Əli (ə.) yolunun yolçusuna çevrilib. Onun Allaha gedən yolu Həzrət Əlidən keçir. “Qoç Koroğlu sığınıbdır Xudaya / Şahlar Şahı Əli kimi Mövlayə”. **Burada birbaşa təsəvvüfi təcəlla silsiləsini aşkarlamaq olur:** Allah/Xuda (c.c.) Həzrət Əlidə, o da Koroğluda təcəlla edir. Bu, birbaşa heteredoks təlim olan təsəvvüfi görüşdür və belə bir təcəlla sxemi ortodoksal İslam doktrinində yoxdur.

H.İsmayılov və Elnarə Tofiq qızı Tiflis nüsxəsi/Təbriz variantı haqqında yazırlar ki, dastanın birinci məclisindən sonadək qəhrəmanların şiə məzhəbinin daşıyıcıları olduğunu müəhəd edirik. Dəlilərin dilindən “Ağam Əli”, “Şahi Mərdan”, “Pirim”, “Mürşidim”, “Sultanım” və s. kimi Həzrət Əliyə şamil edilən epitetlərə rast gəlinir...” (2, 14). Müəlliflərə görə, dastanda şamanizm (“Kımız içmə” mərasimi) və Ələvi görüşləri (“Ayini-Cəm” mərasimi) bir-birinə qovuşmuşdur: “Koroğlunun namaz qılması ilə bərabər şərab içməsi təzadı da onun Ələvi dünyagörüşünün daşıyıcısı olmasından xəbər verir. Səfəvi-Ələvi ideologiyasının daşıyıcısı, Təkə-Türkman-Cəlali elinin rəhbəri kimi ümumiləşdirilən Koroğlunun Osmanlı paşalarına münasibəti də şiə Səfəvi imperiyası ilə sünni Osmanlı imperiyası arasında gedən ideoloji müharibənin dastan təzahürüdür” (2, 18).

İşin yeniliyi və nəticəsi: Göründüyü kimi, “Koroğlu” dastanında İslam görüşlərin öyrənilməsi çox mürəkkəb problemdir. Burada əski mifik inanclar islami ideyaya transformasiya olunmaqla bərabər, təsəvvüfi-irfani ideyaya qədər inkişaf etmişdir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan folklorşünaslıq, din tarixi, mifologiya, ibtidai fəlsəfə ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə folklor, din və mifologiyanın tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov E. Koroğlu: poetik sistemi və strukturu (Paris nüsxəsi əsasında). Bakı: Nurlan, 2008, 140 s.
2. İsmayilov H., Tofiq qızı E. Ön söz/ Koroğlu (Tiflis nüsxəsi – Təbriz variantı). Tərtib edən, izah və lüğətin müəllifi E.Tofiq qızı, redaktorları H.İsmayilov və T.Kərimli. Bakı: Səda, 2005, s. 3-19
3. Koroğlu / Tərtib edən M.Təhmasib, redaktoru H.Araslı. Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1949, 482 s.
4. Koroğlu / Tərtib edən M.Təhmasib, redaktoru H.Araslı. 2-ci nəşri. Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1956, 456 s.
5. Koroğlu / Tərtib edən M.Təhmasib. 3-cü nəşri. Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1959, 508 s.
6. Koroğlu / Tərtibçi M.Təhmasib. Bakı: Azərnəşr, 1965, 375 s.
7. Koroğlu / Çapa hazırlayanı və müqəddiməsi M.Təhmasibindir. Bakı: Maarif, 1975, 312 s.
8. Koroğlu / Nəşrə hazırlayanı M.H.Təhmasib. Bakı: Gənclik, 1982, 328 s.
9. Koroğlu (Tiflis nüsxəsi – Təbriz variantı) / Tərtib edən, izah və lüğətin müəllifi E.Tofiq qızı, redaktorları H.İsmayilov və T.Kərimli. Bakı: Səda, 2005, 751 s.
10. Koroğlu / Mətni hazırlayıb tərtib edənlər İ.Abbaslı və B.Abdulla. Redaktoru İ.Abaslı. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2005, 549 s.
11. “Koroğlu” dastanı (Əli Kəmalı arxivindəki variantlar) / Çapa hazırlayanı və ön söz Əli Şamil. Bakı Nurlan: 2009, 396 s.
12. Salim (Baxşəliyev) F. Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 460 s.
13. Tanrıverdi Ə. “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 120 s.

Г.Сайылов

**Мифическо-суфийские, суфийско-исламские мотивы в эпосе
«Короглы»**

Резюме

Сложной областью проявления проблемы «Азербайджанский фольклор и Ислам» является эпос «Короглы». А это определяется тремя основными факторами:

1. Советские издания эпоса «Короглы» согласно требованиям советской атеистической идеологии были искусственным образом очищены от религиозных воззрений. Это в большей степени касается изданий «Короглы», подготовленных М.Тахмасибом.

2. В «несоветский» изданиях эпоса, в основном в Тбилисском экземпляре/Тебризском варианте мифические, суфийские, исламские верования сливаясь создали крайне сложные семантемы.

3. Эпос «Короглы» будучи широко распространенным эпосом среди тюркских народов соединяет в себе самые сложные верования с Исламом.

Исследование показывает что, в эпосе «Короглы» древние мифические верования, трансформируясь в Исламскую идею, прошли путь до развития к суфийской идее.

G.Sayılov

Mythical-Sufi, Sufi-Islamic motifs in the epos “Koroglu”

Summary

The complex area of the manifestation of the problem of “Azerbaijan folklore and Islam” is the epos “Koroglu”. And it is determined by three main factors:

1. Soviet editions of the epos “Koroglu” according to the requirements of Soviet atheistic ideology were artificially cleared of religious views. It is more relevant to the publications of Koroglu, prepared by M.Tahmasib.

2. In the “non-Soviet” editions of the epic, mainly in the Tbilisi copy / Tabriz variant, the mythical, Sufi, Islamic beliefs merging created extremely complex semantic themes.

3. Epos “Koroglu” being a widespread epic among the Turkic peoples combines the most complex beliefs with Islam.

The investigation shows that in the epos “Koroglu” the ancient mythical beliefs, transforming into an Islamic idea, passed the way to development to the Sufi idea.

Rəyçi: Seyfəddin Qəniyev

Filologiya üzrə elmlər doktoru

FƏRİDƏ HİCRAN VƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

feridehicran60@mail.ru

**XIV ƏSR TÜRKDİLLİ POEZİYANIN GÖRKƏMLİ
NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN OLAN QAZI BÜRHANƏDDİN
ƏHMƏDİN YARADICILIĞINDA EŞQ
ALƏMİ VƏ FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİ**

Açar sözlər: oğuz, ləqəb, təxəllüs, bəşər, eşq, təsəvvüf, kölgə, xalq, ruh, üslub.

Key words: oghuz, nickname, pen-name, humanity, love, Tasawwuf, shade, people, spirit, style

Ключевые слова: огуз, прозвище, псевдоним, человечество, любовь, суфизм, тень, народ, дух, стиль

Azərbaycanda anadilli şeirimizin banisi kimi qiymətləndirilən Qazi Bürhanəddin XIV əsrdə öz ana dilini sevib, o dildə yazıb-yaratmaqla dilimizə tütək dilləri ailəsinin ən yüksək mərtəbəsində yer almışdır.

Əslində 1344-cü ildə Qeysəriyyədə dünyaya göz açan, sayca Oğuzların Salur boyundan hesab olunan və əsl adı “Əhməd” olan “Əbulabbas” ləqəbli, Qazi Bürhanəddin təxəllüslü şair şərəfli bir ömür yolu keçmiş, uzun müddət mükəmməl təlim-tərbiyə alaraq, ox atmaqla, qılınc oynatmaqla, at minmək, şahmatda məharət göstərmək və s. bacarıqları ilə hələ uşaqlıqdan hər kəsin diqqətini cəlb etmişdir. Həyatı mübarizələrlə başlayan, ömrünün on yeddi ilini hökmdar olub, ölkəsində daim nizam-intizam yaratmaq əzmilə yaşayan şair, yaradıcılığında da bir möhtəşəmlik və zənginlik əks etdirə bilmişdir. Xalqına, vətəninə, söykökünə bağlılığı və dərin sevgisi bu onu doğma dilində yazmağa vadar etdiyi kimi, şifahi ədəbiyyatdan bəhrələnməyə də sövq etdirmişdir.

Orta əsr mənbələrindən də görürük ki, Qazi Bürhanəddin təkcə hökmdar kimi yox, bir şair kimi də çox yüksək dəyərləndirilir. Hətta məşhur ingilis şərq-şünası Gibb 1900-cü ildə yazdığı “Osmanlı tarixi” əsərində Qazi Bürhanəddinin əsərindəki sadəliyi, təbiiliyi, xalq ruhuna yaxınlığı və xəlqiliyi yüksək məziyyətlərdən hesab edərək, onun şeirlərini avropa oxucularına nümunə kimi təqdim etmişdir.

Ədəbiyyat sahəsində, şeir aləmində kamil ustad səviyyəsində yer alan Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığı başdan-başa xalq şeiri üslubunda yaranmış bir eşq nəğməsidir. Lakin onun eşq fəlsəfəsi özündən əvvəl və sonra yazılan eşq ilə bağlı şeirlərdən çox fərqlidir. Q.Bürhanəddinin orta əsr şairlərinin bir çoxlarından fərqli cəhətləri odur ki, ki, onun şeir dünyasında bəşəri eşq, ilahi

eşqdən daha geniş məzmun kəsb edir və birinci mərhələ ikinci mərhələnin üzərinə kölgə salır.

XIII-XV əsr mütəfəkkirlərindən danışarkən onları təsəvvüfi ədəbiyyatdan kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil. Əslində bu baxış içdə-daxildə kök salan, qəlbən-ruhən əxlaqi-mənəvi paklıqdan keçərək, tanrı ilə bilavasitə ünsiyyət imkanı yaradan, insanın öz ilahi mənşəyinə inam hissi təlqin edən xüsusi dini fəlsəfi bir təlim kimi bütün orta əsr poeziya ustalarının qəlbinə hakim kəsilmişdir.

Lakin bu təlimdə bir dərəcə mövcudluğu olduğunu mütəsəvvüflər özləri də etiraf edirlər. Hətta Əhməd Eflakinin “Ariflərin Menkubeleri” kitabında Əhməd Fakih haqqında söylənən mənqibəldən birində deyilir: “Bezi kimseler Fakihin bu halını ve divaneliğini Baheddin Veledden sordular. O da “bu adam Seğvidi Sirdanın bizim böyük kadehlerimizdən içtiği (marifet) şarabından ancak bir damla içmiştir” dedi. Bunun kibi babam Mevlana Celaleddin hazretleri de bir gün Ahmed Fakihin bu sarhoşluğunun efendimiz Şemseddin Tebrizinin sarhoşluk denizi yanında bir kokudan ibaret olduğunu söyledi (4, s.38-59).

Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında bəşəri eşq daha geniş əhatə olunur, lakin bu demək deyil ki, onun təsəvvüfi baxışları yoxdu. Təbii ki, şairin on doqquz yaşında həcc səfərinə çıxmağı, şeirlərinin bir çox məqamlarında müqəddəsləri yad etməyi və onları şeirlərinə mövzu seçməyi onun islam dilinə bağlılığı təsəvvüfi baxışlarının izləridir. Lakin etiraf etməliyik ki, hökmüdarın şeirlərində, nə özündən əvvəl yazıb-yaradan Sultan Vələd, Əhməd Fakih, Yunis Əmrə yaradıcılığının təsiri, nə də öz dövrünün mütəsəvvüf şairlərindən olan Əhmədinin, Gülşehrinin, Mahmud bin Alinin, İslamın və s. izi vardır. Qazi Bürhanəddinin özünə məxsus yazı üslubu, bənzətmələri, cinas qafiyələri və heç kimə bənzəməyən baxışları müşahidə olunur ki, bu yaradıcılıq üsulunu da daha çox hökmüdar şairlərin təbində müşahidə edirik.

Şair əsasən bəşəri eşq fəlsəfəsinin ən gerçək məqamlarından soraq verir, aşığı titrədir, onu sevgilisi ilə üz-üzə qoyur, göz-gözə, ağız-ağıza həyəcan keçirə-keçirə bir-birini yaxından seyr etdirmək məqamına yetişdirir. Bütün bu motivlər isə dastanlarımızdan gələn nümunələrdir ki, Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında əksini tapır.

Aparun bəni yara görüşəyim,

Yuzumi ay yuzinə sirişəyim...

Gözə-göz, yuzə-yuz canum aparur

Ağız-ağıza onunla sorışayum (1, s.351-352).

Baxmayaraq ki, Qazi Bürhanəddin nikbin şairdir ancaq şeirlərində bəzən bəşəri eşqin bir həsrət duyğusu, nakam eşqin ağrı-acılarının bədii lövhəsi də əks olunur. Əslində onun poeziyasında əksini tapan aşiq obrazı ömrünün real sevgisini yaşayır. Şairin aşağıdakı misralarına diqqət edək:

Zülfünə düşən könül sərdən keçər
Xam ola sol söz ki, ənbərdən keçər.
Zülfidür məqsudcün müşk anavuz
Zəlüdür sözün gövhərdən keçər.
Eşq sedi dil butini nedəlum,
Çün xəyalı-husni Azərdən keçər (1, s.339).

Qazı Bürhanəddinin şeirlərinin əksəriyyətində aşiqin pərişan halı vəsf olunur. Şeir dili nə qədər sadə, xəlqi, aydın, rəvan olsa da müəllif müəyyən sətraltı fikirlər və bədii ifadə vasitələri, məcaz və epitetlərdən istifadə etməklə şeirə bir rəngarənglik verir; yuxarıdakı misralarda da şair sevgilinin zülfünə aşiq olan, məşuqun könlündən keçən eşq yükünün ağırlığından, əzabından, saf sözün, təmiz ifadənin dərin məna kəsb etməyindən və s. bəhs edir.

Qazı Bürhanəddin yaradıcılığının bu cür spesifikliyinin səbəbini bir tərəfdən onun hökmədar olaraq təkkələrdən uzaq olmağında, yəni mütəsəvvüf şairlərin toplumu arasında az olmağından, başının dövlət işlərinə qarışmağından, mübarizələrdən başı açılmadığından, digər tərəfdən isə artıq XIV əsrdə inkişaf tempinin yavaş-yavaş yeni istiqamətlər almağından irəli gəldiyini düşünmək real olardı.. İslama yeni irfani mistik baxışların yaranması meyilləri XIII əsrə nisbətə artıq yavaş-yavaş öz formasını dəyişirdi və yeniliklər istər-istəməz Qazı Bürhanəddin yaradıcılığında da özünü göstərirdi. Tərki-dünya, bu yöndə çılğınlıq, Yunus Əmrə, Əhməd Fakih, Sultan Vələd düşüncəsi XIV əsrdə xeyli səngimişdi.

Bu baxımdan Qazı Bürhanəddin yaradıcılığında bəşəri eşqə daha çox yer vermiş və bir hökmədar olaraq həyatdan zövq alaraq yaşamağa bir növ vərdiş etmişdir. Təbii ki, şairin hökmədar həyatı yaşamaq, hərəmxanalarının olmağı, hec bir maddi cətinlik cəkməməyi, naz- nemət icində ömür sürməyi onun bu tipli şeirlər yazmağının səbəbidir. Baxmayaraq ki, bir çox tədqiqatçılar şairin yaradıcılığında yalnız simvolika görürlər, məsələn ləblərin gözəlliyini və s. bu cür bənzətmələri ilə tanrını nəzərdə tutduğunu vurğulayırlar. Düşünürəm ki bu cür yanlış fikirlər, əsas olmayan ibarələr gələcək tədqiqatçıların da işlərinə mane ola bilər. Lakin şairin qəhrəmanlıq səhnələrini əks etdirən şeirləri də yetərincədir ki, bu da onun yenə gördüyü müharibələrin təsirindən doğur. Hətta onun əsas tədqiqatçısı olan F.Köprülü 1922-ci ildə “Dərgah məcmuəsi”ndə Qazı Bürhanəddin barəsində yazdığı məqalədə onun dini mövzuda deyil, dünyəvi mövzularda qəzəllər yazmasını təqdir etmişdir (1-7). 1926-cı ildə yazılan “Mənşəyindən onuncu hicrət əsrinə qədər türk ədəbiyyatı nümunələri” əsərinin girişində isə Qazı Bürhanəddin dünyəvi və səmimi şeirlər müəllifi kimi qiymətləndirilir (1-7). Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qazı Bürhanəddin bəşəri, dünyəvi eşq nəğməkarıdır. Həyatdan zövq almaq, gözəllikdən məmnun olmaq onun şəriyyətinin pafosudur!

Bu nə hüsn olur, nə boy nə cün bəgüm
Hurimisin ya pəri nəsin bəgüm
Sərvi boyuna necə təşbih edəm
Ya günəşi yüzünə nəsin, bəgüm

və ya

Ləbün tolu verür əspükə əyax,
Gözün oxa tutar miskin xumari (1, s.333).

Şairin yaradıcılığında müəyyən qədər ilahi eşq də yer alır:

İmani-nurini gisasi kufri uzatdısa
Gör necə yazdı ayəti-imani bixəttini.
Bir qətrə rəhmətini gülindən əsigər ol
Ki verdi Xızra şərbəti həvyan bixəttini (1,s.73).

Və ya

Bülürsün ki , günahum cox ilahi
Ümidü səndən ayrux yox ,lahi...
Qədər oxın qəza yayında cəkdün
Nə ox kim atar isən ox, ilahi (1, s.150).

Lakin bunu da diqqətdən qacırmaq olmaz ki, XIII- XV əsr şairlərinin əksəriyyətinin divan yaradıcılığı əsasən Münacat, Nət ilə başlanır və Allahın, peyğəmbərlərin tərifinə xüsusi yer verilir. Lakin Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında bu məsələyə cox səthi toxunulur və daha cox gözəllərin vəsfinə, aşiq və məşuqların sevgi məcaralarına həsr etdiyi şeirləri diqqəti cəlb edir.

Qazi Būhanəddin dünyaduyumundan asılı olmayaraq ustad şairdir. O hökmüdar ola-ola, gərgin bir ömür yaşamı arasında belə bir yaradıcılıq nümunəsi göstərməklə tarixə əbədiyaşarlıq mövqeyi qoymuşdur.

Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında folklor ənənələrinin də xüsusi yeri vardır. Bütün folklor nümunələrindən yerli-yerində bəhrələnən şair, daha çox aşiq obrazlarına müraciət etmişdir. Onun poeziya aləmində “Gül və bülbül” obrazlarının xüsusi yeri var. Demək olar ki, şeirlərinin eşqilə bağlı bir çox məqamlarında şifahi xalq ədəbiyyatının bu məşhur obrazlarının vəfəkeşliyini, cəfalarının sonsuzluğunu, saf və təmiz məhəbbətlərini nümunə göstərərək şeirlərinə mövzu seçmişdir.

Bülbül ünin eşitdi qavqaya cəkər bu dil,
Gül qoxusunu aldı, səhraya cəkər bu dil.
Gül yoluna gözlərim qızardalı eşqini,
Nərgizlərin yoluna sevdəyə cəkər bu dil (1,67).

Qazı Bürhanəddin şeirlərinə şifahi xalq ədəbiyyatından gələn “Gül və bül-bül”ün nakam eşq motivini salmaqla oxucusuna bu aləmin ibrət dərslərini verir. Çox sadə xalq dilində ifadə olunan şeirləri o cümlədən yazılı ədəbiyyata gətirdiyi tuyuqları ona ümumtürk ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer vermişdir.

V.V.Radlov tuyuq janrından bəhs etdiyi bir araşdırmasında Qazı Bürhanəddinə də işarə etmiş və bu janrın türk xalqlarının folklorunda bir mahnı janrı olduğunu və hələ tam öyrənilmədiyini də qeyd etmişdir:

Sənciləyim dünyada xub az imiş,
Nəgməni rast anladum şahnaz imiş.
Könüllər kəkliğinə bu dünyada
İlla, şahun gözlərin şəhbaz imiş (1-614).

Dunyayı çox sınadux bir buy imiş,
Qamu aləm varlığı bir huy imiş.
Qaplan aslan əjdahalar cumləsi
Əcəlün qaymağında ahuy imiş (1-621).

Tuyuqları ilə Azərbaycan-türk şeirinin inkişafına yeniliklər gətirən şairin bütün şeir nümunələrində folklorun izləri də müşahidə olunur. Yuxarıdakı tuyuqlarda şair nağıl və əfsanələrimizdə tez-tez rast gəldiyimiz “əjdaha” obrazına müraciət etməklə fikirlərinə sanballıq, çəki verə bilmişdir. Qazı Bürhanəddin xalq dilini, xalqın məişətini dərinlən mənimsədiyi üçün bu cür bədii priyomları da yerli-yerində işlətməyi bacarmış və hətta şair “Divan”ında istifadə etdiyi şeir janrlarının adını bir-bir sadalayıb, eşqə həsr etdiyi şeirinin arasına çox məharətlə yerləşdirmişdir ki, bu üsulla da sanki tədqiqatçıya bir yol açmışdır.

Dilbərin qəməsinə ox deyəlüm,
Hər sana dəğər isə “ox” deyəlüm...
Bən səni sevərəm, sevişərəm,
Bu sözü türkcə qoyux deyəlüm.
Vəsfünü gəh, qəsidə, gahi qəzəl
Gəh rübaüvü, gah tuyux deyəlüm (1-193).

Şairin yaradıcılığında demək olar ki, qafiyələrin əksəriyyəti cinas üzərində qurulub. Şəkilcə eyni, mənacə fərqli ifadələri bu qədər geniş şəkildə yerli-yerində işlətmək təbii ki, şairdən ustalıq tələb edir və Qazı Bürhanəddin bu tələbin öhdəsindən layiqincə gələ bilmişdir.

Lakin şairin qəhrəmanlıq səhnələrini əks etdirən şeirləri də yetərincədir ki, bu da onun bir tərəfdən hökmüdar olaraq gördüyü müharibələrin təsirindən

doğur digər tərəfdən isə Qazı Bürhanəddinin dastan və nağıllardan aldığı ruhdan irəli gəlir. Şair bəzən qəhrəmanlıq lövhələrini əks etdirən şeirlərində öz tərəf müqabillərini, rəqiblərini çəkinmədən döyüş meydanına çağırır. Bu çağırış bir növ xalq dastanları motivlərini xatırladır. Ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatını dərinədən mənimsəməyi, Qazı Bürhanəddini bu ədəbiyyata bağladığından onun yaradıcılığında yalnız folklorun təsiri daha qabarıq görünür.

Bayramda gözəl qoçlar qurban olur,
Aslanlar qayda bolsa gəffan olur.
Ərənlər cərgəsində söz söyləmək
Fil-məsəl, çün zirəvü Kirman bolur (1-621).

“Əsilzadələrin sözü bütöv olar”, “kişi dediyi sözdən, verdiyi vəddən qaçmaz” kimi xalq hikmətlərindən gələn bu ifadələr Qazı Bürhanəddin yaradıcılığında tez-tez işlənir. Burada “Dədə Qorqud” dastanının, “Koroğlu” və s. bu kimi dastanların da ənənələri xatırlanır.

Ərənlərin hər işi ərənədür,
Qaplanlar tutduğu iş şiranədür.
Mayələr mayalığın etsə nola
Buğralını qılsa iş nəzalədür (1-625).

Bu misralarda da Dədə Qorqudun ərənləri, Koroğlu “qoçularının” qəhrəmanlıq səhnələri yada düşür, şair bir tərəfdən “ər meydanında” yalnız əsl qəhrəmanları, sözü bütöv igidləri görmək istəyir, digər tərəfdən hiylə quranlara, mənliksiz, şəxsiyyətsiz insanlara tənə edir.

Odur ki, şairin yaradıcılığı haqqında Yusif Vəzir Cəmənzəminlidən üzü bu yana Ə.Abid, Firudin bəy Köçərli, Həmid Araslı, S.Hikmət, M.Quluzadə, R.Azadə, Ə.Dəmirçizadə, M.Səfərli, S.Mümtaz və bir çox ədəbiyyatşünaslar öz fikirlərini demiş, onun yaradıcılığına xüsusi əhəmiyyət vermişdilər.

Onun ilk tədqiqatçılarından olan Fuad Köprülü də göstərir ki, Azəri türkü olan Qazı Bürhanəddinin dil özəllikləri onun Azərbaycan dilini də mükəmməl bilməyindən xəbər verir (2-129).

“Əski Türk ədəbiyyatı tarixi” kitabının müəllifi Mine Mengi isə yazırdı: “Qazı Bürhanəddin şeirin nəzm şəkillərindən çox istifadə edən bir şair kimi də tanınır. Tuyuqlarla bərabər, cinaslı qafiyələrə də yer verməsi şairin türk milli zövqü ilə bağlılığının göstəricisi olaraq dəyərləndirilir. Qazı Bürhanəddin şeirlərində təsəvvüfün düşüncə və məcazlarına yer verməklə yanaşı, daha çox lirik şeirlərdən xoşlanan, dünyadan zövq almağı sevən, onu dilə gətirən bir şairdir (2-129)”.

Qazı Bürhanəddin 1398-ci ildə 54 yaşında Ağqoyunlu bəylərindən olan Qara Yoluq Osman bəy ilə müharibədə öldürülmüşdür. Şairin qəbri Sivas şəhərindədir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Qazı Bürhanəddin. Divan, Əliyar Səfərli. Az.Dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1988, səh. 686.
2. Əski Türk ədəbiyyatı. Mine Menği. tərc. Fəridə Hicran. Bakı, Elm və Təhsil. 1918, səh.335.
3. Y.E.Gibb. "Osmanlı poeziyası tarixi".
4. Ahmed Eflaki. "Ariflərin menkubələri". İstanbul, 1989, səh.735.

Farida Hijran Valiyeva,
The world of love and folklore traditions in works of
Gazi Burhanaddin, one of the remarkable representatives
of 14-th century Turkish poetry

Summary

This article deals with the analysis of the world of love and folklore traditions in the works of Gazi Burhanaddin Ahmad, as well as his life and works. This article sheds light on the civil and divine aspects of the love. The valor displayed by people and scenes of heroism are also approached in detailed form in this paper. Samples regarding the moral virtue contained in the outlook of the 13 and 14-th centuries poets. The notion "love" in the works of Gazi Burhanaddin is imagined and analyzed based on lots of folklore samples singing of flower and nightingale. The symbolic significance of the mythic images described in tuyuq's of this love singer is explained. This paper accentuates the images used in the plot of many epics and tales, which are also referred in the works of the aforementioned poet, who was deeply aware of folk literature. The author of this paper shed light on ideas expressed by many researches regarding the works of the poet. The Sufi ideas expressed by the poet through his works are compared with ideas by many Middle Age poets. From this point of view, the researcher sheds light on differences existing between him regarding the world of love and the poets of Palace of rulers.

Фарида Хиджран Велиева

**Мир Любви и фольклорные источники в творчестве видного
представителя тюркоязычной поэзии XIV века Гази бурханаддина
ахмеда
резюме**

В статье дается информация о жизни и деятельности Гази Бурханаддина Ахмеда, анализируются тема любви и особенности фольклорных традиций, нашедших отражение в его творчестве. Автор высказывает мысль о светской и божественной составляющих любви в его стихах, выражает свое отношение к мнению поэта о народной доблести и описанию героических сцен. Приводит примеры касательно темы нравственной добродетели в творчестве суфийских поэтов XIII-XV веков. Понятие любви в поэзии Гази Бурханаддина рассматривается через призму таких образов, как соловей и роза, имеющих широкое распространение в народном творчестве и дается пояснение к отдельным поэтическим деталям. Раскрывается символический смысл мифических образов, описанных в туйугах (стихотворная форма из 4-х полустиший в классической тюркоязычной поэзии) этого певца любви. Заостряется внимание на таком факте, как широкая информация поэта относительно устной литературы, мастерское и своевременное использование им образов из народных сказок и дастанов. Упоминаются высказывания многих мыслителей и исследователей о творчестве поэта. Уточняются суфийские элементы в стихах Гази Бурханаддина, которые создали почву для трансформации его взглядов в определенное учение. Подчеркиваются их общие черты с поэтическим и философским мышлением, пожалуй, всех суфийских мастеров пера средневековья.

Автор особенно тщательно указывает на разницу в манере письма дворцовых поэтов, находящихся под покровительством правителей и тех, кто сочинял в дервишских обителях. Затрагивается также тема широкого использования мастером народных мудростей, пословиц и поговорок, составляющих ведущую линию его творчества.

Rəyçi: Eşqanə Babayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

FƏRMAN XƏLİLOV

Filologiya üzrə elmləri doktoru

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fermanhalilov@yohoo.com

SEYİD SƏBRİNİN BƏZİ SƏHNƏCİK VƏ PYESLƏRİ

Açar sözlər: Seyid Səbri, Naxçıvan ədəbi mühiti, dramaturgiya, sovet eybəcərlikləri, azadlıq mübarizəsi.

Ключевые слова: Сейид Сабри, Нахчыванская литературная среда, драматургия, советские уродства, борьба за свободу.

Key word: Seyid Sabri, Nakhchivan literary environment, drama, soviet deformity, struggle for freedom.

Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi Seyid Səbrinin (1896-1974) yaradıcılığında kiçik səhnəcik və pyeslərin də özünə məxsus yeri vardır. Onun əlimizə çatan ilk pyesi 1925-ci ildə qələmə aldığı “Cəhalət pərdəsi” adlı birpərdəli vodevildir [3, s. 1-8]. Əsərdəki hadisələr o dövrdə Naxçıvanda baş verən bir əhvalatdan götürülmüşdür. Pyesin əsas personajları qadınlardır. 40 yaşlı Pəri, 30-35 yaşlı qonşu arvadları Həcər və Tutu avamlıqları ucbatından fırıldaqçı Kərbəlayi Məhəmmədin toruna düşürlər.

Pəri qayğıkeş bir anadır. Onun bir dərdi vardır. Yorğan-döşək xəstəsi olan 16 yaşlı qızı Sonanın dərdi. O bu dərdə dözə bilmir.

Qonşu qadın Həcər Pəriyə deyir ki, Kərbəlayi Məhəmməd “elm dəryasıdır”, hər kəsin uşağı olmur, hər kəs xəstədirsə, dua yazıb onu sağaldır, hər kəsin nəyi itibəsə, cinləri yığıb itən şeyin yerini deyir.

Pərinin evinə dəvət olunan Kərbəlayi Məhəmməd qadınların cahilliyindən istifadə edərək xəstənin dərdsini “tapır”. Sən demə Sona axşamçağı aş bişirərkən onu süzəndə isti suyu “bismillah” demədən yerə atdığı üçün “cin büzürgün balaca oğlunun qolunu yandırır”. Odur ki, cin qəzəblənərək ona əziyyət verir.

Kərbəlayi Məhəmmədin “dərmanları” da qadınları razı salır: “Al bacı, bax bunu pişik tükü ilə yandır, bunu qoy yasdığının altına, bunu da bağlayın qoluna, bunu da tixsin balışına, bax bu xırdacanı da iki qəbrin arasında göy cındada basdırın”.

Müəllif pyesdə Kərbəlayi Məhəmmədin fırıldaqlarına inanmayan iki gəncin surətini də yaratmışdır. Bunlardan biri Pərinin qızı Sonadır. Anası Kərbəlayi Məhəmmədin onun dərdsinə əlac edəcəyini deyəndə ana-bala arasındakı dialoqdan aydın olur ki, Sona açıqgözlü, cəhalətdən uzaq bir qızıdır və Kərbəlayi Məhəmmədə inanmır.

Pyesdə avam qadınların gözlərindən cəhalət pərdəsini götürmək istəyən 25 yaşlı İbrahim Sonanı müdafiə edərək deyir: “Sənin qızın doğru deyir. O kişiye allah vergi-zad verməyib. O cür sözləri sizin başınıza dolduran mövhumatçı şəxslərdir”.

Öz düşüncələrinə görə İbrahim yeni dövrün Məhəmməd ağası (N.Nərimanov, “Nadanlıq”), Fəxrəddini N.Vəzirov. “Müsibəti-Fəxrəddin”) və Fərhadıdır (Ə.Haqverdiyev. “Bəxtsiz cavan”).

Müəllif pyesdə də nadanlıq və geriliyin ictimai bir bəla kimi cəmiyyətin inkişafına əngəl törətdiyini oxucuların diqqətinə çatdırır, bu bəladan yaxa qurtarmağın yeganə yolunu maarifə doğru irəliləməkdə görür.

Səbrinin 1933-cü ildə Naxçıvanda konsert şöbələri üçün yazdığı kiçik bir səhnəcik isə [3, s. 18-20] gənc oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur. Səhnəcik maraqlı bir quruluşa malikdir. Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” əsərinin qəhrəmanları Məşədi İbad, Rüstəm bəy, Həsənqulu bəy, Rza bəy, Qoçu Əsgər növbə ilə səhnəyə çıxıb xarakterlərinə uyğun olaraq danışirlər. Bir komsomol kiçik yaşlı pionerə bu tiplər haqqında məlumat verir komsomol pionerə başa salır ki, keçmişdə “minlərcə məzlum xalq Rüstəm bəy kimilərin qamçısı altında inildəməkdə idi, indi isə onlar cəmiyyətdən qovulmuşdur”, “Əsgər kimi qoçular bəylərin müdafiəçiləri olub məzlum xalqı onlara qurban etməyə adət etmişdilər, indi isə onların burunları əzilib”, “Həsənqulu bəy kimi millətpərəstlər xalqlar arasında ədavət toxumu səpirdilər, indi isə sıqı bir qardaşlıq və yoldaşlıq əlaqələri yaradılmışdır”, “qəzetçi Rza kimi ədiblər, şairlər və yazıçılar qəzeti özü üçün gəlir mənbəyi hesab edərək birindən pul alıb... o birinə böhtan yazaraq...bədnam edərdi, indi isə qəzetimiz gündəki işlərimizdən və sosializm ölkəmizi irəli aparmaqdan yazır”.

Səhnəciyin qəhrəmanı Komsomolun sözlərində müəyyən həqiqətlər olsa da, əsərdə xalqımızın keçmişini lənətləmək, sosializm quruluşunu isə idealizə etmək kommunist ideologiyasının tələblərini yerinə yetirməkdən başqa bir şey deyildi.

Səbrinin “Qızıl Naxçıvan” pyesi də kommunist ideologiyasının təsiri ilə yazılmışdır [3, s. 8-15]. 1 pərdə, 4 şəkildən ibarət olan bu əsər 1936-cı ildə Naxçıvan respublikasının sovetləşməsinin 16 illiyi münasibəti ilə tamaşaya qoyulmaq üçün yazılmışdır.

Zaman keçdikcə Səbri geniş həyatı müşahidələri nəticəsində dərk etməyə başlayırdı ki, “Qızıl Naxçıvan” əsərində ağızdolu tərifi göylərə qaldırdığı “sovet ölkəsi” və günü-gündən “boyu artan kolxozlar” heç də onun ümid etdiyi kimi ideal quruluş və qurum deyilmiş. Bu baxımdan 1970-ci ildə həm nəzm, həm də nəsr variantında yazdığı 3 pərdə 7 şəkildən ibarət olan “Kimdir haqlı” pyesi maraq doğurur. Müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi “əsər kolxoz həyatından bəhs edir. Amal və məzmun kolxoz həyatında

bağçılıq təsərrüfatını genişləndirmək, qohumbazlıq, tərəfkeşlik, oğurluq və xəyanət ilə mübarizə aparmaqdan ibarətdir” [2, qovluq - 4].

Keçən əsrin 20-ci illərində İranın ictimai-siyasi vəziyyəti Azərbaycan yazıçılarının diqqətini cəlb etmiş və onlar bu mövzuda bir sıra qiymətli əsərlər yazmışlar. Şübhəsiz ki, bu əsərlərlə tanış olan və 1941-ci ildə Sovet ordusu sıralarında İrana keçərkən [1, v. 5] oranın ictimai-siyasi vəziyyəti, xalqın Rza şahla münasibəti ilə tanış olması Səbrini də bu mövzuda əsər yazmağa həvəsləndirmişdir. Onun “Azadlıq günəşi” və “Qansoranlar” pyesləri [2, qovluq - 5] məhz bu həvəsin və marağın nəticəsində meydana çıxmışdır. “Azadlıq günəşi” pyesi 1963-cü ildə yazılmışdır. 3 pərdə, 10 şəkildən ibarətdir. Əsərdəki hadisələr XX əsrin əvvəllərində cərəyan edir. Pyesdə İran sosial-demokratlarının şahlıq rejiminə qarşı etirazı və mübarizəyə qalxması öz əksini tapmışdır.

Səbrinin belə bir mövzuya müraciət etməsi və keçən əsrin 60-cı illərində Naxçıvan ədəbi mühitində mövzu və məzmun baxımından öz yeniliyi ilə seçilən bir pyes yazmağa nail olması təsadüfi deyildi. Hələ yeniyetmə yaşlarında Ərəb Məhəmməd ağanın dükanında işləyərkən o, sosial-demokratların gizli iclaslarını müşahidə etmiş, onların düşüncələri və məramı ilə yaxından tanış olmuşdu. Sonralar isə, şübhəsiz ki, doğma dayısı məşhur sosial-demokrat, İran inqilablarının fəal iştirakçısı Mirbağır Mirheydərzadənin bu istiqamətdə söhbətlərindən xeyli məlumatlar öyrənmiş və mövzunun dərinliyinə nüfuz edə bilmişdir.

S.Səbrinin İran mövzusuna həsr etdiyi ikinci pyesi “Qansoranlar” adlanır. 1968-ci ildə qələmə alınan bu pyesin həm nəzm, həm də nəsr variantı vardır [1, qovluq-3]. Pyes 3 pərdə, 9 şəkildən ibarətdir.

Müəllif bu əsərinin adını təsadüfən “Qansoranlar” qoymamışdır. Əsəri oxuduqca məlum olur ki, “qansoranlar” şahdan tutmuş karxana sahibinədək yerli “zəlilər” və canavar iştahalı imperialist dövlətlərdir.

Pyesdə zəhmətkeş xalq kütlələrinin acınacaqlı yaşayış şəraiti, zülm və istismardan bezib etiraz səslərini qaldırması səhnəsinin təsvirinə də müəyyən qədər yer verilmişdir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, S.Səbrinin təhlilini verdiyimiz səhnəcik və pyesləri öz mövzu, məzmun və ideyasına görə keçən əsrin 20-70-ci illərində Naxçıvan ədəbi mühitinin xarakteristikasını zənginləşdirən dəyərli nümunələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədli Səbri Mirsadiq oğlunun şəxsi işi. Naxçıvan MRDA f.213, siy. 3, iş 28/407.

2. Naxçıvanın elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və maarif xadimlərinin şəxsi arxivi. Seyid Səbri. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. Q-1, qovluq 1-11.
3. Səbri S. “Səhnəciklər” dəftəri (1925-1936). Naxçıvanın elm, ədəbiyyat, mədəniyyət və maarif xadimlərinin arxivi. Seyid Səbri. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. Arxiv 1, Q -1, qovluq-2.

Фарман Халилов

Некоторые сценки и пьесы сейида сабри

Резюме

Сейид Сабри (1896-1947) имел своеобразные заслуги в развитии драматургии Нахчыванской литературной среды.

В статье анализируются некоторые его сценки и пьесы (водевиль «Пелена невежества», пьесы «Кто прав?», «Солнце свободы» и сценки, написанные для концертных отделов. Выясняется, что главным содержанием этих произведений, посвященных темам актуальным для своего периода является критика невежества и отсталости, описание борьбы за свободу Ирана в начале XX века и разоблачение некоторых уродств советского периода.

В пьесе «Занавес мракобесия», автор разоблачает колдунов, обманывающих невежественных женщин.

Маленькие сценки С. Сабри, написаны советской идеологией. Тем не менее, эти сценки также имели некоторое просветительское значение для своих читателей.

Пьеса «Золотой Нахичевань», посвященная советизации Нахчывана, также такого типа.

Пьеса «Кто прав» посвящена жизни колхоза. В ней превратились в объект критики негативные положения в колхозах того времени.

В пьесе «Солнце свободы» отразилась борьба за свободу в Иране.

В результате автор приходит к выводу, что драматические произведения С. Сабри по своей теме и идее являются ценными образцами, обогатившими характеристику Нахчыванской литературной среды в 20-70-х гг. прошлого века.

Some sketches and plays of seyid sabri
Summary

Seyid Sabri (1896-1947) had peculiar services in the development of drama in the literary environment of Nakhchivan.

The article analyses his some sketches and plays ("The curtain of ignorance" vovedil, "Who is right?" "The Sun of Freedom" plays and sketches written for concert departments). It is clear that the main content of these works, which are dedicated to topical issues of his era, is the criticism of ignorance and obscurantism, the description of the struggles for freedom in Iran in the early 20th century and the exposure deformity of the Soviet era.

"Azadlıq günəşi" pyesində İranda azadlıq uğrunda aparılan mübarizələr öz əksini tapmışdır.

In the play "The Curtain of Ignorance", the author exposes the miracle workers who defraud using the women's ignorance.

The sketches by S.Sabri are written as a Soviet ideology. However, these sketches also had some educative significance for their readers.

The play "Golden Nakhchivan", dedicated to the sovietization Nakhchivan Autonomous Republic is also a part of it.

The play "Who is right" is dedicated to the life of the collective farm. In the work, negative incidents in collective farms of that time have turned into object of criticism.

In the play "the Sun of Freedom", the struggles for freedom in Iran has been reflected.

As a result, the author comes such a conclusion that the drama works by Seyid Sabri are one of the precious examples that enriches the characteristics of Nakhchivan literary environment, according to their theme and idea in the 20-70th years of the last century.

Rəyçi: Əbülfəz Quliyev
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İSMƏT UMUDOVA
Odlar Yurdu Universiteti
e-mail İsmətUmdova69@bk.ru

C.Q. BAYRON ƏSƏRLƏRİ VƏ ŞƏRQ DÜNYASI

Açar sözlər; mütərəqqi romantizm, əvəzolunmaz şair, bədii yaradıcılıq, əsrarəngiz, məhtəşəməsərlər.

Key words ; Progressive romanticism , Unique writer, Artistic Creation, Mysterious , Grand Novels.

Ключевые слова; Прогрессив романтизм, Несравнимый писатель, Художественное творчество, Волшебный , Выдающиеся произведение.

Bildiyimiz kimi, dünyanın söz sənətinə ingilis ədəbiyyatı zəngin töhvələr vermişdir. Bu ədəbiyyat dünya oxucusuna əvəzolunmaz şair, nasir, dramaturqlar bəxş etmiş və bu ədəbiyyat vasitəsilə də dünya oxucusu Böyük Britaniya adalarında yaşayan xalqların tarixi , adət- ənənəsi, xüsusiyyətləri , ailə və cəmiyyət haqqında geniş məlumatlar əldə etmişdilər.

Bu gün bu məqalədə sizlərə haqqında söz açacağım dünya ədəbiyyatı aləmində çox önəmli bir yerə sahib olan şəxs, İngilis poeziyasının tanrısı adlandırılan Villyam Şekspirin ən nüfuzlu davamçısı C. Q. Bayrondur. Danılmaz faktdır ki , XIX əsrin əvvəllərində bütün Avropada mütərəqqi romantizmin görkəmli nümayəndələrindən biri hesab olunan C.Q. Bayron yaradıcılığı dünya ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmişdir. bu gün dünya ədəbiyyatında məhz Bayron “Sevimli şair” ləqəbi ilə tanınır.

Bayronun ölməz poeziyası əsrlərdir ki, oxucusunu həyacanlandıraraq qəlbini riqqətə gətirir.Əsərlərini oxuyarkən , həmişə insanı belə bir sual düşündürür, cansız qələm həyatı, yaşamı,insanlığı bu qədər gözəl, incə əks etdirə bilərmə?

Bayron fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı təkcə ingilis oxucusu üçün deyil , bütün dünya xalqlarının oxucuları üçün maraqlıdır.

C. Q Bayron 1788-ci il yanvar ayının 22-də Londonda yoxsullaşmış bir Lord ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun uşaqlığı Şotlandiyanın Ederdiya şəhərində keçmişdir. O, 1801-ci ildə Londonun Harrou qapalı zadəgan məktəbində təhsil almışdır və ilk şeirlərini də elə bu illərdə yazmışdır. O , 1805-1808-ci illərdə Kembric Universitetində təhsil almışdır. 1807-ci illərdə şair ”Asudə saatlar “ adlı ilk şeir məcmuəsini , 1809-cu ildə isə mürtəce romantiklər ələhinə yazılmış “İngilis bardları və Şotlandiya icmaçıları” adlı satirik poemasını nəşr etdirmişdir.

Bayronun yaşadığı dövr avropalıların Şərq ölkələri ilə ciddi maraqlanmağa başladığı dövrdür. Bu dövrdə Avropada bir neçə Şərq cəmiyyətləri

yanır ki, bunlar da Parisdə "Asiya cəmiyyəti, " Londonda " Asiya kral cəmiyyəti", Leypsiqdə "Alman Şərq cəmiyyəti" və s.

Bildiyimiz kimi , Şərq mövzusu bir müddət dünya klassiklərinin əsərlərində əsas yer tuturdu. Məhz , bu illərdə Avropada Hötenin" Şərq divanı", V.Hüqonun "Orientaliya"sı və eyni zamanda Şərqi öyrənməyə dair bir sıra kitablar da nəşr edilmişdir.

Belə ki, Şərq ölkələrinin tarixi , ədəbiyyatı, mədəniyyəti Bayronu da maraqlandırmışdır desək yanlışdır. Şairin Şərq dünyasına olan böyük marağı, sonralar Bayronun bu ölkələrə səyahət etmək arzusunun gerçəkləşdirdi. Bayron hələ uşaq ikən "Türkiyə tarixi" kitabını oxumuş və Şərqə xüsusi marağını, Şərqə səyahət etmək fikrini və şeirlərində də hiss olunan şərq ruhunu da məhz bu kitabdən öyrəndiyini demişdir. C.Q.Bayron "Çayld Haroldun səyahətləri", "Şərq poemaları", "Don Juan", "Manfred" və sairə kimi dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə bəxş etdiyi əsərləri -ni bu dövrdə yazmışdır.

Şərq dünyasına səyahəti Bayron yaradıcılığında böyük bir səifə açmışdır. O , dövrünün yazıçılarından fərqli olaraq , Şərqi Avropaya özünə-məxsus, qeyri- adi tərzdə tanıtmışdır. Şairin Türk dünyasına olan böyük marağı , türk adət- ənənəsini dərinlən öyrənməsi və öz əsərlərində, poemalarında çox gözəl şəkildə əks etdirməsi buna əyani misaldır. Əsərlərində işlətdiyi şərq sözlərinin əksəriyyəti əsl türk və müəyyən bir hissəsi isə ərəb, fars dillərindən türk dilinə gəlmiş sözlərə yeni məna verərək , bu sözləri əsərlərdə özünə -məxsus şəkildə istifadə etmişdir. Bunu da xüsusi olaraq qeyd edək ki, digər ingilis yazıçıları da öz əsərlərində Bayronun ədəbiyyata gətirdiyi yeni sözlərdən istifadə etmişdilər. məs; Sultanə -xanım mənasında , saray- hərəmxana mənasında və s.

Yaxın Şərq ölkələrinə səyahətinin ardından 1813-1815- ci illərdə Bayron bir çox poemalar qələmə alır və illər sonra bu poemalar ədəbiyyat dünyasında "Şərq poemaları" adı ilə məşhurlaşır. Bu poemalar toplusuna altı poema daxildir. Bunlar "Abidos Gəlini", "Qabil ", "Korsar", "Dara", "Karinfin mühasirəsi", "Parizna".

Böyük Rus şairi Puşkin deyirdi ki, Lord Bayronun əsərlərindən heç birisi İngiltərədə "Korsar " qədər güclü və dərin təəssürat oyatmamışdır. Şairin bu əsərində protest hissi daha üstündür.

Bayronun poemalarında əsas rolu mahiyyətə üç şəxs ; qəhrəman, onun məşuqəsi və rəqibi oynayır. Bayronun qəhrəmanları cəmiyyətin eybəcərliklərinə qarşı üsyan edən mübariz, lakin təkbaşına mübarizə aparan, həyatın ən çətin sınaqlarından çıxış yolunu öz şəxsi azadlıqlarında görə qəhrəmanlardır. Bayron əsərlərində şəxsiyyəti hər şeydən üstün tutaraq və bu şəxsləri əsrarəngiz şəkildə oxucuya təqdim edir. Buna misal olaraq " Qabil,"

poemasında Qabili , "Abidos Gəlini" poemasında Səlimi missal gətirmək olar.

1821-ci ildə qələmə alınmış "Qabil" poeması Bayronun sirli - mifik əsərləri sırasındadır; sanki real həqiqətlərindən bezən şair həmin dövrdə belə mövzulara daha tez-tez müraciət edirdi. Əsərdəki Adəm, Həvva, Qabil, Habil obrazları da hər bir oxucuya məlum olan dini - mifik obrazlardır. Bu əsərdə Corc Bayron tamamilə öz xəyallarına qol – qanad verən şair kimi oxucu qarşısına çıxarır, varlığın mahiyyətinin əzabdan ibarət olduğunu əsas götürən romantic qəhrəmanının qəlbini kədərlə dolu olduğunu və öz tənha varlığına qapılaraq , yerlərin və göylərin sirrini anlamağa çalışır.

Şairin qələmə aldığı "Konfirin mühasirəsi" poeması "Şərq poemaları" içərisində özünəməxsus bir yer tutur. Azadlıq ideyası, vətən istiqlaliyyəti uğrunda kütləvi hərəkət; kütlə və qəhrəmanın münasibəti, artıq müəllif tərəfindən burada açıq aydın əks olunur. Şair əsərdə yer- yurdundan didərgin düşən qəhrəmanlarını öz düşmənlərinə qarşı necə amansız mübarizə apardığını, intiqam hissiylə yandığını , sevgilisinin Fransiskoya olan yüksək məhəbbətini , dinə olan münasibətini qeyri –adi şəkildə göstərir.

"Abidos gəlini " poeması haqqında qısa məlumat vermək istərdim;

Əsərin əsas obrazları hökmdar Cəfər, onun qardaşı oğlu Səlim və qızı Züleyxadır. Səlimlə Züleyxa bir - birilərini dərin məhəbbətlə sevirlər. Hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədə Cəfər Səlimin atasını öldürərək hakimiyyəti ələ keçirir. Bir müddət keçdikdən sonra Səlim atasının Cəfər tərəfindən öldürüldüyünü bilir. Həm atasının qisasını almaq, həm də sevdiyi qadının başqa biriylə evlənməsinə mane olmaq məqsədiylə Səlim Cəfərə qarşı mübarizəyə qalxır. Lakin hakimiyyət uğrunda gedən bu müharibədə Səlim həlak olur və Səlimin ölümünə dözə bilməyən Züleyxa isə canına qəst edir. Onların saf sevgisi hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin , dövrün eybəcəliklərinin qurbanı olur desək yanlışdır. Səlim və Züleyxanın nakam qalan sevgisi bütün ölkəni kədərləndirir , hökmdar Cəfər isə xalq tərəfindən qınanır. Əlbəttə ki ,O, öz səhvlərini başa düşərək peşman olduğunu etiraf edir.

Bu poemada " Leyli Məcnun " dastanındakı Leyli obrazını xatırladan əlamətlərə daha çox rast gəlirik. Professor Əli Sultanlı Avropada Nizaminin " Leyli Məcnun " poemasının ən çox təsirini məhz "Abidos Gəlini " poemasında görür.

Şərq poemalarından danışarkən, Bayronun həmin dövr yaradıcılığının iki əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bunlardan biri Bayronun Şərq ölkələrinə səyahətindən sonra yazdığı əsərlərə Şərq poeziyasının müsbət təsir etməsi , digəri isə bu poemalardan daxili və xarici irtica qüvvələrinə qarşı kəskin etiraz və üsyan motivlərinin zəngin olmasıdır.

Bayronun ömrü çox uzun olmadı , lakin yaratdığı möhtəşəm əsərlər yarımçıq qalan ömrünün davamı oldu desək yanlışdır. Bəli ! Böyük şairin ölümündən illər keçir, amma buna baxmayaraq onun yaradıcılığı və əsərləri bu gün də müəllim edilir, öyrənilir. 28 yanvar 1821- ci il tarixi gündəliyində şair “poeziya nədir” sualını qısa olaraq belə cavablandırmışdır. ”Poeziya keçmişin və gələcəyin duyğusudur ”!

O, sənətdə , poeziyada belə bir duyğunun tərcümanı olmuşdur. İngilis ədəbiyyatına böyük mübarizlik ruhunu, romantic şeirin öz təbii, gözəl təsvirini verən C. Q. Bayron ; Avropa romantizminin dahiləri olan P.B.Şelli, V. Hüqo, Jorj Sand kimi söz ustaları ilə xalqın müdafiəsində dayanmışdır.

Görkəmli şəxslərin Bayron haqqındakı fikirləri;

“Bayron yaradıcılığı bəşər tarixində bir səifədir , əgər həmin səifəni cırsanız, tarixin bütövlüyü itəcək ,heç nə ilə əvəz oluna bilməyən bir boşluq qalacaq.

V.Q.Belinski.

C.Q. Bayron “bizim əsrin qeyri-şərtsiz ən böyük dahisidir.”

İ.V.Höte.

“C.Q.Bayron qəlb ağrısı ilə qərribə həqiqətlərin üstünü açır “

Z.Ağayev.

Ədəbiyyat

1. Seçilmiş əsərləri; Poeziya –Bakı; Şərq-Qərb 2006. (Dünya ədəbiyyatı)
2. C.Q.Bayron (1788-1824) Savalan -2014.
3. C.Bayron –Vahid Mərkəzləşdirilmiş kitabxana.
- 4.C.Bayron”Abidos gəlini”əsərlərin qısa məzmunu
- 5.Bəşər tarixinin möhtəşəm siması—C.Bayron.Bakı 2018
- 6.C.Bayron. Seçilmiş əsərlər Virtual kitabxana.

I.Umudova

Eastern world in Bayron`s works

Summary

In this article the author gives a short information about Bayron`s literary activity and about poems which he wrote after his journey to East. After my close acquaintance with Bayron`s literary activity, I realized that innovations in the genre of lyric-romantic type of poems was brought to European literature by G.Bayron. I noticed how heroes of G. Bayron poems

struggle against deformity in the society and they prefer individual to everything.

G. Bayron is a great poet. In the little article it is impossible to give enough information about him. But we can say that nevertheless many years passed after his death, mysterious power of his pen is a fiery call for freedom, peace and against war.

So we can say that there are a lot English writers and poets and they have their own works. But Bayron is the most important poet that he described the Eastern world best of all.

И. Умудова

Восточный мир в произведениях Байрона

Резюме

В данной статье автор даёт краткую информацию о литературной деятельности Байрона и о поэмах, которые он написал после путешествия на Восток. После своего тесного знакомства с литературной деятельностью Байрона, я осознала, что инновации в жанре лирико-романтического типа поэм были принесены Байроном в Европейскую литературу.

Я осознала, как герои поэм Байрона борются против деформации в обществе и они предпочитают всему личность.

Байрон – великий поэт. В маленькой статье невозможно дать полную информацию о нём.

Но мы можем сказать, что несмотря на то, что прошло много лет после его смерти, таинственная сила его пера является пламенным призывом к свободе, миру и против войны.

Таким образом, мы можем сказать, что есть много английских и писателей и поэтов и у них имеются свои произведения. Но Байрон самый важный поэт, который оценивается в восточном мире как самый лучший.

Rəyçi: Ülviyyə Nəsirova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏBUHİ İBRAHİMOV

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Email: s.ibrahimov71@mail.ru

MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ ƏDƏBİ İRSİ

Açar sözlər: Naxçıvan, əlyazma, mətn, maarifçilik, fəaliyyət.

Key words: Nakhchivan, manuscript, text, enlightenment, activity.

Ключевые слова: Нахчыван, рукопись, текст, просветительство, деятельность.

Mədəniyyət xəzinəsinin qiymətli qaynaqlarından olan əlyazmalar keçmişin ədəbi tarixinin müasirlərimizə çatdırılmasında, onların maariflənməsində misilsiz rola malikdir. Bu baxımdan, klassik Azərbaycan mütəfəkkirlərinin, o cümlədən Naxçıvan şair və yazıçılarının əsərlərini araşdırıb xalqa çatdırmaq qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir.

Təəssüf ki, bu vaxta qədər XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin yaradıcılığı tədqiq edilməmişdir. Əsərlərində adı Məhəmməd Məşhədi Baba Kəngərli kimi çəkilən H.M.Naxçıvani Naxçıvan şəhərində ziyalı-dindar ailəsində anadan olmuşdur. “Səhab əd-Dümu” əsərinin əvvəlində müəllif haqqında yazılır: “Müəllif qədim Naxçıvan torpağında, Şəhab məhəlləsində dünyaya göz açmış və öz dövründə el arasında Məhəmməd ibn Məşhədi Baba Naxçıvani kimi tanınmışdır” (3, s. 1).

H.M.Naxçıvaninin əlyazmalarında tərcümeyi-halı göstərilməsə də, el ağsaqqalları onun maarifçilik ənənələrindən və xeyirxahlığından geniş danışmışlar. Hətta onun dövrünün görkəmli ziyalısı Məhəmməd Tağı Sidqi ilə dostluq etməsi, onunla məktublaşması məlum olmuşdur. Məhz bu baxımdan tədqiqata cəlb edilən Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin mühiti, həyatı və ədəbi irsi doğma Naxçıvanımızın mənəvi-mədəni dəyərləri istiqamətində araşdırılacaq zəngin bir xəzinə mənbəyidir. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani ilk növbədə öz zəngin yaradıcılığını milli-mənəvi dəyərlər əsasında quraraq inkişaf etdirmişdir. Onun dərin düşüncələri, maarifçilik ənənələri, fəlsəfi duyğuları, bilik və bacarığı dövrünün ən dərin qatlarına nüfuz etmiş, yeni-yeni elmi kəşflərin, dəyərli kitabların, qiymətli əsərlərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Hələlik yaradıcılıq fəaliyyətində onun beş əsas kitabı daha da diqqəti cəlb edir. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin qələmə aldığı əsərlər sırasına aşağıdakı kitabları aid etmək olar: “Qürrət əl-Əbsar” (1) (Gözlərin nuru) 1318 h.q. (miladi 1897), “Səhab əd-Dümu” (Buludların göz yaşları) 1309 h.q.(miladi – 1887) (3), “Kəşkül

ən-Nur” (Nur qabı) (4) 1312 h.q.(miladi – 1892), “Dürrət əl-Əbrar” (Söylənməmiş inci sözlər) (2) 1315 h.q. (miladi – 1894), “Məzahir əl-Ənvar” (Nurların zahir olduğu yerlər) 1317 h.q. (miladi – 1896) (5).

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının “Məzahir əl-Ənvar” əsəri mahiyyət etibarilə dərin düşüncələri ifadə etməklə dövrünün müsəlman təhsili istiqamətində zəruri hesab edilən məsələləri və ehkamları özündə təzahür etdirir. Həmçinin əsərdə Naxçıvanla bağlı bir neçə faktın bağlılığını görürük. Belə ki, əsərdə Müzəffərəddin şahın Naxçıvanı və onun müqəddəs yerlərini ziyarət edib Firəngistana (Fransa) getməsi səfəri geniş qeyd edilir. Hətta əsərdə onun “Culfa körpüsündən keçərək Naxçıvana səfər edir və sonradan isə Firəngistana getmişdir” (5, s. 245) qeydləri barədə məlumat verilmişdir. Əlyazmada o da göstərilir ki, onun gəlişinə Naxçıvanda ona bir qəsidə də yazılmışdır.

“Bu qəsidə Sultan Müzəffərəddin şahın Culfa körpüsündən keçərək gözəlliyi və əzəməti ilə seçilən Naxçıvan şəhərinə gəlməsi, oradan isə Firəngistana getməsi şərəfinə yazılmışdır” (5, s. 249).

Qəsidə Allaha həmd edilməklə Onun sevimli peyğəmbəri “Fəxri Kainat”, “Əsrəfi məxluqat”, “Rəhmətən lil-Aləmin” olan həzrəti Məhəmməd əleyhis-salamın özünə və əhli-beytinə salam-salavatla başlayaraq mədh edilmişdir.

Əsər ərəb və fars dillərində kufi xətti ilə 1317-ci ildə hicri qəməri (miladi – 1896) tarixdə yazılmışdır. Əlyazmanın ölçüsü: 21x16; həcmi isə 260 səhvədir.

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının digər bir əsəri “Qürrət əl-Əbsar” adlandırılmışdır. Müəllifin bu əsəri elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlyazmada əsasən islam fəlsəfi fikirləri öz əksini tapmışdır. Müəllif milli-mənəvi dəyərlərimizi, milli mədəniyyətimizi, fəlsəfi dünyagörüşümüzü, həmçinin mədəni irsimizi şərh etmişdir. Müəllif əsərdə, yer, göy, okeanlar, çaylar, hərflər, mələklər, səmtlər, səmavi kitablar haqqında geniş bəhs etmişdir.

Əsərdə qeyd edir ki, Allah dörd sifətin sahibidir: “Əxyar (xeyirxah), Əbrar (doğruçu), Qadir (qüdrət və qüvvət sahibi) və Qəhhar (yetərinəcə güclü) olmaqla Ərşi-əzimi (Allahın taxt-tacı olan 9-cu və ən böyük göy kürsüsünü) bu sütunlar üzərində yerləşdirərək qərar vermiş və ucaltmışdır” (1, s. 4).

Əsər Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının 5-ci əsəridir. Əlyazma ərəb əlifbasının şikəstə xətti ilə yazılmış, vərəqlərin kənarında iki qara xətlə dördbucaq çəkilmişdir. Əlyazmanın həcmi 546 səhifədir. Hər bir səhifənin yuxarı hissəsində xüsusi formada işlənmiş damaların içərisində qara rənglə nəstəliq xətti ilə mətnlərin mövzusu yazılmış və səhifələrin kənarlarında mövzuya aid bəzi sözlər yazılmışdır.

H.M.Naxçıvaninin məharətlə qələmə aldığı digər maraqlı bir əsəri isə “Kəşkül ən-Nur” kitabıdır. Müəllif əsərdə Naxçıvan ictimai mühitinin saf və sağlam tərzdə formalaşmasını, məntiqi, elmi idraka söykənərək davranmağı, təfəkkür metodunun bir çox sahələrini, mənəvi-ruhi sferanın və s. inkişaf etdirilməsi məqsədilə çox dərin və eyni zamanda maraqlı mənbələrə müraciət etmişdir. Əsərdə yaşanan elmi-fəlsəfi hisslər və aqlın təzahürü sarsılmazdır.

Əsər iki hissədən ibarətdir, əsərin əsas məzmunu məntiqi təfəkkürün formalaşmasına xidmət edir. Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazılmış, kitabın kağız vərəqlərinin rəngi ağ, saya, üz hissəsi dəri və kartondan cildlənmiş, xətt nümunəsi nəstəliq-şikəstə, ölçüsü: 34x21; həcmi: 375=369 səhifədir.

XIX əsrin nadir əlyazmalarından biri də Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Səhab əd-Dümu” (“Göz yaşları buludu”) əsəridir. Əsər 1874-cü ildə yazılmışdır. “Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani İslam dünyasının ən böyük ali təhsil ocağı olan «Nəcəfi-Əşrəfi» məktəbinin müəllimi, ustadı olmuş və sonra prorektor vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Onun barəsində məlumat verən «Səhabəd-Dümu» Azərbaycan dilində yazılmışdır. Əsər əsasən VII əsrdə baş verən İmam Hüseyn əleyhis-salamın Kərbəla müsibətinə həsr olunsa da bir neçə fəlsəfi mövzular diqqəti cəlb edir” (6, s. 67). Əlyazmada Kərbəla hadisəsi və orada şəhid olanların məqamından bəhs olunur:

Xuda gəlib bu Hüseyn aləmə şəhadət üçün,
Qəbul edibdi şəhid olmağı şəfaət üçün.
O vaxtı hörmətinə Kərbəlada qan içəcək,
Əliyyəi Əkbərinin qəddinə kəfən biçəcək.
O vaxtı hörmətinə qan durar dodağında
Ki, süd əmər balası oxlanar qucağında (3, s. 75).

Əsərdə bir neçə fəlsəfi və bədii terminlər diqqəti daha da tez cəlb edir. Belə ki, Şərq aləmində “İlahi nur” hesab edilən ilk yaranış və onun əsas predmetləri geniş izah edilmişdir. Milli mentalitetimizə uyğun olan doğru və düzgünlük prinsipi həmişə xalqımız tərəfindən bir mənalı qarşılanmışdır. Milli mentalitetimizin formalaşmasında xalqımızın tarixən mövcud olmuş ən zəngin ənənələrinə islam dininin təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Milli mənlilik şüurunun əxlaqi potensialının tənzimlənməsində, mentalitetimizə təsirində bir tarixi amil kimi islam dininin ideoloji rolundanılmazdır.

Elə bu baxımdan da yanaşdığımız mövzu müəllifin bu əsərdə fəlsəfi fikirlərin önəmli olması ilə yanaşı, həmçinin islamşünaslıq elmi üçün dəyərli fəlsəfəsi kontekstində verilmiş və əsaslandırılmışdır. İslam aləmində “İlahi nur” hesab edilən əsas amil demək olar ki, əsərdə öz əksini tapmışdır. İnsan

bəşəriyyəti yaranmamışdan çox-çox əvvəl onun nuru xəlv olunduğu iddia edilən anlayışlar rasionallıqla əsərdə verilmişdir. Əsasən sonuncu peyğəmbər həzrəti Məhəmməd əleyhis-salamın nuru çox önəm daşıyır. Bununla bərabər dünyanın yaranma prinsipini, onun mövcud quruluşunu və hərəkət mexanizmini müxtəsərdə olsa verilməsi əsərdə böyük maraq doğurur.

Bu yanaşmalar göstərir ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin digər iki əsəri də çox qiymətli dəyərlərə malikdir. Müəllifin yaratdığı mövzular günün ən aktual prinsiplərini ortaya qoyur. Hesab edirik ki, bütün bu qeydləri nəzərə almaqla XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin ədəbi irsi və zəngin yaradıcılığı müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır. Həmçinin onun yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı yazdığı əsərlər məzmun və mahiyyət etibarilə gələcəkdə də təhlil və tədqiq olunmağa layiqdir.

Ədəbiyyat

1. نخبوانی حاج ملا محمد قرة الابصار. 1318 ه.ق. 546 ص.
2. نخبوانی حاج ملا محمد درة الارار 1315 ه.ق. 377 ص.
3. نخبوانی حاج ملا محمد سحاب الذموع 1295 ه.ق. 492 ص.
4. نخبوانی حاج ملا محمد كشكول النور 1312 ه.ق. 560 ص.
5. نخبوانی حاج ملا محمد مزاهر الانوار 1317 ه.ق. 492 ص.
6. تهرانی آیت الله سید محمد حسینی. لبیل ابلاّب. تهران: 1367. ه.ق. 457 ض.

S.Ibrahimov

Muhammad Nakhchivani literary heritage Summary

The paper studies in detail the environment, life, literary heritage and the rich creative activities of Haji Mullah Mohammad Nakhchivani who lived and worked in the late 19th and early 20th centuries. The works written by him during his creative development have been analyzed by content and essence, and studies have been carried out. It is noted that he has established warm friendly relations with the prominent intellectual Mohammad Tagi Sidgi, and they corresponded regularly.

As well as the paper studies and analyzes in detail the paleographic features of the work “Mezahir al-Anwar”, created by Haji Mullah Mohammed Nakhchivani, who lived and worked in the late XIX-early XX centuries.

In connection with his creative activity, the content of his “Mezahir al-Anwar” work has been considered, the date of writing, the book’s volume,

font type, language, its scribe's publisher's names, size, volume and place of publication, type of ink and so on have been studied, and certain results have been obtained.

The works created by him in fact contain deep reflections, reflect problems and basic principles that were considered vital in the direction of Muslim education.

С.Ибрагимов

Литературное наследие Мухаммеда Нахчывани

Резюме

В статье подробно исследуется среда, жизнь литературное наследие и богатая творческая деятельность Хаджи Моллы Мухаммеда Нахчывани, жившего и творившего в конце XIX-начале XX веков. Произведения, написанные им в течение творческой деятельности, проанализированы по содержанию и по сути, и проведены исследования. Отмечается, что у него установились теплые дружеские отношения с видным интеллектуалом Мухаммедом Таги Сидги, и они регулярно переписывались.

А также в статье исследованы и подробно проанализированы палеографические особенности произведения «Мезахир аль-Анвар», созданного Хаджи Моллой Мухаммедом Нахчывани, который жил и творил в конце XIX-начале XX веков.

В связи с его творческой деятельностью рассмотрено содержание написанного им произведения «Мезахир аль-Анвар», проведено исследование даты написания книги, ее объема, типа шрифта, языка, имени писца и названия издательства, размера, объема и места издания, вида чернил и так далее, и получены определенные результаты.

Написанные им произведения, по сути содержащие глубокие размышления, отражают проблемы и основные положения, считавшиеся насущными в направлении мусульманского образования.

Rəyçi: Əbülfəz Quliyev

AMEA-nın müxbir üzvü, professor

DÜNYA SULTANOVA

BDU

dunya.sultanova.1996@mail.ru

**QADIN VƏ CƏMİYYƏT
(XALİDƏ ƏDİB ADIVARIN ROMANLARI ƏSASINDA)**

Açar sözlər: Xalidə Ədib, roman, qadın hüquqları, feminizm, cəmiyyət

Ключевые слова: Халиде Эдип, роман, женские права, гуманизм, общество

Keywords: Halide Edib, novel, woman rights, feminism, society

XX əsr Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri Xalidə Ədib Adıvardır. O, ilklərin qadınıdır. İlk Amerika kollecinin məzununu gənc qız olduğu kimi, ilk qadın katibdir. Cümhuriyyət dövrünün ilk qadın romançısıdır, ilk qadın professordur. Cəbhədə böyük xidmətlər göstərmiş türk qadınıdır. Məşrutə və Cümhuriyyət dövrlərinin ən önəmli ədəbiyyatçılarından olan Xalidə Ədib 1908-ci ildə Hüseyn Cahidin çıxartdığı “Tanin” qəzetində yazıları ilə çıxış etmişdi. Başda “Tanin” olmaqla bir çox qəzet və jurnallarda qadın, təhsil və sosial məsələlər ilə bağlı məqalələr nəşr etdirir. İlk məqalələrindən olan “Beşiyi sallayan əl dünyaya hökm edər” məqaləsi marağa səbəb olduğuna görə Xalidə Ədib tanınması çox vaxt almamışdır. Yazılarının böyük qisminə qadının cəmiyyətdəki rolunu göstərməyə çalışan yazıçı bu yazısında qadının ilk əvvəlki rolunun uşaq böyütmək olduğunu vurğulayır.^(1,23) Türk qadının özünə olan inamını, qüdrətini ortaya çıxarmağa çalışan yazıçı məqalələr, hekayələr, romanlarda və yaratdığı dərnəklərdə bu yolda bir çox addımlar atmışdır. Əsasən Milli Mücadilə dövründə vətənin müstəqilliyi uğrunda ən az kişilər qədər ürəklərini ortaya qoyan türk qadının fədakarlıqlarını əsas götürərək romanlarında əsas obrazlar kimi qadınlara yer verdi. Bütün romanlarında qadın qəhrəmanlar daha canlı, daha təsir edicidir. Eyni zamanda təhsil illəri, yazıçılığı, Qurtuluş Savaşında çıxış etməsi, müxtəlif ölkələrdə olması, müxtəlif hadisələrə şahid olması, bütün bunların hamısı onun əsərlərinin mənbəyinə çevrilmişdir. “Mor salxımlı ev” (1963) və “Türkün atəşlə imtahanı” (1962) adlı avtobioqrafik əsərlərində yazıçının uşaqlıq illərindən, müharibədə onbaşı rütbəsi almasınadək həyatında olan hər bir xırdaqlara yer verilmişdir. Xalidə Ədibin əsərlərinə nəzər yetirsək görürük ki, əvvəla əsərlərində qadının təhsili mövzusunda çox toxunmuşdur. Yazıçının qadın təhsilinə önəm verməsi məzun olduğu Amerika kollecində aldığı təhsillə bağlıdır. Təhsilli qadının hər sahədə uğurlu olacağını qeyd etmişdir:

“Təhsilini gözəl şəkildə almış bir qadının evi, mühiti, yaratdığı hər şey daha bədii və mükəmməl olduğunu hər vaxt, hər yerdə görürük”.(5,128)

Xalidə Ədibin ikinci romanı olan “Raikin anası” 1908-ci ildə yazılmışdır. Qonşunun qızı ilə evlənmək istəməyən Siret Heybeliada gedir. Nəcibə fransız təhsili almış bir gənc qızıdır, ancaq Siret onun təhsil almaq tərzini bəyənmir. Siret Heybeliada Raik və onun anası Rəfiqə ilə tanış olur. Rəfiqə həyatını uşağına həsr etmiş anadır. Buna görə də Siretin sevgisinə qarşılıq vermir. Yazıçı Rəfiqənin timsalında türk qadınını ucaldır.

Yazıcının vermək istədiyi “ideal qadın” modeli Siretin dilindən verilir: “Baxın, mən necə qadın istəyirəm. Dil istəyirsə bilsin, hətta iki, üç. Lakin heçbir zaman Beyoğluda fransızca bazarlıq etməsin. Fransız qadınlarını yamsılayacağım deyər, saxta gülüşlər, qərib əl hərəkətləri, baş əymələr, hoppanaraq yürüş etməsin. Hər lüzumsuz şeyə görə fransızca heyrat etməsin. Atasını görəndə “Oh! Mon per”, qorxanda “Oh! Mon diyö!” deməsin. Allaha inansın, arada məscidə getsin... Sonra bütün bu hislərini uşaqlarına ötürəcək qadın olsun. Musiqi bilirsə, ağır, klassik, ciddi şeylər bilsin. Bütün hərəkətləri, duruşu sadə olsun... Ərini “bonjur” deyər qarşılayan, uşağına anadan əvvəl “mama” dedirtən qadınlardan Allah bizim kimi öz halında yaşayan gəncləri qorusun...” (2,85-86)

Yazıçıya məşhurluq gətirən romanlarından biri “Xəndan” dır. Xalidə Ədibin 1910-cu ildə ilk həyat yoldaşı Salih Zəkidən ayrılması, daha əvvəl Avropada bir neçə il yaşamaları və Xəndanın bəzi xüsusiyyətləri ilə yazıçıya oxşaması səbəbi ilə bəzi araşdırmacılar “Xəndan” romanını Xalidə Ədibin həyatından bir parça olaraq görmüşlərsə də, yazıçı bunu qəbul etməmişdir. Müəllif bununla əlaqədar fikirini bildirmişdir. “Heç biri mən deyiləm. Lakin hər qadının xarakterində bütün qadınlarda az çox tapılan xüsusiyyətlər ola bilər. Kişi və ya qadın bütün insanlarda ümumi bənzərliklər vardır.” (3,39)

Roman məktublar şəklində yazılmışdır. Bütün məktublaşmalarının məqsədi əsərin baş qəhrəmanı Xəndanı oxucuya tanıtmadır. Yaxşı təhsil almış, xarici dil bilən, vətənsəvər, müasir dünyagörüşünə malik Xəndan çox gözəl qadın olmasa belə diqqət çəkicidir. Özəl dərslər aldığı Nazim adında bir gəncə bir birilərini sevir. Ancaq Nazim öz idealları dalınca gedərək onları sevgisindən üstün tutur. Buna görə də Xəndan onun evlilik təklifini qəbul etməz. Özündən yaşca böyük, varlı Hüsnü paşayla evlənir. Lakin Xəndan bununla uğursuz evlilik həyatına qədəm qoyur. Onu heç vaxt başa düşməyən həyat yoldaşı üzündən həyatı alt-üst olmuş, xoşbəxt olmadığı evliliyini bir yük kimi çiynlərində daşımaq məcburiyyətində qalmış, sonda sağlamlığını itirərək ölümə sürüklənmişdi. Bununla da yazıçı illər boyu gənc qızların özlərinə həyat yoldaşı seçməkdə çətinlik çəkdiklərini göstərmişdir.

Hüsnü paşanın olmadığı günlərdə bütün zənanını bacısı qədər sevdiyi Nəriman, həyat yoldaşı Rəfiq Camal və uşaqları ilə keçirən Xəndan onların

yaşamına heyran olur. Rəfiq Camal kimi bir ərə sahib olduğu üçün adətə Nərimanı qışqanır: “Xoşbəxt Nəriman! Onun qədər xoşbəxt qadın görəsən heç dünyada varmı? Yoxdur. Çünki Rəfiq Cəmal qədər vəfalı, təmiz və şəfqətli bir həyat yoldaşı kimsənin olmamışdır.” (4,118) İlk romanlarını daha çox eşq üstündə yazan Xalidə Ədib həyatının müəyyən mərhələsində türkçülük ideyalarını əsas təbliğ edən əsərlər də yazmışdır. Ziya Göyaltın təsiri ilə yazdığı “Yeni Turan” romanı yazıçının türkçülük ideyaların yer aldığı utopik əsərdir. Yazıçı əsərdə islamçılıq siyasətini dəstəkləyən Yeni Osmanlı partiyası ilə cəmiyyətdə özünə yer tapan qadını dəstəkləyən Yeni Turan partiyasını qarşılaşdırır. 1912-ci ildən bəri türk qadınları müəllimlik edir, cəbhədə tibb bacısı işləyir, İstanbulda ordu üçün geyim tikirlər. Bununla da yazıçı cəmiyyətdə qadının istehsalata da qatqısı olduğuna toxunur. Romandakı Qaya Xalidə Ədibin ideal, dövrünün isə idealist qadını təmsil edir. Kişilərlə birgə təhsil alan, başı bağlı, ancaq üzü açıq, bağlı bir geyim yerinə uzun bir cübbə geyinən, lazım olarsa konfranslarda, məscidlərdə nitq söyləyən qadındır Qaya. Milli Mücadilə dövründə vuruşan, vətən üçün mücadilə edən qadınlardan qürurla bəhs edilmişdir. Belə qadınlar vətən uğrunda mübarizə aparan igidlərin sevgilisi olmuşdur. Xalidə Ədib də “Atəşdən köynək” və “Vurun əxlaqsız” romanlarında belə milliyətçi qadın qəhrəmanlarını canlandırmışdı. “Atəşdən köynək” Milli Mücadilə ilə bağlı ilk romanıdır. Əsas hadisələr Ayşənin ətrafında cərəyan edir. Ayşənin əri ilə uşağı İzmirdə yunanlar tərəfindən şəhid edilmişdir. O da İstanbulda qohumlarına sığınmışdır. Ayşə əzabkeşliyi, ağrıya, dərddə bələdliyi ilə əslində Türkiyəni təmsil edir. Peyəminin, İhsanın və bu ona sevgisi Vətənə sevgi ilə eyniləşir. Sakarya Savaşında tibb bacısı işləyir və əsərin sonunda İhsanla birlikdə şəhid olurlar. “Vurun əxlaqsız” romanını yazıçı qırx bir yaşında yazmışdır. Romanda yüzbaşı Tosun bəyin əsgər kimi verdiyi mücadilə ilə nişanlısı Aliyənin bir müəllim olaraq təhsil cəbhəsində verdiyi mücadilə bir birini tamamlayır. Əsərin əsas qəhrəmanı olan Aliyə vətəninə sevmə, kənddə cahilliyə qarşı mübarizə aparan idealist, müasir türk müəllimidir. Romanın əvvəlində Aliyənin dilindən verilən sözlər oxucuda əvvəlcədən onun haqqında təəvvürlər yaradır: “Torpağınız torpağım, eviniz evim; bura üçün, bu diyarın uşaqları üçün bir ana, bir işıq olacağam və heç bir şeydən qorxmayacağam; vallahi və billahi!” (3,19) Yazıçı bu sözlərlə müəllimin misyasının, vəzifəsinin nələr olduğunu, ideal müəllimin necə olmalı olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Məktəbdə işləyən digər müəllim Xədicə xanım dərstdə siqaret çəkir, saqqız çeynəyir, başını qaldıran şagirdləri azarlayır. Bununla da müəllif müəllimin tək cə təhsil vermədiyini, həm də tərbiyə verdiyini göstərmişdir. Xalidə Ədib mədəniyyət mövzusunda da əsərlər yazmış və yeni mədəniyyəti qadınların timsalında başa salmağa çalışmışdır. Bu əsərlərdən biri də yazıçının 1909-cu ildə yazdığı “Səviyyə

Talib” romanıdır. Əsərin əsas qəhrəmanı, xaricdə təhsil almış Fahirə görə qadın mədəniyyəti təmsil edir. Ona görə arvadı Macidə geyimiylə, təhsiliylə, hərəkətləriylə yeni bir mədəniyyət üçün problemdir. O, Macidəni dəyişməyə çalışır, lakin bu alınmır. Səviyyə isə Fahirin görmək istədiyi qadındır. Yaxşı təhsil almış, sosial, siyasi fikirləri olan, uğursuz evliliyinə görə boşanan Səviyyə daim diqqət mərkəzindədir. Fahirin Səviyyəyə olan sevgisi Qərb mədəniyyətinə olan sevgidir. Yazıçıya görə sağlam ailə üçün qadın həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətinin daşıyıcısı olmalıdır. Qadın və kişi bərabərsizliyi də Xalidə Ədibin düşündürən mövzulardandır. “Səviyyə Talib”, “Yeni Turan”, “Qəlb ağrısı”, “Çarəsaz” kimi romanlarında qadın kişi bərabərsizliyi, qadının azad olmasına toxunulmuşdur. “Qəlb ağrısı”nda Dora istədiyi kişiylə heç bir dini və ya rəsmi mərasim olmadan yaşayır, sevgisi bitəndə isə sərbəst yaşaya bilər. “Çarəsaz” Xalidə Ədibin yetmiş doqquz yaşında yazdığı, süjet baxımından zəif, feminizm baxımından güclü romanıdır. Yazıçı Türkiyə Cümhuriyyətində qadın imam nikahı da olsa, istədiyi zaman nikahı ləğv elətdirmək hüququna malik olmalıdı fikrini ortaya qoymuşdur. Xalidə Ədib idealındakı qadın modelini romanlarında canlandıraraq müasir türk qadının cəmiyyətdəki rolunu ortaya qoymuşdur. Yazıcının nəzərdən keçirdiyim romanlarında qadınlarla bağlı mövzuları qadın kişi bərabərliyi, qadının təhsili, milliyətçi qadın, qadın kişi münasibəti, ideal qadın, qadın və iş həyatı, qadın və geyim, qadın və analıq, qadın və evlilik, qadın və mədəniyyət şəklində təsnif etməy. Buradanda qadının həm bir ana kimi, həm də müxtəlif peşə sahibi kimi daha çox məsuliyyət almasını istəyən yazıcının qadın cəmiyyətdə daha çox məsuliyyətli olmalıdı fikrini çatdırmağa çalışdım.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Çalışlar. İ. Halide Edip biyografisine sığmayan kadın.İstanbul: “Everest Yay”, 2010, 153 s.
- 2.Enginün. İ. Halide Edip Adıvarın eserlerinde doğu və batı meselesi. İstanbul: “Dergah Yay”,2007
- 3.Kanpolat.Y.Halide Edip Adıvarın romanlarında feminizm sorunu.Ankara: “Bayır Yay”,1986, 67 s.
- 4.Handan.İstanbul: “Atlas kitabevi”,1981, 208 s.
- 5.Yılmaz.A.Halide Edipte kadın hakları.Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi Türkoloji dergisi,2013, 119-134 s.

Д Султанова

Женщина и общество (на романах Халиде Эдип Адывар)

Резюме

Халиде Эдип Адывар, снисковшая себе известность как писательница романов была выдающийся личностью не только в политической жизни Турции, но и в литературе республиканского периода. Она является автором двадцать один романа. Ее первый роман “Хеюле”. До Халиде Эдип писатели и писательница Фатма Алиа ханум (1862-1936) и Амина Семийе ханум (1868-1944) в своих произведениях коснулись женского вопроса. Своими романами писательница выразила своё мнение о месте женщины в обществе. В данной статье рассматривается положение женщин в норвежском обществе описанный на роман Халиде Эдипа. Героини Х.Эдип рассматриваются в трех направлениях: женщина и просвещение, женщина и политика, женщина и отношения. В романах писательницы больше всего встречаются женщины склонные к европейскому влиянию. Эти турчанки преподносят себя как западные и европейские женщины. Среди героинь Х.Эдип, самой удачной и совершенной является типаж женщины, которая: является реальной, патриоткой, своей нации.

D.Sultanova

Woman and society (on Halide Edib Adıvar' s novels)

Summary

Know novelist Halide Edib Adıvar identity, both Republican Turkish political life is an important name in Turkish Literature. The author wrote twenty one novels. Her first novel “Heyule”. Before Halide Edib, in the period of Tanzimat there were male authors such like Fatma Aliye Hanım (1862-1936) and Emine Semiyye Hanım (1868-1944) whose works are about the position of the women. It would be said that with these novels, writer interprets and make suggestions regarding the place of the Turkish women within the society. This paper investigates the role of women and their right in Halide Edib's novels. It is possible to analyze these women in four groups: women in cast, women in education, women in policy and women in relationships. The most common type of woman in her novels is “occidental women” model. Occidental women who traditional women imitated the Western women. Among it's heroines, the most ideal model for the society is the figure of woman who is educated, realist, positivist.

Rəyçi: Ramiz Əskər

Filologiya elmləri doktoru, professor

İLHAMƏ ZALOVA
Azərbaycan Universiteti
zalovailham1@gmail.com

“RÖVŞƏN BƏYİN ATLANMASI” ƏSƏRİNDƏ HUMANIST IDEALLAŞDIRMA

Açar sözlər: H.Longfello, Koroğlu, Rövşən, Qırat, Şərq, humanizm, ideallaşdırma

Keywords: H.Longfellow, Kurroglou, Roushen beg ,Khyrut, Oriental, East, humanism, idealization

Ключевая слова: Г.Лонгфелло, Кероглу, Рушан, Гырат, Восток, Гуманизм, идеализация

Longfellowun Şərq üslubunda nümayiş etdirdiyi şeirlər sırasında ən məşhuru “Rövşən bəyin atlanmasıdır”. Bu əsərdə nə Emersonun mistisizmi, nə də Brovning və Hantın mədəni notları öz əksini tapmır. Bu hekayə öz sadəliyi, bir adamın atına olan məhəbbəti ,onun üçün yaşamağı diqqəti cəlb edir. Longfellowun yazı üslubu baxımından şeir yazarın şərq ədəbiyyatına olan marağının tipik göstəricisidir. Longfello həmçinin Skandinaviya ədəbiyyatındakı saqalardan, İspan və Alman ədəbiyyatında əfsanə və xalq hekayələrindən ilham aldı. Sonralar müasirləriylə ayaqlaşmaq üçün yaratdığı əsərlərində keçmiş araşdırmalarından bəhrələnmiş oldu.

“Rövşən bəyin atlanması” əsəri Longfellowun məşhur əsərinə çevrilmədi,çünki burada insan həyatının mövcudluq və ölüm, sevgi və nifrət, bir insanın sevinc və kədəri kimi mühüm məsələlər əks olunmur. Ancaq buna baxmayaraq Longfellowun bu poeması yenə də öz yazılma üsuluna görə məşhurdur.

Longfellowun oxuduğu bütün dram əsərləri və şeirlərdən gələn bütün fikirləri qeyd etdiyi “Təkliflər kitabı” başlıqlı nəşr olunmamış kitabçası beyninin yeni ideyalarla zəngin olduğunun göstəricisidir. Bu kitabçada “Koroglu: the leap of Roushan Beg (Koroğlu: Rövşən bəyin atlanması)” qısa yazılı giriş mövcuddur.Bu yazı Longfellowun dolub-daşan ideyalarının mövcudluğunu üzə çıxarmış olur. Longfellowun gündəliyində isə bizə şeirin tamamlanması haqqında məlumat verən 1877ci il Avqust ayında qeydə alınmış mövzu başlıqları bunlardır:

Sunday 5. Mr.Wilfred A.French called. He has been seven years in Germany and speaks the German as well as he does English.

Monday 6. Finished Leap of Kurroglu

Tuesday 7. Dove to town on business

Bazar günü 5. A.Frenç adlı Cənab Vilfred. O yeddi il Almaniyada olub
və Alman dilində İngilis dili kimi əla danışır.

Bazar ertəsi 6. Koroğlunun atlanması tamamlandı

Çərşənbə axşamı 7. Biznes üçün şəhərə baş çəkildi

Lonqfello nə istədiyini bilirdi. Aşağıdakı yazılar isə 1877-ci il Aprel
günüyləndən alınmışdır:

Saturday 21. Morning, arranging "Poems of Places for Syria."

Afternoon.....

Evening, read over again Chodzko's Persian Poetry and designed a
poem on the Leap of Korroglou.

Şənbə 21. Şəhər, təşkil etmə "Saira üçün Ölkə poemaları"

Günorta.....

Axşam, Persiya şeirini yenidən oxumaq və Koroğlunun atlanması
poemasını hazırlamaq

Lonqfellowun humanizm tərəfdarı olması onun "Rövşən bəyin
atlanması" əsərində nəzərə çarpır. Belə ki, Şərq folklorunda Lonqfellowun
diqqətini cəlb edən məsələlərdən ən əsası humanizmdir. Şərq folklorunun bariz
nümunəsi olan "Koroğlu" eposunda da "Hayavata" əsərində olduğu kimi fiziki
ideallaşdırma ilə yanaşı humanist ideallaşdırma da mövcuddur. Lakin,
"Koroğlu" əsərində fiziki ideallaşdırma üstünlük təşkil etdiyi təqdirdə,
"Hayavata" əsərində humanist ideallaşdırmaya əsas yer verilir.

"Koroğlu" eposundakı Lonqfellowunu cəlb edən humanist ideallaşdır-
malardan biri Koroğlunun istər adi, istərsə də dar günlərində Qırata
məhəbbətlə yanaşmasıdır. Digər ölkə xalqlarının folklorunu araşdıran
Lonqfello bu məqamdan yararlanaraq "Rövşən bəyin atlanması" əsərini
yazır. Əsər eposun "Koroğlunun Türkmən Səfəri" hissəsindən alınmışdır və
Koroğlunun yolunu kəsən Ərəb Reyhan üzərində qələbəsi təsvir olunur.
Lakin Lonqfello "Rövşən bəyin atlanması" əsərində əsas diqqəti Koroğlunun
Qırata olan münasibətini, ona müraciətini bədii boyalarla, heyratımız şəkildə
təsvir edir.

Soft thy skin as silken skein, İncə, ipək, xoş dərilim
Soft as woman's hair thy mane, Zərif qadın saçlım mənim
Tender are thine eyes and true; İncə gözlüm, şux bənizlim
All thy hoofs like ivory shine, Fil dişi ayaqlarınla
Polished bright. O life of mine, Atıl, qurtar Koroğlunu
Leap, and rescue Kurroglou!" [3] Parla atım
Mənim həyatım

Əsərdə Lonqfello ideallaşdırma zamanı “humanist prinsipləri” mərkəzdə tutur. Belə ki, Lonqfello Rövşənin “Qırat”a olan “insani münasibətini” nin təsviri ilə ideallaşdırmanı həyata keçirir. Əsərdə Rövşənin humanizmi elə Lonqfellonun humanizmidir. Lonqfellonun ideallaşdırdığı məhz “Qırat”dır. Lonqfello Rövşənin Qırata münasibətinin onun Dəlilərinə münasibəti ilə eyniləşdirir. Qıratın görünüşünü, yerişini, gücünü, zirvədən atlanmasını təsvir edərkən onun Rövşən üçün ideal varlıq olduğunu bildirməyə çalışır. Bunun üçün ən gözəl bədii boyalardan, bənzətmələrdən istifadə edir. Qırat həqiqətən də Rövşən üçün idealdır, çünki o uçurumdan Qıratsız atlana bilməzdi, məğlub ola bilərdi.

“Rövşən bəyin atlanması” əsərində Koroğlu qırata müraciət zamanı onun həm xarici həm də daxili gözəlliyini göstərərək bir növ onu əzizləyir, ona sevgisini ifadə edir və onu döyüşə hazırlayır. Əsərdə göründüyü kimi Koroğlu əvvəlcə

Qıratın xarici görünüşünü tərif edir. Ona “incə ipək dərilim”, “zərif gözlüm”, “xanım saçlım”, “fil dişi dırnaqlım” deyərək müraciət edir.

"O my Kyrat, O my steed, Gözəl Qırat, gözəl atım
Round and slender as a reed, Oval, incəbelli atım
Carry me this danger through! Qoy olsun otlaqlar sənə
Satin housings shall be thine, Qoy olsun qızıl məskənin
Shoes of gold, O Kyrat mine! Yar keçilməz yollarını
O thou soul of Kurroglou! [3] Götür apar Koroğlunu
Koroğlunun cismi, ruhu
Sənə qurban olsun canım
İncə belli gözəl atım

Əsərdə Koroğlu Qırata müraciətində onun xarici görünüşündən sonra atın daxili gözəlliyini, qoçaqlığını, etibarlılığını, bacarıqlığını tərif edir. Koroğlu dar məqamlarda yalnız öz Qıratına güvənir və etibar edir. Bu məqamda isə Koroğlu Qıratdan onu keçilməz, təhlükəli yollardan keçirməyini istəyir.

Şərq eposu “Koroğlu” eposuna müraciət etsək eynilə Koroğlunun Qırata olan sonsuz məhəbbətini nəzərdən keçirmiş olarıq. Eposun “Koroğlunun Türkman Səfəri” bölməsində Qıratın təsviri və tərfi verilir.

Arxam qarı düşman, qabağım uçurum,
Apar Çənlibelə məni, Qıratım!
Sənə sığınmışam, qurtar bu dardan,
Apar Çənlibelə məni, Qıratım! [4]

“Koroğlu “eposunda dar günlərdə onu xilas edən ən dəyərli varlıq Koroğlu üçün Qıratdır.

“Rövşən bəyin atlanması” əsərində Longfello Koroğlunun dilindən Qırata tərif verməklə kifayətlənmir, elə əsərindən əvvəlindən sonuna qədər özü də Qıratın ədəbi boyalarla təsvirini verir.

Such was Kyrat's matchless speed Qırat kimi kişnəyəni
Never yet could any steed Toz-dumanla yüyürəni
Reach the dust-cloud in his course; Görməzsən çatan bu ata
More than maiden, more than wife, Qız, gəlinlər qurban ola
More than gold and next to life, Rövşənin qızıl atına
Roushan the Robber loved his horse. [3] O Sevimli Qıratına

Longfelloya görə Qıratın təzlu-dumanlı qaçışına, sürətinə heçbir at çata bilməz. Longfello belə düşünür ki, Qırat Koroğlu üçün bütün xanımlardan da üstündür, o Koroğlunun həyatının mənasıdır, məhəbbətidir (love of my life).

Gently Roushan Beg caressed O Qıratı əzizlədi
Kyrat's forehead, neck, and breast; Boynunu oxşayaraq
Kissed him upon both his eyes; [3] Ona mahnı bəstələdi
İki gözündən öpərək

“Rövşən bəyin atlanması” böyük bir quldur başçısının kəşməkeşli həyatın və onu təqib edən feodallarla mübarizəsini əks etdirən əsərdir. O rahat idarə edilən mükəmməl bir ata sahibdir. Bu at ona itaətindən çıxmır və otuz metr genişlikdəki bir dağ zirvəsindən sıçrayaraq Rövşəni təhlükəsiz tərəfə aparır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. <https://www.nps.gov/long/learn/historyculture/henry-wadsworth-longfellow.htm>
2. http://www.hwlongfellow.org/poems_poem.php?pid=307
3. <http://www.bartleby.com/270/11/197.html>
4. Azərbaycan ədəbiyyatı: Koroğlu [Mətn]. Bakı 2005

İ.Zalova

Humanist idealization in “Leap of Roushen Beg”

Resume

The article analysis the literary activities of Henry longfellow, the great American poet of romance. In particular “The leap of Roushen beg” reflects the analysis of humanist ideas in this article. While idealization Longfellow

focuses on the humanist principles. Longfellow describes Roushen's human attitude to his horse called Khyrut. In this work Roushen's humanism considers as Longfellow's humanism. Describing the appearance, the power, the jumping from the peak of Khyrut, he tries to describe that it is an ideal asset for Roushen.

Longfellow uses the most beautiful art dyes and analogies. Khyrut is really ideal for Roushen because it couldn't be jumped off the cliff and could be defeated without it. Koroglu praises the beauty, courage, reliability and abilities of the horse after its appearance. Koroglu trusts and relies only on his own horse in difficult moments. At this point, Koroglu wants it to take him from dangerous peak. This horse doesn't abandon him and leaps from the mountain top of a thirty-meter wide, leading Roushen to the safe side

И.Залова

Гуманист идеализация в «Прыжке Рушана Бега»

Резюме

В статье анализируются общие черты творчества великого американского поэта Анри Лонгфелло. Его работа, в частности, «Скачок Рушана», отражает гуманист взгляды местных жителей. В то время как идеализация Лонгфелло фокусируется на гуманистических принципах. Лонгфелло описывает человеческое отношение Рушана к своему коню по имени Кират. В этой работе гуманизм Рушана рассматривает как гуманизм Лонгфелло. Описывая внешний вид, мощь, прыжки с вершины Кират, он пытается описать, что это идеальный актив для Рушана.

Лонгфелло использует самые красивые художественные красивые и аналогии. Кират действительно идеален для Ровшана, потому что его нельзя спрыгнуть со скалы и можно победить без него. Кероглу хвалит красоту, смелость, надежность и способности лошади после ее появления. Кероглу доверяет и полагается только на своего коня в трудные моменты. В этот момент Кероглу хочет, чтобы он забрал его с опасного пика. Этот конь не покидает его и прыгает с вершины горы шириной тридцать метров, уводя Рушана в безопасное место.

Rəyçi: Ülviyyə Rəhimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜLVİ MİKAYİLOV
Bakı Dövlət Universiteti
ulviaydin.m@gmail.com

İSA MUĞANNANIN GUR ÜN ROMANINDA QIZIL ARSLAN OBRAZININ AVTOBİOQRAFİK MƏQAMLARI VƏ YAZIÇI TƏXƏYYÜLÜ

Açar sözlər: İsa Muğanna, Gur Ün, Avtobioqrafiya, Qızıl Arslan, tarixilik

Key words: Isa Muganna, Gur Yun, autobiography, Qizil Arslan, historicity.

Ключевые слова: Иса Муганна, Гур Юн, автобиография, Кызыл-Арслан, историчность

Xalq yazıçısı İsa Muğannanın çoxşaxəli yaradıcılığı filoloji sahədə istər ədəbiyyatşünaslıq, istər folklorşünaslıq, istərsə də dilçilik istiqamətlərində mühüm elmi tədqiqat obyektinə ola bilər. XX əsrin 40-cı illərinin sonundan bədii yaradıcılığa başlayan İsa Muğanna yazıb yaratmaq fəaliyyətini ömrünün sonuna qədər davam etdirmişdir.

Ədibin yaradıcılığını iki dövrə bölmək olar. İsa Hüseynov yaradıcılığı və İsa Muğanna yaradıcılığı. İsa Muğanna yaradıcılığı dedikdə, İdeal əsərinin yazılmasından sonrakı dövr yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Yazının “Quru budaq”, “Tütək səsi”, “Qırx kisə qızıl”, “Söz yarası”, “Ömür karvanı” kimi povestləri “Məşhər”, “İdeal”, “Cəhənnəm”, “Qəbiristan”, “Gur Ün”, “Tüfə” və s. romanları və neçə-neçə hekayələri oxucuların ixtiyarına verilmişdir.

Xalq yazıçısının əsərlərində fəlsəfiliklə yanaşı avtobioqrafik obrazların olması da ədibin yaradıcılığına marağı daha da artırır. İsa Muğannanın əsərlərdə tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı özünün və tanıdqlarının, yəni qohum əqrəbasının avtobioqrafik obrazlarını yaratmışdır. Muğanna tarixi şəxsiyyətlərin avtobioqrafik obrazını ədəbiyyata gətirməklə ədəbiyyatda tarixilik anlamını əks etdirir və müəyyən mənada ədəbiyyatla tarixin paralel şəkildə inkişafını sərgiləmiş olur.

Avtobioqrafiyanı yazan şəxs üçün əsəri yazma prosesi qeyri-müəyyən, oxuyan üçün isə oxumağa başlayanda, bu sualların təbiəti müəmmalı ola bilər. Amma get-gedə həm yazıçı, həm də oxucu sualları aydınlaşdırır və yeni suallar qoyur. Həyat hekayəsinin və onun vasitəsi ilə kiminsə həyatının mənasını onun tarixi kontekstində izah etmək, bu həyatın gələcək nəsillər üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olması ilə əlaqədar olub-olmaması əvvəlki sualın davamı kimi ortaya çıxır. Burada oxucunun münasibətini nəzərə almamaq mümkün deyil. (1, s. 45)

Yazılan hər bir avtobioqrafik obraz oxucuya tanış olduqda oxucunun marağı ilə bərabər suallarla dolu məqamları da çoxaldır.

Avtobioqrafik əsərlər hər hansı bir şəxs və ya şəxslərin bioqrafiyasına əsaslanaraq yazılır. Eyni zamanda əsərdə yazıçı və ya şairin təxəyyülünün məhsulu da əsərdə əks olunur. İsa Muğannanın əsərlərində də yaradılmış obrazın bioqrafiyasıyla yanaşı yazıçı təxəyyülü də mühüm yerə sahiblənir.

Məqalədə əsas tədqiqat obyekti “Gur Ün” romanında Atabəylər hökmdarı Qızıl Arslanın canlandırılmış obrazının avtobioqrafik məqamları olacaq. “Gur Ün” romanı İsa Muğannanın

2009-cu ildə nəşr olunmuş altı cildliyində oxuculara təqdim olunmuş, 2013-cü ildə Şəmil Sadiqin redaktorluğu ilə yenidən çap olunmuşdur. Əsər tarixilik və müasirliyi özündə əks etdirməklə yanaşı həm də Azərbaycan ədəbiyyatında magik roman kimi gündəmə gəlmişdir. Ədəbiyyatşünas alim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəmil Sadiq, İsa Muğannanın yaradıcılığı ilə bağlı yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əminliklə deyə bilərik ki, magik realizm birbaşa İsa Muğannanın adı ilə bağlıdır. Çünki, İsa Muğannanın “İdeal” əsərindən başlayaraq yeni üslubda yazdığı bütün əsərləri demək olar ki, mistika ilə gerçəkliyin vəhdətindən təşkil edilib.” (5, s. 105) Əsərin adı da diqqət çəkən və maraqlıdır. “Gur Ün” yəni uca səs və ya ilahi səs mənasını verir.

İsa Muğanna əsəri şərti olaraq üç kitaba bölür. Birinci kitab elm, ikinci kitab din, üçüncü kitabı dil adlandırmışdır. Roman Atabəylər dövlətinin hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvanla, Şeyx Nizami arasında söhbətlə başlayır. Əsərin əsas məqsədlərindən biri Saf Ağ elmini, Od Ər dilini və mədəniyyətini oxucuya çatdırmaqdırsa, digər məqsəd isə Azərbaycan tarixinin müəyyən mərhələlərinə tarixilik və yazıçı təxəyyülü prizmasından baxışdır. Romanda bir sıra tarixi şəxsiyyətlərin avtobioqrafik obrazları canlandırılır. Buna misal olaraq Atabəylər dövlətinin hökmdarları Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Sasani hökmdarı Bəhram Şah, Şeyx Nizami, İnanc Xatun və başqa obrazları göstərə bilərik. Bu obrazlar yaradılarkən avtobioqrafizmlə yanaşı yazıçı təxəyyülü və tarixi faktlar əsərdə biri-birini əvəzləyir. Tarixiliyə söykənərək yazıçı təxəyyülü “Gur Ün” romanında hakim mövqeyə sahibdir. Qeyd edildiyi kimi “Gur Ün” romanın əsas məqsədi Od Ər dilinin və mədəniyyətinin oxucuya çatdırılmasıdır, amma bu fonda yazıçı bəşəriyyəti təhrif dildən uzaq durmağa çağırır və türk dilinin görünməyən, bilinməyən tərəflərini aşkar etməyə səy göstərir. İsa Muğannanın “İdeal” dan sonrakı əsərlərində müəyyən mənada sirr dolu məqamlar vardır. “Gur Ün” romanında da ədib müəyyən rəmzləri açmağa çağırır, amma sirr dolu məqamlar, oxucu üçün qaranlıq qalan məxəzlər qalmaqdadır. “Gur Ün” də ən çox yadda qalan iki varlıq var. Eysar və onun Ünü. Eysar işıq kimi dolaşır, laməkan və lazəmandır. Hər yerdə və doğru yoldan sarpmayan hər kəsdə hətta Mağda, Muğannada təcəllə edir. Muğannaya görə hər şeyin ölüsü, dirisi var. Ölü dil, diri dil, ölü dastan, diri

daстан və s.(4, s. 60) Əsərdə Eysarın və Ünün xüsusi yer tutması və əsərin əsas motivi olması romanın adında da aşkar görünür.

Atabəylər dövlətinin hökmdarı Qızıl Arslanın obrazı “Gur Ün” romanının 2-ci kitab adlanan Din bölməsində canlandırılmışdır. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra Qızıl Arslan onun həyat yoldaşı ilə evlənməyə qərar vermişdir. Yazıçı əsərdə bu məqamı belə əks etdirmişdir.

Qızıl Arslan:

-Qalx! Qılıncını qına qoy. Otur, öz dəst xəttinlə yaz: Sultan rütbəsi! Atabəy Qızıl Arslan Eldənizə! Öz əlinlə də kəbin kəs. Qardaşımın xatunu, Xəlifə nəvəsi İncə Xatunla evlənirəm...

(3, s. 99)

Tarixçilər yazırlar ki, Qızıl Arslanın evlənməsinə səbəb daxili saray çəkişmələrinin qarşısını almaq və hakimiyyəti əldə saxlamaqdır. Romanda Müstədi Qızıl Arslana bildirir.

-Yas içində evlənsən, Eysar qəzəbnək olmazmı, Arslanım?! Təhrif dünya hiddəti qarşısında tülküliyümə görə kar qalmışam mən. Bəs sən niyə tülkülik edirsən?!

Qızıl Arslan:

-Riyakarlıqdan əl çək! Sən sevinirsən bu izdivaca Möminə Xatunu, Şəmsəddin Eldənizi, Cahan Pəhləvanı zəhərləyən zənən Qızıl Arslanı zəhərləməyə də imkan tapar.(3, s. 101)

Atabəylər dövləti ilə bağlı yazılan tarix kitablarında da Qızıl Arslanın, İncə Xatunla evlənməsi və İncə Xatun tərəfindən sui qəsd nəticəsində ölməsi öz əksini tapır. Tarixçi alim, professor Süleyman Əliyərli yazırdı.

Azərbaycan hökmdarı saray müxalifəti və səlcuq əmirləri ilə münasibətləri sahmana salmaq məqsədilə Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dul arvadı İncə Xatunla, evləndi. Qardaşı oğulları (həm də oğulluqları) Qutluq İncəclə və Əmir Əmiran Əmərle barışdı.(2, s. 225)

Bu tarixi fakt göstərir ki, Qızıl Arslanın bioqrafiyasında İncə Xatunla evlənməsi əks olunmuşdur. Romanda digər bioqrafik məqamlardan biri də Qızıl Arslanın İncə Xatunu qohumlarını zəhərləməkdə ittiham etməsidir. Süleyman Əliyərlinin yazdıqlarına diqqət etdikdə oxuyuruq.

Qızıl Arslanın cəsarətli daxili siyasəti nəticəsində yaradılmış siyasi sabitlik uzun sürmədi. Mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsindən narazı qalan hakimlər və arvadı İncə Xatun onu sui-qəsdlə yatağında öldürdülər. Hakimiyyəti ələ keçirmək üstündə ara müharibələri başlandı. (2, s. 225-226) Bu tarixi fakt da hökmdarın avtobioqrafiyası ilə bağlı məqamdır ki, yazıçı romanda Qızıl Arslanın dilindən İncə Xatuna irad kimi bildirmişdir. Həmin sui qəsdə təsdiqləyən daha bir məqam “Gur Ün” romanında əks etdirilir.

Qızıl Arslan:

-Yenə sözün var. De!

İnanc Xatun:

-Oğlum Öməri vəliəhdlikdən məhrum etmə.

Qızıl Arslan:

-Cahan Pəhləvanın Qutayba Xatundan olan oğlu Nüsrəddindir vəliəhd. Nüsrəddin təxt Səltənətə sahib olanda mənim oğlum Körpə Arslan Təbriz təxtində oturacaq. (2, s. 112)

Romanın bu hissəsindən sui qəsd faktı daha da aşkar görünür. Tarixi faktlara söykənən yazıçı Qızıl Arslanın avtobioqrafiyasından götürülmüş bu məqamı romanda əks etdirməklə əsərdə avtobioqrafizmin olduğunu deməyə imkan verir. Müasirlik və tarixilik kontekstində yazılan “Gur Ün” romanı OdƏr dilinin təbliği işığında yazılsa da əsərdə fəlsəfilik üstünlük təşkil etsədə, tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının əsərdə canlandırılması romanı oxucu üçün maraqlı etməklə bərabər yalnız filoloqların deyil, həm də tarixçilərin tədqiqat obyektinə çevirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Dadaşova Şəfəq. Avtobioqrafiya və hermenevtika. AMEA-nın Nizami adına ədəbiyyat institutu. Ədəbi əlaqələr. Toplu VIII
2. Əliyarlı Süleyman. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. Çıraq nəşriyyatı, Bakı-2009, 872 səh
3. İsa Muğanna. Gur Ün, roman, Hədəf nəşrləri 2013, səh 162
4. Məmməd Tahirə. Muğannanın Ün-ü və “GurÜn”ü, İsa Muğanna “Ölümdən sonrakı həyat”, Bakı, Hədəf nəşrləri-2014, səh 114
5. Sadiq Şəmil. İsa Muğanna yaradıcılığı İdeal işığında, monoqrafiya, Hədəf nəşrləri-2017, 320 səh

U.Mikayilov

Autobiographical moments of Qizil Arslan's character study and writer's imagination in “Gur Yun” novel by Isa Muganna

Summary

Isa Muganna, the national writer, is an aauthor of number of novellas and novels, among which we can note such novells as “Dead limb”, “The sound of svirel”, “Forty bags of gold” and the next novels as “The Ideal”, “The Day of the Judgment”, “The cemetery”, “The Hell”, “Gur Yun” and “Turfa”. Isa Muganna's creative work can be divided into two stages. The period before and after writing the novel “The Ideal”. The writer showed the autobiographical characters of his friends and historical figures in the

imaginative literature. Along with the autobiographical moments, there is a writer's imagination in his works.

It was represented autobiographical moments of Qizil Arslan, the Ruler of the Atabegs in "Gur Yun" novel. Also there are some events in this novel, which are based on the writer's imagination. The fact of the marriage of Qizil Arslan to Inanj Khatun, the wife of his brother is in the Ruler's biography. The assassination attempt upon the life of Qizil Arslan is a historical evidence, which was described in "Gur Yun" novel. The novel aims to bring to a reader the safe science as well as the language and culture of our. This novel was written in the context of historicity and modernity.

У.Микаилов

**Автобиографические моменты образа Кызыл-Арслана и
писательское воображение в романе Исы Муганна Гур Юн**

Резюме

Народный писатель Иса Муганна является автором ряда повестей и романов, среди которых можно отметить повести «Сухая ветка», «Звук свирели», «Сорок мешков с золотом» и романы «Идеал», «Судный день», «Кладбище», «Ад», «Гур Юн», «Тюрфа». Творчество Исы Муганна можно разделить на два этапа. Период до и после Идеала. Писатель показывал в художественной литературе автобиографические образы своих знакомых и исторических личностей. В его произведениях, наряду с автобиографическими моментами, имеет место и писательское воображение.

В романе «Гур Юн» отображены автобиографические моменты правителя Атабеков Кызыл-Арслана, также в произведении фигурируют события, основанные на воображении писателя. Факт женитьбы Кызыл-Арслана с женой его брата Инандж хатун имеется и в биографии правителя. Также, покушение на жизнь Кызыл-Арслана является историческим фактом, который был отображен в романе «Гур Юн». Роман преследует цель довести до читателя науку саф аг, язык и культуру од эр. Роман написан в контексте историчности и современности.

Rəyçi:

Vaqif Sultanlı
Filologiya elmləri doktoru, professor

AYŞƏN MÜSEYİBLİ
ADPU
ayshen060@mail.ru

N.GƏNCƏVİNİN “KƏRPİCKƏSƏN KİŞİNİN DASTANI” MƏNZUM HEKAYƏSİNİN TƏDRİSİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Sirlər xəzinəsi”, tədris, ədəbiyyat dərsləkləri

Ключевые фразы: Низами Гянджави, учебник, литературные учебники

Key words: Nizami Ganjavi, “Treasure of secrets”, learning, literature books

Əməyə məhəbbət mənəvi tərbiyənin ayrılmaz hissəsidir. Ona görə də böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi işində əməyə məhəbbət, əməksevərlik işinin aşılması olduqca aktual problemlərdən biridir. Bədii ədəbiyyat vasitəsilə şagirdlərdə əməyə məhəbbət hissi aşılamaqdan söhbət getdikdə isə Nizami yaradıcılığı ön sırada dayanır. Şair bu problemə, demək olar ki, bütün poemalarının hamısında toxunmuş, olduqca maraqlı, yaddaqalan əməkçi insan sürətləri yaratmışdır. Həmin sürətlər vasitəsilə o, zəhmət adamlarına münasibətini bildirir və əməyin insana şərəf və şöhrət gətirdiyini oxucuya dərk etdirir. Nizami yaradıcılığında diqqəti cəlb edən bu cəhət üzrə aparılacaq metodik iş zamanı şagirdlərə lazımı istiqamət vermək üçün əməklə, zəhmətlə bağlı misralar, parçalar seçilməli əməkçi insan sürətləri ekran vasitəsilə şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalı və müsahibə təşkil edilməlidir. Səciyyəvi misralar əzbər söylənilməli, bir sözlə, şairin yaradıcılığında əməyə və əmək adamına münasibət diqqət obyektinə çevrilməlidir.

Əməkdən zövq almağın mahiyyətini başa salmaq üçün şairin “Sirlər xəzinəsi” əsərindən olan “Kərpickəsən kişinin dastanı” adlı mənzum hekayəsi olduqca maraqlıdır. Ədəbiyyat tədrisinin bu mərhələsində (V sinifdə) N.Gəncəvinin məhz bu əsəri üzərində iş aparılması tələb olunur və başqa materialların sinifdən xaric oxusu nəzərdə tutulur. Əsərin məzmunu üzərində iş başlamazdan əvvəl şagirdlərin mövzu ilə bağlı düşüncələrini öyrənmək faydalıdır. Bunun üçün müəllim “İnsanların əməyə fərqli münasibətini əks etdirən hansı əsərləri oxumusunuz?”, “Həmin əsərlərdə əmək və əməkçi insanla bağlı hansı fikirlər diqqətinizi çəkib?” sualları ilə şagirdlərin diqqətini mövzunun ideyasına yönəldə bilər. Məlum olduğu üzrə, bu əsər təhlil olunarkən şagirdlərin diqqəti iki şəxsin üzərində mərkəzləşir. Bunlardan birisi öz ağır işindən mənəvi qida alan kərpickəsən qoca, digəri isə zəhməti qiymətləndirməyən miskin bir gənkdir. Əsərin sujet xəttinin

orjinallığı həmişə oxucuların marağına səbəb olur. Adətən dünyagörmüş, təcrübəli qocalar, gənclərə nəsihət verər, onları səhv işlərdən çəkindirər. Bu parçada isə əksinədir, cavan oğlan qocaya ağıl vermək, yol göstərmək fikrinə düşür. Lakin qocanın ağıllı cavabları onu sarsıdır.

Dərslikdəki “Fikirləşin, cavab verin” başlıqlı suallardan istifadə etməklə kiçik qruplara tapşırıqlar verilməsi faydalıdır. Birinci qrupun tapşırığı cavan oğlanı səciyyələndirməyə, onun qocaya münasibətini aşkarlamağa xidmət edir. “Cavan oğlanı əməyə, zəhmətə xor baxan adam saymaq olarmı?”, “Cavan oğlanın hərəkəti sizə necə təsir edir?” və s. tipli suallara şagirdlər cavab tapmağa çalışır və öz fikirlərini əsərdən gətirilmiş parçalar ilə əsaslandırırlar. İkinci qrupun tapşırığı isə qocanı səciyyələndirməyə xidmət edir. Qocanın həyat tərz, geyimi diqqətdə saxlanılır və şagirdlər gəncə sərt cavab verən qocanın fikirlərini ümumiləşdirib təqdimat hazırlayırlar. Şairin qocaya və cavan oğlana münasibəti isə üçüncü qrupun tapşırığı olur. Bu tapşırığın icrası üçün müqayisə cədvəlindən, Venn diaqramından istifadə məsləhət görülür.

Kərpickəsən qoca ən səciyyəvi əməkçi obrazı olduğundan şagirdlərdə əməyə estetik münasibət yaratmaq üçün də əsl nümunədir. Otdan, ələfdən özünə paltar toxuyub kərpic kəsməklə əldə etdiyi qazanla dolanan qoca kişi qızgın işlədiyi vaxt yanına avara, tufeyli bir gənc gəlir:

Öz işinə məşğulkən bir gün o qoca kişi
Fələyin öz əliylə bir daha artdı işi .

Nizaminin təsvirindən görünür ki, bu gənc varlı təbəqəyə məxsusdur. O, qocaya məsləhət görür ki, yaşı ötmüşdür, daha işləməsin, heç kəs ondan bir parça çörək əsirgəməz. Qoca ağıllı, mərdanə cavabı ilə həmin gənci utandırır, onu öz nadanlığı, tufeyliliyi üçün göz yaşı tökməyə məcbur edir:

Qoca dedi: “Cavansan, belə cahillik etmə!
Əl çək acı sözlərdən, mənə ağıl öyrətmə!...
Onunçün öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,
Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə.
Mən bir kəsə deyiləm xəznədən ötrü möhtac,
Əlimin zəhmətilə toxdur gözüm, deyil ac.
Məni bu ruzi üçün günahkar sayma, bəsdir,
Düşünsən, bilərsən ki, dediklərin əbəsdir.”

Onun sözlərində sağlam, ayıq həyat fəlsəfəsi vardır, hər kəsi öz həyatına nəzər salmağa, kim olduğunu anlamağa yönəldir. Ona görə də qabaqcıl ədəbiyyat müəllimləri həmin məqsədlə bu hekayənin məzmununa

aid təsviri sənət nümunələrindən istifadə edirlər. İnteqrasiya imkanlarından istifadə edərək müəllim Kazım Kazımsadə tərəfindən çəkilən illustrasiyanı nümayiş etdirib onun əsasında müsahibə aparır. Sonra isə müsahibəni aşağıdakı kimi yekunlaşdırır: “İnsanda xoş təsir yaratmaq üçün tək-cə xarici görünüş kifayət deyil, bu və ya digər işin məna gözəlliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Baxdığınız bu şəkildə cavan oğlan xarici gözəlliyi ilə qocadan əsaslı şəkildə fərqlənir. Lakin bu iki adamın tamaşaçıda oyatdığı təsiri müqayisə etsək, qocanın daha xoş hisslər oyatdığı aydın olar. Cavan oğlanın görkəmində bir peşmanlıq ifadə olunursa, qocadakı məğrurluq diqqəti daha çox cəlb edir. Əlini kərpiçlərə tərəf uzadaraq danışdıqca onlardan zövq alır, iftixar hissi keçirir.”

Müəllim eyni zamanda fəndaxili əlaqədən istifadə etməklə şagirdlərə “Süleyman və əkinçi” mənzum hekayəsini də şərh edə bilər. Bu hekayədə də quru bir çöldə dırnağını bel, alın tərini su edib məhsul becərən əkinçini görəndə Süleyman peyğəmbər onun zəhmətini mənasız sayır, qocanı toxumu zay etməməyə çağırır. Lakin əkinçi öz ağıllı cavabı, sonsuz inamı, insanın həyatda vəzifəsi haqqında sağlam təsəvvürü ilə müdrik peyğəmbər Süleymanı utandırır.

Məzmun üzərində işi yekunlaşdırarkən müəllim mövzu ilə bağlı şagirdlərə atalar sözü (“İş insanın cöhrəsidir”, “İşləməyən dişləməz”, “Əmək xoşbəxtliyin açarıdır” və.s), məsəllərdən istifadə etməklə şifahi təqdimat hazırlamağı tapşırıq bilər. Bu tapşırığı şagirdlər evdə və yaxud dərslərin sonunda icra edə bilərlər.

Bu mövzunun tədrisi ilə şagirdlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, zəhmət çəkən, əmək sərf edən, sənətsevən insanların sevimlisi olar. Necə ki, əməklə, zəhmət çəkməklə bir çoxları xalqın sevimlisi olublar: Kərpickəsən qoca kimi!

Təcrübə göstərir ki, dərslərin bu şəkildə qurulması şagirdləri əməyə, əməkçi insana, həyata və cəmiyyətə fəal münasibət haqqında ciddi düşündürür. Nizaminin yaradıcılıq nümunələri üzərində aparılan iş şagirdləri həm həyat hadisələrinin bədii əsərdə obrazlı əksi ilə, bədilliyin sirləri ilə tanış edir, həm də onlar sonrakı mərhələdə - yuxarı siniflərdə Nizami yaradıcılığının təhlilinə, onun tərbiyəvi əhəmiyyətinin dərinlən dərk olunmasına zəmin hazırlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bağirova T., Süleymanova A., Muradova İ. V sinif “Ədəbiyyat” fənnindən metodik vəsait. Bakı, 2016.
2. Gəncəvi N. Sirlər Xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004
3. Həsənlı B., Əliyev S., Səfərova Ə., Quliyev Ə. V sinif ”Ədəbiyyat” dərslıyı”. Bakı, 2016.
4. Səfərli Ə., Yusıfli X . Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 2008.

A.Museyibli

Преподавание рассказа о " Рассказ о старике

Резюме

По мере изменения темы обучения , улучшения программ, утверждается требование по изучению творчества Низами. Это статья про обучение Н. Гянджави. В статье говорится о важнейших проблемах обучений. К творчеству поэта относятся со призму современной учебе. В статье обосновывается необходимость творческого подхода к организации уроков литературы по курикулуму. На первом ряду стоит творчество Низами, когда речь идет о пробуждении в учениках чувства любви к труду благодаря художественной литературе . Поэт коснулся этой проблеме во всех поэмах.

Создан интересные образы трудолюбивого человека . С тем, чтобы сделать урок интересным учитель разделяет учеников на разные группы и задает им разные вопросы чтобы раскрыть отношение поэта к старику и юнаше советуется использовать таблицу сравнения и диаграмму Венн. В результате такого обучения ученики приходят к выбору что старающийся трудоголик станет любимчиком людей.

A.Museyibli

**The teaching of n.ganjavi' s "the teaching bricks
man's epos" story**

Summary

With changing the content of new training, the improvement of programs, requirements concretize that is given to learning of Nizami creativity at school. This article is about Nizami Ganjavi'teaching. About learning the basic issues are telling in article. Poet's creativity is look from modern education aspect. The article explains the need for a creative approach to the organization of lessons of the literature on curriculum. Nizami's creativity is in the forefront when it comes to fostering a feeling of love for work in pupils through artistic literature. The poet put this issue in all his poems and he has created interesting images of laborer.

Teacher to build an interesting lessons separates pupils into various groups and addresses them different questions. To find out about the poet's attitude to the old man and the young man, it is advisable to use a comparison table, Venn diagram. By the teaching of this subject, pupils come to the conclusion that who is hard worker, toiler and diligent can be loved by others.

Elmi rəhbər: Yaqub Babayev

Filologiya elmləri doktoru, professor

RƏHİMƏ ABBASOVA

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail:rahima_abbasova@mail.ru

ÖLKƏMİZİN ƏVƏZOLUNMAZ XİLASKARI

Açar sözlər: Azərbaycan, xalq, lider, müstəqil, siyasi.

Ключевые слова:

Азербайджан, народ, лидер, независимый, политический.

Key words: Azerbaijan, people, lider, independent, political.

İnsan elə bir ilahi varlıqdır ki, heç zaman birdəfəlik onun bütün xüsusiyyətlərini sadalaya bilməzsən, nə qədər ona çox diqqət yetirirsən, onda bir o qədər çox yeni xüsusiyyətlər aşkarlanır və onların təsviri sonsuza qədər uzanır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, dünyanın siyasi arenasında öz yeri olan Heydər Əliyev də məhz belə insanlardandır. Ömrü boyu xalqına, vətəninə sədaqətlə xidmət edən bu dahi illər öncə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gəldi. Amma onun doğma Azərbaycan qarşısında xidmətləri təkcə hakimiyyətdə olduğu illərlə bitmir.

Xalqın təfəkküründə Heydər Əliyev – doğma torpaqda müharibəsiz, qaçqınsız, ürəyinin dinc, evinin çörəkli olacağı sabahkı buludsuz xoşbəxt günə ümidinin canlı timsalı olmuşdur. Heydər Əliyevə olan inamın məğzini də bu ümid müəyyən edirdi. Əslində bu ümid xalqın özünə, özü və övladları üçün layiqli güzəran yaratmağa, doğma torpaqda artilleriya qurğularından və atəş səslərindən qorxusuz yaşamaq imkanına, yeni qurucu, xoşbəxt Azərbaycana olan inam idi. Bunu kimsə döyünən qəlbi və düşünən beyni ilə, bütün varlığı ilə Heydər Əliyevə qədər anlaya bilməzdi. Çünki Onu da yaşadan yalnız bu inam olmuşdu və O, öz həyatını bu inamsız təsəvvür etmirdi. Məhz bu baxımdan Onun taleyi xalqının taleyinin ayrılmaz hissəsi idi.(3,28)

İndi Azərbaycan xalqı özünü bütünlüklə xoşbəxt sayı bilər ki, onun XX əsrin son 30 ilinə və XXI əsrin əvvəlinə təsadüf edən tarixi və taleyi ümummilli lider Heydər Əliyev şəxsiyyəti və onun əzəmətli ideyaları üzərində qərar tutur. Heydər Əliyevin ölkəmizin rəhbəri seçilməsinin yubileyi ərəfəsində müasir tariximizin bu həqiqəti Azərbaycanın indiki əzəmətli inkişafı fonunda daha aydın, daha geniş şəkildə qavranılmaqdadır.

Siyasi tədqiqatçılar yazırlar ki, Azərbaycanın davamlı inkişafını təmin edən Heydər Əliyev ideologiyası ideyanı praktik fəaliyyətə transformasiya edərək, insanların davranışını stimullaşdırmaq qüdrətinə malik olan dəyərləri özündə birləşdirir. Məhz bunun nəticəsidir ki,

cəmiyyətin hər bir üzvü bu ideologiya çərçivəsində özünün istək və arzularının ifadəsini tapır. Bu prizmadan yanaşdıqda aydın olur ki, ulu öndər Heydər Əliyev inkişaf strategiyasını üç fundamental dəyər üzərində qurmuşdur. Bunlar güclü müstəqil dövlət, şaxələndirilmiş dinamik iqtisadiyyat və azad insan amilidir. Hər üç dəyərin harmoniyası ölkənin hərtərəfli tərəqqisinə hədəflənən trenddir. (1, 11) Ulu öndər bu dəyərləri müəyyənləşdirərkən Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi yolu, milli-mənəvi amilləri, eyni zamanda perspektivdə qarşıda duran vəzifələri nəzərə almışdır.

Azərbaycan dövlətçiliyinin müasir tarixinə öz adını əbədi həkk etmiş bu nadir, tarixi şəxsiyyətin, fenomenal siyasi xadimin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi illər intibah, milli tərəqqi, milli oyanış, nəhayət, müstəqil dövlət quruculuğu dövrü kimi qəbul edilir. Heydər Əliyevin siyasi və dövlət fəaliyyətinin ən böyük nəticəsi quruculuğuna bilavasitə rəhbərlik etdiyi və xalqımıza bəxş etdiyi mükəmməl milli dövlət, müstəqil Azərbaycan Respublikasıdır. Xalqımız tarix boyu qoruyub saxladığı dövlətçilik ənənələrini, milli dəyərləri, nailiyyətləri, ali keyfiyyətləri məhz Heydər Əliyev epoxasında təkmilləşdirərək dayanıqlı müstəqil dövlətini qurmuş, millət kimi mövcudluğunu, özünü idarə etmək bacarığını yüksək səviyyədə nümayiş etdirmişdir. Ulu öndər müasir dövlətimizin ideoloji-siyasi əsaslarını tarixi irs və milli-mənəvi dəyərlər zəminində yaradaraq praktik surətdə gerçəkləşdirmiş dahi strateq kimi xalqımızın əbədi və tükənməz sevgisini qazanmışdır. Ulu öndər ictimai fikri hər zaman dövrün keyfiyyətə yeni pozitiv dəyişikliklərini hazırlamaqla, yaranmış tarixi şəraitə uyğun strateji qərarlar qəbul etməklə yanaşı, fəaliyyətində daim milli maraq və mənafeləri önə çəkmiş, uzaq hədəflərə istiqamətlənmiş inkişaf strategiyası həyata keçirmişdir. Bu mənada onun keçdiyi həyat yoluna nəzər yetirdikdə xalqımızın dünəni, bu günü, sabahı aydın görünür.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik irsi xalqımızın inkişaf yoluna daim nur çiləyir. (4,4) Heç şübhəsiz ki, gələcək nəsillər də bu dühanın aydın, parlaq ideyalarından qidalanaraq Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini əbədi edəcək, dünya birliyində dövlətimizin mövqeyini daha da möhkəmləndirəcəklər.

Təsədüfi deyil ki, məhz onun rəhbərliyi dövründə ilk dəfə olaraq milli dövlətçilik təfəkkürünə malik olan yerli milli kadrlar hazırlandı və ali hakimiyyət orqanlarında yerləşdirildi. Azərbaycanlı mütəxəssislər sovet coğrafiyasının bütün koordinatlarında işləməyə, yaşamağa və tanınmağa başladılar. Azərbaycan iqtisadiyyatı on beş “müttəfiq” respublikanın sırasında axırıncı yerlərdən sürətlə irəliləyərək ön sıralara yaxınlaşdı. Elmdə, incəsənətdə xüsusi istedad sahibi olan soydaşlarımız sovetlərin bütün ərazisində tanındı və bu ucsuz-bucaqsız ərazini məskunlaşdıran çoxsaylı

millətlər tərəfindən sevildi. Başqa cür gələcəkdə "Sovet Azərbaycanı"nın içərisindən "milli Azərbaycan Respublikasını" yetişdirmək mümkün olmazdı. Hələ kommunist ideologiyasının inadkarlıqla xalqları və millətləri boğduğu bir şəraitdə qeyri-slavyan mənşəli bir dövlət adamının Sovet İttifaqı kimi nəhəng bir ölkənin ali siyasi hakimiyyətində təmsil olunması özü nə qədər çətin idisə, onun həmin mövqedən öz ölkəsinin milli mənafeyi naminə çalışması da bir o qədər çətin və demək olar ki, qeyri-mümkün idi. Heydər Əliyev öz parlaq siyasi zəkası və istedadı sayəsində yeni Azərbaycanı, onun bugünkü gerçəkliklərini yaratmış və gələcəyə aparan yolları müəyyən etmişdir. Məhz buna görə də Azərbaycan tarixinin 1969-cu ildən bəri yaşanan dövrü Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır və tariximizə Heydər Əliyev dövrü kimi həkk olunmuşdur. Bu dövrün Azərbaycanın gələcək tarixi, taleyi baxımından başlıca məzmunu isə azərbaycançılıqdır. (8, 6) Heydər Əliyevin dövlətçilik strateji proqramında azərbaycançılıq məfhumu xüsusi yer tutmuşdur. Heydər Əliyevin 1987-ci ilin oktyabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun və şəxsən Baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz əlaməti olaraq tutduğu vəzifələrdən istefa verməsi, 1990-cı ilin 20 yanvarında sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qanlı faciə ilə əlaqədar ertəsi gün Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyində bəyanatla çıxış edərək, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətin təşkilatçıları və icraçılarının cəzalandırılmasını tələb etməsi, Dağlıq Qarabağda yaranmış kəskin münaqişəli vəziyyətlə bağlı SSRİ rəhbərliyinin ikiüzlü siyasətinə etiraz əlaməti olaraq, 1991-ci ilin iyulunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının sıralarını qətiyyətlə tərk etməsi vətənpərvərliklə, azərbaycançılıq məfkurəsi ilə bağlı idi. Bu, əsil vətənpərvərlik mövqeyinin nümayişi idi.

Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövrdə Heydər Əliyev ölkədə milli ruhun və azərbaycançılığın kommunizm ideologiyası çərçivəsində sıxışdırılmasının qarşısını alaraq onun dirçəldilməsi istiqamətində mövcud imkanlardan maksimum dərəcədə istifadə etmişdir. Məhz buna görədir ki, XX yüzillikdə azərbaycançılığın ən parlaq səhifələrinin 1969-cu ildən etibarən yazılması qənaəti birmənalı şəkildə qəbul edilən reallıqdır. Ulu öndər Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasının əsaslarını, rüşeymlərini hələ Sovet dövründə Azərbaycanın Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə rəhbərliyi dövründə başlatmışdır. Biz bilirik ki, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi Sovet dövrünün ideoloji və siyasi əsaslarını formalaşdıran, onu idarə edən və yönləndirən əsas orqan idi. Və təəssüf ki, Sovet Azərbaycanı dövründə Ulu öndər Heydər Əliyevə qədər Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə rəhbərlik edən azərbaycanlı olmamışdır. Azərbaycan xalqının, Azərbaycan ziyalisının, Azərbaycan dövlətçiliyinin, Azərbaycanın düşünən beyinlərinin başına gələn faciələrin əsas törədicisi və əsas ideya vericisi də, məhz, bu sistemdən doğurdu. Və

biz bilirik ki, Sovet quruculuğu prosesində, 1937-ci il repressiyasında, həmçinin, ondan sonrakı dövrlərdə Azərbaycan xalqının ziyalılarına qarşı törətdiyi repressiyanın mərkəzi, məhz, təhlükəsizlik orqanları idi. Bu təhlükəsizlik orqanları sanki Azərbaycanın daxilində Antiazərbaycançı qüvvələrin mərkəzini, konsentrasiyasını təşkil edirdi. Bu yanaşma Ulu öndər Heydər Əliyev milli təhlükəsizlik orqanlarına rəhbərlik edən günə qədər davam etdi. Onun rəhbərliyi dövründə isə respublikanın təhlükəsizlik orqanlarından Anti azərbaycançı qüvvələr, Azərbaycanı sevməyən müxtəlif xalqların nümayəndələri təmizlənməyə başlandı. Və azərbaycançılıq ideologiyasının rüşeymi də, milli özünüdərk prosesinin rüşeymi də elə oradan cücərməyə başladı. Bundan sonrakı mərhələdə Ulu öndər öz fəaliyyətini siyasi sahəyə transfer etdikdən sonra, yəni, 1969-cu ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildikdən sonra artıq bu rüşeym daha bir münbit sferaya düşməklə siyasi populyarlıq qazandı. Beləliklə, artıq 1978-ci ildə Ulu öndərin həyata keçirdiyi fəaliyyət nəticəsində Azərbaycan dili Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan Konstitusiyasına düşdü. Hesab edirik ki, bu, Ulu öndərin Azərbaycan xalqı qarşısındakı misilsiz xidmətlərindən biri idi. Azərbaycançılıq ideologiyası isə dinindən, dilindən, irqindən asılı olmadan ölkədə yaşayan bütün vətəndaşları birləşdirir. Ulu öndərin dediyi kimi, həqiqətən də “Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumık da, başqası da –bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır”. Bu sözlər bu gün də son dərəcə əhəmiyyətlidir və belə bir aydın siyasi həqiqəti aktuallaşdırır: biz, yəni, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar məhz bir yerdə, məhz azərbaycanlı olaraq dünya üçün maraq kəsb edə bilərik. Biz ayrı-ayrılıqda heç kim üçün maraqlı deyilik! Ulu öndər xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması kimi ideoloji təməl prinsipləri əsasında milli ruhun hədsiz yüksəlişini təmin etmiş, millətin qəlbində illərdən bəri saxlanıb qalmış milli dövlətçilik ideyasının gələcəkdə böyük hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsi üçün münbit zəmin formalaşdırmışdır.

30 ildən artıq bir müddətdə Azərbaycan dövlətçiliyinin taleyi dahi və uzaqgörən şəxsiyyət, öz xalqını və vətəninə canından artıq sevən ən böyük azərbaycanlı Heydər Əliyevlə bağlı olmuşdur. Bu illər xalqımızın milli mənlilik şüurunun oyanışı, azadlıq və müstəqillik hissinin güclənməsi, ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni həyatının vüsətli dirçəlişi ilə əlamətdardır. Bütün həyatını və siyasi fəaliyyətini tarixi keçmişi və zəngin mədəniyyəti ilə fəxr etdiyi xalqının və vətəninəin tərəqqisinə həsr etmiş Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan bir dövlət kimi zamanın ağır və sərt sınaqlarından çıxaraq sürətlə inkişaf etmişdir. Çoxəsrlik dövlətçilik tariximizdə müstəsna yeri olan ümummilli liderin fəaliyyəti təkcə

Azərbaycan üçün deyil, həm də post sovet məkanı üçün mühüm əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, dünya miqyasında gedən proseslərə təsir göstərmişdir.

Dövlətçiliyimizin daha da möhkəmlənməsində mühüm xidmətləri olmuş ümummilli lider Heydər Əliyevin adı qürur hissi ilə çəkilir. Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətləri sırasında yer alan bu dahi insanın xalqımız qarşısındakı xidmətləri misilsizdir. Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, suverenliyinin və azərbaycançılıq məvhumunun mövcudluğu üçün xalqımız məhz ümummilli lider Heydər Əliyevə borcludur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdandan sonra Azərbaycanın xarici siyasətinin konseptual əsaslarını, bu siyasətin məqsəd və prinsiplərini formalaşdırdı. Azərbaycanın xarici siyasət kursu onun milli maraqlarını dünyanın maraqlarına uyğunlaşdırmaq zərurəti nəzərə alınmaqla dövlətin daxili inkişafının əsas vəzifələrindən irəli gələn münasibətlər sistemi yaradılmasına yönəldilmişdi. Qərblə əlaqələr qurulması və Avropaya integrasiya Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasının ən mühüm istiqamətlərindən birinə çevrildi. Təəssüf ki, Azərbaycanın aydın ifadə edilmiş xarici siyasət kursuna dünyanın bəzi dövlətlərinin paytaxtlarında ədalətli mövqe nümayiş etdirilmir. Bu isə artıq ikili standartlarla siyasi riyakarlıq arasındakı həddi aradan götürür.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev müasir Azərbaycan tarixinin ən şərəfli, parlaq səhifələrinin müəllifidir. O, təxminən yarım əsr bundan əvvəl Azərbaycan xalqına rəhbər seçildikdən sonra bütün ölkənin həyatında hərtərəfli dönüş mərhələsi başlanmış, hər bir sahənin inkişafında, eləcə də, elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənətin tərəqqisində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu dövrdə xalqımızda milli qürur, milli mənlilik şüuru oyanmış, xalq öz tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini, soy-kökünü dərinlən dərk etməyə başlamış, milli ideologiyanın formalaşması mümkün olmuşdur. Həmin dövrdə Ulu öndər milli düşüncəli ziyalıları, elm, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat nümayəndələrini bir amal uğrunda səfərbər edə bilmişdir. Ulu öndərin qayğı və himayəsini daim hiss edən ziyalılar Ona milli mədəniyyətimizin hamisi kimi baxırdılar.

Bu gün Azərbaycan müstəqil dövlət kimi, yəni, formal müstəqil deyil, həqiqi müstəqil dövlət kimi tanınır. Ulu öndərin başqa böyük keyfiyyətlərindən biri də Onun böyük müəllim, dahi təbliğatçı və mükəmməl natiq olmasında idi. Heydər Əliyev “ideya, ideologiya və təbliğat” universal üçlük formulasından çox məharətlə istifadə etməyi bacarırdı. O, ideyanı verir, onu ideologiyaya çevirir və həmin ideologiyanın kütlə tərəfindən mənimsənilməsinə təmin edirdi. Elə Azərbaycanı birləşdirəcək universal formula olan azərbaycançılıq ideologiyasının da müəllifi, təbliğatçısı və icraedicisi, məhz, Ulu öndərimiz olub. Əslində, bir xalqın vahid ideologiya ətrafında təşkilatlanması üçün illər keçir. Yəni, hər hansı bir ideologiyanın

mənimsənilməsi, öyrənilməsi və xalqın həmin ideologiyanın daşıyıcısına çevrilmə prosesi uzun illər, bəlkə də qərinələr, yüzillər aparır. Amma Ulu öndər özünəxas xüsusi çevik üsul və metodlarla bu prosesi elə etdi ki, qısa müddətdə azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın başlıca milli-siyasi ideologiyasına çevrildi. Bir qədər sonra isə bu öz müsbət bəhrəsini verdi.(2, 10) Azərbaycanda bu ideologiyanın bərqərar olması və mənimsənilməsi ilə ölkəmizdə etnik separatçılığa son qoyuldu. Həyata keçirilən yeni xarici siyasət dünyanın aparıcı dövlətlərinin iqtisadi vəsiyasi maraqlar sisteminə daxil olan müstəqil Azərbaycan dövlətinə öz təhlükəsizliyi və digər dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratması üçün etibarlı beynəlxalq təminat qazanmağa imkan vermişdir. Təməli Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş müstəqil dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi və onun təhlükəsizliyi üçün daxili faktorun müstəqillik iradəsi və əzmi, xarici faktorun isə beynəlxalq təminat ilə müəyyənləşdiyi nəzərə alınsa, onda bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunması və inkişafını şərtləndirən hər iki amilin təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsi yolunda əsaslı addımların atıldığını qeyd etmək olar.

Heydər Əliyevin missiyası yalnız Azərbaycan dövlətinin dayaqlarının möhkəmləndirilməsi, müstəqilliyinin inkişafı və dövlətçilik tariximizin müasir mərhələsinin sürəkliliyinin təmin edilməsi kimi şərəfli bir vəzifəni yerinə yetirməklə məhdudlaşmadı. O, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması konsepsiyasını həyata keçirdi, eyni zamanda, Azərbaycan vətəndaşlarını birləşdirən, xalqımızı beynəlxalq aləmdə vahid amal, əqidə, məqsəd və məram ətrafında səfərbər edən milli vəhdət ideologiyasını da yaratdı. (6, 3) Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin təməlini qoymaqla müqəddəs bir missiyanı gerçəkliləşdirdi: milliliklə dövlətçiliyi bir-birinə qovuşdurdu, onların sarsılmaz bağlılığını təmin etdi. Dünyadakı hər bir xalqın arzusunda olduğu bu əlçatmaz ideal Azərbaycan adlı məkanda da reallaşdı. Bu gün əsas Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycan diplomatiyası müasir dövrdə bütün gücünü müstəqil dövlətimizin dünyada tanınmasına, onun beynəlxalq nüfuzunun artmasına yönəlmişdir. Bu gün müstəqil Azərbaycanda bu mükəmməl, mütərəqqi siyasi kursunu Onun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev qətiyyətlə, inamla, uğurla reallaşdırmaqdadır. Bu gün Azərbaycan beynəlxalq tribunallarda öz qəti sözünü deyən güclü bir dövlət kimi tanınır. Çünki Azərbaycanda yürüdülməyən müstəqil xarici siyasətin təməli elə bir möhkəm əsaslara söykənir ki, bu təməli əsaslara zərər vurmaq heç bir xarici təsirin imkanında və gücündə deyil. Eyni zamanda, Azərbaycanın uğurlu xarici siyasət strategiyası xarici ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində özünü layiqli tərəfdaş kimi tanıtmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Aslan Aslanov “Azərbaycan” qəzeti, 2013, s.11
2. Cavanşir Feyziyev “ İki sahil” qəzeti, 2013, s. 10
3. Dilarə Seyidzadə “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 1994, s.28
4. Əhməd Əhmədzadə “Xalq” qəzeti, 2009, s.4
- 5.İradə Hüseynova Dirçəliş XXI əsr, 2009, s.86-99
6. Kamal Adıgözəlov “Xalq” qəzeti, 2010, s.3
- 7.Miri Qəmbərov Azərbaycan ,2009, 30 iyun, s.6
8. Zərifə Quliyeva “Səs” qəzeti, 2015 , s. 6

Р.К.Аббасова

Незаменимый защитник нашей страны

Резюме

В статье рассматривается жизнь и деятельность нашего незаменимого президента Гейдара Алиева. Народ, который долго хранил свои традиции, все удачи, ценные качества смог сохранить именно в эпохе Гейдара Алиева.

В мышлении народа Он защитник простых людей – жизнь без беженцев, спокойных сердец, которые мечтают о безоблачном завтрашнем дне. Это и есть суть веры Гейдару Алиеву. Эта вера помог людям устроить спокойный жизнь для каждой семьи без какого – либо выстрелов и прекрасное будущее Азербайджана. Он не представлял жизнь без веры. Потому что Он именно жил с этой верой. Сегодня мы с гордостью говорим ``Его судьба – судьба народа``.

Деятельность нашего незаменимого лидера вечно освещает путь Азербайджанского народа. Не секрет, что по этой пути шагает будущее население, укрепляя независимость Азербайджанской Республики.

R. K.Abbasova

Non – substitutive liberator of our country

Summary

This article is about the life and activity of a non – substitutive liberator of our country. The people who kept their traditions, success, valuable qualities for a long time, could save only during the Heydar Aliyev's epoch. According to the opinion of people He is the protector of nation – life without refugees, calm hearts, who dream about cloudless day. This is the true belief to Heydar Aliyev.

This belief helped people to create peaceful life for each family without any fire and better future for Azerbaijanians. Anyony had no notion without belief. Because He lived with this belief. Today we say proudly, ``His life – life his nation``.

Activity of our non – substitutive leader always illuminate the way of Azerbaijan nation. It's no secret the future generation march by this way, who try to strengthen independence of Azerbaijan Republic.

Rəyçi: Aygün İsayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

PƏRVİNƏ KƏRİMOVA

pveliyeva@beu.edu.az

GÜNEL BAYRAMOVA

gbayramova@beu.edu.az

Bakı Mühəndislik Universiteti

NARSİSSİZM KONSEPSİYASI VƏ ONUN ƏDƏBİYYATDA TƏZAHÜRÜ

Açar sözlər: narsissizm, narsissistik obraz, narsissistik xüsusiyyətlər, narsissistik şəxsiyyət pozuqluğu

Key words: narcissism, narcissistic images, narcissistic features, narcissistic personality disorder

Ключевые слова: нарциссизм, нарциссические образы, нарциссические свойства, нарциссическое расстройство личности

Narsissizm, narsissistik obraz, narsissistik xüsusiyyətlər, narsissistik şəxsiyyət pozuqluğu kimi terminlər ədəbiyyatda, psixologiya sahəsində və gündəlik həyatımızda tez-tez rastlanan ifadələr hesab olunmasa da, bu anlayışların təhlilində ortaya çıxan xüsusiyyətləri daşıyan şəxslərin cəmiyyətdə seçilmələri danılmazdır.

Qədim Yunan və Roma ədəbiyyatında öz görüntüsünə vurğun biri haqqında belə bir əfsanə var. Deyilənə görə, Narsissus, sevgi axtarışında dünyanı dolaşan yaraşıqlı bir adam idi. Ona aşiq olan Eko adında bir pərinin rədd etdikdən sonra, Narsissus bir göldə öz əksini görür və aşiq olur. Sudakı əksindən gözünü çəkə bilməyən Narsissus sonunda suda boğulur. Onun öldüyü yerin ətrafında indi nərgiz adlandırdığımız güllər bitir.(4) Mif, narsissizmin təməlini, özünə vurğunluğun yüksək həddini və bəzən zərərli tərəflərini təzahür etdirir. Psixologiyada narsist sözündən götürülmüş “narsissistik şəxsiyyət” adlı xarakter tipi var. Bu, sırayı bir şəxsiyyət növü deyil. Əslində bu psixoloqlar tərəfindən təsnif və tədqiq edilən bir sıra xüsusiyyətlər toplusudur. Narsissizmin psixoloji cəhətdən tərifı “şışirdilmiş, möhtəşəm bir mən” deməkdir. Bu və ya digər şəkildə narsistlər daha yaxşı, daha ağıllı, digər insanlardan daha vacib olduqlarını düşünür və xüsusi münasibətə layiq olduqlarına inanırlar. Psixoloqlar iki növ narsissistik şəxsiyyət xarakteri ayırd edir: lovğa və həssas narsist. Bundan əlavə narsissistik şəxsiyyət pozuqluğu adlanan bir forma da mövcuddur ki, bu da narsissizmin son həddidir. Lovğa narsissizm ekstrovertlik, dominantlıq və diqqət axtarışı ilə xarakterizə olunan ən geniş yayılmış növdür. Bu xüsusiyyətə malik insanlar diqqət və güc axtarışındadırlar. Bəzi siyasətçilər və məşhurlar buna tipik nümunədir. Əlbəttə ki, bu mövqe sahibi olan hər kəs

narsist deyil. Çoxları işini öz potensialından tam yararlanmaq və ya insanların həyatını yaxşılaşdırmağa kömək etmək kimi müsbət səbəblərdən edirlər. Lakin narsissistik şəxslər burada diqqət çəkmək, öz status və güclərinə dəstək axtarırlar. Bu insanlar özləri üçün çox böyük sevgiyə malikdirlər və bu başqaları tərəfindən sevlmək, təqdir edilmək kimi güclü bir ehtiyacla üst-üstə düşür. Eyni zamanda, həssas narsistlər sakit və təmkinli ola bilər. Onlar güclü ixtiyar sahibi olsalar da, asanlıqla diqqətdən kənar qala bilərlər. Hər iki halda, narsissizmin qaranlıq tərəfi uzun müddət ərzində özünü göstərir. Narsistlər egoist davranırlar, belə ki, bu tip liderlər riskli və ya qeyri-etik qərarlar qəbul edə bilər və narsissistik tərəfdaşlar inadkar və ya sadıq olmaya bilərlər. Onların xəyali görünüşünə meydan oxuduqda, hiddətli və təcavüzkar ola bilərlər. Narsissizmi bir xəstəlik hesab etsək, onu deyər bilərik ki, bu illətin fəsadlarından xəstənin özü deyil, onun ətrafındakılar əziyyət çəkir. Belə davranış narsissistik şəxsiyyət pozuqluğu adlı psixoloji bir xəstəlik kimi təsnif edilir və əhalinin 1-2 faizinə, daha çox kişilərə təsir edir. Adətən bu böyüklərə qoyulan bir diaqnozdur. Gənclər, xüsusilə uşaqlar, özünü çox vaxt mərkəzdə görmək istəyə bilər, ancaq bu inkişafın normal bir hissəsi sayılır. Adı çəkilən xüsusiyyəti əsl şəxsiyyət pozuntusu edən odur ki, onlar insanların həyatını ələ keçirir və əhəmiyyətli problemlər yaradır. Bu insanlar həyat yoldaşları və ya uşaqlarına qayğı və sevgi göstərmək əvəzinə onları diqqət və ya heyranlıq mənbəyi kimi istifadə edirlər, hətta gördükləri iş barədə verilən rəylərdə konstruktiv məqamları axtarmaq əvəzinə onlara kömək etmək istəyən hər kəsə yanlış olduqlarını deyirlər.(3) Bəs narsissizm nə səbəb olur? Əkilər üzərində aparılan tədqiqat burada güclü bir genetik komponentin olduğunu göstərir, lakin dəqiqliklə, hansı genlərin iştirak etdiyi hələ bəlli deyil. Burada ətraf mühit də mühüm rol oynayır. Uşaqlarını çox tərifləyən, az qala onlara səcdə edən valideynlərin lovğa, əksinə soyuqqanlı, nəzarətçi valideynlərin isə həssas narsistlər yetişdirmə təhlükəsi var. Bundan əlavə, fərdilik və vəzifədə yüksəlməni təhrək edən cəmiyyətlərdə narsissizmin qabarıq olduğu görünür. Məsələn, ABŞ-da, 60-cı illərin ictimai fokusu, özünü göstərmə hərəkətinə və materializmin artmasına yol açdıqdan sonra, 1970-ci ildən bəri bir şəxsiyyət xarakteri kimi narsissizm yüksəlmişdir. Son vaxtlarda sosial media növlərinin çoxaldılması da narsissizm səbəb ola bilər. Lakin bunun dəqiq bir sübut olmadığını qeyd etmək lazımdır. Narsistlərin bu mənfi xüsusiyyətlərin öhdəsindən gəlməsi mümkündür. Narsissistik şəxsiyyət pozuqluğu olan insanlara özünü sağaltmaq çətin olsa belə, öz davranışlarına dürüst baxış, psixoterapiya, başqalarına şəfqət göstərmək və digərlərini düşünmək kimi atılan hər bir addım faydalı ola bilər. (5)

Narsissistik insanların çoxu sıradan insanlardır. Ancaq özlərinin çox əhəmiyyətli və xüsusi olduqlarını düşünürlər. Nəticədə onlar başqalarını

istismar etməyə çalışırlar. Onlar digər insanlardan daimi diqqət və əmrlərinin yerinə yetirilməsini gözləyirlər. Bir restoranda, misal üçün, bir narsist dərhal yerləşdirilməyi umur. O, daha yaxşı bir stol, xüsusi salat və ya daha kəskin bıçaq tələb edə bilər. Narsistlər ailəsi, dostları, həmkarları və hətta yadlar da daxil olmaqla hər kəsin diqqətini tələb edir. Digər tərəfdən, narsistlər böyük cazibə nümayiş etdirə bilərlər. Onlar çox gülümsəyir, dedi-qodu və zarafatlar edir, canlı söhbətləri ilə həyəcan yaradırlar. Özləri haqqında məlumat və öz istəkləri haqqında hekayələr bu söhbətlərdə üstünlük təşkil edir. Bu hekayələrdə onlar öz qabiliyyətlərini və şəxsi nailiyyətlərini çox şişirtməyə çalışırlar. Əslində, narsistlər öz nailiyyətlərini təsvir etdikdə, yalançı ola bilərlər. Yalan danışmaq narsistlər üçün tipik bir davranışdır və tez-tez insanlara özləri və ya tanıdığı şəxslər haqqında yalan iddialar ilə təsir etməyə çalışırlar. Onlar öz qolf çubuqlarının professional qolfçular tərəfindən istifadə olunanlar ilə eyni olduğunu söyləyir, bələdiyyə başçısı, polis rəisi və bank rəhbəri ilə ən yaxın dost olduqlarını çox rahatlıqla iddia edirlər.

Narsissizmin kökləri: Psixoloqlar narsissistik davranışın özünə olan sevgidən deyil, əslində, uğursuzluq qorxusundan və bunun sonradan gətirəcəyi utanc hissindən irəli gəldiyini söyləyir. Bir qrup insanın fikrincə, valideynlər uşaqları məyus olduqda və ya bir şeyə nail olmadıqları zaman təsəlli vermirlərsə, bu narsissizmlə nəticələnə bilər. Uşaqlar bunun bir cəza olduğunu düşünür və nəticədə, onlar heç vaxt məyusluq və ya uğursuzluğun öhdəsindən gəlməyi öyrənmirlər. Digər psixoloqlar isə bir az fərqli nəzəriyyəyə sahibdirlər. Bu psixoloqlar valideynlər uşaqların bütün tələblərini yerinə yetirərək onları məyusluq və uğursuzluqdan qorumağa çalışdıqlarında bir narsissistik şəxsiyyətin meydana çıxacağına inanırlar. Bu, uşaqlarda ömür boyu istədikləri hər şeyi əldə edəcəklərinə dair bir gözlənti formalaşdırır.

Narsistlər başqalarını necə görür: Narsistlər digər insanları insan kimi görmürlər, tam əksinə, onları öz hissləri və ehtiyacları olmayan obyekt kimi görürlər. Narsistlərin fikrincə, digər insanların rolu onların ehtiyaclarını təmin etmək və onlara heyran olmaqdan ibarətdir. Buna görə narsistlər nadir hallarda həqiqi dostlara malik olurlar.

Məşhurlarda narsissizm: Qəribəsi odurki, sıradan insanlarda bu qədər qıcıqlandırıcı olduğunu düşündüyümüz xüsusiyyətlər bizi bir çox estrada artisti və peşəkar idmançıya cəlb edənlərlə eynidir. Son zamanlarda aparılan bir araşdırma göstərir ki, məşhurlar digər insan qruplarına nisbətən daha çox narsistdir. Ancaq məşhurları narsissistik edən şöhrət deyil. Tam əksinə, onlar elə ilk başdan narsissistik idi və sonradan başqalarından heyranlıq qazanmaq üçün bu karyeranı seçdilər. Onlar azarkeşlərinin alqışlarını sevildiklərinə dair müsbət bir mesaj olaraq görürlər. Diqqət çəkmək üçün kütləvi informasiya vasitələrindən belə sui-istifadə edə bilərlər. Məsələn, dəbdəbəli

paltarlar geyinir, cəlbədicə partnyorlar tapır, onlarla evləninir və yenidən boşanırlar. Onlar bahalı avtomobillər alıb sürətlə sürürlər. Nə olursa olsun, media bunu bəyan edir və beləliklə də məşhurların dinamik həyat tərzini maraqlı görünür.

Narsissizm hamımızın içində: Hamımızda bir az narsissizm var və bu yaxşıdır. Özünə sevgi insanlara bədənlerini bəsləmək, qorumaq, ağıllarını artırmaq, yeni bacarıqları öyrənmək, başqaları ilə münasibət qurmaq, müvəffəqiyyət əldə etmək və yaşadıkları dünyanı kəşf etməyə sövq edən bir amildir. Ancaq narsissistik şəxsiyyətlərin özünü sevməsi həddindən artıqdır ki, bu da onların həyatında demək olar ki, hər şeyə kölgə salır. (2)

Z. Freyding ən məhsuldar kəşflərindən biri narsissizm anlayışıdır. Freyding bunu öz araşdırmalarının ən əhəmiyyətli nəticələrindən biri hesab etmiş və psixoz ("narsissistik nevrozlar"), sevgi, qısqanclıq kimi müxtəlif fenomenləri izah etmək və kütləvi hadisələri daha yaxşı başa düşmək üçün cəlb etmişdir. Freyding narsissizm haqqında fikirləri cinsiyyət konsepsiyasına əsaslanır. Halbuki məsələyə belə mexaniki baxış narsissizm konsepsiyasının inkişafını blok etdirir. Məsələyə psixoloji nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq, buradakı ehtimallar daha yaxşı istifadə edilə bilər.

Narsissizmin ən ibtidai forması sıradan bir şəxsin öz bədənində olan münasibətində özünü göstərir. Çox adam öz bədənində, üzünə və formasına vurğundur və onlardan bədəninin bir hissəsini özlərindən daha gözəl olan birisinininki ilə əvəz etmək istədiklərini soruşsalar, düşünmədən etiraz edəceklər. İlk baxışdan bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan iki fenomeni nəzərdən keçirək, lakin qeyd edək ki, ikisində də narsissizm izlənin. Müəyyən bir qadın hər ay bir saat boyunca güzgünün qarşısında saçını darayır və bəzənir. O qadın bunu boş yerə etmir, bədəni və gözəlliyini seyr etməkdən zövq alır və onun bədəni onun üçün ən mühüm reallıqdır. Onun davranışı yaraşığı gənc Narsissus haqqında yunan əfsanəsini xatırladır. O, pərişan Ekonun sevgisinə laqeyd yanaşmış və onun cavabsız sevgidən ölməsinə səbəb olmuşdur. Nemesis (və ya Afrodit) göldəki öz əksini sevdidiyi üçün onu cəzalandırmış və Narsissus özünə olan heyranlıq ucbatından suda boğularaq ölmüşdür.

Yunan əfsanəsi bu cür narsissizmin bir lənət olduğunu və onun həddindən artıq formada olmasının insanın özünü məhv etməsinə gətirib çıxardığını aydın şəkildə göstərir. Digər misaldakı qadın isə hipokondriyadan əziyyət çəkir. Özünü gözəlləşdirməyə çalışmasa da, bu qadın xəstəliklərdən qorxduğu üçün bədəni ilə həmişə məşğul olur. Bu durumdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər iki hadisədə ətraf mühitə maraq göstərməyi məhdudlaşdıran və öz şəxsiyyətinə yanaşmada narsissistik olan baxışlar vardır.

Daha az dilə gətirilən formada olsa belə, gündəlik həyatda da narsissistik orientasiya mövcuddur. Bu mövzuda hətta belə bir zarafat da var: Yazıçı bir dostu ilə uzun və yorucu bir şəkildə özü haqqında danışır. Nəhayət, deyir: "Mən bayaqdan özüm haqqında danışıram, indi sənin haqqında danışaq. Son kitabımı bəyəndinmi?" Bu şəxs yalnız özləri ilə məşğul olan və başqaları ilə çox az maraqlanan şəxslərin tipik nümunəsidir, çünki onlar öz şəxsiyyətlərinin əks-sədasıdırlar. Özlərini kömək etməyə hazır olan yaxşı insanlar kimi göstərsələr də, tez-tez bunu yalnız bu rolda özlərini yaxşı hiss etdikləri üçün edirlər və kömək etdikləri şəxsin gözü ilə ətrafa baxmaq əvəzinə, özlərinə heyran olmaq üçün bütün güclərini istifadə edirlər.

Narsissistik insanı hansı xüsusiyyətlərindən tanımaq mümkündür? Bir cəhət var ki, həmin insanların davranışında asanlıqla nəzərə çarpır. Bu, məğrurluq hissidir. Hətta elə də böyük məna kəsb etməyən bir-iki söz deyəndə belə elə bir üz ifadələri olur ki, sanki çox önəmli və dolğun bir nitq söyləyiblər. Adətən o, başqalarını dinləmir və deyilənlərdə o qədər də maraqlı olmur (əgər ağıllıdırsa, suallar verərək və maraqlı bir dinləyici görünüşü alaraq bu durumu gizlətməyə çalışır). Narsist şəxs hər hansı bir tənqiddə çox həssas reaksiya verməsi ilə də seçilə bilər. Bu həssaslıq tənqidlərin etibarlılığına olan qəzəbin və depressiv bir reaksiyanın təzahürüdür. Bir çox hallarda, narsissistik xüsusiyyətlər təvazökar və dayanıqlı davranışın arxasında gizlədilə bilər. Əslində bir çox halda narsist şəxslər özünəvurgunluqlarını itaətkarlıqla biruzə verirlər.

Bəzən narsist olan insanları üz ifadələrindən də tanımaq olur. Onları izləyərkən, təbəssümlərində ağlın təzahürünü görmək olur. Bu, təkəbbürün göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də onlara imkan verir ki, xoşbəxtlikdən gözlərinin içi parıldayan bir uşaq kimi zərərsiz və etibarlı görünsünlər. Narsist bir şəxs heç də həmişə bütün şəxsiyyətini öz narsissizminə qurban vermir. Narsissistik elementlər bu insanların şərəf, zəka, fiziki qabiliyyət və görünüş kimi bəzi aspektlərində müşahidə olunur. Bir insanda narsissizmin dərəcəsi nə qədər çox olarsa, o öz səhvini bir o qədər az etiraf edər və ona yönəlmiş ədalətli tənqidləri belə ciddi qəbul etməz. O, ona edilən tənqidlərdən daxilində utanc hissi keçirər, özünü itirər və ya həmin insanın kifayət qədər həssaslığa malik olmadığını və düzgün şəkildə mühakimə edə bilməsi üçün yetərinə biliyinin olmadığını düşünər. Narsissizmin ən təhlükəli xüsusiyyəti rəşional qərarın itirilməsidir. Narsissistik qiymətləndirmə ön mühakimə ilə doludur və qeyri-obyektivdir.

Narsissizmdə olan bir digər patoloji element isə özünə vurğun insanın tənqiddə qarşı emosional reaksiyasıdır. Narsissistik şəxs ona ünvanlanmış hər hansı bir tənqiddə böyük qəzəblə reaksiya verir. O, tənqidləri düşmən hücumu kimi qəbul etmək məcburiyyətində olduğunu zənn edir və

deyilənlərin həqiqəti əks etdirə biləcəyini heç ağlına belə gətirmir. Onun qəzəbinə və gərginliyinə səbəb ətraf mühitlə bağlanti qura bilməməsi və tamamilə tək qalmaq qorxusunun bütün varlığını zəbt etməsidir.(3)

Narsist insanın incikliyi yalnız partlayıcı qəzəblə deyil, əksinə, depressiya ilə də özünü göstərə bilər. Zəhəri dünya bir narsist şəxs üçün problem deyil, çünki o, özü bütün bilik və qüdrəti ilə bir dünya olmağı bacarmışdır.

Narsissizm ədəbiyyatda: Ədəbiyyatda narsissizmin ən həqiqi mənada öz əksini tapdığı əsərlərdən biri Oskar Uayldın *Dorian Qreyin portreti* adlı fəlsəfi romanıdır. Əsərin qəhrəmanı inanılmaz dərəcədə gözəldir və simvolik olaraq Freydin ifadələrində rast gəlinən eqonu təmsil edir. Dorian, Lord Uoton zaman və yaşlanma səbəbindən gözəlliyin müvəqqəti olması haqqında bəhs edərkən dəhşətə gəlir və özünü daim cavan və yaraşıqlı saxlayacaq bir möcüzə-portret tapır, lakin cismən gənc və şux qalsa da, portreti onun bütün xəyanətlərini və alçaqlıqlarını görür və tədricən əks etdirir.

Roman irəlilədikcə, portret daha da qərribə bir hal alır və Dorian bir hedonistə çevrilir, o dərəcədə qəddar və təkəbbürlü olur ki, ona saf sevgi bəsləyən Sibil obrazının intihar etməsinə səbəb olur. Bu hadisə mifdəki Eko pərisinin Narsissusa bəslədiyi cavabsız sevgini xatırladır.

İllər keçir, Dorian yaşlanmır, amma yaşadığı həyat tərzi və davranış pozuqluğu onu cəmiyyətdə qalmaqallı bir obraza çevirir. Portret getdikcə daha da iyrənc bir hal alır. Rəssam ilə görüşündə isə həqiqət ortaya çıxır. Rəssam ona bildirir ki, portreti dərhal məhv etmək lazımdır, lakin Dorian bunu etmək əvəzinə rəssamı qətlə yetirir.

Bütün bunlar, yəni Dorianın öz portretini qorumağa çalışması ona görədir ki, o öz zəhəri gözəlliyini və gəncliyini həddindən artıq önəmşəyir və itirməmək üçün hər şeyi gözə alır. Daxilini əks etdirən portreti, yəni əsl Dorian Qreyi isə hamıdan gizlədir, çünki heç kimin onun qəlbini necə “qurd basdığını” görməsini istəmir. Rəsmdəki Dorianın gözünün içindən çıxmağa çalışan soxulcan onun daxili dünyasının çürüdüynün simvolik təzahürüdür. (10)

“Çirkin ördək balası” nağılında yazıçı yaxınları və cəmiyyətlə münasibətdə yaşadığı təcrid edilmə, mənimsənməmə, yadlaşma, parçalanma kimi acı təcrübəsini bölüşür. Ancaq məsələ yalnız bundan ibarət deyil. Fransız psixanalisti Jak Lakana istinadən deyilə bilər ki, hər bir insanın inkişaf prosesində və özünü tanıma müddətində buna bənzər təcrübələr yaşaması qaçılmazdır. Bir vaxtlar biz hamımız çirkin ördək balası idik; kimimiz uzun, kimimiz qısa bir müddət ərzində. Yetərincə bəyənilmədiyimizi, sevilmədiyimizi, önəmsənmədiyimizi, təqdir edilmədiyimizi hiss etmişik. Bəlkə indi bunları yenidən hiss edirik, bəlkə də gələcəkdə belə hiss edəcəik.

Çirkin ördək balası 1842-ci ildə Hans Xristian Andersen tərəfindən qələmə alınıb. Nağılın qısa məzmunu belədir; ana ördəyin həftələrdir

bəslədiyi yumurtalar nəhayət ki, çatlayır və balalar bir-bir yumurtadan çıxırlar. Balalardan biri digərlərinə heç oxşamır. Ana ördək buna çox təəccüblənir və üzülür, amma fərqli olmasına baxmayaraq ona sahiblənir. Çirkin ördək balası, bədəninin birlikdə böyüdüüyü qardaşlarının kimi olmadığı üçün onlar tərəfindən ələ salınır və amansız hərəkətlərinə məruz qalırdı. Nəhayət, o, kənarlaşdırılmağa dözə bilməyib ailəsini tərk edir. Seçdiyi bu yolda qarşısına çıxan heyvanlar və insanlar da onu qəbul etmir, sevgi göstərmirlər. Bir gün, çirkin ördək balası göldə qu quşu sürüsü görür və gözəlliklərinə heyran bir şəkildə onların yanına getməyə qərar verir. Suyun kənarına çatdıqda suda öz əksini görür. O, çirkin bir ördək balası olmadığını, bir qu quşu olduğunu başa düşür. Digər qular onu öz aralarına qəbul edir, ona hörmət edir və bundan sonra o həyatını gözəl bir qu quşu kimi davam etdirir.

Andersenin özünün buna bənzər bir keçmişi olub. O erkən yaşlarında atasını itirmiş, yoxsulluq içində böyümüşdü. Yazdığı teatr oyunlarını heç bir zaman təqdir etməyən, bunu bir vaxt itkisi kimi görən anası tərəfindən yetərinə sevildiyini hiss edə bilməmişdi. Məktəbə çox gec getdiyi üçün şagirdlərin, hətta müəllimlərin belə lağ və alçaltmalarına məruz qalmışdı. Yaşının çox olmasından əlavə, yazıçı olmaq həvəsinin də bu işdə payı vardı. Onun bədənini digər həmyaşıdlarından daha iri idi, əlinə-qoluna tam mənada hakim ola bilmirdi. Uşaqlar digərlərinə bənzəməməkdən çox qorxarlar, çünki həyat fərqli olan uşaqlar üçün asan deyil. (9)

Narsissistik obrazlara həmçinin amerikan yazıçısı Marqaret Mitçellin məşhur "Küləklə sovrulanlar" romanında bitki plantasiyası sahibinin qızı gənc Skarlet Ohara, ingilis yazıçısı Ceyn Ostinin "Qürur və Qərəz" adlı romanında cənab Kolins, eləcə də rus yazıçısı Lev Tolstoy tərəfindən yazılmış "Anna Karenina" romanındakı Anna Karenina bariz nümunədir.

Azərbaycan ədəbiyyatında da narsissistik, yəni "mən, mən deyən" obrazlara rast gəlmək mümkündür. Şifahi xalq ədəbiyyatında bu cür insanlar üçün işlənən və günümüzdə də çox geniş şəkildə istifadə olunan bir deyim mövcuddur: "Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə". Bu ifadə heç kəsin fikrini qəbul etməyən, heç kimi bəyənməyən, öz bildiyindən dönməyən təkəbbürlü şəxslərə qarşı rişxənd ilə işlədilir. Bağdad xəlifələrinin zavallı taleyinə işarə olan bu deyimə meydanı çıxması müəyyən tarixi faktlara istinad edir. Məlum olduğu kimi, X əsrin əvvəllərindən başlayaraq xilafət uğrunda gedən iğtişaşlar nəticəsində bəzi xəlifələr hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır və cəzalandırılırdı. Çox zaman ən ağır cəza kimi gözlərindən məhrum edilirdilər. Bu cür acınacaqlı zülmə məruz qalmış ilk xəlifə taxtdan salındıqdan sonra kor edilmiş əl-Qahir idi. O, öz razılığı ilə taxtdan əl çəkmədiyi üçün kor edilmiş və 17 il dilənçi kimi yaşamışdı. Xəlifə əl-

Mütəkki isə gözləri çıxarıldıqdan sonra 24 il yaşamışdı. Ondan sonra taxta çıxmış xəlifə əl-Müstəqfi də eyni aqibəti yaşamışdır. Bəzi kor xəlifələr düşar olduqları vəziyyətin ağırlığına baxmayaraq taxta yenidən yiyələnmək ümidlərini tərk etmədilər. Təbii ki, onların bu boş inadkarlığı acı istehza ilə qarşılanırdı.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banilərindən biri hesab olunan Abdulla Şaiqin “Tıq-Tıq xanım” adlı nəzm əsərinin qəhrəmanında da narsissizmin izləri müşahidə olunur. Təklidən bəzən dozanqurdu özünə yoldaş tapmaq üçün ilk öncə bəzənməklə məşğul olur:

Soğan qabıqlarından
Bir çadra geydi şık-şık,
Fındıq qabıqlarından
Çarıq geyindi tık-tık,
Ətir vurdu başına,
Bəzək verdi özünə,
Qara yaxdı qaşına,
Sürmə çəkdi gözüne.

Tıq-Tıq xanımla dost olmaq istəyən çobanın ona “Dozanqurdu” deyə müraciət etməsi də qəzəblə qarşılanır:

Dedi: “Ehey, ay çoban, bir yaxşı aç gözünü,
Bax, gör kiməm: anla bir söylədiyin sözünü.
Mənə eldə-obada Tıq-Tıq xanım deyərlər,
Bir az düşünüb danış, kobud olma bu qədər!”

Özünə yoldaş axtaran dozanqurdunun qarşısına çıxanlara verdiyi sual maraqlıdır. Onun yüksək eqosundan irəli gələn bu sualda açıq aşkar görmək olur ki, Tıq-Tıq xanım üçün dostluq münasibətində ən vacib ünsür yoldaşının ona olan münasibətidir, qarşılıqlı münasibət isə onu elə də maraqlandırmır. O, dostluğun əsas obyektı olaraq özünü görür. Yoldaşını əsəbiləşdirdiyi halda necə cəzalandırılacağını sorğulayan Tıq-Tıq xanım, özünün niyə dostunu qıcıqlandıracağı barədə heç düşünmür. Əsərin sonunda onun üçün azuqə toplamağa gedən və yoldaşı olmadan yediyi yeməyi özünə haram bilən siçanın köməyini rədd etməsi də onun nə dərəcədə təkəbbürlü olduğunu bir daha sübut edir. (1)

İlyas Əfəndiyevin müəllifi olduğu, 5 yanvar 1964-cü il tarixində “Kommunist” qəzetində yayımlanan “Kərəmovçuluğa atəş!” adlı məqalədə Sabit Rəhmanın “Toy” komediyasında olan Kərəmov obrazının təhlili xüsusilə diqqət cəlb edir: “...Adamlığı, qabiliyyəti etibarilə cırtdan olduğu halda, özünü aslan hesab edir... Kərəmov öz fərsiz şəxsiyyətini cəmiyyətə qarşı qoyan, hər yerdə «mən-mən» deyən cahil bir xudpəşənddir. Kərəmov istəyir ki, kənddə görülən bütün yaxşı işlər yalnız və yalnız onun adı ilə bağlansın, onun hesabına yazılsın, hamı yoldaş Kərəmova baş əysin”.

Kərəmov heç kimin onu adlayıb irəli getməsinə istəmir. Maraqlısı odur ki, Kərəmov özü öz davranışlarında heç bir qeyri-adilik, heç bir naqislik görmür. O elə sanır ki, əsl rəhbər elə onun kimi olmalıdır, əslində isə kimliyində üzə çıxan və ətrafındakılar üçün çətinlik yaradan eqoistliyindən, rəyasətpərəstliyindən və kobudluğundan xəbərsizdir. Bu səbəbdən, müsbət obrazların sıra ilə ondan uzaqlaşdıqlarını, onun dediklərinə riayət etmədiklərini gördükcə hiddətlənir, “Aslanı yaralayınlar” deyir, hay-küy salır. İlyas Əfəndiyev özünü qadiri-mütləq hesab edən Kərəmovu birdən-birə sanki qranit dağı qarşısında qalmışa bənzətməmişdir. “Necə yəni Kərəmov səhv edir? Necə yəni Kərəmov düz demir? Necə yəni Kərəmovu işdən götürürlər? Necə yəni Kərəmovun stulunda bir başqası əyləşəcək?” Bütün bunları İlyas Əfəndiyev kərəmovçuluğun psixoloji əsasları hesab etmişdir. Günümüzdə isə bu, narsissistik şəxsiyyət pozuculuğunun əlamətləri hesab olunur. (6)

M.Ə.Sabirin “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var” adlı satirik şeirində də subyektin ifrat dərəcədə özünü önə çıxardığını müşahidə etmək olar. “Qoy mən tox olum özgülər ilə nədir karim”, “Mən salim olum, cümlə cahan batsa da batsın”, “Ancaq mənim avazeyi-şənim ucalansın” kimi ifadələrdə bunu görmək mümkündür. (7)

Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” adlı musiqili komediyasının qəhrəmanı Məşədi İbad obrazına nəzər saldıqda özünə heyranlıq xüsusiyyətlərini təhlil etmək mümkündür. “Mən nə qədər, nə qədər qoca olsam da, dəyərəm min cavana” deyən Məşədi İbad yaşlandığını və gənc xanımla evlənməyə layiq olmadığını heç cür qəbul eləmir. Güzgü qarşısında olan monoloq onun narsist olduğunu bir daha sübut edir: “A kişi, bircə mən bilmədim ki, camaat mənim harama qoca deyir! Vallah, görünür ki, xalqın gözü pis görür. Budur ayna, bu da mən. (*Aynaya baxır*). Allaha şükür, dişlərim hamısı cabəca, saqqalım da qapqara şəvə kimi.” (8)

Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlinir ki, narsissizmin tərifı və təsnifi psixologiyada verilsə də, onun ən real təsvirini ədəbiyyatda tapmaq və təhlil etmək mümkündür. Bu iki elm sahəsinin vəhdəti özünəvurgun personajların timsalında onların cəmiyyətdə asanlıqla seçilməsinə yol açır. Ətrafdakılardan narsist olanları dərhal tanımaq insanlara onları anlamaqda, onlarla ortaq məxrəc tapmaqda, hətta onları idarə etməkdə kömək edir. Bu bilik həm bir müəllim, həm bir rəhbər, həm də bir həkim üçün olduqca faydalı olacaqdır. Çünki nəzəri biliklər təcrübə üzərində tətbiq edilərək öz əksini tapmalı və təbliğ edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. A. Şaiq “Tıq-Tıq xanım”, F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasının Elektron Kitabları, Bakı-2001, s.4,6,7,14
2. Arline Burgmeier, Inside Reading, Oxford University Press 2012, p73

3. https://en.wikipedia.org/wiki/Narcissism_in_the_workplace
4. <https://www.britannica.com/science/narcissism>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=0ELD6lPMfVQ>
6. Kərəmovçuluğa atəş! : [Sabit Rəhmanın “Toy” komediyası haqqında] /İlyas Əfəndiyev //Kommunist.- 1964.- 5 Yanvar
7. “M.Ə.Sabir “Hophopnamə”, “ŞƏRQ-QƏRB”, 2004, s.39
8. http://meshadi.musigi-dunya.az/az/lib_4.html
9. <https://zeynepdirek.wordpress.com/2015/08/16/cirkin-ordek-yavrusu-narsisizm-ve-yaraticilik-2/>
10. Oscar Wilde “The Picture of Dorian Gray”, James Gifford 2011

**П. Каримова
Г. Байрамова**

Концепция нарциссизма и его проявления в литературе

Резюме

Представленная работа освещает проявления таких выражений, как нарциссизм, нарциссические образы, нарциссические характеристики, нарциссическое расстройство личности в психологии, литературе и нашей повседневной жизни. В статье рассматривается миф о Нарциссе, относящийся к греческой и римской литературе, которая является источником нарциссизма. Примеры письменной и устной литературы, отражающие общие черты мифа привлекают внимание. Типы, корни, причины, проявления психологического состояния, известного в психологии как «нарциссическое расстройство личности», и его влияние на человеческие отношения, широко отражены. Художественный анализ нарциссических персонажей в мировой и национальной литературе делает статью еще более интересной. Одним из самых противоречивых произведений нарциссизма является философский роман Оскара Уайльда «Портрёт Дориана Грэя». В азербайджанской литературе нарциссическими образами являются «Тык-Тык ханум» А. Шаига, Карамов в пьесе «Свадьба», написанной Сабитом Рахманом, субъект сатирических стихов М. А. Сабира, и так далее. Исследование приходит к выводу, что, хотя определение и классификация нарциссизма даны в психологии, можно найти и проанализировать наиболее реалистичное описание в литературе. Знакомство с теми, кто самовлюблен в непосредственной близости, помогает людям понять их, поделиться общими знаменателями или даже управлять ими. Эти знания будут очень полезны как для учителя, так и для гида, а также для врача. Потому что теоретические знания должны применяться на практике и должны быть отражены и поощрены.

P. Karimova
G. Bayramova

The concept of narcissism and its manifestation in literature

Summary

The article illuminates the manifestations of expressions such as narcissism, narcissistic images, narcissistic characteristics, a narcissistic personality disorder in psychology, literature, and our everyday life. It analyzes the myth of Narcissus, which is the origin of narcissism, in the Greek and Roman literature. Examples of written and folk literature that reflect common features with the myth draw attention. The types, roots, causes, manifestations of the psychological state, known as "narcissistic personality disorder" in psychology, and its impact on human relationships, are widely reflected. The literary analysis of the characteristic features of narcissistic personage in the world and national literature makes the article even more interesting. One of the most controversial works of narcissism is the philosophical novel by Oscar Wilde "The Picture of Dorian Gray". In the Azerbaijani literary narcissistic images are known as "Tig-Tig kəlim" by Abdulla Şaig, Kərimov in the play named "Wedding" written by Səbət Rəhman, satiric poems by M. A. Səbət, and so on. The research concludes that although the definition and classification of narcissism is given in psychology, it is possible to find and analyze its most realistic description in literature. Getting to know those who are narcissistic in the immediate neighborhood helps people to understand them, share common denominators, or even manage them. This knowledge will be very useful for both a teacher and a guide, as well as a doctor because theoretical knowledge should be applied on practice and should be reflected and promoted.

Rəyçi: Ətrabə Gül

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ALLAHVERDİYEV NAMLET
ABDULLAYEVA RUZİYƏ
HƏSƏNOVA RÖYA
AMEA Gəncə Bölməsi
pashaguliev@gmail.com

PEYĞƏMBƏR VƏ ÖVLİYƏ KƏLAMLARI NİZAMİ “XƏMSƏ”SİNDƏ

Açar sözlər: Azərbaycan, Nizami Gəncəvi, Gəncə, Sirlər xəzinəsi, ədəbiyyat, şair, peyğəmbər, övliya, kəlam, poeziya, poema.

Key words: Azerbaijan, Nizami Ganjavi, Ganja, “Treasure of secrets”, literature, poet, prophet, saint person, people, poetics, poem.

Ключевые слова: Азербайджан, Низами Гянджави, Ганджа, «сокровищница тайн», литература, поэт, пророк, овлия, слова, поэзия, поэма.

Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi nəinki Şərqdə, dünya ədəbiyyatı tarixində böyük mövqeyə malik olan bir şair idi. Onun “Xəmsə”si Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılaraq orda yaşayan xalqların ədəbiyyatının yaranmasına təkan vermişdir. Əsərləri sağlığında bütün şərqdə yayılmaqla bərabər, şairlər onu özlərinə ustad bilmişlər. “XIII əsrdə yaşamış Hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi Nizaminin “Xəmsə”-sini dünya ədəbiyyatında misli olmayan yüksək sənət əsəri kimi qiymətləndirmiş, Nizaminin şagirdi olmağı özünə şərəf hesab etmişdir” (1, s.113). Tanınmış tədqiqatçı Məhəmmədəli Tərbiyət yazırdı: “O, istinasız olaraq hamının etirafına görə fars dilində məsnəvi yazanların başçısı və dastan yaradanların rəhbəri olmuşdur” (2, s.256). Rusiyada Nizaminin böyük tədqiqatçısı tanınmış şərqşünas Y. E.Bertels fəxrlə yazırdı: “Bütün dünya şərqşünasları Nizami əsərlərinin müstəsna dəyərini çoxdan etiraf etmişlər” (3, s.15). Nizami Gəncəvi əsərlərində insanpərvərlik, ali insani keyfiyyətləri tərənnüm etdiyinə görə ümumbəşəri bir şair kimi ölümündən səkkiz əsrdən artıq bir zaman keçsədə, yenə sevilir. Professor Xəlil Yusiflinin təbirincə desək “Nizaminin hər bir əsəri insan haqqında ilahi ölçülərlə ölçülə, qiymətləndirilə bilən sahilsiz bir fikir ümmanıdır” (4, s.4). Azərbaycan Sovet alimlərinin yaşadıkları mühit şairin dini görüşlərini geniş öyrənməyə imkan verməmişdir. Biz “Peyğəmbər və övliya kəlamları Nizaminin Xəmsəsində” mövzusunı öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoyduq.

Nizaminin yaşadığı XII əsrdə şiə məzhəbi İsmaililər şəklində yayılırdı. Şiələr peyğəmbər ailəsinin tərəfdarları olub, başqalarını mötəbər

saymırlar. Onlar on iki imamı qüsursuz və müqəddəs bilirlər. “Şiələr arasında Əli ibni Əbu Talib və onun nəslindən olanları irsi ali hakimiyyətə və peyğəmbərlik prinsipini təcəssüm etdirirlər” (5, s.162).

İslam məzhəblərindən biri olan sünniliyin tərəfdarları isə özlərini əhli-sünnə (sünnə adamları) adlandırırlar və Peyğəmbərin əmələrinə əməl edirlər. “Dörd xəlifəni qanuni hesab edib, hədislərin məcmuələrinin düzgün olduğunu təsdiq edənlər və dörd məzhəbdən birinə uyğun olaraq mərasimlərə, məişət qaydalarına və sosial qaydalara riayət edənlər sünni sayılırlar” (6, s.105). Sünnilik məzhəbi Hənəfi, Hənəbali, Maliki və Şafii cərəyanlarından ibarətdir. Əbu Əbdullah Məhəmməd ibn İdris əs Şafii Şafilik cərəyanının banisidir. O, 767-ci ildə Qəzzədə anadan olmuş, atası öldükdən sonra Məkkədə anasının yanında böyümüş, bədəvilərlə ünsiyyət saxlamış və qədim ərəb poeziyası sahəsində sanballı bilik toplamışdır” (6, s.129). Məhəmməd ibn İdrisin yeddinci babası həzrət peyğəmbərin babası Haşim idi. Buna görə ona “Qureys” və “Mutallim” ləqəbi verilmişdi. Onun fiqhə və hədisə aid yüzdən artıq kitabı var. “Mədinədə təhsil almış, ilk illər şiəliyi yaymağa çalışmışdır. Ona görə Bağdada çağırılmış və həbs edilmişdir. Sonra Bağdad qazisi İmam Məhəmmədin xahişi ilə sərbəst buraxılmışdır” (7, s.62).

Şafilər ilk dörd xəlifənin ən üstünü Əbubəkri qəbul etməklə bərabər Əliyə xüsusi bir sevgi bəsləyir və şeirlərində “Əhli beyt” ə bağlılıqlarını bildirirlər.

Əlinin eşqində sabitqədəməm,
Ömər sevgisindən uzaq deyiləm.
Hər iki nur ilə nurlanır dimaq,
Əbubəkr bir şamdır, Osmam bir çıraq (8, s.28).

Sünni məzhəb olan Nizami, Əli əbu Talibin adını çəkməsi və tərif etməsinə əsaslanıb deyilir ki, o sünni məzhəbinin Şafii təriqətinə mənsub imiş.

Ya meydana Əli- ər oğlu əri göndər,
Ya da şeytan üstünə cəsur Öməri göndər (9, s.37).

“Sirlər xəzinəsi” əsərində Əli haqqında yazırdı:

Əli- səxavət camı dolandıran saqidir,
Var olsun, səxavəti əbədidir, baqidir. (9, s.42).

Həmin əsərin başqa bir yerdə isə özü haqqında deyir:

Cəbrail qanadlıdır şairin ilham atı,
Əlinin yelpiyidir İsrailin qanadı. (9, s.51).

Nizami bütün əsərlərində dörd xəlifəni tərif edir.

İslamın sütunu tək o dörd bayraq ucaldı,
Şəninə gecə- gündüz beş təbil çaldı (9, s.35).

Şəninə gecə-gündüz beş təbil çaldı. Bunun mənası gündə beş dəfə namaz qılmağa işarədir.

Nizami əsərlərinin hamısında Quran ayələrindən, Peyğəmbər, Övliya kəlamlarından və dini rəvayətlərdən yeri gəldikcə istifadə etmişdir. Biz “Peyğəmbər və Övliya kəamları Nizami Xəmsəsində” yazımızı işləyən zaman hədisləri Zəfər Cəfərzadənin “500 hədis”, Hadi Müvəhhədinin “Əhli-beyt bağçasından 1000 çiçək”, Aqıl Rəhimlinin “Hikmətli nəsihətlər” və Seyid Kamal Fəqih İmaninin “Bir dəstə gül” kitablarından seçdik və bu günlə uzlaşan kəamlara üstünlük verdik. Yazımızda beytlərin Nizaminin hansı əsərindən götürüldüyümüzü və əsərlərin adını aşağıda şərti işarələrlə göstərmişik:

“Sirlər xəzinəsi –S.x

“Xosrov və Şirin” -X.Ş.

“leyli və Məcnun” –L.M.

“Yeddi gözəl” – Y.g.

“İsgəndərnamə” - İ.

Peyğəmbər və Övliya kəamları Nizami xəmsəsində

“Əl cənnətu təhtə əqdamil umməhət”. Məhəmməd (s).

Cənnət Anaların ayaqları altındadır (10, s.52).

*Şənin toxumunun məğziyəm ana,
Ayaq torpağın da cənnətdir mana (4, s.210).*

“Əş şəbə bu şüabət unmin əl cunun”. Məhəmməd (s).

Cavanlıq dəliliyin bir qismidir (10, s.66).

*Ovçu səbirsizlik göstərsə əgər,
Oxu nişanəyə dəyməz, yan gedər (Y.g., s.79).*

“Qul əl haqqə va in kanə murrən”. Məhəmməd (s).

Haq sözü de, hərçənd acı da olsa. (10, s.67)

*Var doğru yazmağa, madam ki, imkan,
Neçin gəlsin gərək ortaya yalan?!*

*Qiyətdən salmışdır sözü yalanlar,
Doğru danışan möhtəşəm olar. (X.Ş., s.25)*

“Həzər ruzi yəkfi ən yəkfi”. Əli (ə)

Ruzi ki, kifayət edər bəsdür. (11, s.203)

*Dünyada əlimdə mal yoxsa əgər,
Qənaət ki, vardır, kifayət edər (X.Ş., s.12).*

“Lətə təmənnəu əl motə”. Əli (ə)

Ölüm arzu etməyin (10, s.68).

*İstər bir gün yaşa, istərsə yüz il,
Bu nurlu eyvandan köçəcəksən bil.
Yaxşısı budur ki, könlünü şad et,
O böyük Allahı şadlıqla yad et (X.Ş., s. 30)!*

“Əs sukutu aləl ahməqi əfzəlu cavabih”. Əli (ə)

Axmağın cavabı sükutdur (12, s.10).

*Nalayıq söz ilə etsələr xitab,
Sən gərək sükutla verəsən cavab. (8, s.443)*

“Birru Abəkkum tərirrai kum əbhau kum” Məhəmməd (s)

“Valideyinlərinizə yaxşılıq edin ki, evladlarınızdan yaxşılıq görəsiniz”
(11, s.226).

*Nə edibsə sənə evladın inan,
Onu da görəcək öz evladından.
Oğlunun yaxşı- pis işiyçün, dayan,
Cəza vermə, o da alar oğlundan (X.Ş.,s.36).*

“Əl elmu qablə kullil fədəilu”. Əli (ə)

Bütün fəzilətlərin başı elmdir (13, s.76).

*Ucalmaq istəsən bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir həyat (4, s. 64).*

“Mə şəy-in əhaqu bi tuli sucnin lim lisani”. Mühəmməd (s)

Həç bir şey dil qədər zindənda saxlanmağa layiq deyil (13, s.110).

*Dil gülünc etməsin deyə insanı
Olmuş insan ağzı dilin zindanı (X.Ş., s.8).*

“Lə səhət mə ləhəm” Hüseyn (ə)

Bədənin sağlamlığı çox yemək deyil (10, s.128).

*Az yeyib, çox dincəlmək məziyyətdir insana,
Çox yemək narahatlıq, əziyyətdir insana (X.Ş., s.103).*

“Mə zənəi ğayrun qatt”. Əli (ə)

Cavan mərd, heç vaxt zina etməz (12, s.73)

*Can atırsan açasan bu pərdənin sirrini,
Yırtдың pərdə açar, bil ki, sənənin sirrini (9, s.97).*

“Əl xulqul hasənu ibadətun”. Hüseyn (ə)

Gözəl əxlaq ibadətdəndir (10, s.17).

*Aqıl ol, əl çəkmə xasiyyətindən,
Özgə xasiyyətə uyma qətiyyəni (8, s.512)*

“Əl səd vara əl hədis əl cəmil həv tərək mə lə yəcb qavla” Əbu Bəkr

(r)

Gözəl danışmağın sirri lazımsız sözləri tərək etməkdir.

*Söz köhləni çapanlar qorusa da bu qəsri,
Alçaqlar viran qoyub verdi bada bu qəsri (9, s.50).*

Əl fərs kəlae səhab təzhib bəstəd”. Osman.(r)

Fitnə-fəsada düşəcəyinizdən qorxun.

*Fələk zəhər qatmayıb, söylə kimin aşına?
Boş qoyduğu dünyanın külü olsun başına (9, s.109).*

“ Mən səduq əl səkuhu zəkə aməluhu”. Cəfər Sadiq (ə)

Hər kəsin dili düz olsa, əməli pakizə olar.

*Daim şirin dillə yaxşılıq eylə,
Nə fayda eləsən acı dil ilə (8, s.522)?*

“Taləbul elm fərizət” Məhəmməd (s).

Elm öyrənmək vacibdir (10, s.70).

*Elmə qiymət qoydu böyük hökmüran,
Elm ilə ucaldı dünyada Yunan (8, s.43).*

“Əl ilmu kulli fədəilu” Əli (ə).

Bütün fəzilətlərin başı elmdir (13, s.76).

*Ucalmiq istəsən bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir həyat (4, s.64).*

“Mən ləm yənfəhu elmu yəzurruhu cətlət” Məhəmməd (s).

Elmindən faydalanmayan, cəhlindən zərər görər (10, s.65).

*Sənsən işığı almayan bir şam,
Sənər öz yeliylə, qaralar müdam (4, s.33).*

“Əl elmu elmani: elmul ədyən və elmul əbdan” Məhəmməd (s)

Elm iki cürdür: din elmi və bədən elmi (tibb) (10, s.17).

*Elmlər elmidir demiş peyğəmbər,
Din elmi, təbabət elmi, müxtəsər.
Fəqih olsan əgər itaətkar ol,
Hiylədən, riyadan daim kənar ol.
İsa mərifətli həkim ol, əmma
İnsanı öldürən bir həkim olma .
Həm həkim, həm fəqih olsan sən əgər,
Hamının yanında adın yüksələr (4, s.65).*

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi Bakı 1960
2. M. Ə. Tərbiyə Dənışməndani Azərbaycan Bakı 1987
3. E. Ə. Бертельс Низами и Фуззли Москва 1962
4. Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” Bakı 2012
5. Anri Masse “İslam” Bakı 1964

6. “İslam” məlumat kitabı Bakı 1985
- 7.İslamda təriqətlər və məzhəblər Bakı 1999
- 8.Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” Bakı 1982
- 9.Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” Bakı1981
- 10.Zəfər Cəfərzadə “500 hədis” Bakı20020
- 11.Hadi Müvəhhədi “Əhli-beyt bağçasından 1000 çiçək” Tehran
- 12.Aqil Rəhimli “Hikmətli nəsihətlər” Bakı 1998
- 13.Seyid Kamal Fəqih İmani “Bir dəstə gül” İsfahans

**Аллахвериев Намлет
Абдуллаева Рузия
Гасанова Роя**

Изречения пророков и святых в Хамсе Низами

Резюме

Великий Азербайджанский поэт Низами Гянджеви, является великим мыслителем, не только в востоке, но и для истории всей мировой литературы . Его «Хамса» распространяясь Ближнем и Среднем Востоке стал толчком для появления литературы у живущих там народов. Еще при жизни, его поэмы распространились по всему Востоку. Многие поэты считали его своими учителями. Низами Гянджеви в своих произведениях ссылаясь на высшие человеческие качества и воспевал гуманистические идеи. Поэтому несмотря что он умер уже 8 век назад все еще любят и читают его произведения. По мнению ученых, Низами своими идеями о гуманизме, философией, и взглядами на жизнь, открыл новую эпоху с этической, эстетической, социальной и культурной точки зрения в жизни всех Восточных народов. Условия Советского Союза, в котором жили ученые, не дал им осветить религиозные идеи Низами Гянджеви. Мы думаем что уже пора пополнит этого недостатка. Это и является целью в статье «Мудрые слова Пророка и Святых в «Хамсе» Низами Гянджеви». Во время исследования, мы отдали главенство проблемам, которые ассоциируются проблемами современности.

**Allahverdiyev Namlet
Abdullayeva Ruziya
Hasanova Roya**

The words of the prophets and saints in Hamsa Nizami

Summary

The great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is a great thinker, not only in the east, but also for the history of all world literature. His "Hamsa" spreading the Middle East became the impetus for the emergence of literature among the peoples living there. During his lifetime, his poem spread throughout the East. Many poets considered him their teachers. Nizami Ganjavi in his works referred to the highest human qualities and praised humanistic ideas. Therefore, despite the fact that he died already 8 centuries ago, his works are still loved and read. According to scientists, with his ideas about humanism, philosophy, and views on life, Nizami opened a new era from an ethical, aesthetic, social and cultural point of view in the life of all Eastern peoples. The conditions of the Soviet Union, in which scientists lived, did not give them light on the religious ideas of Nizami Ganjavi. We think that it is time to replenish this shortcoming. This is the goal in the article "The wise words of the Prophet and Saints in Hams by Nizami Ganjavi." During the study, we gave primacy to the problems that are associated with the problems of our time.

Rəyçi: Xəlil Yusifli
Filologiya elmləri doktoru, professor

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

LEYLA MAHMUDOVA

MÜASİR FARS DİLİNDİ HƏMCİNS MÜBTƏDALI

CÜMLƏLƏR 3

RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA

İ.NƏSİMİN POEZİYASINDA MÜBTƏDA

BUDAQ CÜMLƏSİ 8

ÜLVİYYƏ NƏSİROVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ CÜMLƏDƏ SÖZLƏR

ARASINDA ƏLAQƏ 16

NURAY ƏLİYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİNDƏ İSİM 22

ALLAHVERDİ HACIYEV

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ 27

TAMAM MEHRABOVA

AZƏRBAYCAN HIDRONİMLƏRİ 37

ÜLVİYYƏ HACIYEVA

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ

SİNTAKTİK BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ 46

İLƏHƏ ƏLİYEVA

MƏTN DİLÇİLİYİNİN TƏDQIQAT

OBJEKTİ OLAN MƏTN HAQQINDA BƏZİ TƏHLİLLƏR 52

GÜNEL BAYRAMOVA

KLASSİK RİTORİKADAN VİZUAL

RİTORİKAYA DOĞRU 59

УЛЬВИЯ ГУСЕЙНОВА

К ВОПРОСУ О МИФОЛОГИЗАЦИИ ОБРАЗА НАЦИИ 66

LEYLA RZAYEVA

XÜSUSİ ADLARIN TRANSFORMASIYA PROBLEMİ 75

MEHRİBAN ABBASOVA

THE IMPORTANCE OF ACTIVE LEARNING

PROCESS 84

САМИРА ГАСАНОВА (ФАРАДЖЕВА)

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

АНГЛИЙСКОГО И ВОСТОЧНЫХ ЯЗЫКОВ 89

SƏNƏM FƏRƏCOVA

AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİNDƏ "İNSAN"

KONSEPTİNİ QIYMƏTLƏNDİRƏN SÖZLƏR 96

ŞƏLALƏ MƏMMƏDOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ MÖVCUDLUQ BİLDİRƏN
CÜMLƏLƏRİN QURULUŞU 104

KÜBRA VƏLİYEVA

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ TİBBİ
TERMİNLƏRDƏ KÖK VƏ ÖN ŞƏKİLÇİLƏRİN
MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ İFADƏ FORMALARI 118

СОЛМАЗ АМИРОВА

ГОВОРЕНИЕ - ОСНОВНОЙ ВИД РЕЧЕВОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 124

AĞAXANIM QARAYEVA

ŞİFAHİ NİTQDƏ VURĞU VƏ ONUN
NÖVLƏRİNİN ROLU 129

ZÜLFİYƏ AĞAYEVA

“ƏT-TÖHFƏT ÜZ-ZƏKİYYƏ FİL-LÜĞAT-İT
TÜRKİYƏ”DƏ İŞLƏDİLƏN QAN QOHUMLUĞU
İLƏ BAĞLI TERMİNLƏR 134

MEHRİBAN MURADOVA

QƏNİRƏ ALLAHVERDİYEVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ CƏMLİK KATEQORİYASININ
LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI 143

AYTƏN HACIYEVA

İNGİLİS DİLİNDƏ GENDER PROBLEMİ VƏ ONUN TƏDRİSİ
METODİKASINA DAİR 148

ŞƏFƏQ MƏHƏRRƏMOVA

SƏKİNƏ SEYİDOVA

UNİVERSAL MƏNTİQİ KATEQORIYA KİMİ İSMİN
TƏKLİK VƏ CƏMLİK FORMASININ İNGİLİS VƏ
AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İFADƏ ÜSULLARI 153

SEVİNC QARAGÖZOVA

MƏTN DİLÇİLİYİNDƏ PROSADİK AMİLLƏRİN
STRUKTUR-SEMANTİK ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ
KOQNTİV, DİL, KOMMUNİKATİV İNFORMASIYALARIN
BU SAHƏDƏ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ 158

SEVİNC HACIYEVA

ZİBAHƏT NƏSİROVA

KANADA İNGİLİSCƏSİNDƏ FONETİK HADİSƏLƏRİN
LİNGVİSTİK TƏHLİLİ VƏ ONLARIN SADƏ CÜMLƏ
DAXİLİNDƏ BƏZİ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR 163

SEVİL XƏLİLOVA

LEYLA İBRAHİMOVA

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ
PREORATİV-KOMMUNİKATİV METODDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ
VƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR (Alman dili materialları əsasında) 168

MƏLEYKƏ ƏSƏDOVA

İRADƏ BƏDƏLOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ HAL KATEQORİYASININ

LİNQVİSTİK PROBLEMLƏRİ 173

MİRANƏ ƏFƏNDİYEVƏ

İNGİLİS DİLİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA İNKARLIĞIN

MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

(Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə) 178

ŞƏFİQƏ HEYDƏROVA

ŞƏFİQƏ ƏLİYEVƏ

İNKARLIQ KATEQORİYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN

DİLLƏRİNDƏ LİNQVİSTİK

TƏHLİLİ VƏ MORFOLOJİ YOLLA İFADƏ VASİTƏLƏRİ 183

YEGANƏ QURBANOVƏ

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏSMƏSİNDƏ

ALINMA SOZLƏLİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ 188

GÜNEL QURBANOVƏ

OĞUZ QURPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ

QƏLİBİNDƏ FORMALAŞAN

MÜRƏKKƏB MALİYYƏ TERMİNLƏRİ 193

RƏNƏ MƏMMƏDZADƏ

SİYASİ DİSKURSDA GENDER ASPEKTLƏRİ

(ingilis dilinin materialları əsasında) 201

SARIGÜL SADIXOVA

LEKSİK ÇALIŞMALAR VƏ ONLARA VERİLƏN TƏLƏBLƏR 208

NURANƏ İBRAHİMOVƏ

BƏŞİNCİ SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİYİNDƏ MƏNƏVİ

DƏYƏRLƏRİ ƏKS ETDİRƏN MÖVZULAR 213

JALƏ SƏMƏDOVA

TƏDRİS MƏTNLƏRİNİN TƏLİMİ PROSESİNDƏ

YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN

FORMALAŞMASINDA MODELİN SƏMƏRƏLİLİYİ 218

YEGANƏ MƏMMƏDOVA

КЛАССИФИКАЦИЯ СИНОНИМОВ 224

ZÜMRÜD RZAYEVƏ

SEQMENTASIYA ZAMANI PAUZANIN ROLU 231

VALIDA ABİYEVƏ

AFAT SAFIKHANOVƏ

THE IMPORTANCE OF PLANNING

THE ENGLISH LESSONS DURING THE STAGES 238

TAMARA ƏLİZADƏ

ANA DİLİMİZ MİLLİ VARLIĞIMIZDIR 244

MIRVARI QASIMOVƏ

OMONİMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI 250

İRADƏ ƏLİYEVƏ

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN
TƏDRİSİNDƏ BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ 256

AYNUR KƏRİMLİ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NƏTİCƏ BUDAQ
CÜMLƏLƏRİNİN TƏLƏFFÜZÜNDƏ VARIASIYANIN
AKUSTİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ 263

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

HÜSEYN HƏŞİMLİ

MƏHTİMQULU FƏRAQİ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA (1910-1920-Cİ İLLƏR) 271

ŞƏHLA ABDULLAYEVA

AZƏRBAYCAN-TÜRK ƏDƏBİYYATINDA BƏZİ
“YUSİF VƏ ZÜLEYXA” MƏSNƏVİLƏRİNİN
“SƏBƏBİ-NƏZM”İ 282

FƏRİDƏ HİCRAN VƏLİYEVƏ

XIV ƏSR TÜRKDİLLİ POEZİYANIN GÖRKƏMLİ
NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN OLAN QAZI BÜRHANƏDDİN
ƏHMƏDİN YARADICILIĞINDA EŞQ
ALƏMİ VƏ FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİ 298

FƏRMAN XƏLİLOV

SEYİD SƏBRİNİN BƏZİ SƏHNƏCİK VƏ
PYESLƏRİ 306

İSMƏT UMUDOVA

C.Q.BAYRON ƏSƏRLƏRİ VƏ ŞƏRQ DÜNYASI 311

SƏBUHİ İBRAHİMOV

MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ ƏDƏBİ İRSİ 316
DÜNYA SULTANOVA

QADIN VƏ CƏMİYYƏT

(XALİDƏ ƏDİB ADIVARIN ROMANLARI ƏSASINDA) 321

İLHAMƏ ZALOVA

“RÖVŞƏN BƏYİN ATLANMASI” ƏSƏRİNDƏ HUMANIST
IDEALLAŞDIRMA 326

ÜLVİ MİKAYİLOV

İSA MUĞANNANIN GUR ÜN ROMANINDA QIZIL ARSLAN
OBRAZININ AVTOBİOQRAFİK MƏQAMLARI VƏ YAZIÇI
TƏXƏYYÜLÜ 331

AYŞƏN MÜSEYİBLİ

N.GƏNCƏVİNİN “KƏRPİCKƏSƏN KİŞİNİN DASTANI”
MƏNZUM HEKAYƏSİNİN TƏDRİSİ 336

RƏHİMƏ ABBASOVA	
ÖLKƏMİZİN ƏVƏZOLUNMAZ XİLASKARI	341
PƏRVİNƏ KƏRİMOVA	
GÜNEL BAYRAMOVA	
NARSİSSİZM KONSEPSİYASI VƏ ONUN ƏDƏBİYYATDA	
TƏZAHÜRÜ	349
ALLAHVERDİYEV NAMLET	
ABDULLAYEVA RUZİYƏ	
HƏSƏNOVA RÖYA	
PEYĞƏMBƏR VƏ ÖVLİYƏ KƏLAMLARI NİZAMİ	
“XƏMSƏ”SİNDƏ	360

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 02. 02.2019.
Şerti çap vərəqi 46,5 Sifariş № 3
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.